ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій

МУШКЕТИК

Гетьманський скарб

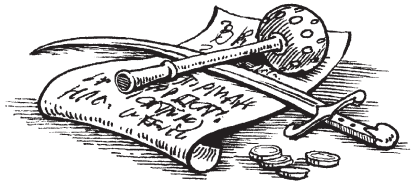

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2006

Частина І. Гетьманівна

Кажуть, мудрість виростає з печалі. Печалей я мав багато, але мудрості вони мені не принесли. Тоді, либонь, вона розпочинається з радості? Але радість скороминуща, вона затуманює розум, робить людину сліпою. Ми живемо в очікуванні її, страждаючи. Здебільшого одне народжує інше. З найбільшої радості постає найбільша печаль, яка іноді позначає все наше життя.

Саме так сталося зі мною.

Розпочалося ж усе буднього ранку-початку червня 1717 року в Глухові на вулиці Дергачівській, де, притінений двома високими осокорами, стояв невеликий чепурний будинок з різьбленими віконницями та різьбленими дерев'яними підпорами кружґанку. Будинок належав чернігівському полковнику Павлу Леонтійовичу Полуботку і був куплений позаторік у купця Затирного ось для таких оказій, як ця, — коли полковник приїздив до гетьманської столиці за велінням Генеральної канцелярії або у власних справах. У вузенькому, відгородженому від вулиці високим тином, зарослому кучерявим моріжком дворі стояли конюшня та дві рублені комори. Оце і все обійстя: ні саду, ні городу, ні палісадника — дім для тимчасового мешкання. У дворі притулилися ридван та два вози; дишель ридвана й голоблі возів були задерті на тин і стриміли, наче велетенські гаківниці.

Поміж голобель на кілках тину висіли великі юхтові чоботи, біля них стояв босий кучер Охрім і мастив їх квачиком, отож і пахло на все подвір'я добрим сосницьким дьогтем. Я сидів на ґанку однієї з комор і тихенько награвав на скрипці. По стрісі сусідньої комори походжало з десяток голубів, скошували зизі очі, заглядали на ґанок комори, — я насипав туди крихт із хліба, — але спурхнути вниз боялися — здичавіли. Я — це Іван Сулима, син генерального хорунжого Івана Сулими, внук гетьмана Івана Сулими (котрий скопирснув у Дніпро неймовірно міцно вґрунтований ляхами чорнославетний Кодак), сест-

ринець полковника Полуботка. Одначе мене ніколи не вабили ані слава діда, ані, значно менша, батькова. Я був хлопцем книжним, богобоязливим, плохим, наді мною збиткувалися майже всі мої товариші, спудеї Київської Академії, я не здобував та не обороняв у вимріях фортець і не викрадав красунь, цурався спудейських кабишів та бешкетів, через те мене не бачили не те що в гіркопам'ятних усім киянам налогах тодішніх розбійних спудейських ватаг, котрі шарпали по базарах чумацькі вози та налітали на купецькі постоялі двори, що привело до справжньої, довготривалої війни поміж магістратом та спудеями, а й навіть у набігах на знамениті сирецькі баштани, — на це останнє й суперінтендант Академії, і сам префект дивилися крізь пальці.

Прикоханий ченцями, виспівував на криласі «Славмо Царя Піднебесного», грав у інтермедіях дячків та піддячків, вправлявся в піїтиці. Цієї весни успішно скінчив клас піїтики й перейшов до класу риторики. Приїхав до батька на вишні та перші меди, й батько раптом одібрав у мене всі мої книги й замкнув до великої, ошпунтованої залізними штабами скрині. Він і раніше не шанував Академії, не обминав її клином, а того дня, погомонівши зі мною, почав йойкати і кричати, що та «дурисвітська Академія» вибила з моєї голови останній розум, що він плекав надію на сина, валечного воїна, котрий якщо не сягне дідової слави, то хоч батькового уря́ду, а бачить перед собою чи то дячка, чи то миркача, котрий побирається попідвіконню, чи то лицедія з вертепу. Мовляв, нащо жив, нащо так тяжко гарував у далеких походах, для кого всі оці шаблі, булдимки, посріблені ронди. І за віщо йому така кара: скільки козачих синів покінчало Київську Академію, декотрі потерлися й по заграничних академіях, і всі поверталися до батьківського козацького шабельного ремесла, були серед них вікопомні звитяжці: Сагайдачний, Хміль, Морозенко, Палій, Мазепа (тут він закашлявся й оглянувся), тільки його син чомусь забув, з якого він кореня.

Я знітився і, щоб втішити батька, відповів:

— Були й з поповичів гетьмани.

— Хто? — зіпонув батько.

— Самойлович...

— Згинув у Сибіру, й слава по ньому запала.

І тоді я сказав батькові таке:

— Вчуся я на славу Божу й користі ради душі моєї, у пам'ять неньки й вашого дому на честь і хвалу. Книжна мудрість свята, її не потяти шаблею і з гармати не встрілити.

Боже, що тут зчинилося по сих моїх словах! Батько зламав у руках нагайку («Ну в кого, в кого ти такий удався, не було в

нашому роду поповичів!»), пожбурив її мені під ноги, а я дуже злякався й замовк. А він геть розпасіювався, то лаявся чорно, то приголошував по-жіночому: «Закрию очі, й хто опережеться моїм чересом, хто почепить до нього мою шаблю, хто сяде на мого коня?!» Батько був ще й добрячий лицедій. Він промовляв слова, які змушували моє серце стискатися від страху. Мав батько ще діти від другої жінки (моя мати, Полуботківна, померла), але дрібні, двоє дівчаток і хлопчик трьох літ, отже, не плекав великої надії побачити його в сідлі.

Трохи охолонувши, батько сказав суворо, голосом, який виключав заперечення, що забирає мене з Академії та віддає до війська... «Може, ще вийде з тебе хоч якийсь ледачкуватий козачок».

Два дні думав, до якого війська послати, й надумав.

На всій Україні немає валечнішого, славетнішого козака, як чернігівський полковник.

Згнітивши серце, я мусив скоритися. Плакав, заховавшись за погрібник, плакали струни моєї скрипки...

Одначе поїхав до Полуботка. Тяжко переживав, невимовно скучав за Академією, хоч не все там було миле мені. Може, навіть навпаки, більше немилого, ніж доброго. Як уже зазначив, був хлопцем тихим, затинався й нітився з будь-якої причини, і наді мною кепкували колегіанти-академісти. Мій дзвінкий, тонкий і сумовитий голос став мені втіхою і карою водночас. Мене одразу записали до хору, яким керував неймовірно лихий, злючий, котрий бив різками без будь-якої причини, регент. Я боявся його, як гаспида, пив, аби пропав голос, конопляну олію, холодну джерельну воду, — не допомогло. Хор ходив на виноси, — в дощ, спеку, югу, — і я, хлоп'я, яко соліст, мусив тюпачити за дебелими чубатими семінаристами і за регентом, який їхав попереду на сліпій кобилчині. Якось ішли аж за Дніпро в слободу відспівувати суддю полкового, й саме тоді рушив лід, і двоє співаків утопилося, а ми бігли по кризі, й раптом стала переді мною дибки крижина, і я закричав з жаху, одначе не зупинився, а побіг убік слідом за іншими хлопцями. Це теж властивість моєї вдачі: жахатися, але не складати рук, боротися.

Кликали нас і на весілля, на Різдво та Пасху славили Христа по дворах багатих старшин та купців, до найбільших урядових старшин ходили на дні їхнього народження. Майже всі старшинські діти жили по квартирах у багатих людей, я ж якийсь час навіть мешкав у бурсі. Найперше, що до Академії втрапив проти батькової волі. Батько вважав, що мені вистачить двох-трьох років Чернігівської колегії. Я провчився в ній три роки й вважався найкращим учнем, мене навіть були якось призначили авдитором, одначе змістили з причини мого м'якосердія,

бо ж не міг справитися з бешкетниками семінаристами. Бачачи мої старання, а також знаючи, що батько хоче забрати мене додому, старенький вітець префект написав мені рекомендаційного листа до Київської Академії, хоч я на той час провчився тільки два роки, одначе був вельми вправний у багатьох науках, грецькою та латинською не тільки читав, а й розмовляв. Київська Академія здавалася мені Атенами науки, і марив я нею, і вітець префект перейнявся моїми скорботами та написав листа до ректора, свого колишнього спудея, аби той вписав мене до класу діалектики. Він же потім умовив і мого батька дати мені змогу повчитися в Академії, мовляв, настають такі часи, що на вищі уря́ди тепер без науки не пробитися, он і в Пітері цар посилає учитися за границю боярських дітей. Батько погодився через силу, бо ж сам, хоч походив зі знатного роду, вибився трудами ратними, впертістю та хоробрістю. Пан ректор Академії проекзаменував мене на діалектику й побачив, що я її й не нюхав, вписав до класу піїтики, перед тим відмірявши тридцять різок за обман, який ми вчинили з вітцем префектом. Хоч потім виявилося, що в усіх інших науках київським спудеям я не поступався, одначе вельми поступався в нахабстві та у відважності. То були найпам'ятливіші роки для київського міщанства. Голодне, знахабніле київське спудейство зайшло у великий розмир з київським купецтвом, цехами, вимагало відкупів, а то й вдавалося до грабунків, розбивало комори на ринку, шарпало з возів. За потрійним валом, який тягнувся від колишньої Десятинної церкви до Козиного болота, по крутосхилах, ярах та байраках повростали в землю у запущених садах хижі та халупи, чимало з них слугували пристановиськом для всілякого непевнего, а то й просто злодійського, розбійного люду, туди часто заникували й деякі спудеї. Там відвага пила мед, а нахабство — чорну брагу, там перепродували крадене й ділили ще не захоплене, звідти спудеї налітали на купецькі та ремісницькі двори. Пам'ятаю й нині, як обдурив їх, пообіцявши на завтра відкуп, аби тільки відчепитися, приїжджий з Кам'янця купець-еврей і як вистежили його чубаті філософи та богослови, обступили в приїздім дворі, і як одбивалися купець зі своїми хурщиками, і як втікали вони потім по дахах будинків, і один хурщик зірвався з даху і вбився. Тоді в Академії проводили велике дізнання, в яке включилися всі цензори, сеньйори, директори, водили на те дізнання й мене, але я нічого не знав. І був я серед того спудейства білою вороною, і не приймав його злого закону, і знову ж таки терпів вельми, дісталося на мою долю й кпинів, і стусанів. Але потроху і я охмолостався. Колеги-філософи купили мені в складчину кобзу, одразу повіривши, що опаную її.

Мислили вони так: кому потрібна тонкоголоса скрипочка, а на рокіт кобзи сходиться всілякий базарний люд, на той рокіт і в селі в суворого господаря зірветься скупа сльоза, а з нею бризнуть в карнавку два-три шаги, та й просто кобза — то струмент чоловічий, козацький, а ти ж, Іване, козацького роду! То таки правда, почав перебирати струни кобзи, почав випробовувати її на всі строї, і сподобалася вона мені, і вже я бринькав залюбки, одначе на базар з нею не ходив, і врешті на мене махнули рукою.

Може, я вже й занадто напускаю туманів про своїх колегіантів, було ж бо серед них чимало люду розважливого, відданого науці, розмовляли між собою і грецькою, і латинською, і єврейською, і французькою, ширмували Арістотелевими словами, і грали сповнені високого смислу комедії та трагедії, і влаштовували прилюдні диспути, на які сходилося багато киян, а також приїжджих людей. І влаштовували разом з міщанами пишні та веселі свята, — на Великдень, на Маковія та Спаса, — здебільшого в урочищі Глибочиця, й приходили туди дівчата у вінках та стрічках, ладненьких сап'янових чобітках, статечні поважні значкові товариші, купецька молодь у заморських капелюхах, панянки в дорогих кунтушах; грали там музики й співали хори, одного разу і я зіграв на бандурі кілька пісень статечним козакам.

Тодішні київські академісти жили бідно, бо, на відміну від часів нинішніх, там навчались діти й людей нестаткових. Як і всі інші бурси, київська являла собою страхітливе видовище. Старші бурсаки спали на полу та на лавах, малеча копошилася в соломі під полом та в підпіччі, чавила блощиць, котрі лізли зі шпарин по стінах.

На Різдво та інші храмові свята бурсаки ходили зі звіздою та вертепом чи й просто на апетиції — просити по дворах, і, як я вже казав, примушували й мене ходити з ними, бо ж мав тонкий голос, але я здебільшого того уникав. Я любив церковний спів, а якщо й співав поза церквою, то тільки нишком, на самоті. Світського співу соромився зовсім. За те мене брали на висміхи бурсаки, вони казали, що з моїм жалібним голосом можна приносити повні торби. Я їм на те нічого не одказував, а сам думав, що обманювати людей гріх, навіть жалібним голосом, адже не маю такої скорботи, за яку попросив би в людей співчуття, скорбота поєднується з молитвою, а молитися всує — гріх.

Та й все-таки я не злидарював, хоч мій батько й намагався тримати мене в строгості, в тілі чорному, одначе по́силки з дому отримував, і не тільки на свята, — їх нишком передавала мати. Вона й приїздила до мене частіше за батька, і обливала мою голівку слізьми, а я дивувався, чому вона плаче. Адже

матінка хоч і далеко, але завсігди в серці моєму, а тут зі мною і Арістотель, і Таціт, і святі апостоли, і преподобні печерські Еразм та Лаврентій.

Якось, приїхавши, прийшла вона просто до нашої церкви. Я стояв на хорах і побачив матінку, і знеслася моя душа понад хори, і залився я солов'єм, моя душа облилася слізьми й затріумфувала. Таке зі мною траплялось не раз. І почула мій спів матінка, й заплакала, і запишалася. А я сказав їй, що мені тут добре, що світло розуму вливається в світло моєї віри, я знаю всі діяння апостолів і захищу себе та її святою молитвою.

Не захистив.

...За два тижні до того рокованого дня, на другий день Великодня, ходив я з хором у двір київського війта, ми співали «Да воскресне Бог», і дали нам гостинців чимало, усім співакам, а реєнту три копи грошей, ми їли святковий обід, і хлопці почали вимагати в реєнта всім грошей по шагу, й реєнт розлютився, почав шмагати різками всіх підряд, і хористи збунтувалися, побили реєнта, і, поки старші бурсаки його товкли, молодші били в обідній дзвін. Не минути б усім нам великої кари, але того вечора з'явилася на заході комета, своїм вогняним ядром і роздвоєним хвостом перелякала всіх мирян, за нею в Академії забули про бунт хористів, комета з'являлася в сутінки і висіла над землею червоною мітлою. В Академії комети не боялися, ми знали від професорів, що то небесне тіло, хлопці веселилися, а на мене найшла туга безпричинна, і тоді увійшов дячок-наглядач, подивився на мене й мовив: «Він уже знає? Хто це йому сказав, що його мати при смерті і кличе його до смертної постелі?» Ніхто мені того не казав, моя душа сама відгадала лихо. І потім не раз мені мої нещастя віщувало серце.

...Отож за батьковим велінням я опинився в услузі в пана чернігівського полковника. Треба сказати, що до цього знав його мало. Коли вчився в Чернігівській колегії, Полуботок не вибував з походів, пам'ятаю лишень, як одного разу він від'їздив на війну з турками, і ми співали в церкві напутній молебень; полковник їхав попереду козаків на вороному коні, покритому шовковою попоною, дзвеніли литаври, сурмили сурми, майоріли на вітрі прапори та значки, він видався мені надто грізним, надто суворим, я малів перед ним і пишався ним перед іншими бурсаками. Таким видавався мені завжди, зблизька ж я його майже не знав, він жив за Черніговом, над річкою Стрижнем, я ж мешкав неподалік від семінарії, в домі купчика Крячка, зрідка навідуючись до дядини в гості. Але пана полковника бачив дуже рідко, а потім почав уникати зовсім, до того призвів один випадок. Той випадок зруйнував у моїй уяві

образ, який склався в думках, — людини мужньої, валечної, але й справедливої та милосердної.

Було це восени, в хляпавицю. Я ніс до чоботаря полагодити свої новенькі чоботи, які чомусь полізли по рантах, біг стежечкою попід будинками й трохи не наштовхнувся на зігнуту спину козачка, що дріботів по стежці з шапкою в руках. Він аж заплітався ногами, схлипував, шанобливо кланявся широкій спині в оксамиті і дзигорів жалібним голосом: «Нехай я почорнію, як земля, пане полковнику, якщо кажу неправду». — «Ти мені хоч гризи її — не повірю», — прогуділо спереду. Козачок зашпортнувся, далі пішов повільно, вирівняв крок, тільки руки — в одній тримав шапку — обвисли вздовж тіла: «Що ж мені робити тепер?» Полковник не зупинився, навіть не оглянувся. «Візьми мотузок і повісся», — відказав рівним голосом. Мене струсив дріж. Я зупинився і впустив під ноги чоботи. Далі підняв їх і пішов назад. Нікого не помічав, навіть не привітав поклоном зустрічного ієромонаха, і той осудливо похитав головою. Страшні слова горіли в мені. Потім довго не міг вийняти їх із своєї пам'яті. Я осудив полковника, адже немає в світі більшого гріха, як відмовити іншій людині в праві на життя. Що б він, той козачок, не зробив. Він має таке ж право жити, як і пан полковник. Бог є любов. Любов є віра. Вона — в серці людському. В серці пана полковника немає ні того, ні іншого, й через те не хочу більше нічого про нього знати, не хочу його бачити. Всі його діяння, всі його подвиги — не в ім'я любові.

Той спомин жив у моїй пам'яті, і я не міг його прогнати. Хоч щось і почало мінятися в мені в ставленні до полковника. Він не послав мене у військо, поки що я жив у його домі над Стрижнем, виконував такі-сякі доручення, здебільшого домашні, й навіть у полковій канцелярії не бував, хоч знедавна і почав туди заникувати з доброї волі. І кілька разів полковник погомонів зі мною, й, що найдивніше, не зверхньо, а як з рівним, розпитував про нинішню Академію, про навчателів, а також які книги я читаю, що знаю з них. Щоправда, своїх міркувань майже не висловлював.

Отож жилося мені некепсько, одначе небавом старший Сулима довідався, що його син, себто я, не найдується у військовій сторожі на ляхівськім порубіжжі, не печеться під сонцем в охороні обозів, навіть не літає на драбанті — вогненному жеребцеві в полковниковому почті, а ошивається в чернігівській полковій канцелярії. Але Полуботок остудив його жар.

— Не одразу, Іване, не одразу... Пильно я приглянувся до сина твого. Очеретинка... Очеретинка... Зламаємо стебельце... Ніжна душа, чуле серце... Ще й стражденне... Таке вже є.

— Та на чорта мені його ніжна душа. Дівка він, чи козак? Ох, покарав мене Господь, і не знаю за віщо. Прогледів я.

Розмова велася в моїй присутності, вони зовсім не зважали на мене, мовби я був сухим пеньком або опудалом городнім.

— Не кажи... Чуле серце, — отже, справедливий, совістливий. Нехай спочатку через папери погуляє по бойному полі. Так би мовити, звикне до слів отих: армата, похід, обоз військовий... Як ти кажеш, в почт мій — хоч немає в мене ніякого почту, — у їздки всілякі я його незабаром почну брати. Він ще... ну, просто мало що тямить у справах житейських. Збалували ви його з моєю сестрою... Одинак...

— А як не звикне? — хрипко запитав Сулима.

— Що ж, Іване... Так і буде. Не всім шаблею махати... Я тобі потім скажу... Напевно скажу...

— А що ж він тоді робитиме? Прошу тебе, Павле, навчай його справи бойної. Хто краще, аніж ти, знає її, — полестив хитро. — Й того... Тримай його, сучого сина, в шорах, тримай...

— В шорах не в шорах, але потачки йому не буде. І, може, таки вийдемо в козаки. Правда, Іване? — це вже до мене.

Я мовчав.

* * *

...Чомусь хрипіла на моїй скрипці басова струна. Я почав шукати їй строю, і саме тоді на ґанок вийшов пан полковник Полуботок, позіхнув і сів на лаву.

Був це статечний, повновидий, міцної високої статури чоловік п'ятдесяти семи літ, зодягнений у білу полотняну, підшиту на плечах шовком сорочку та голубі шаровари. Він вийняв з глибокої кишені люльку й почав шукати кресало. Воно кудись запропало, трут у срібній трубочці був, а кресала не було. Полуботок вийняв кисет, перстень з печаткою, кілька срібних монет, все це поклав на столик перед собою.

Зненацька на вулиці пролунав тупіт, понад тином прокотилася шапка з зеленим шликом, почулося тпрукання, і в дворі з вузлом у руці з'явився козак у жаркому, з опушкою, жупані; витираючи рукавом піт, він зійшов по сходах на ґанок, поставив вузол на стіл, розв'язав кінці пишної квітчастої хустки, з якої, неначе лебідь з піни, випірнув срібний глечик з накривкою. Козак облизав великі, як вареники, пересохлі губи й прогув:

— Пан гетьман прислав з узваром. Віншує й запитує про здоров'я.

Полуботок мовчав, вперто шукав кресало, — він би міг піти й припалити люльку від вогню в печі, бо ж саме топилося, не йшов, — і козак враз гмукнув чи хоркнув з переляку — половину гетьманових слів розтрусив по дорозі й згадав аж тепер:

— Узвар з медом!

З медом, отже, гетьман запрошує на обід. Полуботок і далі нічого не казав, і козак нагадав:

— Його милість запитує вашмосці про здоров'я.

Полуботок поклав на стіл люльку, взяв з купки срібних талярів один, великими і вказівними пальцями обох рук скрутив його, подав козакові.

Той узяв таляр, здивовано вертів у пучках:

— Його милість запитує вашмосці...

У цю мить скрипнули присінкові двері, на ґанок вийшла молода дівчина з розпущеною русою косою — Оленка, Полуботкова наймолодша (дві інші давно заміжні, два сини поодружувані), батькова пестунка, примружилася на сонце, неначе кицька, побачила коштовний глечик, підняла покришку.

— Як гарно пахне!

Взяла глечик і почала пити.

— Узвар від гетьмана! — значущо мовив Полуботок. — З медом!

— Я ж бо чую, що смачний. Так пити захотілося... Ох і смачний. — Оленка поставила глечик на стіл.

Полуботок ледь-ледь повів на неї оком, хотів насварити, але враз подобрів очима, всміхнувся.

— Піди хоч косу заплети.

Оленка й далі стояла на ґанку, в тонкій білій сорочці, тонкій запасці, боса, сонце виціловувало дрібненьке муратиння довкола кирпатенького носика.

Козак переступав важкими чобітьми:

— Його милість запитує вашмосці...

— Я відповів, йди.

Козак повільно зійшов з ґанку. Брів через двір, обмітав високим споришем пилюку з чобіт, здивовано ніс поперед себе в долоні скручений в трубку таляр.

Його рот був широко розтулений.

— Що я скажу його милості?..

Охрім, котрий бачив і чув усе, кинув через плече:

— Дурний ти, як попова кобила. Та ж здоровий пан полковник, якщо такого таляра скрутив у дудочку. Спробуй-но розкрути.

Козак справді спробував розкрутити таляр, але в нього нічого не вийшло, похитав головою й пішов. Я реготівся.

Полковник врешті знайшов кресало і викресав вогню. Перший ковток диму від учора — неймовірна насолода, аж голова ледь-ледь медяється, аж пощіпує в грудях, другий — вже не такий, третій — звичайний.

Полуботок узяв однією рукою глечик, довго пив узвар.

— Смачний, гемонський, правда твоя, дочко. З чого вони його варять? Кухар у нього німецький. — Витер чепурні, опущені вниз вуса.

Оленка дивилася згори вниз на батька, на його круглу, з невеликими вухами, густим чубом, в якому посередині почала пробиватися лисина, голову й раптом нагнулася та поцілувала її.

Полуботок на мить розгубився, вдавано нахмурив неширокі, густі дугасті брови.

— Розходилася, куріпка. — І підвівся. — Йдіть, діти, чепуріться, прибирайтеся, їдемо до гетьмана в гостину.

— Всі? — здивувалася Оленка.

— Узвар з медом — отже, всі. Чи ти не хочеш побачити Уляну?

— Ой, хочу, — сплеснула в долоні Оленка. — Може, я ще встигну змити голову...

— Встигнеш, — сказав Полуботок. — Одягни й ти, Іване, козацького кунтуша, скинь цю халамиду. Вподобав ти її...

— Та ж зручна.

* * *

...Глухів — місто надзвичайно гарне, іноземні мандрівники кажуть, що воно набагато гарніше за Київ, у ньому багато церков та будинків, які милують око своєю довершеністю. Стоїть воно на пагорбі над річкою Есмань, обваловане й оточене палісадом, все вкупочці, ніби грудки ластів'ячого гнізда, отож і їхати в ньому, власне, нікуди, але регула велить їхати, а не йти.

Оленка, в білоносовому штофному кунтуші, в запасці з світлого штофу, з королевим цвітом у косах, пурхнула в ридван, Полуботок і я посідали на коні. Полковник був у святковому строї — в жупані з рясними гудзиками, підперезаний дорогим поясом, на плечах — накидка, застібнута біля горла застібкою в камені, я — в новенькому кунтуші, котрий повідстовбурчувався на плечах, ще й не застібався на всі застібки, полковник не стримався й зауважив:

— Ти ніби стягнув його з когось...

Я зніяковів, густо почервонів.

Біля гетьманського двору — довга конов'язь, до якої коней в'яжуть по чину: до кілець позолочених, срібних, мідних та залізних. Полковник прив'язав свого сірого, в яблуках, румака до кільця позолоченого, я — до мідного.

На цій конов'язі й закінчувалася подібність мешкання Скоропадського до мешкань усіх інших, знаних на Вкраїні, гетьманів. Усі дотеперішні гетьмани — Дорошенко, Многогрішний,

Самойлович, Мазепа — жили в палацах, у палатах, гетьманський двір Скоропадського дивував усіх, хто вперше його бачив.

Стояв він біля церкви Миколи Чудотворця й був з усіх боків обгороджений високим парканом, ворота хоч і брусові, а також прості, з хвірткою. На подвір'ї — кілька критих ґонтом хат, в кожній по одній або по дві кімнати з підлогою дерев'яною або цегляною, а то й без підлоги, печі кахляні — білі, зелені або кольорові, при світлицях сіни рублені, в світлицях — столи липові, лави соснові, вікна червоні, скла врамловського, з віконницями. В одній із хат — канцелярія та вітальня, де гетьман приймає відвідувачів та гостей, у ній стіни оббиті сукном і піч полив'яна.

Будинок гетьманші — окремо, й ще будинок для гостей — цілий хутір, в самому кінці двору — дві хати чорні, для челяді, й погріб дубовий з залізним шандалом на ланцюзі, і пекарня, й льодовня, і довга-предовга комора, і колодязь під дашком з колесом, обкованим залізом. А ще далі, за тином — хліви й конюшні, там стояли ридвани ковані, біля них походжали кучери в синіх жупанах. Біля кожного будинку — нужник з дощок, критий дранкою, від гетьманової та гетьманшиної світлиць до нужників вели криті переходи. Потім мені пояснили, що будівлі дерев'яні, бо місця тут низинні, холодні, а гетьман хворіє на застудні хвороби, любить тепло та сільський затишок. Справді, на подвір'ї можна було знайти чимало затишних куточків, скрізь по двору росли чепурні яблуньки або обстрижені в кружок невеликі липи й надили очі квітники: які тільки квіти ні буяли на тих грядках, у які химери ні спліталися, гетьманша любила водити поміж грядок гостей, розказувала й пишалася, прикладаючи до губів рожеву шовкову хусточку. Гетьман, огрядний, довговидий, старий, лисий на півголови, не любив суєти, поспіху, не любив, коли до нього йшли зі справами, він любив смачні узвари та тиху бесіду про дива світу, любив посидіти за широким столом у світлиці, з якої вигнано мух і віконниці трохи причинені. Лиха й напасті рідного краю боліли йому, але він вельми боявся підступів, доносів, на це подвір'я було нелегко потрапити.

Я розглядав усі ці будівлі, неначе збирався купити якусь із них. Цікавість — то головна сутність мого єства, через неї часто вскакую в халепи, з яких вибираюся осоромлений, з пом'ятою душею. Я — самітник, моя душа здебільшого оповита смутком, і крізь той смуток вона дивиться на світ. Тяжко пережив смерть матері, так тяжко, що по тому світ мовби одмінився для мене. Мати помирала двічі й обидва рази кликала мене до смертного ложа, її передсмертне веління виконували. Перший раз я приїхав, і матері полегшало, вернувся в Академію, а

за місяць мене знову покликано. Я вперше бачив, як помирає людина, до того ж це була найдорожча мені людина, вона одна розуміла мене, вчила молитов, вчила бачити в Богові не тільки найвищу силу, а й порадника, вірного друга, не штовхала, як батько, на дороги трудні, мирські, а вказувала дорогу до Бога. Тільки з ним, а не з батьком, нині раджуся. Водночас побачив, якою мізерією є людське життя і як може принизити людину смерть. Мати хворіла кілька місяців, зовсім не вставала з ліжка, схудла на скіпку. Останній час мати приймала їжу тільки, коли годував її я сам, ковтала через силу, жаліючи мене, — я плакав, просив її, — і потім сказала, що їй знову полегшало, і я повірив, поїхав у Київ, а то вона не хотіла, аби бачив, як вона помиратиме. Мене вернули з дороги вже до мертвої матері.

* * *

...Був четвер, планета Меркурій, трагічна планета, догорала свіча в хлібові, на лаві зітхали родичі, а мати лежала з вигостреним обличчям (тут і вже десь далеко-далеко), розквитавшись з світом. У хаті стояла задуха, якась особлива, яка буває тільки там, де лежить мрець. Потім матір поклали на стіл, я поривався до неї і чомусь боявся її, боявся сісти на лаві, де вона щойно лежала, боявся не матері, а самої смерті, яка, здавалося, могла навіть через віддалений дотик перейти на мене.

Тоді вийшов у широкий, оступлений хлівами, конюшнями, коморами, клунями, двір, а далі в сад. Цвіли в місячному сяйві мертвим цвітом сливи, шуміли млинові колеса на греблі, витьохкував у бе́резі соловей, і десь співали дівчата. І пронизав серце той спів, стислося воно з болю й туги, в ту тугу вп'ялася ще якась інша, нез'ясненна; світ такий великий, такий гарний, тривожний, кличний, вабливий і лячний, жорстокий, минущий. Що збувається в ньому? І що не збувається? Не збувається нічого? А соловей витьохкував, а місяць плив великий, ясний, віщий. І мені так защеміло серце, що вже не чув ні шуму млинових коліс, ні солов'їв, тільки дивовижну сумну мелодію в собі. Сльози капотіли з очей, і туманився виднокіл, не було в тих сльозах скарги на Бога — Вітець Небесний вже двічі зберіг мені життя — один раз, коли хворів на гарячку, а другий, коли погнався за вовком, який тягнув порося, я думав, що то пес, і проганяв його лозиною, й таки прогнав, потім розповів матері, а мати поблідла й сказала: «Боже милосердя пролилося на тебе». І були скорбота по матері й нез'ясненна тривога, і було мимовільне запитання, що таке життя.

Ховали матір у п'ятницю, під дощем, і в усіх обличчя світилися прихованою радістю — зима була малосніжна, дощу чекали давно. А я дивився на їхні обличчя й ненавидів усіх.

З батьком порозуміння не знайшов. Може б, і знайшов, але батько женився вдруге, і мачуха, як більшість мачух у світі, зненавиділа мене, бо ж прагнула, аби всі добра Сулимів перейшли до її дітей. А старший, та ще набагато, син від першої дружини — то загроза немала. Вона не спробувала й на крок наблизити мене до себе, підглядала за мною, нацьковувала на мене батька, й через те я волів не приїздити додому.

На перших роках навчання в Академії був у мене товариш, такий самий, як і я, несміливий, ніяковий хлопчик, ми міцно потоваришували, усамітнювалися від інших спудеїв, розігрували вдвох сценки з Святого Письма, з творів древніх авторів, розуміли один одного з позирку, з покиву пальця, але зненацька той товариш, Миколка, захворів на сухоти, і його забрали додому. Я не знаю й понині, чи він живий. Мабуть, помер.

Отже, ще не сягнувши дорослого віку, зазнав тяжких втрат, спізнав через мачуху, через товаришів-спудеїв жорстокостей світу й жив самітником, поклавши раз і назавжди триматися подалі од всіх його ваб і несправедливостей. Любив зашитися в кропив'яну шалину й награвати самому собі на скрипочці або ж, заплющивши очі, мріяти про те, що вичитав з книг, а також щиро та віддано молитися Богу. Слугував йому духом своїм, розумом своїм, і Бог замінив мені матір і товаришів та приятелів. Проймали сумніви, що черпав силу для віри в книгах, в Святому Письмі ж сказано, що віра — в серці, а не в словах; кріпка вірою людини може бути й неграмотною. Але я впевняв себе, що набагато краще, коли вона вірить світлом розуму, а не мерехтінням тьми. Світло розуму вливається в світло віри, я знав усі діяння апостолів та багатьох святих і свідомо наслідував їх. І позасвідомо наслідував матір, добру, покірну Богові, сердобольну, задуману та запечалену. Вона завжди щось наспівувала, але чомусь співала тільки сумних пісень. Поралася по господарству (батько тоді був тільки сотником, та й не любила мати сидіти, склавши руки, до праці ж звична, саме на її дитинство, на дівоцтво припали найтяжчі роки Полуботків по Мазепиних факціях на них), я тупцяв біля неї, на вулицю майже не ходив, од неї перейнявся спочутливістю до покаліченої пташки, зламаної галузки, від неї в мені сумний спів та щира молитва.

* * *

...Гостей зустрічав управитель — господар двору регіментського, розводив по хатах: старшин — до гетьманської, білу челядь — до хати гетьманші, молодь — у дальній кут двору до хати гостьової, перед якою білів свіжотесаний поміст для танців. Гостей прибуло чималенько — генеральний осавул Іван Сулима, генеральний суддя Іван Чарниш, генеральний писар

Семен Савич, генеральний бунчужний Яків Лизогуб, київський полковник Антін Танський, миргородський — Данило Апостол, глухівський сотник Мануйлович, багаті глухівські пани Пироцький та Богаєвський, кілька значкових та кілька бунчукових товаришів — майже всі з родинами. В дворі стояли гомін, пересміхи, перегуки.

Парубки та дівчата стовпилися довкола новенького помосту, там витинали цимбали, скрипка та два бубни. Один з них дудонів, а другий тьохкав брязкальцями, а тоді починали дудоніти обидва. Одначе парубки та дівчата чомусь не йшли до танцю. Крутилося тільки дві чи три пари, та й то мляво, мовби знехотя. Чи то не обсвійчилися, не перезнайомилися, чи то ніяковіли — все-таки гетьманський двір. Оленка кудись запропала, окрім неї, я тут не знав нікого, танцювати не вмів; потинявшись трохи поза спинами, підійшов до хати, в якій обсілася старшина, сів на призьбі. Вікна в хаті були повідчинювані, отож я чув усе, про що там гомоніли.

Старшини спочатку вели мову про справи господарські: про недавній ярмарок, на якому цигани вкрали аж дванадцятеро коней, про сінокіс, побідкалися на сушу, глухівський сотник Мануйлович мовив, що суша неспроста, треба б пошукати відьми, це вона зашила жабі рота й зашила дощі, у нього вже є на приміті одна молодиця, кілька чоловік підтримали його, але Полуботок кинув коротко «Суєвір'я», і всі вмовкли, перевели розмову на інше.

Савич, Полуботків шуряк, розумний і хитрий, як майже всі писарі, тільки надміру балакучий, оповів про недавню поїздку до Києва й сказав, що, як на його око, при нинішньому оскуднінні Київ якось мовби злиняв, особливо монастирі, надто Межигірський, у якому доживають віку запорозькі діди. Старість тих дідів і калік гірка, Запорожжя, яке утримувало їх своїм коштом, поруйноване, а козацькі державці бояться давати гроші, оскільки на січовиків упав гнів монарший, упав та й учавив у прах земний. Біля самого монастиря став на постій полк московський і чинить ченцям усілякі шкоди.

— І зі Скальського монастиря також приїхали ченці, просять слушної детермінації, щоб їм повернули ґрунти, які забрав за Ворсклою майор Греков, — оповідав Савич. — Ускаржилися вони до бригадира в Котельву, а той звелів усі копці монастирські знести й покопати нові, собі землю забрав. І сагу, й півбайрака, купленого ченцями в лукинських жителів. А на тому тижні отримав я реляцію про постій на Україні ще двох полків драгунських новим чином — ротами, порціями і раціями.

Про постій вже знали всі.

— А що ти одписав київським ченцям? — запитав хтось лінивим голосом.

— А ось що. — Зашелестіло, либонь, писар дістав складеного аркуша й прочитав, аби старшина перейнялася чернечими бідами і водночас помилувалася ладом письма.

«Ясний у Бозі преосвященний мосце отче митрополите Київський і Галицький, архіпастиру милостивий, в духу святому отче й добродію. Пан війт київський, будучи тут, у Глухові, повідав нам, що по всіх труднощах, які од військ великоруських місту Києву, усім без винятку громадянам тамошнім, навіть чорноризцям, чиняться, за єдину відраду милість вашого преосвященства маючи, жалібно ускаржився, що особливо слизько стало жити ченцям межигірським, солдати грабують їх на дорогах, не пускають у пущі, забирають собі дрова в лісі рубанії, витравлюють монастирські сінокоси кіньми своїми, отож жалосні будьте, ваше високе в Бозі превелебство, й содійте милість та одведіть руки злії».

Хтось буркнув з кутка, я наледве розчув:

— Ускаржився заєць зайцеві. Що той митрополит може вдіяти? Йому самому хвоста колодою прищемили. Написав би хоч київському губернатору.

— Уже писав, — ображено відказав Савич.

— Матимемо лихо з цим новим постоєм, — обізвався хтось лінькувато. — Розорять вщент край наш, пооб'їдають усіх до п'ят.

— У моєму колишньому полку в селі Лісківцях п'яний драгунський капітан з денщиком не втрапили додому й почали грюкати в хату до писаря, — розповідав Савич. — Писар їх не впустив, капітан видобув шпагу, денщик — палаша, і почали штрикати в двері, а далі розбили вікно й влізли до хати. Писар ухопив лопату, що нею хліб у піч садовлять, шелехнув капітана, а денщик утік, покликав солдатів, драгунів, почали вони добувати хату. Писар довго одбивався, а далі бачить, що непереливки, дітей і жінку запхав на горище й сам туди виліз, і драбину за собою втягнув. Тільки тим і врятувався. А солдати забрали сало і все чисто з скрині, побили посуд...

— Будемо мовчати, поб'ють голови.

Я впізнав голос Полуботка.

— Писар з драгунами потім «учинили віру», — оповідав далі Савич. — Драгуни поклялися на іконі, що не були в хаті, а писар, що нікого не бачив і ніхто на нього не нападав. Він бо теж боїться: спробуй доведи, що не він, а вони напали перші. Їх багато... Й судитиме військовий суд.

— Дожилися, козаки, — густий, басовитий голос. — Чужі суди нас судять.

— Ніхто нас не судить... Завели, неначе над покійником. Ми що, на похорони зібралися?

Я здогадався, що то промовляє гетьман. У голосі гнів, але не вгадати, на кого гнівається йогомосць — на старшин чи на драгунів.

— Чого заснув, кобзарю? Вшквар... Розвесели... Може, склав чи почув якусь нову?..

Загули бунти, жалібно задзвеніли приструнки, раз і вдруге, дужим голосом кобзар повів пісню:

Пожурились, милі браття,
Що на ногах кайдани:
Ой тепер-но ми, милі браття,
На вік вишній пропали.
Ой бери, пане, зброю й жупана,
Ще й коня вороного,
Тільки не бери в неволеньку
Козака молодого...

— Оце розвеселив! Кобзарі пішли... Скиглії... Йди пріч... Під церкву.

Кобзар вийшов з хати, бандуру, неначе мертву гуску, ніс у правій руці. На його обличчі — страх, — гетьманський гнів не абищиця, але й іскорки вдоволення в очах. Либонь, вдоволення було більшим, аніж страх. Саме так я подумав. Людина — се міра. Міра багатства, страху, радості, підлоти, помсти, совісті. І все те в ній переколочене, перебовтане. Одного тіль-тіль, іншого багато. Часом людина може прожити життя і не знати, чого в ній більше. По-справжньому все проявляється в найбільшому щасті або в найбільшому горі.

Кобзар ішов важко, голова хилилась нижче й нижче. Почав перемагати страх.

У хаті — неприємна мовчанка. І враз чийсь догідливий голос:

— Викуримо по люльці, панове.

Перший, як і годиться, вийшов гетьман: сива, з величезною жовтою лисиною голова похилена, вуса відвисли, на обличчі все ще сліди вдаваного чи справжнього гніву.

Я перейшов на іншу призьбу, за причілок. Причілкове вікно також прочинене, з хати знову долітав гомін, тепер вже притишений. Голоси молоді.

— ...Наш гетьман чоловік сумирний і добрий, за Україну стояти не вміє, хто не нападе, всі деруть... Нам би гетьманом чернігівського полковника, не так би він за Україну став і москалям її розоряти не дав. В його полку москалі волі не мають.

— Стати б усім сукупно... Вигострити шаблі...

Тільки цей голос і упізнав. Він належав молодому Марковичу, сину лубенського полковника Андрія Марковича, рідно-

го брата гетьманші. Йому всього лиш двадцять три роки, він один сидів серед поважних старшин, його батько найдовався в поході Дербентському, лишив на уряд сина, хоч проти того й повставала полкова старшина. Я пам'ятав Якова по Академії, одначе він старший від мене, скінчив її торік.

— Ет, розпатякалися... Всі сміливі за столом біля мисок. Полуботок — козак доброго клича. Але мають, мають москалі волю і в Чернігівському полку. Й донощики мають волю. Втямили?

— Чого б то не втямити... Жартуємо ж...

Либонь, до хати зайшов хтось з генеральних старшин. А я підвівся й пішов стежечкою через палісадник. Заздрив Якову Марковичу, його сміливості, але... й осуджував його, хоч розумів далеко не все, про що говорилося в хаті.

Переді мною розкривалося щось таке, куди навіть не намагався протиснутися думкою. Жив у іншому світі: де скрипка, де книги, де дрібні пригоди й велике нещастя, смерть моєї матері, але було й ще щось зовсім інше, лячне і неясне й чимось манливе, як спалах блискавки, як вогники на болоті, як голос з ночі, який лякає та кличе. Мабуть, саме воно й було справжнім, а все інше — то тільки порох буття. А з іншого боку — нащо воно мені, чому має мене вабити, що воно може мені дати, саме мені...

Знаю, всяка влада від Бога, намісником Господа є на землі цар і його веління повинні виконувати всі. Цьому нас навчали наші професори, про це не раз казав у своїх божественних проповідях наш ректор Феофан Прокопович, наймудріша людина, яку мені доводилося бачити. Без царя ми б всі погинули, нас би підім'яли й понищили чужоземні народи, без царя ми не дали б собі ладу. Він єдиний думає й піклується про нас, як про своїх дітей. Так прорікав Феофан Прокопович, світоч вченості нашої, наш найбільший мудрець.

Повірити в нині почуте було важко. Та й чому воно має мене обходити? В мене є мої книги, є скрипка. І є бандура. Найліпше ж викинути все те з голови.

Я пішов на вереск музик, до помосту. І не впізнав його. Там чинилось щось несосвітенне. Вітер, вихор, заметіль... Танцювали майже всі парубки та дівчата. Танцювали в кружок. А посередині вертілася, крутилася, вибивала дрібушечки дівчина. Молодесенька-молодесенька і струнка, як тополька. Личко розчервонілося, очі горіли, дві чорні-чорнющі коси літали довкруги неї, не здивитися. А жовті сап'янці стукотіли, й витьохкували під ними мостини, й повискувала скрипка, бубни вже не бубоніли, не дуданіли, а ахкали і заливчасто сміялися брязкальцями. В ту мить у коло до дівчини влетів ще один танцюрист — Яків Маркович, і закрутився, завертівся довкола

дівчини. Чоботи в Якова з подзвоном — з срібними дзвінками, врізаними в закаблуки, — дорога́, з кабарги, шапка збита на потилицю. А дівчина летіла, й одіж не встигала за нею, оголюючи білі смужки ніжок над чобітьми, руки її були граційно розкинуті, здавалося, вони пливуть у повітрі самі по собі. Музиканти закінчували зорьку й одразу переходили до катеринки, від катеринки до закаблуків, від закаблуків до жидівського триндика, якого танцювали з вихилясами, жартівливо.

За кілька кроків від себе я побачив дорідну, немолоду, але ще не зовсім зів'ялу красиву жінку в дорогому парчевому кораблику, зі складеними на грудях руками. Вона посміхалася гордовито й зачудовано. Гетьманша! Анастасія Марківна. Її знає в Глухові старе й мале. Як знають і те, що вона управляє гетьманом й почасти всім гетьманством. Милувала очима дочку, милувала племінника, пестунця, який і жив при гетьманськім дворі і якому вже виклопотала в гетьмана село Сварків біля Глухова, «вбачаючи знатного військового товариша Якова Марковича до послуг військових здібності й надалі до оних його заохочуючи». Так було написано в гетьманському універсалі.

Бубнярі вдарили наостанку так, що затремтіло листя на молоденькій яблуньці, й попадали в траву — удавано чи насправді показуючи, що танцюристи вморили їх до знемоги. Парубки та дівчата, захекані, витирали піт шовковими хусточками, сходили з помосту. Яків та чорнява дівчина стояли посеред помосту, там, де їх застав кінець танцю. Я згадав Якові слова про «вигострені шаблі» й уважно подивився на нього.

Яків чимось нагадав мені нашого вчителя риторики грека Гістія. Кругле обличчя, чепурні вусики, невисока міцна постава, й навіть волосся, витке, густе, коли знімав шапку, воно розсипалося кучерями на всі боки. Очі у Якова великі, імлисті, либонь тільки в очах і відбилася порода Марковичів. Батько Якова, Андрій Маркович, лубенський полковник, козак валечний, увесь час у походах та походах, огрубілий, засмаглий, дужче схожий на сільського дядька, аніж на свого батька — прилуцького гендляра і купця Марка, сина Аврамового, який орендував у Прилуках млини та горілчаний промисел. Єврейської крові в ньому — дещиця, Марк Аврамович Маркович, вихрестившись, одружився на дочці багатого міщанина Копієнка, мав трьох синів і п'ять дочок, писаних красунь, тільки подивитися на яких з'їжджалися парубки з усього полку й розхапали їх собі в жони: одну син стародубського полковника, другу моровський сотник, ще одну журавський протопіп, найкрасивішу ж, Настю, посватав генеральний бунчужний Костянтин Голуб, а коли він помер, на ній одружився нинішній гетьман, на той час також удівець, старший від Насті на двадцять

п'ять літ. Гетьман дав тестю двоє багатих сіл у Прилуцькому полку, Малу та Велику Дівиці, і той доживав віку на Приудайї, немов у раю. Настя Марковичева мала по Голубу свій чималий статок, яким пишалася, і мала круту вдачу, одразу взяла гетьмана в шори, отож, гомоніли люди, що Настя носить штани, а Скоропадський — спідницю.

Яків чомусь не впізнавав мене, а може, не впізнавав справді — де йому було впізнати шмаркатого хлопчиська, він тоді вже був філософом, далі богословом. Батьки приїздили до нього на всі свята, привозили повні сакви наїдків, а також гостинці професорам і навіть самому ректору Феофану, — Яків був його улюбленцем, не знаю, чому він не пішов слідами свого вчителя на вчені Олімпи. Я не вагався б і миті. Для нього ж світське козацьке життя, либонь, мало більші ваби, воно вже справджується наказним полковництвом у двадцять три роки.

Але я ненадовго зупинив на ньому погляд, перевів його на дівчину. Стояла задихана, руки притисла до грудей, ледь-ледь усміхалася. В очах — бистрінь, немов ще й досі летіла в танку, крізь напіввідтулені губи було видно невеликі міцні зубки. Її личко було мовби намальоване одним непомильним помахом пензля, воно не округле, а трохи продовгувате, ніжне, ніжності додавала чорна цятка родимки над верхньою губою, але й вольове: ніс — прямий, рівний, і рівне, пряме підборіддя, брови чорні як смола, і довгі чорні вії, вона чимось нагадала мені єгипетську царицю — я бачив такі малюнки в давніх книгах. Надто коли сходила з помосту, ледь приплющила очі, й тінь від повік упала на щоки, ступала гордовито, груденята несла так, що кожен, навіть я, розуміли, що то таки цінність.

«Боже, — подумав я, — яка неземна і в той же час земна краса». Мені здалося, дівчина йде до мене, і я обімлів. Одначе в ту мить вона ступила вбік, і я побачив, що вона йде до Оленки, котрої чомусь не помітив. І зблиснула в моїй голові іскорка, і я зрозумів, хто ця дівчина — Уляна, гетьманівна, чи, як її називає Оленка, Уляся. І відмітив схожість з гетьманшею, одначе невелику. Анастасія Марківна підійшла до Якова і, наче маленького, підвела його до Оленки та Уляни. Яків ішов нітрохи не соромлячись, хоч його вели, неначе хлопчака. За хвилину вже лунав його дзвінкий сміх. Я ще не знав, що ми приїхали до Глухова на оглядини, привезли туди Оленку, що гетьманша забажала поєднати свого пестунця з Полуботківною і гетьман теж схвалив цей намір своєї дружини.

Ще за мить сміялися всі четверо, але я одразу вирізнив Улянин сміх, хоч ніколи раніше не чув його (гетьманівну бачив разів зо два в церкві й чомусь тоді не звернув на неї уваги), був той сміх притамований і проникав мені глибоко-глибоко в

душу. Я відступив за парубоцькі спини й дивився, дивився на неї, як на диво, як на чудотворну ікону. Ні, на ікони я дивився трохи не так, але крихти тієї побожності розсипалися в моїй душі, мені здалося, в обличчі дівчини таїться якась загадковість, як і в обличчях отих єгипетських жінок, які жили хтозна-коли й молилися сонцеві та зорям.

Я не спав майже всю ніч. Чув, як співають дівчата, спочатку замовкли на Родіонівці, а вже потім на Усівці, а на Веригіні, за греблею, співали майже до самого ранку; як витьохкує соловейко, як десь тявкає, не втихаючи, пес. Заплющував очі й бачив личко з чорною цяткою над верхньою губою та смоляними бровами, довгими віями, бистрінь у очах. Перевертався з боку на бік, навіть розсердився на себе, але прогнати видиво не міг. Не розумів, чого воно вчепилось до мене, що зі мною сталося... Мана, та й годі. Таки мана. Бо знову заплющив очі... й побачив це саме обличчя, повернуте вбік... а тулубом до мене. Тулубом птиці. Птах, завбільшки з людину, випливав з-за наших сулимівських рясних калин і отако, бока, наближався до мене. Птах з жіночою головою й пташиним тулубом. Я навіть згадав, як називається цей птах — гарпія. Одначе гарпії, вони злі, а ця — добра, усміхнена. Проте мені стало лячно. Птах не махав крильми, вони були напіврозкрилені, пір'я на них і на всьому птахові рясніло пістрявістю, хвіст був невеликий, розпущений, немов у голуба. Птиця з обличчям Уляни наближалась і наближалась, і я вже бачив притінені і глибокі очі. А потім враз довгі повіки змигнули, і дівчина-птах подивилася на мене. Вона не мовила жодного слова, не розтулила вуста й одначе щось промовляла до мене — очима. Та було надзвичайно страшно. І вабливо.

Я хотів доторкнутися до дівчини-птаха, але вона повільно, й так само грудьми до мене, відпливла праворуч і зникла за кущами. Змигнув очима й зрозумів, що заснув. А видиво й далі стояло перед моїми очима, я чомусь подумав, що сон — віщий, і мені від цього обличчя не сховатися, не втекти, бо й не хочу втікати.

Настав ранок, зійшло сонце, мій сон подаленів, а обличчя дівчини зі смоляними бровами й чорною цяткою над верхньою губою стояло переді мною вже інакше — живе, веселе, яким бачив його на танцях.

Не пам'ятаю, чи снідав і що робив уранці, отямився вже за Миколаївською церквою, біля паркана, яким огороджена гетьманська садиба. Спам'ятавшись, зрозумів, що хочу побачити ту дівчину, побачити ще раз і від'їхати та забути назавжди. Довго блукав попід парканом, вже хотів піти геть, та враз почув по той бік паркану дівочий голос:

Ой на морі та на тихій воді,
Там плавали білії лебеді...

Я одразу впізнав той голос. Співала вона, Уляна. Співала тужну пісню, проте не тужно, скоріше, навпаки, весело:

...Де не взявся гарний хлопець — на біду,
Та й застрелив лебідочку молоду...

Той голос манив, вабив, я вже не міг піти, не побачивши дівчини.

Розлилася кров червона по морях,
Розсипалось біле пір'я по лугах.

Не знаю, не пам'ятаю, як те сталося, що я, боязкий і сором'язливий, нагледів угорі гілляку, ухопився за неї і виліз на паркан. Тільки хотів поглянути на дівчину краєм ока й зіскочити назад, у провулочок. Але дівчини не побачив. Унизу піді мною порозчепірювалися великі густі кущі аґрусу, за ними росли якісь деревця з густими підстриженими кронами, вони творили суцільну огорожу. Голос долинав з-за них. Я посунувся трохи вперед, нагнувся, а що й далі не бачив нічого, посунувся ще, випустив з руки верхню гілку і враз... шелехнув униз. Не встиг злякатися, бо ледве втямив, що сталося. Лежав на траві, моя шапка полетіла під кущ аґрусу.

Опам'ятавшись, почав підводитись, простягнув руку, щоб дістати шапку, і в ту мить щось налетіло на мене ззаду. Я смикнувся, рвонувся, повернув голову й заціпенів. Мене тримав за полу медвідь. Так мені здалося спочатку. А вже потім розгледів, що то пес. Велетенський, рудий, головатий, вельми схожий на медведя. Він не гарчав, не кусався, сидів на задніх лапах і тримав мене за полу. А я не міг вирватися, та вже й не намагався — злякався. Шкіра на моїй голові чомусь свербіла, по спині повзли холодні ковзкі гадючки.

Не знаю, скільки мені довелося б сидіти отако, коли б збоку не пролунав владний дівочий голос:

— А це що таке? Тур, пішов геть!

Тур випустив полу моєї свити-кунтуша, винувато дивився на дівчину. Либонь, вона бачила, що я боюся пса, тупнула ногою.

— Тур, додому!

Руда потвора знехотя потрюхикала по доріжці.

— Ти хто такий? — запитала Уляна.

— Я?.. Н-не знаю, — вичавив крізь неслухняні губи.

— Не знаєш, хто ти? А що тут робиш?

— Шапку шукаю.

— Де ж твоя шапка? Як вона тут опинилася?

— Ну... Вітром здуло... Йшов по вулиці. — І враз, не знаю, як те сталося: — Я бачив учора тебе на танцях, хотів побачити ще раз... — Я все ще сидів на землі. Дівчина почала сміятися.

— Ти думав, що я танцюватиму перед тобою? Ой, пробі, не можу... І який же ти кумедний... А як тебе Тур тримав за полу... То он ти чого вбрьохався в чужий сад! А може, ти злодюжка? А чи зарізяка?

Її очі сміялися.

— Який я зарізяка... Шапку шукаю...

— От капосна шапка. Де ж вона?

— Оно за кущем...

— То бери її...

На доріжці за деревами почулося неголосне тупотіння, далі покашлювання. Сміх злетів з губів дівчини.

— Тато!

Я перепудився дужче, ніж тоді, коли на мене насів пес. Це ж така ганьба!.. Заліз до гетьманського саду! Розкажуть батькові... Знеславив дівчину... Я микуляв очима, сопів, а кроки наближалися.

— Ховайся! — прошепотіла Уляна. Либонь, також не хотіла, аби батько заздрів її з парубком. А чи хотіла пожартувати наді мною. Скорше останнє. Я порачкував за аґрусовий кущ, вліз у нього по самі плечі, заплутався, зав'яз, зашпортався.

— Це ти, дочко? — пролунав хрипкуватий голос. — Що ти тут робиш?

— Гуляю, тату.

— А з ким то ти розмовляла?

Я онімів, відтак поліз ще далі в кущ. Затріщало галуззя, кілька колючок вп'ялося мені в голову.

— Що то таке?

— Пес, — відказала дівчина. — Рябий пес. Чужий. Гарчить.

— Звідки він тут узявся?

Ще кілька колючок впилися мені в щоки, і я чи то застогнав, чи захрипів.

— Справді гарчить. Ходімо звідси, доню, — сказав гетьман. — Цур йому. Зараз покличу сторожів.

Зашелестіла трава, далі кроки затупотіли по доріжці. Я над силу вирвався з аґрусового полону, вхопив шапку, спритно, як кіт, видряпався на паркан. Здавалося, мене кинув туди якийсь дужака.

Не стямився, як минув церкву, минув вхідну браму до міста, обидва млини на річці й опинився далеко на лузі. Горів на сороміцькім вогні, картав себе, дошкуляв собі дощіпливими словами, трохи не плакав. Чому, чому я такий? Адже ж не дурніший за інших, бачу очима розуму, як треба матися, пово-

дитися, а вийду на люди, й дринзаю, неначе заєць по клітці. Й не знаю, куди себе подіти.

Коли повернувся додому, навіть Оленка помітила, що зі мною щось сталося, причепилася з розпитуваннями, але я сказав, що перечепився на мосту та боляче вдарився.

Наступні дні не звіяли гризоти з моєї душі, ходив, неначе помрачений. Сором трохи пригас, звіявся, а бажання побачити Уляну росло й росло, і стало нездоланним. Впевняв себе, що це примха, адже не міг і подумати про кохання, це було б просто смішно: недовчений спудей, сливе старчик, закохався у вогненну красуню гетьманівну. Цур і пек, і сто кіп на додачу. Але ж подивитися на неї не заборонено нікому! І піти до них на подвір'я. Он Оленка бігає майже щодня. Ну що ж, посміється гетьманівна, ну що ж, покепкує...

Наступного разу, коли Оленка почала збиратися до Скоропадських, я набився їй в провожаті й мовби знічев'я зайшов у двір. Оленка повела мене в сад до альтанки, де, як їй сказали, гуляла Уляна, й ми справді здибали там гетьманівну. Вона плела вінок із квітів, із звичайних жовтих кульбабок, і раз по раз приміряла його до своєї голови. Жовті кульбаби і чорне волосся — мені здалося, що то гармонія.

— Це, Улясю, мій двоюрідний брат Іван...

Уляна кинула швидкий позирк на мене й запитала:

— А він не кусається?

— Хто? — здивувалася Оленка.

— Ну, він. Тільки гарчить?

— Тю на тебе, — мовила Оленка й прикусила язик. Вони — подруженьки, дівчата, в усьому рівні, і все ж гетьманівна є гетьманівна. Вона і вдачею гетьманівна, й красою. Щоправда, і Оленка теж гарна на вроду: білолиця, кучерява, ото тільки трошки кирпатенька й муратиння ледь обсіло носика. Але тільки весною, на осінь і зиму воно зникає. Вона теж весела, та й звідки б узятись смутку в такі літа і за таким статком! Хоч на світі буває всякого. Оленка — сміхотунка, Уляна ж — гостроязика фурія. А ще буває гордовитою, поважною, випростає стан, закине голову, приплющить очі, й пройде повз тебе грецька чи римська патриція, чи як там було в них, до якої страшно обізватися словом. Тепер же вона голила мене своїм язичком.

— Отже, не кусається й не гарчить?

— Таке скажеш...

Я прилип до лави, наче карась до сухої гарячої сковороди.

За мить Уляна забула про мене, взяла карти й почала ворожити Оленці. Ворожила мовби насправжки, але часто вставляла слова, якими ворожать циганки, й сама була схожа на циганку.

— ...А тебе, красуне, полюбить чорнявий князь, і житимете ви щасно, й наживете шестеро дітей, а нині тобі стелеться близка дорога...

— Батько повезе додому, — буркнув я.

Уляна знищила мене поглядом. У мене залягла на серці мжа, як у тому таємничому Замглаї, найтемнішому лісі, звідки вибігає і плине під Чернігів річка Стрижень і в якому гуляє страшний прибиш Маципура. Про близьку дорогу я буркнув не зовсім спроста, бо почав здогадуватися, про якого князя Оленці йдеться, і хоч той князь видавався мені гідним Оленки, все ж чомусь дратувався. А що я не помилився, посвідчив голос Анастасії Марківни від квітника:

— Оленко, а йди-но сюди, я покажу тобі німецький крокіс. Схожий на наш, та не зовсім.

Оленка пішла, а по кількох хвилинах довкола неї згірш крокосу вився Яків Маркович. Козак, парубок порпався з жінками на грядці.

Я ж сидів, неначе роздягнений злодій посеред ярмарку. Не знав, куди подіти руки, боявся дивитися на дівчину, не відав, що казати.

— Давай зіграємо в карти, — запропонувала Уляна.

Я здивовано поглянув на дівчину.

— Я не вмію в карти... Та й... у карти грати гріх. Надто дівчатам.

— Ти поглянь! А я й не знала, — насмішкувато мовила Уляна й подивилася на мене чорнющими очима. — А що ж ти вмієш?

— Власне... нічого.

— Зовсім нічого?

Я знітився. Бо ж і справді не вмів ані ширмувати на шаблях, ані гасати на коневі, стріляти з мушкета, не вмів жодної роботи, та й вельми мало знав про неї, про життя. Я багато знав з життя царів, святих мучеників, стовпів церкви, знав молитви, умів складати вірші, ще знав дрібні бурсацькі шахрайства, але ж розумів — дівчина запитувала не про те. Мені до жаскості захотілося чимось похвалитися, але не знав чим. І враз у моїй голові мовби заграла музика, і я підвів голову.

— Вмію співати на криласі... й так... Вмію грати...

— На чому ти вмієш грати?

— Та... на будь-чому, — сміливо випалив, бо й справді будь-який струмент ішов мені до рук. — На скрипці, на сопілці, на кобзі.

— Ну, це ми перевіримо, — діловито сказала Уляна й вела мову далі, мовби правила вивід. — А що ти цікаве знаєш?

— Не розумію...

— Ось Яків розповідає про Олександра Македонського, царя Кіра, Святослава...

— Я... Їх не люблю, — відказав тихо, переконано. — Вони — кровожери, убійники.

— А кого ж ти любиш?

— Бориса і Гліба. Святого Антонія Печерського...

Я бачив, що Уляна розглядає мене, яко диковинну істоту, й зовсім упав духом, адже розумів, що такий парубок не сподобається їй зроду-віку. Але іншим я не міг бути, брехати не вмів.

— А ким би ти, Іване, став, якби вивчився? — правила своє Уляна.

— Ну, якби висвятили...

— З тебе вийшов би хороший піп.

— Правда? — зрадів я. — З чого ти взяла?

— Ну, ти такий... Тихий, богобоязливий, скромний...

Я ріс у власних очах. У моїх грудях звинувся теплий клубочок і котився, котився вгору до серця.

— І пісний, як богоявленський коржик.

Клубочок розсипався на холодні крихти.

— Ти, мабуть, ще й не цілувався? — Дівчина пронизала мене стрілами очей.

Я випростався з гідністю.

— Негоже запитувати про таке. Та ще дівчині.

Я бачив, як у її очах тріпнулися вогники, як ледь-ледь зайнялися рум'янцем її щоки, але вона не подала вигляду, що засоромилася.

— Ну, ти не скажеш цього до Страшного суду. Ще... років сто.

— Звідки ти знаєш, коли настане Страшний суд? — суворо сказав я. — Може, він настане завтра. І тоді... Тоді ніщо не буде потрібне. І всі, що балакають грішно...

Я не доказав, знітився. Боявся, що Уляна розсердиться й піде від мене і я більше ніколи не побачу її.

— Ну, ти жартуєш. Але й деякі жарти потрібно спокутувати молитвою.

— А ти таки справжнісінький піп. — Уляна підвелася й позіхнула, вдавано чи насправжки. — Нудно з тобою. Оленко, Якове, де ви, гов! Ех, музик немає... — І попливла, розкинувши руки, ледь торкаючись чобітками землі. Той її тихий порив був надзвичайно граційний, знадливий, вона пливла боком, права рука високо вгорі, ліва — нижче, либонь, вона й сама відчувала ту свою грацію, випробувала (дарма що молода) не на одному парубкові, про що я тоді й здогадуватися не міг.

Прийшли Яків та Оленка, Оленка — пустунка, вони щебетали і пурхали, наче дві синиці. Яків же, статечний, міцний,

дивився на них, ставши на приступці альтанки, широко розчепіривши кряжисті ноги, і я позаздрив його міці, силі, впевненості. Але дівчата незабаром розкутурхали його, а тоді потягли й мене і примусили грати в квочки, і я майже увесь час був квочкою...

...З того дня я почав учащати на подвір'я Скоропадських. Звичайно, не сам, а з Оленкою. Зрідка туди навідувалися ще парубки та дівчата — дві Савичеві дочки, дрібненькі, гостроносі, хитренькі, вони вочевидь лестили гетьманівні, й та трохи бридилася ними; не зовсім повного розуму Мануйловичів син, а також молодий Чарниш, парубок мовчакуватий, високий на зріст, довговидий, надзвичайно вродливий і через це пихатий. Він підпирав плечима альтанку або яблуню й невідривно дивився на Уляну. Я потаємно ревнував його до Уляни, сливе ненавидів. Він один курив люльку, майже ніколи не випускав її з рота, і Уляна казала, що од Гната пахне «справжнім мужеським духом», а коли я запитав, чим же пахну я, вона відказала: «Ладаном». І липла до Гната, намагалася взяти його до танцю або до гри в обруча, одначе це їй не вдавалося, Гнат стояв непохитно і усміхався зверхньо, мовляв: «Пустуєте, наче діти». Проте всі інші гості навідувалися нечасто, причиною тому була Анастасія Марківна, вона єднала в мислях Якова та Оленку й не бажала, аби їм заважали або й раптом не втрутився між них хтось третій. Я ж Оленку відбити не міг, отож мене вона запрошувала радо, всіх інших — з погордливим холодком.

Третього чи четвертого дня Уляна примусила мене взяти кобзу та заграти до танцю. Я вшкварив козачка і горлиці, й дві польки, вшкварив добре, і здивована Уляна похвалила мене. А коли ми якось надвечір залишилися в альтанці вчотирьох, я несамохіть повів сумну мелодію про козака, який поїхав на чужину та й не вернувся, про дівчину, яка виглядає його і невтішно плаче, й зненацька помітив, що обличчя Уляни дуже одмінилося, дивно осмутніло, а очі стали глибокі й темні, як ніч. Я подумав, що, може, й вона має якусь причину до печалі. Уляна ж дивилася кудись понад сад, мовби відлітала, й мені захотілося відлетіти з нею, але я нічогісінько не знав про неї й губився в думках, куди ж вона лине. До якогось свого спогаду, до якогось свого козака? І знову хробачок ревнощів гриз моє крихке серце. Голова її на тлі вечірнього саду видалася головою Богородиці, голова на довгій красивій шиї... але то вже приплелася гріховна думка, і я прогнав її.

Несподівано я замовк, не довівши мелодії до кінця, і Уляна повернула голову та допитливо, зацікавлено подивилася на мене. Я сховав той погляд у собі. Вона ж підвелася й горда, неприступна, вже не Уляся, як почав називати її слідом за

...Обличчя Уляни дуже одмінилося, дивно осмутніло, а очі стали глибокі й темні, як ніч.

Оленкою, а Уляна, чи навіть Юліана, як іноді називала її мати, не попрощавшись, пішла до своєї хати.

Я не втерпів і дорогою запитав Оленку, чи не знає вона, чим Улясю так запечалила пісня, чи не грав їй хто-небудь; випитував, як здавалося мені, тонко та хитро, й Оленка відказала, що Уляся й спить з музикою в душі, та музика живе в ній повсякчас. Уляся признавалася їй, що вдень вона чує музику рідко коли, а от уночі музика лунає в її снах дуже часто. Який був день — така й музика. День легкий, хороший — і музика весела, день минув хмарно, й музика важка. А буває вона аж чорною, і тоді мовби душить її вві сні. Печальний суворий Улянин вид стояв переді мною всю ніч і весь наступний день.

А в суботу ми з Оленкою знову були в Скоропадських. Але я застав... зовсім іншу Уляну — розвихрену, веселу, вона обсміяла мене за мій понурий вид, напівдячківську одіж, і мені стало образливо та кривдно. Не міг зрозуміти Улясі, до того ж вона майже нічого про себе не розповідала, вона була значно молодша за мене, одначе часом мені здавалося, що Уляна прожила довге-довге життя й знає набагато більше, ніж я, про світ та про людей.

Вона мене часто називала то дячком, то квашею, я тратився, гнівився й мовчав, і зарікався обзиватися до неї, й зненацька вона підходила до мене привітна й печальна й просила пограти для неї, і я поступався. Я вже знав, яких вона мелодій найдужче любить, і стиха награвав на кобзі, а вона сиділа принишкла, й думки її витали десь далеко-далеко, а сама була близько-близько, так мені здавалося. Траплялося, розкабешується, а то й розпасіюється, й тоді до неї не підходь. А якось одного разу Уляся вкинула нас з Оленкою у велике здивування, й навіть у переляк.

Ми сиділи в її хаті втрьох, і Уляся сказала, що вона зараз вийде в сіни, за тим до хати зайде одна стара жінка, а вже за нею вона, Уляся. І вийшла, і по якомусь часові до хати справді зайшла стара жінка, її обличчя було зчорніле й зморщене, щоки позападали, по-старечому ощирений рот кривився, одіж висіла лахміттям, в тремтячій руці тримала кривулясту палицю. Стара додибцяла до лави, сіла, закашлялась, подивилася на нас непривітно й забубоніла: «А де та вертихвістка, куди повіялася?» Не перехрестилася, не глянула на ікони, а бубоніла й бубоніла дедалі голосніше та голосніше, й прохоплювалися в її шемранні слова «чорт», «сто кіп лиха», «болячки», й нам з Оленкою стало моторошно, й Оленка прочинила двері та покликала в сіни:

— Улясю, де ти? Кого це ти впустила до хати?

І раптом у хаті пролунало:

— Себе!

На наших очах стара переродилася, зморшки розправилися, рот стулився, чорні очі заіскрили сміхом. Шовковою хусткою стерла з чола і щік сажу.

— Це справді ти? — пробелькотіла Оленка. — Тю на тебе.

Я не міг стямитися. Я не раз бачив театр, наш, спудейський, сам грав у ньому, там спудеї перевдягалися та перевтілювалися і в ангелів, і в нечистого, і в старців, і в королів, але це було щось зовсім інше. Це не було лицедійство, Уляся просто стала старою жінкою, просто-таки старою відьмою, а ось тепер знову перекинулася в дівчину. Вона сиділа на лаві й сміялася, а мені не було смішно, дивився на неї зі змішаним почуттям страху, захоплення й чомусь жалю.

Посміхалася вже й Оленка, тепер я дивився на них обох і думав про те, які ж вони в усьому несхожі. Оленка проста, довірлива, нелукава, жартівлива, і весь Оленчин вигляд відповідав її єству: кругле, з високим чолом, трішки кирпатим носиком, повними припухлими вустами личко, карі очі, біляве кучеряве волосся — вся на видноті, аж світиться веселістю й безхитрісністю, а чорнюща, як ніч, з глибокими відьомськими очима, міцно стиснутими губами великого рота Уляна — незрозуміла, дивна, чимось небезпечна й чимось, неначе чар, ваблива. Я глибоко відчував ту вабливість, той чар, боявся його й ішов на нього. Все частіше й частіше думав про Улясю, думав увечері, лягаючи спати, й засинав з її образом, і не міг зрозуміти, що зі мною коїться. Одначе часто й гнівався на неї, злість напливала на мене, як туман, але по хвилі розвіювалася. Мене тривожило, що на Улясю невідривно дивиться Гнат, пасуть її очима на вулиці та в церкві інші парубки, чомусь саме її, а не Оленку, теж красиву, може, навіть гарнішу, ніж Уляся. Гарнішу? Ба, ні! Уляся, якби схотіла, могла б причарувати камінь. Розпашіла, розвеселіла, вона була, як блискавиця, аж сяяла красою, аж обпікала, до неї було страшно доторкнутися й праглося того. О, як мені хотілося доторкнутися до Улясі! Щоб не отако — випадково, в дверях чи беручи в неї щось з рук, коли вона байдужа й не дивиться на мене, а щоб інакше — значуще, ніжно, голубливо, й щоб вона відповіла на мій доторк. Та як вона може відповісти? Потютькові, поповичу?.. А те ще: вона — гетьманівна! Вийде заміж за кого захоче. Я розумів: краще мені не ходити в гостину до Скоропадських, краще оминати той двір, там оселилася любов, оселилося лихо!

Я знав багато віршів та пісень піїтів наших і чужих про Купідона, який літає над нашими головами й ціляє стрілами в серця дівчат та парубків, але не тільки дівчат та парубків, отрута його стріл всесильна, від неї немає рятунку, та й чи треба рятуватися, коли те почуття, яке вони зароняють у серця, підно-

сить людину над світом, і вона летить весела та радісна, вільна й щаслива, хоч часом і оглуплена. Співає хвалу Господові й славить все, що він сотворив. Там, у поезії, буяли легкість та краса, гармонія й пожива для незахмареної душі, але в житті, либонь, зовсім інакше. Тоді ще не розумів усього, тільки почував біля Улясі нез'ясненну тривогу й смуток без неї, й поспішав побачити її та сказати їй щось особливе, значуще, привернути до себе її увагу. Привернути її я міг лише одним — піснею. І про що б не співав, думав про Уляну та про себе.

Гей, гук, мати, гук,
Там, де козаки горілку п'ють.
П'ють козаки мед-горілку
Та підмовляють дівку.
П'ють козаки мед-горілку
Та підмовляють дівку:
«Та поїдемо, дівко, з нами,
Та поїдемо з нами,
З нами, козаками».

Диво дивнеє, то вже я... пив мед-горілку й підмовляв дівку. Гудуть баси, плачуть приструнки, вкладаю в пісню всю душу, серце, але на Улясю не дивлюся, а дивлюся на Оленку, яка сидить біля Улясі й байдужно та трохи пишаючись дивиться на мене. А Уляся не дивиться на мене, либонь, через те, що я їй байдужий, а про кого й про що вона думає, не знаю, не відаю. І Оленка не знає, й наодинці повідає мені, що любить Улясю й трохи боїться її.

— Не розберу її, то вона добра, така добра, що ліпшої людини й не знаю, а то гордовита й неприступна. Ще й... — і Оленка притишує голос до шепоту, — володіє чарами. Ні, ти не смійся. Позавчора, пам'ятаєш, залишила мене на ночівлю і каже: «Ляж на моє місце». Ну я й лягла. Й не заснула всю нічку й на крихту. Й трусило мене, й корчило, і вітер якийсь ходив по мені.

— Нащо б вона завдавала тобі таких чарів, — намагаюся розраяти Оленку.

— Не вона завдавала. Вона знала, що цієї ночі вони будуть наслані на неї, на те місце, й поклала мене. О, вона знає стільки й такого, що й пан війт не знає.

Війт в Оленчиних очах чомусь найповажніша сила й найбільша мудрість. Вельми мудрий у Чернігові війт.

Я думаю про Оленчину розповідь, думаю про Улясю, і мені стає жаско і гарно, й трохи страшно. Чому страшно — не знаю. Може, через те, що думаю про Улясю повсякчас. Одного разу, виспівуючи пісню-канта, замість «Марія» потягнув «Уляся» й злякався, гаразд, що ніхто не почув. І вабить мене до Скоропад-

ських, й ледве задніє, поспішаю туди. І картаю себе по дорозі, й дорікаю, а ноги несуть мене туди, несуть. А серце болить, скніє, бо ж — гину. Бо ж з моїх походеньок нічого, ну просто-таки нічогісінько не може вийти. Не полюбить мене така дівчина, просто не може полюбити. Та якби я освідчився, увесь світ сміявся б. Найперше — мій батько. Он і Оленка, хоч вже щось помітила, але не сприймає моє зачудування Улясею як кохання. Не сприймає всерйоз.

Наближався день нашого від'їзду, і мене дедалі більше оповивала туга. Світ порожнів. Світ малів, дрібнів, ставав сірим, тільки десь у його глибині палала яскрава жаринка. Та жаринка віддалялася від мене. Мені здавалося, й Уляся трохи осмутніла, бо ж, думав я, прощається з Оленкою. Вона йшла поруч мене тиха та ніжна та враз підводила голову й обпікала тернинами очей, аж іскри обсипали все моє тіло.

Я йшов додому сам і думав: «Боже, що ти содіяв зі мною. Як мені тривожно, тяжко та гарно, як солодко й сумно. Може, для цих тривог і для цього смутку й живуть люди?!»

До від'їзду лишилося два дні, і враз впала на мене неймовірна новина: Уляся їде до Чернігова. Себто, їхав туди Яків, — Анастасія Марківна плела свою мережку, — але Уляся також забажала побачити Чернігів, вчепилася до матері та батька, і ті відпустили її й відсунули від'їзд на три дні, бо ж збирали свою одиначку пильніше, ніж підсусідки збирають у далекий похід козака. Аж два вози з уборами, солодкими наливками та тернівками на гостинець, всілякими печенями й пундиками супроводжували її.

Наче сьогодні бачу ту валку: попереду Полуботок з Яковом та двома осавулами — вони то зникали, то ми наздоганяли їх знову, далі полуботківський ридван, у якому їхали Уляся та Оленка, — ридван за Улясею пришлють пізніше, — за ридваном козаки в сідлах, дрімають на ходу, і в кінці обоз на чотири вози, який відставав, іноді надовго. Я тюпачив верхи позаду ридвана. Хтозна-що найшло на мене, але забажав поміняти мого плохенького коника-шельвага на гнідого румака, і з того сталася для мене велика прикрість. Ми від'їхали зовсім недалеко, дорога попластувала в яр, козаки та хурщики спускали на кілках, позакладавши їх у колеса, ридван та вози, я ж бачив у віконці Улясине личко й, гордовито випинаючись у сідлі, погнав коня вчвал повз ридван, дорога ж спадала дедалі крутіше, кінь помчав гатала, сідло я закульбачив кепсько й вивихнувся з сідла просто під ноги коневі, і той переступив через мене, аж сам полетів шкереберть.

Затявся я дуже й навіть, коли в голові перестало густи й трохи пригас біль у плечі, не міг ступити на ногу.

Козаки спочатку реготілися, й реготілися дівчата, я палав від сорому і мусив лізти у ридван, ще й підсаджений двома козаками. Ридван — зручний, лавочки обшиті шкірою, килимки та подушечки, якими й обіклала мене Оленка. Я одвертав свій вид, червонів і не швидко заспокоївся.

Їхав спиною наперед, дивився в віконечно на кущі та дерева й весь час почував на своєму обличчі Улясин погляд. Вона сиділа навпроти мене, склавши на грудях руки, виставивши вперед ноги в зелених чобітках. Ті чобітки чомусь дратували мене. Я знав, що вона розглядає мене, й нітився та втискався в куток. Розглядати, як мені здавалося, було нічого: великий лоб, великий ніс, великі, ледь викривлені губи, через що трохи шепелявлю, надто коли розхвилююся, ще й вуха, неначе вареники. Може, тільки чуприна не кепська, хвиляста, густа, м'яка. Оленка дрімала, підклавши під щоку подушку, така мила, така ніжна, і я аж позаздрив Якову, поставив їх поруч у мислях — біляву веселу Оленку й чорного, важного, розкаряченого Якова, й чомусь пожалів її.

У Якова губи, як п'явки, і очі чорні, крапчасті. Його батько, жид у другому коліні, отже, крові жидівської в Якові мало, тільки порода пре-випирає, його батько чоловік крутий, жорсткий, закоржавілий — все в походах та походах, таким, мабуть, буде і його син. Вони цураються свого жидівства й намагаються довести, що більше козаки, аніж ті, що козаками вродилися.

Аби відволікти Улясю від споглядання моєї непривабливої персони, я вказую на металеву скриньку на ланцюзі, якої раніше не бачив.

— Що це таке?

— А ти відгадай, — заграла очима Уляся. — Це пес, він не гавкає і не кусає, а всіх долає.

Я знизую плечима.

— Там гроші на дорогу. І прикраси. Може, сподобаюся комусь і він візьме мене заміж. Як ти гадаєш, можу я кому-небудь сподобатися?

— Болотяному дідьку, — огризаюся.

І раптом:

— Іване, кажуть, у Європі лицарі за дівчину проштрикують один одного шаблями. А ти... проштрикнув би кого-небудь?

Я розгублююся.

— Мабуть... ні. Та й тепер вже не штрикають. То раніше.

— Не проштрикнув би?

— Ну... Якби він мене дуже образив.

— А якби образив мене?.. А ти стояв поруч?

— Тебе ніхто не образить. Ти — гетьманівна.

— Не хитруй.

Й глибоко зітхає.

— Ніхто мене, Іване, не кохав і не покохає... Це я так... Та й цур йому, тому коханню. Кажуть, що воно, як хвороба. Чи правда? — І дивиться на мене по-пташиному, повернувши голову вбока.

— Звідки мені знати...

— Ти ще не закохувався жодного разу?

— Тисячу разів, — випалюю я.

Уляся дивується.

— Як то?

— А так... У Києві. Побачу гарну панянку й одразу закохаюся, — виповідаю правду. — А завтра побачу ще іншу... Вродливішу.

— Страшний ти парубок, Іване, — регочеться Уляся і враз серйозніє. — То не кохання. То так. А я й сама... Та ж я й не гуляла, не дівувала ще. Мати й зараз має мене за дитину. На вулицю не пускала. А ти не знаєш, чи правда, що там хлопці з дівчатами цілуються? Грища всілякі з цілуваннями, в хусточки або в діжечки.

— По-моєму, то таке цілування, наче з родичами або в церкві...

— Але ж потім виходять за тих парубків заміж... Значить, не таке. На вечорницях хлопці та дівчата вподобують одне одного... Але я так, мабуть, не змогла б. І не хочу такого. А може, й ніякого.

— Сподіваєшся зустріти князя?

— А що ж... Хоч... Може, й не зустріну. Й, либонь, його зовсім немає такого, щоб під мої мислі.

— Як то немає? — дивуюся я.

— А так... Кохання — це те, що люди вигадують самі собі. Вигадають і наділяють усім тим, що вигадали, парубка або дівчину. Хіба я не бачила... Така гарна була в нас пташниця, а покохала пройдисвіта і бандюгу. Та ще як покохала! Всі бачили, що він за молодець, а її осліпило.

Я дивуюся знову тепер вже з отакого Улясиного розумування.

— Тоді чого чекати? Потрібно виходити за того, хто трапився перший.

— Любов з'їдають миші... — раптом кинула.

— Звідки ти знаєш? Та тоді більше нічого чекати.

— Е ні, хочеться на щось сподіватися. Всі сподіваються... Хоч його й не буде.

— Якщо воно справжнє...

— А справжнє яке? — чомусь пошепки запитує Уляся.

Я соромлюся сказати, що також майже не знаю, яким є справжнє кохання. Мабуть, про це так само важко сказати, як і про те, яким є справжнє життя. Нам усім чомусь соромно казати правду про себе, навіть правду хорошу. Ті, хто побував на війні, соромляться сказати, що вони нікого не вбили, ті, хто чесно прожив у подружньому житті, що не знали перелюбу...

Либонь, Улясі скучно, й вона не відстає від мене:

— Що ж ти любиш, Іване?

— Книги всілякі. А ти? — поспішаю перекинути клубочок назад.

— Я? Бродити вночі по полю...

— Ти? Вночі? По полю? — торопію. — І тебе пускають?

— В тім то й річ, що не пускають. Це я у вимріях... Блукаю посеред жита, поміж волошок. Я люблю квіти. І могла б серед них померти. Мене вони заколихують... Це сон... Сон у серці... Лежу посеред квітів і ніби пливу кудись. Хмарки наді мною. І плакати хочеться. І не знаю чому.

І раптом дратується.

— Чого це я тобі вибалакую. Ти — наче піп.

— Наче піп?

— Очі в тебе такі... Сповідаючі...

На ніч ми зупинилися в селі Штиблі у багатого козака Лук'яна Пшеничного. Коні попутали й пустили пастися, вози поставили біля клуні у великому довгому дворі. Полковника запросив на вечерю панотець, Полуботок пішов туди з Оленкою, Улясею та Яковом, з ними пішли осавули та двоє значних козаків, решту козаків та чорну челядь запросив до хати на вечерю Лук'ян Пшеничний.

Я не пішов нікуди — вельми втомився, та й боліла нога, побродив у дворі, а тоді заліз до ридвана, вкублився й почав дрімати. Але мене кілька разів будили — хтось заглядав до ридвана, я перейшов до клуні, ліг на сіно й заснув.

Один осавул вернувся з гостини значно раніше за інших, зайшов до хати Пшеничних й побачив, що Пшеничниха частує козаків та Полуботкових челядників, всі вже добре напідпитку, осавула це трохи здивувало й насторожило — з якого то ранкору господиня так щедро частує незнайомих їй людей. Він обійшов довкола хати, вернувся в двір, одчинив дверцята ридвана й побачив, що мідної скриньки, прикованої до лавочки, немає. Осавул гукнув на ґвалт, побігли за полковником. Гомін і крики розбудили мене. Я зліз з сіна. На той час надійшов полковник, засвітили два ліхтарі, які везли з собою, і олійну лампу, полковник і осавул ще раз оглянули ридван — скриньку було одкручено од ланцюга. Ліхтарі горіли на моріжку посеред двору, ми всі стояли спантеличені. Зізнаюся, хоч це було

несосвітенно, неймовірно, я почувався особливо незатишно, адже лише я не вечеряв і не пив з козаками, а перед цим розпитував Уляну, що вона везе в тій скриньці. Мій страх виявився не даремним, бо по хвилі осавул запитав, кого не було в хаті, і всі вказали на мене, ще й двоє козаків потвердили, що навідувалися до ридвана й бачили, що там спав я. Відчув себе, мовби розіп'ятим на вістрі списів, розгубився зовсім і цим викликав справжню підозру.

Бо хоч і не клеїлася до мене, сина генерального хорунжого, крадіжка, але ж саме я спав у ридвані біля скриньки.

Стояв ні живий ні мертвий. Сказав, що досипляв на сіні, але там мене не бачив ніхто.

Важку, неприємну мовчанку розбив Улясин голос:

— Ні, цур... Чуєте! Я не дозволяю думати про Івана так. Не дозволяю! Чуєте!

— Спасибі, дочко, — мовив Полуботок. — Я — з твоїми мислями. А де Пшеничний? Треба обдивитися довкруж.

Незабаром знайшли дірку з хліва на вгород, а за діркою порожню скриньку. Дірка в засторонку була стара, але біля неї валялось кілька свіжообламаних патичків.

Послали по отамана та по війта, ті прийшли заспані й перепуджені, адже в їхньому селі сталося нечуване — обікрадено високу особу.

— Від Клима напасть, — сказав, дещо оговтавшись, отаман. — Минулої весни він зґвалтував служницю, сироту Параску... Батько грошима прикрив гріх. Я накажу до слушного доводу і до подальшої резолюції взяти його під варту. Таке вчинити міг тільки він.

Незабаром повернувся до двору Лук'ян Пшеничний, а по тому й Клим. Райці взяли Клима під арешт.

Полковник наказав усім вкладатися спати, але ніхто з нас так і не заснув до самого ранку. Не знаю, що думали інші, а я думав про Улясю: не знав, чим скінчиться ця справа, але був безмежно вдячний їй за довіру й заступництво. На таке здатна тільки добра й чиста душа. Просив у Небесного Вітця їй всього-всього, чого він може послати людині, думав про неї з великою ніжністю й зачудуванням. Але й страх не полишав мене. А що, як вкрадене не знайдуть і підозра повернеться на мене?

Ранком до Полуботка знову прийшли отаман та війт і запитали, що чинити.

— Чиніть не мою волю, — відказав полковник. — Я вимагаю скутечної справедливості, і все.

Отаман покликав Пшеничного та його жінку й оголосив, що опівдні будуть чинити суд над ними всіма: Пшеничним, його малжонкою та сином, чинитимуть суд в присутності всієї

громади, всі Пшеничні мають скласти в церкві присягу на хресті та Євангелії.

Я бачив, як обмертвіли Пшеничний і його жінка, вони стояли живі і вже мертві, вони могли не складати присяги — присягу складає тільки людина, спіймана на злому вчинку, їх на крадіжці не спіймав ніхто, і сина також, хоч він і не частувався з гостями, а кудись відвихувався. І Пшеничний зникав також. Але й не складати присягу — покласти на себе сором на все життя.

По тому, як пішли отаман та війт, Пшеничний заметушився, заметався, покликав до хати Полуботка, але той, передбачаючи, що скаже Пшеничний, закликав обох осавулів; Пшеничний не хотів говорити при них, а потім щось таке забелькотів, мовляв, гроші, може, і взяв Клим, і просив не робити ганьби, а пообіцяти на іконі, що нікому нічого не скажуть, а він поверне гроші та коштовності.

— То ти вже й так зізнався, — сказав Полуботок.

— Я не зізнався, — знову одпирався Пшеничний. — Кажу, може, їх взяв Клим...

— А нащо ж твоя малжонка напувала козаків? — запитав полковник.

— Це вже тоді, як сталося... Спочатку вона тільки частувала вечерею...

— Ну ось, ти таки й зізнався, — сказав полковник. — Веди й показуй, де гроші. А я поміркую, як бути. Ти також винуватий, що не сказав одразу.

— А що мав робити, — похилив сиву голову Пшеничний... — Мій син...

— І гроші чималі. Коштовності... — додав осавул. — Знадобилися б також. Хоч... Чого ще тобі треба? Маєш двір і маєш хутір, винокурню на три казани, і хату в лісі, і воли, й стоги...

— Мені — нічого... Це він...

Пішли на хутір і відкопали заховані в трьох місцях гроші та коштовності. По тому зібралися у війтовій хаті й радили раду в присутності всіх Пшеничних. Пшеничний і Пшеничниха стояли на колінах, молилися до ікон та до полковника, Клим підпирав плечима піч, зиркав налитими люттю очима.

— Просися ж, ну, просися, — смикала його за полу мати.

Клим важко опустився на коліна.

— Подивися, що кому з них належить за Статутом, — наказав війтові Полуботок.

Війт, маленький і миршавий, послинив палець.

— Артикул Статуту гласить, що за таку крадіжку злодій горло тратить, — сказав війт. — А посібникам його — назначення членків, тобто одрізання вуха або носа.

Заголосила Пшеничниха, заплакав Пшеничний, і заревів Клим.

— Ми — не суд, — сказав Полуботок. — Ми тільки дивимося, що може присудити суд. — І зітхнув глибоко. — Зацним ти колись, Лук'яне, був козаком. Похід голіцинський разом одбували. Через те і в гостину до тебе став. Шкода мені тебе. Неслави ти вже й так зазнав. Та й гетьманівна просить... щоб через неї кривд не було. Якщо не заперечують пани отаман і війт, сплатиш вину урядову й панську, а син твій нехай іде на татарську границю на дозори на три роки. Якщо не зітне його там татарська стріла, то, може, вітер вивіє з дурної голови лихі думки.

Перед тим, як мали виїздити, я здибав у левадці Улясю, вона сиділа навпочіпки над потічком, вербовою гілочкою водила по воді.

— Долю свою видивляюся, — сказала. — Ну, чим там скінчилося?

— Скінчилося, як і мало скінчитися. Простив пан полковник. А тобі — дяка довічна. — І я поцілував їй руку, ще й сказав: — Цілую тобі руку, як рідній матінці.

— Дивний ти, Іване, — мовила дівчина. І зненацька лукаво та хитро: — Та й не кепсько це, коли матінка молодша на кілька літ.

Я відчув, що в мене паленіють вуха та щоки.

— Там тебе шукають... Тра їхати, — пробелькотів і пішов. Чомусь пішов сам, не чекаючи на неї, не хотів, щоб нас бачили вдвох. Чому, не знаю. Я був утомлений і водночас щось ніс у собі, а що, не знав. З тим і приїхав до Чернігова.

* * *

Тільки двох князів у давнину називали руськими: Київського та Чернігівського. Кажуть, що свою назву Чернігів отримав від непрохідних чорних і червоних лісів, які колись оступали місто з усіх боків. Темні бори, гаї та діброви й понині обкладають могутніми крилами це дивовижне місто, котре змагалося славою та красою з Києвом і Новгородом, Москвою та Суздаллю. Випасені на придеснянських луках коні сягали копитами Прикарпаття, Волги і Дону, Москви-ріки, берегів Чорного моря, срібні чернігівські сурми стрясали повітря в далеких і близьких краях, чернігівські вої вкидали в переляк блискучими щитами половців та ляхів, чудь і мерю й своїх кровних братів полян та древлян, і втомилися від походів коні та люди, й потроху губили сіверяни в походах ті щити, й поймалися зеленою іржею сурми, возвеличувалися інші міста, інші народи, а древній славний Чернігів перетворився в звичайне полкове місто, зі зветшалою, в обломах і осипах, фортецею, численними добудовуваними й перебудовуваними церк-

вами з банями, з яких позлущувалася позолота, з посадами, котрі обліпили місто з усіх боків, подекуди позносили вали, хати й цехові майстерні налазили одна на одну, місто розповзалося на схід, в сторону річки Стрижня і вже давно не нагадувало той грізний, суворий, величний Чернігів, якому проспівали славу давні літописці.

Щоправда, немало церковних бань було відзолочено за Мазепи, й відремонтовано церков, і збудовано нових, допильновує порядку в місті й нинішній полковник Полуботок, хоч таки зветшало місто, розлізлося, неначе недопечений гарбузяний пиріг, ховає воно в надбрів'ї соборів, огромі валів, настороженій тиші глибоких вузьких вуличок якусь особливу таїну, якої не знайдеш ні в якому іншому місті. В тій таїні лишилося вельми мало величі, значно більше в ній туги за тим, що минуло, та смутку. Додають його й високі могили попід містом, в самому місті є одна — за старим валом, і друга — навпроти Успенського Єлецького монастиря, в саду, який належить монастиреві, вони нагадують, що там похована колишня велич і колишня слава цього міста.

Чимось провинилося місто перед Богом, і почали падати на нього одне лихо за іншим. Кілька літ тому, 1710 року, гаряча південна юга нанесла на місто, на поля, сади та луки хмари саранчі, в такій кількості її не бачили тут ніколи, вона обліпила церкви, будинки, коні бридилися йти по ворушкій ріці, собаки ховалися в буди, але й там їм не було рятунку, люди не могли через неї зужити страви, і стояли в повітрі шемрання та шелест — саранча поїдала все, що могли перетерти її щелепи. По саранчі прийшов голод, далі — моровиця. Вона лютувала й наступного року, чимало людей покинули місто, втікали в ліси.

Неначе в покуту за ті лиха, наступні роки були врожайними та сприятливими. Повернулися всі, хто втік з Чернігова, знову застукотіли сокирами теслі, бляхарі ляскотіли дерев'яними молотками по блясі. Пан полковник наказав поремонтувати всі цегляні будівлі, які належали уря́ду, таких будинків у місті немало: полкова канцелярія та полковий суд, магістрат, латинський колегіум, а також доми: архієрейські цегляний і дерев'яний, дім настановленого від царя коменданта полковника Ушакова, самого пана полковника Полуботка та кілька інших. Є в місті фортеця і є цитадель з Прогорільськими ворітьми між вулицею Гончою і старим земляним валом; між фортецею і обивательськими будинками — міська площа, на ній збираються перед походом козаки, тут проголошують царські укази та важливі постанови полкового уря́ду, магістрату, від площі бере свій початок і головна вулиця — Любецька, яка веде на Київський виїзд. Окрім Київського, в місті ще кілька виїздів: Глухівський —

на Глухів, Орел і Москву, а також дорога на Стародуб, Седнів та Городню; Санктпітербурський — через село Роїще і ще один — на Сорокошичі, до кордону польського.

Ставши на старому валу, що я частенько й робив, можна побачити більшість чернігівських церков: соборну Преображення Господнього, Архістратига Михаїла, Чудотворця Миколи, Богоявлення Господнього, Святої Великомучениці Катерини та Воздвиження Животворного Хреста, Стрітення Господнього, Вознесіння Господнього, Жон-мироносиць, а також кілька старих, давніх, які лежать у руїнах. Видно звідси й монастирі — Борисоглібський, П'ятницький жіночий, Успенський Єлецький, Троїцький.

Звідси, з найвищого горбка валу, я люблю спостерігати за містом, іноді мені здається, що плин часу для нього зупинився давно і в місті живуть князі та ченці-чорноризці, перших я бачив на протилежній, Замковій, горі, других — на дні вузьких темних вуличок, таких вузьких і темних, що лід у них лежить до середини літа. Старі й нові вали перехрещувалися, творили дивовижне плетиво — старий вал проходив біля Успенського Єлецького монастиря, в монастирі поралися ченці в чорній одежі, вони не порушували того чару. Я наново знайомився з містом, адже колись, учнем, знав тільки колегію та садибу, у якій жив, саме місто цікавило мене дуже мало, було, на мій погляд, вельми загадковим і навіть ворожим. Я чомусь всього боявся, скрізь бачив підступ і небезпеку. Напочатку й справді всілякі негаразди раз по раз падали на мене: то поб'ють крамарчуки, то поженуться бродячі собаки, а то й сільський дядько опереже пугою, бо, бач, підійшов близько до воза. Нині ж бачив місто інакше, в єдності з минулим, ще й те минуле вабило дужче, ніж нині суще, яке ставало дедалі гіршим.

Нині ніхто нікому не вірить, скрізь правлять заїжджі урядовці, свої спритники теж пхаються в пани, вулицями марширують солдати, часом страшніші за розбійників, появилося багато злодіїв, старців, волоцюг, що не день — відчиняються німецькі та московські лавки, а свої стоять з дверима, перехрещеними дошками, зникає все старе, з'являється нове, чуже, холодне й непривітне.

Отож я любив дивитися на місто й думати про його минуле, про тих несуєтних людей, які лежали під темними дерев'яними і куцими камінними хрестами під валами, і донедавна вважав своє життя також похованим, скінченим. Воно скінчилося зі смертю матері та вилученням з Академії, й здавалося, вже ніщо не пробудить у мені цікавості та спраги життя.

Не менше, ніж на пагорбі, любив я товктися в полковій канцелярії, надто в тій кімнаті, де правили службу Пилип

Борзаківський, Семен Рубець та Василь Биковський. Просидівши п'ять дзиґарових годин над паперами, вони ще якийсь час залишалися в кімнаті, темперували на завтра пера, різали папір, грали в дами та правили теревені. Найдужче мене цікавив Пилип Борзаківський, козак шляхетний, тонкий розумом і розмислом, трохи ферт, трохи забіяка, жартівник і лицедій, він чимось приваблював і чимось відштовхував. Він дуже гарно сміявся, й чи не найдужче я вподобав його за той сміх. Високого зросту, тонкий у стані, з тонкими рисами продовгуватого блідого обличчя, на якому виділялися чепурні, хвацькі чорні вусики, був він трохи гоноровитий, любив усілякі законозисті справи, підбирав їх за своєю вдачею, а чи то вони за якимось невідомим мені законом самі чіплялись до нього: про розлучниць, солодколюбних поважних дідичів, які зваблювали своїх наймичок, про шинкарок та їхніх полюбовників, про чарівниць та характерників.

А то ще, — це була перша справа, яку розглядав у моїй присутності Пилип Борзаківський, — прийшов до канцелярії полковий обозний і поскаржився, що замовив знайомому портретистові свій контерфект і дав завдатку п'ять кіп, портретист контерфект зробив, але він, обозний, не схожий на ньому на самого себе. Привели портретиста, принесли портрет. Обозний таки був схожий на контерфекті, одначе трохи пикатіший за натуру, як казав сам, — поважніший, але портретист божився, що то пан обозний трохи роздобрів за той час, доки він писав з нього контерфект. Це розвеселило Борзаківського, і він розсміявся, обозний розгнівався й наговорив прикростей і портретистові, й Борзаківському. Портретист і обозний сварилися, галасували, й справа зайшла в глухий кут, і тоді Борзаківський сказав, що справу вони уладнають завтра вранці. Наступного дня всі зібралися в канцелярії, де на фотелі стояв портрет обозного, той-таки портрет, тільки обозний на ньому був не обозний, а турок, себто обозний, але в турецькому одязі й турецькій шапці. Хтозна, хто зробив таку переміну, портретист чи сам Пилип Борзаківський, одначе вгледівши портрет, обозний поблід і затрусився. А Борзаківський сказав:

— Ми вчинимо так: виставимо контерфект на базарі, й нехай люди скажуть, хто на ньому намальований, впізнають — пан обозний зробить доплату, не впізнають — пан портретист поверне гроші. А щоб не впізнали по значку і шапці, я наказав перемінити на контерфектованій людині вбрання.

Обозний засовався на лаві, мовчки дістав і поклав на стіл п'ять кіп грошей, забрав портрет і вийшов з канцелярії. Не захотів, аби люди побачили його в такому образі.

Борзаківський походжав по кімнаті й реготів. Реготілися й інші канцеляристи. Усміхався і я, хоч мені не вельми сподобалася витівка Борзаківського.

Але сам він мені подобався дедалі дужче, одначе я боявся до нього приступитися. Хоч обидва ми родаки Полуботкові, Пилип — його племінник, його улюбленець, але він — старший військовий канцелярист, якому довіряють найпильніші справи. Він був ще й трохи загадковий і якийсь не такий, як усі інші канцеляристи. Від нього завжди пахло гішпанським тютюном та кагве — цей напій із знайомих мені людей у цілім місті вживав тільки він, кагве пахло дуже гарно, але коли одного разу старший канцелярист почастував ним мене, воно виявилося гірким та неприємним на смак, і я сказав, що грушевий узвар смачніший в сто разів, з чого Пилип дуже сміявся. Він вигравав у всіх у дами й багато читав. Одну з книжок, а саме «Похвалу Глупоті» Еразма Роттердамського, він якось дав і мені, мабуть, для того, аби насміятися наді мною, а може, й помітив мою зацікавленість книжками; «Похвала Глупоті» справила на мене величезне враження, просто перевернула мої думки.

Як же це просто й правдиво: святість людська — в серці людському, а не в одягові, свічках, іконах (хоч і там також, адже ікони — парсуни богів), не в постах і не в співах церковних, а в любові до ближнього. Чимало людей, які видають себе за праведників, насправді великі лиходії, але я не міг погодитися, що святощі також можуть бути породженням Глупоти і можна стати мудрим, опинившись у дурнях; Еразм каже, що світом рухає Глупота. Я висловив свої сумніви Борзаківському, та він засміявся й сказав, що то автор кпить, що те стається тільки тоді, коли мудрець має мудрецем себе і в своїй зарозумілості втрачає вміння перевіряти істину сумнівом, що нам, смертним, потрібно сумніватися в усьому, тільки тоді ми зможемо пізнати світ.

— Сумніватися в усьому? — запитав я. — І в Богові?

Борзаківський замислився й не відповідав довго, і я аж отерп від хвилювання.

— В Богові не сумнівається ніхто, — врешті відказав. — А от у істинах, які речуть від імені Бога...

Ми засперечалися й звідтоді... заприязнили один з одним.

Потому я удостоївся великої честі читати книги з скринь самого пана полковника Полуботка, щоправда, особисто до тих скринь допущений не був, — їх мені давав Пилип Борзаківський. Я прочитав книги по-латині й по-польському. «Кнапіус», «Тезаврус», «Полеон», «Спекулюм», «Саксонум», «Війну домову», і розглядали ми з Пилипом карти всіх сторін світу й читали Євангеліє з позолоченими листами. Одначе все те —

значно пізніше. Напочатку Борзаківський взяв собі в звичку потішатися наді мною, то послав шукати ефедрон, у якому, буцімто, мали навісити печатку на промеморію, я блукав по кімнатах і запитував, де той ефедрон, писарі реготілися, бо, виявляється, ефедрон — це відхоже місце; іншого разу передав оближне веління від судді принести сирівцю, самого духу якого суддя не терпів, аж поки Семен Рубець не порадив мені відплатити гріш у гріш самому Борзаківському. Я приніс Пилипу цидулу від панотця Василія, священика церкви Вознесіння Господнього, у якого на виданні була красуня дочка і який славився гостинністю й іноді справді запрошував до себе в гості молодих канцеляристів, адже шукав дочці достойної пари. Цидулу ту писав я сам — умів змінювати почерк. Борзаківський пішов до панотця, а там саме золили та прали білизну, й випало йому носити в чавунах золиво до велетенських жлукт. По тому він, трохи посердившись, лишив мене в спокої.

Другий був Василь Биковський, козак років тридцяти, середнього зросту, тілистий, кругловидий, з густою хвилястою мичкою чуба, який розсипався на всі боки, вибивався з-під шапки, налізав на очі; той чуб був м'який, шовковий, він загрібав його п'ятірнею, а ще, як довідався небавом, любили його загрібати дівчата. Якщо Борзаківський лише полюбляв слухати про дівчат та вдавав з себе зальотника, насправді ж пильнував своєї слави, своєї честі, не давав упасти на себе порошині, то Биковський ходив у гріхах, як свиня у реп'яхах. І диво, всі ті зальоти, всі його пригоди йому легко прощали. Нащо вже строгий був у цих справах Полуботок, а й він тільки махав рукою: «А-а, Василь». Мовляв, що з нього візьмеш. Чепурун невисокого штибу (на Борзаківському завше сорочка біла, без жодного рубчика, а Биковський лише міняє в петельках тієї самої сорочки кольорові стрічки), хвалько, він любив розповідати про свої перемоги на терені кохання, тоді приплющував блискучі ласі очі й приплямкував пухкими губами, полюбляв розповіді про гріховні пригоди інших, а також любив товариство, чарку, отож не раз спонукав і приохочував до неї інших.

Одначе вмів, коли ставало на потребі, працювати без утоми, по кілька діб, тягнути воза важкого по хляпавиці й грудомахах. Йому найчастіше випадали саме такі справи — заплутані й забовтані, до яких доводилося ставати, засукавши рукава на обох руках, аби добутися до дна та ще й менше забруднитися. До всього мав одну химерію — майже завжди ходив босий. Прийде до канцелярії, поскидає чоботи і світить голими п'ятами. Лише коли йде до полковника, взувається. Чи так йому те порадила якась знахарка, чи мав од того якусь приємність —

хтозна, але вдома, в полі, навіть на вулиці ходив без чобіт. Борзаківський жартував, що то від скупості — береже чоботи.

Третім у тому товаристві був Семен Рубець. Я не раз дивував, що він прилучений до того товариства, оскільки рішуче різнився вдачею, звичками, самим трибом життя як від Борзаківського, так і від Биковського. Я ніколи не бачив на його обличчі усмішки, не чув його сміху, навпаки, цідив слова жовчні, в'їдливі, злі. Мав сухе аскетичне обличчя, на якому особливо виділялися гострі, схожі на ножі, брови, їжакуваті вуса, тонкі губи стуляв так міцно, що між ними не пролізло б і лезо ножа; очі Рубця насторожені, зіркі, він вельми точний, доскіпливий, розплутає, розбере по патичку будь-яку справу, справедливий, і все-таки ліпше йому в руки не попадатися, до того ж, вважає, що ніколи не помиляється, не любить слухати нічиїх порад, навіть полковникових.

Лише іноді, вельми рідко, Рубцеве обличчя одмінювалося, і в ньому проглядало щось щире, майже дитинне. Мені здавалося, що Семен був лагідною і доброю дитиною, та потрапив у тяжкий життєвий вир. Може, то на нього так вплинула смерть дружини, красуні-сотниківни, яка невідь-чому втопилася в ставу, залишивши Рубцеві двоє малих дітей? Рубцеві за тридцять, він вдруге не женився, дітей доглядала мати.

Оці троє молодих козаків користувалися особливою довірою Полуботка, хоч було в канцелярії немало інших, поважніших за віком, рангом та й заслугами канцеляристів, може, й користувалися через те, що були завзяті, беручкі, віддані йому і справі. Та приязнь не зродила серед решти канцеляристів великої заздрості (маленькі зроджувала), адже ці троє не отримували ніякої платні, як і всі інші канцеляристи, платнею усім будуть потім уря́ди, але коли це буде і як вивершиться — невідомо, бо нині рангами поступалися багатьом, а клопотів мали в достатку. І все ж вони були не такі, як інші, хоч я це побачив не одразу, вони жили не тільки паперами, які отримувала канцелярія, донесеннями, картами, дівчатами, пиріжками, козловими чобітьми, не лише днем сутнім, а й прийдешнім.

Напочатку я не був обтяжений роботою, та й не знав до ладу, які мої обов'язки. Жив у садибі пана полковника, що над Стрижнем, за Гнойовою греблею. У місті в Полуботка була також садиба біля семінарії, власне, не садиба, лише невеликий цегляний дім. У ньому він майже не мешкав, тільки іноді залишався на ніч, якщо рано-вранці на нього чекала нагальна справа. Сам він і обидва його сини жили у великій просторій садибі, котра містилася на згірку над Стрижнем, річечкою, яка впадає в Десну. Кажуть, колись то була чимала річка, вона бере свій початок верст за тридцять від Чернігова в дивовиж-

них і диких болотах Замглаю, пізніше я їздив туди полювати з полковником; таких боліт, либонь, немає більше ніде в світі, чарівних і водночас похмурих, оступлених віковими лісами.

Обидва одружені сини жили у флігелях (часом надовго виїздили в інші батьківські маєтки), полковник з дружиною та наймолодшою дочкою — в просторому, на два ґанки, з літніми покоями над заднім ґанком будинку з цегляними упорами, які випиналися далеко вперед, з невеликими, що в них були вправлені круглі шибки, вікнами, котрі вгорі вивершувалися овальними олов'яними дугами. В будинку — кілька світлиць та кілька кімнат, у яких столи застелені килимами, здебільшого пістрявими, а лавки та стільці оббиті сукном — голубим, червоним, синім, ще й майже в кожній кімнаті — шкіряне крісло, в кожній світлиці — ікони, мальовані на дереві, блясі або полотні, в горниці їх аж кілька десятків, у кіоті — й завіски на дверях сукняні, й дзиґарі настінні, й дзеркала великі та малі в позолочених рамах; висіло там також кілька портретів Леонтія Полуботка та самого господаря, а в світлиці, у якій приймав гостей, — герб роду — пронизане двома стрілами, серце та хрест над ним.

У найбільшій світлиці над вікнами вигравали ліпні коні й висіла зброя та крила орлів, упольованих самим полковником, в ній стояла кахельна піч (на кахлях павичі, які щось клюють, коні, татари, жінка з голубом, медвідь з вуликом, гармати, всілякі чудовиська, я любив роздивлятися ті кахлі); в світлиці стояли великий липовий стіл, стільці з вузькими різьбленими спинками, окована срібними штабами скриня та маленький горіховий столик, за яким любив посидіти в самотині полковник. Полкові папери він розглядав за круглим липовим столом, за горіховим столиком вписував щось до одного з трьох товстих жовтих зшитків, які тримав у скрині.

Тоді на його обличчі, яке чомусь завжди було зажуреним, залягала задума не мрійлива, а прониклива. У полковника були особливі очі, в них світився ясний, одначе суворий вогник, а над очима — круто, вгору — зломлені брови; ніс великий, донизу, котрий, проте, не псував обличчя. Якщо кажуть, що є вольові обличчя, то саме таким було Полуботкове, велике, ніби різане різцем, смагляве, чепурне. Особливої чепурності додавали охайно підголені вуса та чуб, густий, тугою хвилею, підстрижений не по-козацькому, а як стрижуться деякі іноземці. Отак і сидів він, великий, важкий, розстібнувши зеленого кунтуша, і або дивився в зшиток, або невідь куди, за вікно. Отакі великі тілом люди здебільшого дуже неквапливі, несуєтні й таять на мислі таку ж неквапливу, але певну думку.

Деякий час я вважав, що пан полковник вичитує з паперів свій родовід або ж веде записи майнових справ, і був вельми зди-

вований, коли випадково довідався, що то зшитки з віршами, власними й чужими, з тих, які йому сподобалися, а також «Кроничка» — хроніка подій, яку вів власноручно. Про власні вірші не говорив нікому, нікому їх не читав. Родоводу ж він не вів, та й, либонь, не просто було видивитися його в глибинах років; по тих буревіях, які крутило на Україні, присипало не лише окремі роди, а й полки, цілі краї. Коріння славетних українських родів рубали вороги, рубали жорстоко й безжально, віття і листя спалювали. Я сам гортав міські книги, то в тій, то в іншій спливало лицарське, козацьке ім'я Полуботків. Так у актовій книзі за 1619 рік лишився запис про те, що Ярема Полуботок, якого ляхи марно намагалися привести до своєї віри, отримав від чернігівського воєводи Салтикова дозвіл ловити в озері рибу та бити в пущі звіра — «свободи на двадцять літ», а в акті за 1637 рік записано, що той же Ярема, райця чернігівський, «продав частину свого шлика на річці Стрижень під Черніговом Тишку Климовичу». З тих же книг довідуємось, що в 1668 році проживав у Чернігові Левон Артемович Полуботок і що Полуботки володіли сільцем Полуботками під Черніговом, котрого позбулися ще за Хмельниччини. Хто з тодішніх Полуботків зацілів по Хмельниччині, хто погинув — се невідомо. В ті лихолітні роки тисячі й тисячі козацьких голів падали в ковилу та пирії, якими поросли українські поля. Пронизані з усіх чотирьох сторін колючими вітрами, українські степи стали місцем бойовищ численних ворожих армій, кожна ворожа сила випихала поперед себе для прикриття якогось українського отамана чи отаманця, обіцяючи утвердити його гетьманом на цій землі, а український нарід зробити вільним та щасливим.

Насправді ж усіх тих лиховісних зайд надили лише важкі українські чорноземи, їм були потрібні не українські лицарі, а українські раби, й вони без кінця толочили копитами коней цю згорьовану землю. Скільки облесних слів злетіло з чужих вуст, скільки складено обіцянок під хрестами грецьким і римським, гай-гай — все то обман і підступи. Отож, ми тільки знаємо, що немало Полуботків погинуло в кривавих січах. Вже за гетьмана Многогрішного козакував у Чернігівському полку сотник Артем Полуботок, а його син Леонтій за Самойловича досяг переяславського полковництва, а далі уря́ду генерального бунчужного. Владний, сповнений гідності, військової відваги, Леонтій змусив заповажати себе не менш владного Мазепу, одначе в підозріливій голові хитрого, умудреного гетьмана раз по раз виникали думки про можливі підступи генерального хорунжого, й коли в 1691 році в Польщі було схоплено ченця Соломона, чоловіка нерозгаданого, таємничого, дивного, котрий приїхав до короля з дружніми листами, буцімто напи-

саними Мазепою, а насправді ним самим, Соломоном, в чому й зізнався на квестії, то він сказав, що про цей його підступ знав гадяцький полковник Михайло Самойлович. Потягли на дибу Михайла Самойловича, й той під тортурами вимовив ще одне ім'я — Павла Полуботка, сина Леонтія, мовляв, той також відав про підступ Соломона, я йому відкрився. Приступили до Павла Полуботка — чому не доповів (не доніс) Мазепі? Павло Полуботок відказав: донос — не моє ремесло, одначе з Михайлового патякання таємниць не робив, запитайте хоча б Данила Апостола, полковника миргородського. Було таке, підтвердив Апостол, я сам оповістив Мазепу. Одначе оповістив Апостол, а не Полуботок!

Мазепа не прощав найменших провин. І наказав одібрати в батька та сина Полуботків уря́ди, маєтності, нагороди та пустити обох в світ голими й ославленими.

Одначе слава, вона завше ходить о двох ликах. Одне — сатанинське, потворне, друге — благородне, чисте, ясне. Яке воно в тієї чи тієї людини, вона може довести. Павло Полуботок довів це в тяжких походах, битвах, трудах. Доводив мовчазно, мужньо — не старшині, не Мазепі, а всім чесним людям. Щоправда, походи, в яких брав участь, здебільшого були безславні, одначе не з його, Полуботка, вини. Двічі ходив на Крим з улюбленцем цариці Софії, її коханцем Голіциним, горіли перед ними підпалені татарами степи, падали від спраги і втоми коні та люди, і тільки завдяки відвазі козаків та їхньому вмінню військо не було погромлене до кінця; схрещував широку козацьку шаблю з дзвінкими лядськими сигізмундівками, з палашами шведів, терпів голод і холод, не нарікав на долю, й врешті недовірливе Мазепине серце пом'якшало, з нього вивіялася колишня недовіра й осуга, і він призначив на місце померлого чернігівського полковника Юхима Лизогуба Павла Полуботка. Леонтія на той час уже не було на світі, він скінчив життя в бідності та неславі. Його син тоді вже зажив слави валечного, мудрого, розважливого козака. По тому, як Мазепа, перемудрувавши самого себе, не відкривши своїх замірів нікому, перейшов на сторону Карла, в Глухові зібралася на раду старшина, а також виборні від полків; маючи себе людьми вольними, деякі козаки почали гукати на гетьмана Полуботка, одначе цар Петро люто затупотів на них чоботиськами, а про Полуботка мовив: «...з нього може статися другий Мазепа». Чому так подумав — невідомо, тому, що чернігівський, полковник не вклонявся низько цареві, не злизував порох з його брудних ботфортів, тому, що його поважали козаки, а чи тому, що славився розумом та мудрістю. А яка розумна, мудра людина захоче увесь вік ходити в услузі чужоземцеві?

За велінням царя на гетьмана було обрано-призначено Івана Скоропадського, чоловіка невисоких помислів, сумирного, супокірного, серцем доброго, незлобивого. Козаки сказали спасибі й на тому. Щоправда, й Полуботка тоді цар від себе не відштовхнув, він улещав усіх, хто міг бути корисний йому в боротьбі з Карлом, якого боявся панічно. Цар видав універсали, у яких писав, що він завжди любив український народ, а проклятий Мазепа, наперекір йому, запроваджував по Україні панщину, хотів перевести в панщинників усіх українців; Петро обіцяв козакам усілякі пільги та добра, обіцяв і клявся всіма святими берегти українські давнини, поважати козацькі закони та звичаї, вовіки вічні оберігати їхні вольності. Все це — до Полтавської баталії. По тому в цареві одразу наступила одміна. Коли 17 липня 1709 року Скоропадський подав царю пункти про обіцяні пільги та вольності, вказуючи ще й на розор, якого зазнала Україна, отримав загогулисту дулю.

У тій відмові, зокрема, було зазначено, що ні в якому випадку не слід відновлювати поруйновані двори в місті Чернігові — цар про Полуботка пам'ятав, з ока його не спускав. Не погодився він також на те, щоб у походах українськими козаками командували українські старшини, хоч гетьман писав, що російські генерали українського строю не знають, мови української не розуміють, здебільшого віддають неправильні веління; не віддав Петро й «позичених» в українців для війни з Карлом гармат, заборонив зносини з запорожцями, а далі зовсім відмінив виборність старшини, посилав козаків у найтяжчі битви та на найважчі роботи, аби вигубити козацький рід.

Зрослий у країні, де ніхто, навіть перші бояри, не мав й крихти свободи, все життя мався «нижайшими рабами», Івашками та Петрушками, де увесь у сукупності народ був рабом, звик коритися цареві, боярам, навіть сільським старостам, він не міг спокійно чути таких слів, як «вольность» та «свобода»; щодалі відносив його від грізної Полтави плин часу та забувався страх, більшою ставала його нелюбов до України з її хоч і невеликими вольностями. В дні воєнних баталій зі шведами на Україні цар побачив Київ, прадавня українська столиця вразила його красою, багатством, вразила, а не зачарувала, він уже тоді поклав собі зробити все для занепаду цього міста, яке вічно буде нагадувати всім слов'янським мешканцям імперії, звідки пішли справжні русичі, хто приніс у Рязань, Москву, Твер світло розуму та вчення, зберіг його та розвинув, й вирішив утвердити всупереч цьому місту інше, своє, не шкодуючи коштів та людських життів. Найліпше зводити його на кістках тих-таки українців.

Треба було зробити все, щоб українці забули, хто вони, що виросли «в краї», «укра́їні», тобто метрополії, що Русь була тіль-

ки Україна, Мала Росія, знову ж таки — метрополія, як Мала Греція, Малий Рим, а Велика Росія — все інше, всі інші землі — тиверці, кривичі, і навіть чудь і меря, що тоді, як слово «Україна» вже лунало широко, Московії і в помині ще не було. Водночас українцям було заборонено торувати далі свої давні торгові шляхи в Сілезію та Балтику, зокрема в Данциг та Кенігсберг, велено везти товари в Москву та Пітер, де за них давали половинну ціну, вийшов указ, який забороняв українським купцям торгувати з запорожцями, а також їздити до Чорного моря по сіль та рибу. Україна, неначе хворий чоловік, хиріла на очах. Попереду в неї були повний занепад, убогість, рабське нидіння.

До всього цього я поволі дійшов своїм розумом пізніше, зіставляючи прочитане та побачене, обмислюючи почуте від інших і від Полуботка також. А тоді мав царя за провісника Бога й молився за його здоров'я.

Полковнику на той час сповнилося п'ятдесят сім років, був він ще міцний, у розповні сили, великий, але не важкий, плечистий і дужий. Роки, як це здебільшого буває, не скували душу надмірною обережністю, страхом втратити те, що має, вдовольнитися посланим долею. Та й не про себе він дбав, не лише власними клопотами сушив голову.

У особистому житті на той час спізнав і доброго й злого. Рік тому відійшла в інші світи дружина полковника Єфимія Стратилатівна, й цієї весни він одружився вдруге на вдові бунчукового товариша Яворського Ганні Романівні. Їй тоді було років під сорок, і вона здавалася мені старою жінкою. Про покійницю Єфимію розповідали, що вона була висока, гордовита, поважна, сувора, Ганна Романівна, навпаки, добра й лагідна, й тиха, як тепле літо. Вийде з шитвом на ґанок, усміхнеться ніяково, сяде й слухає щебіт пташок (а може, й не слухає) і піде так само непомітно. Вона любила мене як сина, жаліла за сирітство, намагалася втиснути в руку, неначе маленькому, то пиріжок з капустою, то пундика, а я соромився.

Давно поодружувалися полковникові сини — Андрій та Яків, вони жили при батькові, одначе Андрій часто відлучався в село Михайлівку біля Гадяча, яке батько обіцяв лишити йому, й сам полковник кохався в тому далекому від Чернігова селі, там стояв великий двір з винокурнею та водяним млином, там тримав чимало свого добра і, якщо вдавалося, від'їздив туди на відпочинок.

Полуботок не дав синам значних маєтностей, не дав великих посагів і двом старшим дочкам, які повиходили заміж за людей незначних, маломаєтних, покійна дружина докоряла за це Полуботкові, та й інші люди подейкували про полковникову скупість, довгий час так думав і я. І вже значно пізніше перемінив свою думку. Хоч і третій, Оленці, яка незабаром віддасться

за сина лубенського полковника Андрія Марковича, Якова, також посагу не дасть. То вже гетьманша Анастасія Марківна виклопотала двоє сіл в гетьмана своєму мазунцеві Якову.

Гетьманша хотіла поріднитися з Полуботками й дивилася, як здавалося їй, далеко наперед. Тієї весни пан полковник звершив кілька вигідних для себе купівель, придбав угіддя в селах Грунь, Оболоннє, Довжик, Губичі, а також у містечку Любеч. І в Довжику, і в Губичах, і в Груні, і в Оболонньому статкував давно, ті села були дані йому на ранг, одначе земля в них йому не належала; козаки господарювали самі по собі з своїми підсусідками, котрі справляли козаків на війну, селяни самі по собі, вони платили осенщину — чинш, залежно від свого статку: від двадцяти копійок до двох карбованців на рік. Звичайно, полковник, як і всі інші старшини, хотів мати якомога більше землі. Двісті дворів Оболоння платили сто двадцять шість карбованців тридцять п'ять копійок, а село Полуботки, у яких мав лише три двори, два с половиною карбованці. Одначе рік тому Полуботок купив у Полуботках в багатого козака Соливенка за чотириста золотих, себто за вісімдесят карбованців, чималий шмат поля й заселив його підсусідками. І опинилася нива селянина Родька Бовтрика посеред полковникових угідь, і торгував її Полуботок запекло, а Бовтрик не віддавав, і двічі посилав пан полковник копачів «закопати ниву» Бовтрика — обкопати канавою, а той копачів проганяв, і врешті поступився Родько, продав ниву. Вдова Стрієвська сама продала свою нивку, й спокусився на продаж Тимошенко й подався собі до полковника, а позаду біг його син Терешко та просив не продавати ниву, бо ж лишаться без землі, а він збирається женитися, хто за нього, безземельного, піде; старий же одгризався, одмахувався й казав: «Державець має право». А син відказував крізь сльози: «Після того, як продаси ниву, будеш не державцем, а злиднем».

Все це я бачив на власні очі, чув на власні вуха, бо стояв серед покосів на Полуботковому сінокосі. А сталося це так. Доки Полуботок, по тому як ми приїхали до Чернігова, був зайнятий оцим господарським клопотом, у мене також появився свій клопіт — видивлятися у вікно, коли на подвір'я вибіжать Уляся з Оленкою, та приєднатися до них. Я сподівався, що полковник і далі не завдаватиме мені ніякої служби, але він, на мій подив і розчарування, вже другого дня по приїзді сказав:

— Пора й тобі, Іване, сукать дратву.

Я здивувався.

— Ви хочете оддати мене в чоботарі?

Полуботок осміхнувся.

— Це така примовка. Шевського діла починають учитися з сукання дратви. Ти ж повчися трохи канцелярії, потримай у

руках книги шнуровії та прибуткові, подивися на життя, а небавом сядеш за стіл з військовими канцеляристами. А ще мій домашній підписар занедужав, поїдеш зі мною в Полуботки.

Я неохоче погодився. Не знаю, може, полковник щось помітив і хотів одшити мене од Улясі чи й справді вирішив сповнити дану моєму батькові обіцянку.

Наступного дня ми поїхали на сінокіс. Від Чернігова до Полуботків — дві чи три верстви, ми прикопотили верхи, зупинилися під вільхами над Стрижнем. Світило сонце, дикі голуби купалися в його променях, туркотіли у вільхах, луг зеленів, надив очі жовтизною квітів, скошені трави пахли водянисто-п'янко, накликали спомини оддалеку-далеку, десь із дитинства. Одинадцять косарів махали косами, й змигувало на косах проміння, здавалося, вони косили його, а не трави: одворітні покоси з сонячного проміння.

Полковник узяв косу й повів косарів, ручку брав широку, покіс бунтувався в пояс. Дві широкі дороги лишалися за полковником, здавалося, то проїхав віз, а не людина вдавила стерню чобітьми, біліла сорочка на широкій спині, під кінець другої ручки на ній «сів орел» — проступила пляма від поту, темніла міцна засмагла шия й свистіла коса, стинаючи трави під самий корінь, з мохом. Я позаздрив полковнику, його силі, впевненості, подумав, що ніколи не зміг би ні косити так (я справді взяв косу, за першим же помахом загнав її носком у купину й, хоч далі тримав її як треба, одначе ручку брав вузеньку-вузеньку й лишав за собою гриву в дві четверті), ні господарювати, ні владарювати. Немає в мене ні хисту до того, ні духу, ні прагнення. Але ж я такий самий чоловік, з такої самої плоті й крові? Де все те береться в одних і чомусь його немає в інших? Вони самі не хочуть того, чи не вміють, не можуть примусити себе наказувати іншим людям розпоряджатися їхніми долями? А може, і тим не дане таке право, може, вони одбирають його в інших та ще й упевнюють себе, що так і повинно бути?

Поки так розмірковував, поміж косарів сталося замішання. Старий Тимошенко, котрий чипів біля воза, знову підчовгав до полковника:

— То що даєте за мої ґрунти?

Може, через те, що роздумував над тим, хто має право розпоряджатися чужим життям, чужими долями (на мою думку — тільки Бог), а чи з якогось іншого боку побачилася мені кривда, яка чинилася перед моїми очима, — Терешко, трохи старший за мене парубок, не зможе одружитися, а він же, мабуть, вже кохає якусь дівчину, — я раптом ступив наперед і голосно сказав:

— Пане полковнику, не можна зараз купляти в нього ниву, він п'яний. Та й просто не можна, не по правді це.

Полуботок подивився на мене, і мені назавжди запам'ятався той вогнисто-чорний погляд, важкий і гострий, як помах коси, він підтяв мене, але я не впав, хоч щось і похитнулося в мені.

Я дуже часто вбовтуюсь туди, куди не треба, одначе цього разу за тим не пошкодував.

— Веди його, Терешку, додому, — сказав полковник. І син узяв батька під руку. Проходячи повз мене, кинув на мене скрадливий погляд, і той погляд був мені віддякою.

Мабуть, я зіпсував Полуботку той день, день закосин, він не випив з косарями, а лише наказав вийняти з тороків пляшки з горілкою і закуску та покласти все те на покіс. І не грали в коси косарі, й не підійшли гребці — жінки в білих намітках, всі вони сподівалися веселого свята, а я зіпсував його.

Ми переїхали через село — невеличке сільце на дві вулиці та два завулки, хат на тридцять-сорок, розділене навпіл річечкою, яку люди називають Ровом, виїхали на горб, і Полуботок оглядав жита, свої жита, не добрі й не погані, такі собі, але вже рославі. В житах підпадьомкав перепел, Полуботків перепел, полковник дивився на жито без радості, либонь, я таки добре пригірчив йому душу, а може, він думав про щось зовсім інше.

За вечерею Полуботок розповів про пригоду на сінокосі, і Яків сказав, що то недобре втручатися в чужі справи, але раптом підхопилася Уляся й заступилася за мене:

— Іван знає, де правда, а де ошуканство...

Полковник кашлянув, а Яків знизав плечима:

— Звідки він знає?

— Душа в нього така, правдива.

Я пік раків, але щось танцювало в моєму серці.

Вже гадав, що Полуботок не візьме мене в наступні поїздки, але через три дні він знову звелів сідлати буланого коника. Пізніше переконався, що за всілякий дрібний непослух, кабиші, сказане наперекір полковник зла не тримає. Наступного дня розмовляє, мовби нічого й не сталося, й навіть не знаєш, насправжки забув усе чи дотримується такого штибу. А з приводу Тимошенка і його ґрунтів сказав аж через два тижні: «Роз'ятрив ти мене таки, не в своє вклюнувся... Одначе — люби, Боже, правду. Не гніваюся я на тебе, хоч давно кортіла мені та земля».

З нами мав їхати Охрім, який пильнував при полковнику його особистої канцелярії, вів книгу пожитків, але він хворів і далі, й ту книгу довелося вести мені.

Ми їздили до міста Любеча, де в пана полковника були чи не найбільші сіножаті. У полковника був двір і дім з світлицею біля ринку та П'ятницької школи, однією стороною двір виходив на вулицю Ринкову, другою на цвинтар. І прикупив він до

того двору великий сад і город попід міським ровом, який йому продала вдова отця Покровського. Вечірньою порою я довго ходив понад ровом по старому валу, власне, вже й не валу, а горбу, дивився на Дніпро, на далеке, нині польське заріччя, на річки й зарічки, на луки, безкінечні зелені луки з дитинно синіми очима озерець, тим лукам не було кінця-краю, і не було кінця-краю моїм думкам. Я вимріював собі таке місце, тихе й чарівне, хоч мрія була безглузда, вимріював собі і Улясі: я бачив її на цих луках, ми блукали по них, узявшись за руки, й слухали, як квилить чаєчка-чубарочка, як дере в болоті онучі деркач і... як калатають наші серця. Мабуть, то калатало в мене в голові.

Ми прожили в Любечі більше тижня, полковник їздив на луки в урочище Псарне і в урочище Гончариха, де в нього було два млини по одному поставу, понад річками Свишнею і понад Болгачем, я їздив з ним і записував у книгу пожитків, скільки поставлено стогів, скільки накошено копиць; об'їхали Пліохів, Мамаєвський та Клітнянський ліси, де Полуботок визначив ділянки на поруб. Полковник все обдивлявся сам і обмірював, чи то він не довіряв своїм управителям, чи вважав, що вони зроблять гірше за нього. Приймав він і скаржників, і тих, хто йшов позиватися. Одначе судовими справами не займався і, якщо не вдавалося примирити позивачів, відправляв їх до полкового суду. Найбільше мене зацікавила скарга селян Домишлина. Аби об'єднати свої землі в Любечі і біля нього, Полуботок обміняв село Домишлин на село Боровичі та слободу Боровицьку, котрими володів військовий товариш Василь Полуницький. І ось тепер у світлиці стояло четверо домишлян, а я читав грамоту від посполитих, яку вони привезли: «З гірким нашим плачем і невтомними слізьми прибігаємо до вельможності вашої, ускаржуємось на пана Полуницького, державцю нашого домишлянського, од котрого незносні і невиповідні несемо долегливості і утяжіння, так в роботизнах уставичних, як і в податях непомірних. За попередніх державців платили в рік по півталяра грошей і по півосьмачки вівса, а тепер Полуницький бере од двору по 16 шагів грішми і по три четверики вівса. І так робить, що хоче. Особливо, коли всіх нас загоном вишле в Любещину, в своє село Козел, для оранки і сівби, й працюємо там неділь по шість і по сім без відпочинку, і нехай би ми ще самі відправляли польову роботу, а то й тут, в Домишлині, жінки і діти наші щоденно на панщині, в дворі пана Полуницького. Але й це ще не все: почав він, пан Полуницький, обкладати нас всілякими поборами: виїхавши на днях в Чернігів, наказав своїй пані брати з нас, дивлячись по багатству, у кого золотих 20, у кого талярів 5, у кого золотих 10. За неплатіння того побору пані посадови-

ла жінок і дітей до в'язниці тюремної і мучить їх не по-християнськи, оточивши кріпкою сторожею і не дозволяючи нам і хліба їм подати. І все це, щоб ми заплатили побор. Та й маєтностями нашими розпоряджається пан Полуницький, як своїми, бере з наших отар собі баранів, які гладші, на вибір, за що й слова йому не кажи. Землі наші власні відбирає, а ми й гетьманські універсали мали на наші землі, а він, пан Полуницький, їх відібрав, борті наші рубає і знищує. Вся обще громада домишлянська від мала до велика».

Я читав це послання, й сльози застилали мені зір. Крізь сиву пелену бачив полковника, який стояв біля вікна й дивився в сад, мені здалося, що він не чує того, що я читаю, хоч читав я голосно й виразно. А там, де йшлося про ув'язнених жінок та дітей, навіть помовчав трохи. Отож читав я картку домишлянців з сердечним болем, але трохи й з приємністю, адже раніше цим селом володів пан полковник і селяни там не знали панщини, а платили невеликий чинш, полковник їх не утискував, не ув'язнював, не одбирав землі. Таких поборів, як у Домишлині, либонь, не було більше ніде. Отже я дещо «прощав» пану полковнику. А полковник мовчав. І я не знав, що думати про ту його мовчанку. Може, він шкодує за тим, що сам не брав стільки, як Полуницький, може, розгнівався й зараз прожене селян?.. Я вже пам'ятав, що мовчанка Полуботка не завжди однакова. Буває, він мовчить і про щось думає, а погляд пронизливий і мовби закам'янілий, але то закам'янілість перед важливим рішенням, — тоді він неначе забуває про тебе, й тобі стає неприємно, тривожно. Або ж мовби й чує, пройде по кімнаті, зупиниться й знову думає. Либонь, багато думав впродовж життя, та не все передумав. А то подивиться на тебе, неначе вперше бачить: хто ти й що ти є і чого стоїш тут, і ти чомусь малієш. Не люблю людей владних, сливе через те, що сам не такий. Владний чоловік здатний зайняти й чужий куток. Я ж не знайшов і свого, й, може, не знайду ніколи оту свою долю. Може, я нікчемний, але не люблю насильства, через те й вибирав собі стежечку вузеньку, протоптану в стороні від стежок, вигепаних міцними чоботиськами. На тих своїх вузеньких стежечках я цар і Бог (у мріях), і тільки там мені добре. Одначе полковникову владність терпів. Почував, що за нею щось стоїть, що то не просто владність, а щось більше. І терпів його зауваження: «Ну чого, Іване, маніжишся, ти ж не дівка». — «Я не маніжуся... Я такий є». — «Ставай іншим. Гостри зуби. Бо розжують і виплюнуть». — «Не вмію іншим... і не хочу...» — «Отакої».

Сам знав, що життя — то сутність жорстока й зла і що знайти в ньому затишок важко. Полковник часто хмурив дуга-

сті брови, щось там у ньому всередині борсалося кострубате й болюче, що й він не міг його викинути, і, либонь, через те я примирявся з ним та терпів. Полуботок викликав повагу. Якусь іншу, не ту, яку викликають високими уря́дами, багатством. Він викликав повагу як людина розумна, самостійна. Я також прагнув у житті незалежності, одначе в мене виходило якось так, що мною завжди хтось опікувався. Просто, я, мабуть, не вельми самостійний.

Але що таке самостійність? Це певність, що посів своє, а не чуже місце, й саме таке, яке відповідає тобі, твоєму призначенню, що вмієш розпорядитися собою і тим місцем? Знову ж таки, нам легше, коли ми перекладаємо власні клопоти на когось іншого, хто може виправити всі наші похибки, хто може від свого й нашого імені кермувати, веліти, владарювати, ми ж того не вміємо, боїмося. Коли ми думаємо про себе, приміряємо все до совісті, вона біжить по хідниках нашої душі, ми поспішаємо за нею й бачимо самі негаразди, ми ладні зупинити її, ми боїмося посуватися далі, аби не побачити чогось гіршого. З такими думками, таким строєм душі багато не здобудеш.

Павло Леонтійович був з тих людей, котрі не йдуть за порадою до інших, за порадою йшли до нього. За порадою, за захистом або й просто посидіти в його товаристві, відчутися спокійніше, міцніше. Але що стояло за тим полковниковим спокоєм, за тією владністю, я ще не знав.

Полуботок повернувся спиною до вікна, сів за стіл. Його руки важко темніли на білім убрусі.

— Візьми, Іване, скаргу. А ви, — до селян, — приїздіть на п'ятницю до Чернігова. — Коли селяни вклонилися й пішли, мовив мені: — Не маю права розглядати скаргу сам. То більше — село колись було моїм.

Я здивувався, що він пояснює мені. Таке було вперше. Мені ледь-ледь затепліло в грудях. Хоч думав я зовсім про інше: коли ми вже поїдемо додому. А що, як не застану Уляну?

А він узяв пожиткову книгу, послинив пальця, погортав.

— Добре пишеш. Випис у тебе хороший, і думка жива. Охрім старий і ледачий, вестимеш книгу пожитків на виїздах. Тільки пильнуй. Пожитки люблять порядок. Втямив?

Він подивився на мене примруженими очима, потер долонею гладенько виголене підборіддя.

— А може, й не тямиш. А доведеться... Все доведеться робити. Життя, Іване, це не Плутарх з Тацітом. Важко тобі буде... Ох і важко.

Я відчув, що він жаліє мене й зовсім не гнівається на мене. А я ж недавно йому в збитки обстоював Терешка, а тепер домишлян, але ж ні тоді, ні тепер не був на його боці, принаймні

першого разу, й давкий клубок став мені в горлі, і я затулився прибутковою книгою, удав, що читаю її, рахую прибутки пана полковника.

Скаргу домишлян у Чернігові розбирали в п'ятницю в міському магістраті. Окрім полковника, в суді засідали обозний, писар, обидва осавули, два хорунжі, чернігівський війт Федір Лопата — немолодий чоловік з дрімучою замшавілою бородою, він війтував впродовж багатьох років, а також бурмистр Овсій Звір та райці. Повідна сторона — ті самі домишлянські селяни, одвітна — державець села пан Василь Полуницький, фертовитий чоловік з хвацькими вусиками, в козлових чоботях з подзвоном. Напочатку він вертівся й дзигорів, хотів матися з полковником та суддями за панібрата, одначе полковник швидко остудив його.

— Коли я отримав у державу від пана полковника Домишлин, тоді ж був переданий мені й інвентар — скільки з людей повинності брати, — так одповів на позов домишлян Полуницький, нахабно дивлячись на суддів.

Я бачив, як заграли на обличчі Полуботка жовна, але він відказав спокійно й тихо, так, що його ледве розчули:

— Неправда. Я такого інвентаря не давав і дати не міг. По всіх моїх селах люди платять лише осенщину, від двадцяти копійок до двох карбованців, й не платять на жодну копійку більше. І ніхто ніколи в нашій стороні таких поборів не бачив, і на те є універсал гетьманський.

Полуницький заперечував, хапався за кишеню, буцімто там лежить отой «інвентар», але так його й не показав.

Суд виніс ухвалу: вимишлені паном Полуницьким «побори знищити, з підтвердженням, щоби по старих звичаях, як усі колишні державці села, так і він, п. Полуницький, в одбиранні годового восени од жителів датку вдовольнявся й не вимишляв ніяких нових поборів, відносився до своїх підданих лагідно, як належить державцю».

Либонь, Полуницький не сподівався такого рішення, бо враз поблід, смикнув себе за вуса й закричав:

— Вони Орлика мазепинського віншують величними словами...

Пан Полуницький, як сказав війт Федір Лопата, «випав з воза й горнув на власних селян колоддя».

Селянин, що стояв попереду інших, мовив з гідністю:

— Ми згадували Орлика не як мазепинського фамільянта, а як колишнього державцю села, який не брав з нас навіть осенщини.

— Таки ж згадували! — гукнув Полуницький.

— І не сором тобі, — сказав Полуботок і підвівся. На тому скінчився суд.

Полуницький написав у Пітер картку, що Полуботок з домишлянськими селянами вкупі славлять Орлика й плекають надії на його повернення, що тільки минулого місяця Полуботків посланець бачився з Орликом біля Кальміуса. В те не повірили в Сенаті навіть найбільші незичливці України. Відчайдушний, запеклий Мазепин генеральний писар, який по смерті Мазепи прийняв з козацьких рук булаву, в той час перебував у далекому шведському містечку Крістіанштадті у ветхому будиночку на три кімнати, там же тулилися його родина і весь його почт. Так швидко сягнути звідти на Україну він не міг, і картку Полуницького просто викинули.

Варто сказати, що, на відміну від багатьох інших урядових людей, Полуботок засідати в суді не любив. Найчастіше, коли йшлося про речі дрібні, очевидні, він казав позивачеві та одвітнику:

«Годіться! Нема вам за що сутяжнитись. Звели бучу за онучу. Не сором вам».

А бувало й так: «Кладіть заруку, а то барбарою висвячу, приведу до розуму. Ходіть у шинок і випийте мирову».

Вельми часто позивачі слухалися тієї поради.

Іноді справа просто не доходила до суду. Пам'ятаю, одразу по домишлянськім позові прийшло до нього два куми — Яремій та Ярема, вони випивали в шинку, і Ярема, не певний себе, віддав Яремієві на ніч на збереження гроші. Коли ж уранці, похмелившись, Ярема зажадав своєї калитки, Яремій мовив: «Вперше чую про неї».

Полуботок довго мовчав, а тоді запитав кумів:

— Хто звечора платив за горілку?

Обоє відказали: Ярема.

— А чого не Яремій?

— В мене не було грошей.

— А вранці ви похмелялися?

— Так.

— І хто платив?

— Яремій.

— І де ж ти взяв грошей?

Яремій знітився й опустив голову. Я реготівся.

— Віддай гроші й кладіть заруку, — сказав полковник.

* * *

...Сказати правду, справами я тоді переймався не вельми і ледве пам'ятав про них. Жив у тривозі і в солодкій муці, либонь, то були найкращі дні мого життя.

...По ставочку пропливає гордовита черідка лебедів, по той бік під берегом тужливо перегукуються крізь дрімоту китайські

гуси. Може, їм щось болить, а може, їм сниться їхня далека країна, якої ніколи не бачили, бо повилуплювалися з підсипаних під квочки яєць тут-таки, над Стрижнем. А мені чомусь ніколи не сниться моя далека дитяча країна, така хороша та мила, з мамою і затишним куточком у малині, а сняться всілякі химерії, небачені будинки, ліси та ріки. Цієї ночі приснилася повінь, тепла весняна повінь, яка залила велетенські луки, але залила неглибоко, вона вкрила й місточок через річечку, а по цей бік на горбі зібралося дуже багато людей, чоловіків і жінок, і дітей також. Я чомусь довго бабрався в довгому льосі, щось там шукав, та так і не знайшов, вийшов нагору й замилувався ясним днем, голубим небом та злотавим сонцем. Далеко-далеко на горбах мріло місто... Дивовижне місто з високими білими будинками, золотоверхими церквами, розкішними деревами, воно мовби зависло в повітрі, і всім нам потрібно було дістатися туди, в наше місто. Але люди стояли занімілі, їх лякав велетенський, у кілька верст, водяний простір. І тоді я закачав холоші штанів і ступив у воду, що сягала трохи вище кісточок і була як літепло.

— Люди добрі, беріть на плечі дітей і йдіть за мною, — сказав я.

І всі повірили, жінки та чоловіки побрали на руки дітей і ввійшли в воду, старшенькі діти чалапали біля батьків і сміялися — такою теплою, м'якою та гарною була вода. Сонце грало на ній промінням, подекуди виднілися зелені острівці, і люди йшли від острівця до острівця. Я затримався на одному острівцеві, аби впевнитись, чи пішли всі, стояв і перечікував, аж поки останні — чоловік у брилі та жінка в голубій намітці з хлопчиками на руках — не поминули мене. Ще якийсь час стояв і дивився, як довга-предовга вервечка людей розтяглася по водяному простору, й милувався ними, й милувався білими чайками, які літали наді мною. А тоді рушив сам. Я так загаявся, що далеко відстав, і що дужче поспішав, то більше відставав, і вода ставала все глибшою й глибшою, очевидно, відвихнувся кудись убік і вже не бачив нікого, й здивувався, й трохи розгубився. Не знав, куди мені йти. А потім натрапив на колюче терня, суцільну стіну терня, верболозу й колючого грушевого гілля. Шукав лазу, поруч мене не було нікого, всі люди пройшли, вони вже, либонь, добулися до міста. Я шукав у густому чагарниччю дірки й не знаходив. І почав непокоїтися, й вирішив продертись у першому ліпшому місці, й подерся, й одразу ж застряв, заплутався в колючках, і вже не міг виплутатися. Виплутував одну ногу, застрявала друга, виплутував свиту й заплутувався руками. І раптом помітив, що вже сутеніє, в розпачі рвонувся з усієї сили й завис на терні. Тоді й пробудився.

І тепер думаю, що означає те терня й оте, що всі люди пішли, а я залишився. Всі йтимуть, а я залишатимусь?

Біля моїх ніг повуркує сірий кіт, у саду кричить сойка, десь сокорить курка. Тиша й спокій, благодать тут і по всьому світу. Одначе я знаю, що це не так. Що кожної миті на будь-кого з нас може звалитися несподіване лихо й зруйнувати все, що будував (у душі чи на землі) стільки років. Світ — це величезна страшна невідомість, у якій ми пролітаємо, як жучки-світляки в пітьмі ночі, добре, якщо пролітаємо, а не летимо на вогонь, який хтось підпалив зумисне. Так, ми світлячки, тільки знаємо, чим усе кінчається для нас, але для чого летимо й куди, того не відаємо, як не знаємо, не відаємо, як треба в світі жити. Ми — листя на древі всесвіту, яке прокльовується з бруньок, шумить і облітає. Кожен листочок ріс по-своєму, кожна душа страждала, мріяла, але що до них світові, холодному, мудрому й неосяжному. Хтось скаже, е, ні, зачекай, Іване, поглянь, якими будинками заставлена земля, які ридвани котяться по ній, все те поробили люди. І не всі вони листочки. Є серед них могутні дуби, які тримають на верхівках небо. Такі як Олександр Македонський, Юлій Цезар, Арістотель... І не всі наші останні... Петро Могила, Дмитро Туптало і наші славні чернігівці — архієпископ Лазар Баранович, архімандрит Іоаникій Галятовський, письменники та полемісти, чиї ноги ступали по цій землі і чиї голоси чуло склепіння чернігівських соборів. Люди проживають життя не однаково, бо й самі не однакові. Навіть прості, звичайні люди. Один увесь вік пнеться до багатства, досягає його, інший прогайновує зібране батьками... Ні, не в тім суть, скупив багатство чи прогайнував його. І які ридвани котяться. Вони будуть все кращі й кращі. А в тому, який сам. Є люди, котрі сплять на голій лаві, накрившись кожухом, він у них один, і можуть дати поносити того кожуха ще комусь, хто змерз дужче, а є такі, які сплять на пуховиках, накрившись шовковою ковдрою, з якою не розлучаться нізащо, й ладні піти на злочин, аби придбати ще декілька ковдр (може, вже й непотрібних). Здавалося, мало б бути навпаки, той, хто має одного кожуха, повинен би триматися за нього дужче, ніж цей за ковдри, а от же... А листочки летять, а карети котяться... Котяться до якогось місця.

...З саду через перелаз перестрибує Уляся, наближається до мене. Я так і не навчився розпізнавати з її вигляду, чого від неї сьогодні чекати — доброго слова чи кпину, ласкавого погляду чи підступу.

— Що це ти робиш, Іване? — запитує Уляся й показує на патички, які я заготував на кілочки для кобзи. — Це що, пакулі, кози прив'язувати? Де ж це ти набрав стільки кіз?

— Бачу поки що одну.

І тетерію, чи не образив, чи не втече від мене. Вона не втікає. Чекаю гострої відповіді, кпину, вже почуваюся на гаря-

чій пательні, але Уляся враз сідає на траву, охоплює руками коліна й каже:

— Заграй мені, Іване, що-небудь.

Я ніяковію. Нібито й незручно грати посеред дня, та ще й отуто, в дворі. Уляся, либонь, розуміє те, й ми відступаємо вбік, під горіха.

Я трохи побринькав і вдарив по всіх бунтах, — як здавалося мені, під настрій Улясі й під нашу розмову:

Ой піду я до млина, до млина,
А у млині новина, новина.
Там-то, мамцю, мельник,
Там-то, мамцю, добрий,
Там-то, мамцю, хороший —
Меле гречку без грошей.

— Не мели, Іване, — сказала Уляся. Я вдав, що образився (та трохи й образився), і втяв у тому ж ладі:

Козак, мамо, гуляє, бряжчать його гроші,
Сам молодий, вус чорнявий, на личку хороший.

— Де ти навчився стільки дурниць? — каже Уляся. Одначе я не здаюся:

Як була я маленька,
Колихала мене ненька.
Ой, дуб, дуба, дуба,
Дівчино моя люба.
А як стала підростати,
Стали хлопці колихати...

Я сподівався, що Уляся розсердиться, и хотів, щоб вона розсердилася, а вона раптом опустила голову, і чорна коса впала в траву, й попросила тихо:

— Заграй щось таке... до смутку.

Я хотів заглянути їй в очі, але вона очей не підвела. І тоді заспівав пісню, яку часто співав на самоті, самому собі:

Ой не шуми, луже,
Зелений байраче!
Не плач, не журися,
Молодий козаче!
Ой як не шуміти —
Корінь вода миє
Як мені не плакать,
Що серденько ниє.

Співав про себе, виспівував свою тугу, своє горе, хоч у цій пісні не все було, як у мене, одначе туги від того не поменшало.

Я дівчину люблю,
І Бог про те знає;

Карай, Боже, того,
Що нас розлучає...
Ой, умру ж я, мила,
А ти будеш жива,
Чи згадаєш, мила,
Де моя могила.
Ой, моя могила
Край синього моря.
Хто не зна любові,
Той не знає горя.

Я так захопився, що навіть забув про Улясю, а коли поглянув на неї, вона підвела голову. Здивований, побачив у її очах сльози. Чого б то? Молода й багата, живе в розкошах, будь-яка її забаганка враз виконується... А може, розкоші, це ще не щастя? Що ми знаємо про світ, що ми знаємо самі пре себе? Нічого.

— Ніколи не думав, що тобі подобаються сумні мелодії, — стиха мовив я.

— А я сама не знаю, які мелодії мені подобаються.

— Коли який стрій душі — під нього й мелодія?

— Скоріше навпаки.

— Музика мусить навертати людину... на щось високе, вона наближає її до Бога.

— Вона спонукає її до танцю або й... до пиятики, — незгідливо відказала Уляся. — Люди потішають свою плоть...

Здивовано поглянув на дівчину.

— То зле. За тим забувають про душу.

— Всі говорять про душу, але леліють, бережуть і люблять тіло.

— Це неправда.

Уляся подивилася на мене глузливо.

— Ти б ходив оце за мною, якби моє обличчя було рябе, ще й ніс кривий? Тільки не бреши... «Краса душі, краса душі», — перекривила мене чи ще когось. — Всі торочать про душу, а люблять тіло. Коли краса зів'яла або її попсували хвороби чи рани, всі одвертають од тієї людини вид, яка б добра душа в неї не була. Ось ти... Хіба знаєш, яка в мене душа?

— Ясна...

— Ясний місяць перед дощем. Та ще твоя пика. А люди... Вони здебільшого ниці й підлі. Я надивилася... Стелються біля батька, згинаються в три погибелі... А я дивлюся в їхні очі, а там заздрість і ненависть.

— Всі такі?..

— Не всі. Але багато.

— Я знав інших людей. Які служать науці, Богові... Постують...

— І що мають?

— Вони й не хочуть нічого мати...

— Не хочуть? Отож, возвеличуються вже тим. То теж гординя. Бо не досягли нічого в мирському житті.

— Ти так підносиш мирське життя?

— Підношу... І люблю. Люблю оцю цар-бороду, оці мальви, оці дерева. Люблю убори коштовні. Люблю хороми... Скільки казала батькові, щоб збудував палац, а він не хоче. Боїться людської заздрості. Хоч чого йому боятися? Якби на мене, я збудувала б палац до хмар. Вони ще дужче заповажали б. Бо дужче боялися б.

Я аж злякався. Не вперше мені чути таке, чимало спудеїв мріяли, й часто безсоромно, про велич, про багатства та славу, бачили себе у мріях полковниками, гетьманами, королями... Я ж ніколи не залітав думкою високо, навіть малим хлопцем не грався у полководців та королів. А тут про щось подібне казала дівчина. Я відчув у цій дівчині силу, силу, якої не мав сам, і враз подумав, що все, що було допіру, примарилося мені, така дівчина ніколи не зрозуміє і не покохає мене. Злякався ще раз, бо зрозумів, що кохаю відчайдушно і прагну кохання.

— Ти, мабуть, думаєш про князя чи графа? — осмілився запитати.

— Та вже ж дурня не покохаю. — І подивилася на мене пильно-пильно. — А з рідкого тіста спекла б тверду паляницю.

І враз підвелася з трави, круто повернулася на закаблуках і кинула через плече:

— «Тепер же нам три радості: піч бичка привела, а бовдур — телушечку, припічок — ягнушечку, ступа яйце знесла, а макогін женився».

Я отетеріло дивився на неї, не знав, як тлумачити її придибенцію. Мовляв, наплів ти сім кіп вовни своїми піснями і своїми мудруваннями, а сам макогін макогоном.

За хвилину з відчиненого вікна будинку почулися деренчливі звуки — дівчата грали на попсованих фарганах.

Наступного дня Уляся попросила, щоб я прогуляв її в місті. Ступала впевнено, аж величаво, несла свою вроду усім напоказ, і майже всі оглядалися на неї, на її дорогі намиста, на її шитий золотом короткий жупанок, на парчеву плахту з ушитими перлами. Аби ніхто не пограбував, позаду йшов козак з пістолем за поясом, його послав за нами Полуботок. Уляся вже кілька разів прогулювалася по Чернігову з Оленкою та Яковом, але я повів її не на широкі майдани та не на Любецьку вулицю, а по своїх затишних куточках, де старі хрести та могили, де капличка з чудодійною іконою, де сплелися віттями три дубочки й сховали камінь, на якому написано: «Живіть, як я жив, і здобудете царство небесне», де з вузенького камінного

шпиля видно всі бані чернігівських церков та монастирів. Уляся видряпувалася зі мною на крутосхили, опираючись на мою руку, спускалася в яруги (я тремтів і вихекував з грудей жароту, котра переповнила мене), ахкала й охкала, розглядалася з зачудуванням, згубивши всю свою владність і гордовитість. І верталася по Любецькій вулиці вже звичайна дівчина, й люди не оглядалися на неї, хоч мала на собі дорогі убори, але в таких, чи трохи дешевших, уборах виходять на вулиці й деякі багаті чернігівські міщанки. Нині ж було свято — Седмиця Троїцька, й ми зустріли кілька таких жінок та дівчат.

Вернулися пізно, у вікнах кам'яного будинку та в дерев'яних хоромах, у яких жив Андрій Полуботок з сім'єю, вже віталося, але великий скляний ліхтар у сінях чомусь не горів, там було троє дверей, і ми заблудилися з Улясею й весело сміялися, а потім раптово зіштовхнулися, і я несамохіть ухопив дівчину за стан, і вона принишкла, задихала швидко-швидко, і я відчув велике хвилювання, губи мені пошерхли, хотів пригорнути дівчину й не осмілився. Мені чомусь здалося, що вона не одіпхнула б мене, і потім довго на те шкодував.

Седмиця закінчувалася, й майже вся Полуботкова молода челядь збиралася на луки по яйця диких качок. Уляся також забажала йти з ними. У Глухові мати якщо й випускала її за ворота, то лише в кареті, в супроводі охоронних козаків, й Уляся, вирвавшись на волю, намагалася вхопити її якомога більше. Оленка йти не захотіла, Яків теж.

Я взяв дві корзини, й ми з Улясею рушили за ватагою парубків та дівчат. Йти довелося довго, аж за сосновий бір, там розкинулися широченні луки, а по них мілководні болота, порослі молодим очеретом та ситнягом. Там і гніздилася качва.

Дівчата стояли на сухому, біля верболозів, а хлопці, з палицями та корзинами в руках, стрибали з купини на купину. То той, то інший оступався або не витримувала купина, брьохав у воду й мерщій добирався до берега, де виливав з чобіт воду та перевзувався. Бродити ж по болоту босоніж не можна, попробиваєш ноги на скошеному по льоду очереті. А в повітрі шугали качки — крижні, чирята, шилохвістки, іноді зривалися гуси, й десь далі курликали журавлі. Птаства була гибіль, але яєць ми зібрали мало, тільки двоє чи троє парубків назбирали по півкорзини, весна миналася, більшість яєць були насиджені. Я зібрав зовсім мало яєць, та й то маленьких, чирячих.

Верталися назад через ліс, розбрелися, й трапилося так, що ми з Улясею відбилися від гурту й, аби не заблудитися, пішли далеким краєм лісу, понад озером. Понад берегом озера стояли старі верби, мили в воді довге віття, там схлюпувала риба. Десь у гущавині п'янко виспівувала сопілка, либонь, вигравав

на ній пастух. В одному місці ріс дивовижний кущ, я ніколи не бачив подібних, не знав, як він називається: гілки схожі на гілки крушини, а листочки дрібні, як у акації, й цвів він дивовижним лілово-рожевим цвітом. Пишні суцвіття підносилися, неначе свічі — невимовна краса, ще й якась незвичайна. Я зупинився, й зупинилася Уляся, і ми довго споглядали це Боже чудо. Я подумав, що ми набрели на цей кущ не випадково, він трапився саме нам, цвів для нас, і в цьому вбачав віщий знак. Добрий знак. Цвіт — це життя, краса, він завжди на добро.

Ми зірвали лише по одному суцвіттю, й зробили це не змовляючись, ми пожаліли кущ, й зглянулися, і одна думка пройняла нас, і один вогонь побіг по наших жилах, це була мить надзвичайної близькості, яка єднала. Певен, що не тільки я відчув це, а й Уляся — її очі були широко відкриті, щоки пашіли, й була вона така гарна, аж мені стало страшно. Ну як це я отакий, нікчемний, можу сподіватися на кохання дівчини-красуні, тонкої розумом, щедрої серцем і палкої вдачею! А щось одразу заперечувало, підказувало: а чом би й ні? Ти ж не каліка, маєш хист до співу, знаєш трохи про світ...

І раптом сталося щось таке, що й кущ, і ліс, і весь світ крутонувся в мене перед очима й кудись поплив чи полетів. Уляся опекла мою щоку поцілунком. А далі зірвалася й побігла по присипаній торішнім листям стежці. Довгу мить стояв спантеличений, а тоді засміявся й побіг за нею. Наздогнав її вже на краю лісу, в молодому хвойнику. Уляся йшла швидко, не оглядаючись, я ледве встигав за нею. Не знав, на землі я чи на небі, серце мені стукотіло, цієї миті міг звершити неймовірне. Я ладен був обійняти увесь світ і роздати всім людям хоч по краплині щастя.

Одначе біля самого Полуботкового хутора Уляся зупинилася й, ледь-ледь зашарівшись, але дивлячись мені просто в очі своїми чорнющими очима, мовила:

— Пам'ятаєш, ми говорили про поцілунки. Ти сказав, що поцілунки є грішні і є безгрішні — на Великдень. То вважай, що сьогодні Великдень. Христові поцілунки.

І пішла. А я стояв розгублений і очманілий, мені хотілося сміятись і плакати.

Усі наступні дні жив у світі ясному, можна сказати — піднебесному, моє життя рішуче одмінилося, я мріяв про речі високі, прекрасні й навіть співом своїм сягав таких висот, яких не сягав ніколи. До того ж став охайніше вдягатися, ковнір вишитої сорочки зав'язував кольоровою стрічкою, шапку одягав так, що мій темно-русий, трішки кучерявий чуб виглядав з-під неї, і купив у волоха гарний жупанок, мовби на мене шитий, щоправда, побачивши мене в тому жупанкові, Уляся залилася реготом: «Що

це ти, Іване, в ляхи записався?» Жупанок виявився ляським. Я знітився, але Улясин сміх не образив мене.

Блукав по подвір'ю і думав: Боже, що ти сотворив зі мною! Як мені тривожно і як гарно, як обнадійливо-солодко. Ось для чого цей світ, ось для чого живуть люди. Прокидаюся й думаю, що побачу сьогодні Улясю й вона усміхнеться мені, а більше мені нічого не треба. Я мовби летів понад світом на невидимих крилах, був по вінця заповнений коханням, навіть поховальні дзвони в Онуфріївській, найближчій до нас, церкві видзвонювали мені не сумно, печально, а збадьорливо й весело. Се гріх великий, і він також на мені. Як і той, що Божі слова «любіть один одного так, як я любив вас» я переінакшував у серці на любов до дівчини.

Плекав мрію піти з Улясею в ліс ще раз, сподівався, що отой чар повториться знову, але за два дні, в суботу, прибула карета з Глухова. Ми прощалися на людях, і Уляся всміхнулася мені тільки в останню мить, коли підбіг до віконечка з другого боку карети. Усміхнулася й помахала рукою. Карета з гетьманськими вензелями на дверцятах рушила з місця.

Наступного дня Оленка запитала мене:

— Ну як тобі мій наречений?

Мені чомусь це вельми не сподобалося, адже мовби йшлося про річ, до якої вже прицінилися і яку хочуть придбати, Оленка ж, як на мою думку, була не така.

— Наречений? — сказав я. — Хіба вже заручилися?

— Не заручилися... А чого ото ми їздили до Глухова і Яків приїздив сюди? Чи ти й справді ні про що не здогадуєшся? Всі здогадалися.

— Всі — нехай, тобі це встид.

— Отакої, — розвела руками Оленка. — Про мене йдеться, а я маю прикидатися дурненькою.

— То й поціновуй сама.

Я сердився, бо Яків увесь час зігноровував мене або розмовляв, неначе з маленьким чи недорікою.

— Я його раніше не бачила і боялася, що він буде негарний, — вже щиро зізналася Оленка. І додала радісно: — А він... вродливий і веселий, коли захоче.

— Отож, коли захоче.

— А твоя гетьманівна...

Я спалахнув, як пороховий гніт.

— Що ти мелеш...

— Ой-ой-ой... Святий та божий. Вона мені казала...

— Що вона тобі казала?

— Що ти... дурний... Ні, це я так... Сказала, що ти не такий, як усі парубки.

Бачив по Оленці, що вона грається і навіть у мислях не має, щоби Уляна могла насправжки зацікавитися моєю скромною персоною. І мені стало тоскно на душі.

Дуже зрадів, коли наступного дня Полуботок наказав збиратися в дорогу — приспів час обревізувати сотні полку, а також його власні маєтності.

Поїхало нас троє: я, Борзаківський і Рубець, й пробули в мандрах аж три тижні. Тиждень прожили в селі Неданчичі над Убіддю. Полковник виторгував у козачки Євдокії Кривопольчихи за чотириста п'ятдесят золотих і тридцять монет дрібної копійчаної лічби української в урочищі Розсудовщина сіножать та ліс з бортним і не бортним деревом, але до бортя гожим. У тому лісі на хуторі ми й жили, копали копці та ставили стовпи межові — кляки. Тоді ще полкова скарбниця не була відокремлена від скарбниць власних, полковничих, то що багатшою була скарбниця — багатшим і полк. Щоправда, якщо в якогось полковника забирали уря́д, то забирали тільки рангові маєтності, а всі інші лишалися у його володінні.

Двоє неданчичівських селян та нас троє викопували в урочищі Розсудовщина між річкою та болотом старі потрухлі стовпці й ставили нові. Обідньої пори селяни поїхали возом до села, а ми розташувалися на галявинці під двома корячкуватими дубками й зварили куліш з таранею. Селяни видрали гніздо диких бджіл і половину стільника залишили нам, отож сьорбали ще й окріп, заправлений материнкою. Туркотіла десь у лісі горлиця, повівав легіт-вітерець, ми розкошували на галявині довго. І розповів я за обідом почуте в садочку Скоропадського про гетьмана та про Полуботка.

— А що ж, — мовив Борзаківський, ладненько, ножичком, якого носив на поясі в шкіряному чохлику, краючи на лусті хліба тоненькими смужками сало. Навіть тут, серед лісу, вій був вштивий, охайний. Такий скрізь. В чернігівському «Під звіздою», найчистішого чину шинку, він п'є вишукані угорські вина, а в чорній, неначе дігтярня, придорожній корчмі смердючу, з пригарою горілку, але й там і там п'є шляхетно, та ще й так, неначе робить комусь — тому ж корчмареві — ласку. — Козаки ще тоді, десять літ тому назад, кричали на гетьмана нашого полковника. Якби їм такого вождя...

— Якого там їм вождя... Їм помиїв добрих та дерті. Череда, вона череда і є, — буркнув Рубець.

— Та що ти таке кажеш, — обурився Борзаківський. — Скільки валечних козаків прославилися під Ревелем та під Дербентом...

— Еге ж, на чужій війні. А їхніх малжонок та дітей москалі женуть на фортечні роботи...

— Розсмикали народ, розтягли...

— А я що кажу, — похмуро правив Рубець. — І вся громада... Хто в луг, хто в плуг. Скільки є таких, що ладні злизувати порох з чужинських чобіт, якби тільки їх не чіпали. Посхиляли голови — погублені копійки на землі шукають, позгинали шиї, лишень накладай ярма. Ще й тих, хто прагне волі, тягнуть до дуба...

— Та ж не всі, не всі, — гарячкував Борзаківський. Його вродливе продовгувате бліде обличчя розчервонілося, очі сіяли іскри. — Ще ж недавно, згадай... За Мазепою... Кинув вождь клича...

— Який там вождь і де він кинув клича? В себе в подушках? — Рубець цідив слова крізь тонкі губи, ледве розтуляючи їх. Його обличчя бридилося, на чоло лягла тінь. — Перехитрував сам себе батуринський гетьман. Таїв од усіх свій замисел, клявся цареві в дружбі, от і дотаївся. Розтягнули цар та Меншиков усе військо гетьманське — п'ять тисяч під Ревель, п'ять тисяч у Глухів... І лишилося з ним врешті-решт п'ять тисяч козаків, які нічого не знали, не відали. І коли гетьман відкрив їм свій замір, порозтуляли з дива роти. І навіть тоді гетьман барився... А цар Петро — картку за карткою: Мазепа, в супротив нашим указам та велінням, робив з вас панщинників. Я, білий цар, за вас, за ваші вольності, а Мазепа хоче одібрати у козаків звання козацькі, хоче запровадити вас у рабство. Отако він писав. А гетьман твій — води в рот набрав. Хіба не так? Заціпило йому. У царя війська двісті тисяч, а шведів жменька. Та й ті обтіпалися, обносилися, охляли, тиняючись по Європах. Не дав їм гетьман підмоги.

— Старий він уже був, вельми старий, — скрушно мовив Борзаківський. — Он Орлик...

— Орлик, сокіл, горобець... І правильно зробили ті козаки, що не пішли за Мазепою, — раптом підніс голос Рубець. — І не підуть вони ніколи... Правдиво, Іване, я кажу? — Зненацька повернув до мене голову, і його гострі брови-ножі зійшлися на переніссі. Сухе обличчя випромінювало неприязнь.

Я щось забелькотів, бо ж не знав, що сказати.

— Чого це ти унадився до нас?.. І вуха в тебе, як вареники... Такі вуха багато вміщають. Так дай одвіт — правдиво я кажу чи ні? Що ти думаєш про Мазепу та про царя нашого?

— Цар... він від Бога. Так нас учили... Він нас від ворогів захищає... А Мазепа?.. Не знаю. Малий я ще тоді був... Анахтему йому в церкві проголосили...

— Тоді ти був малий, а тепер надто великий. Схоже, що кажеш правду. І все одно тебе треба повісити на сосні. Про всяк випадок. Стільки тепер донощиків розвелося...

— Я не донощик.

На обличчі Рубця — й тіні усміху. Воно жорстоке й суворе.

— А хто ж ти такий?

— Не знаю. Ніхто...

— Ну, а коли ніхто... Нащо тобі ряст топтати. Бачиш оту сосну, а на ній товсту гілляку...

— Досить, Василю, не лякай хлопця, — обізвався Борзаківський.

— Та який він хлопець. У нього вже матня протрухла. Може, він уже стонадцять доносів написав? Занадився до канцелярії, сидить і слухає. — Й колупнув великим, сливе колійським ножем землю. Цього ножа носив з собою скрізь, ним підстругував пера й ним же наштрикував сало.

Я розгубився, але чомусь не злякався. Таки не міг зрозуміти, жартує чи погрожує насправжки недовірливий і ядучий Рубець. Чомусь був переконаний, що він, не мигнувши оком, може виконати свою погрозу.

— Не чіпай ти його, — врешті гримнув Борзаківський. — Твої жарти...

— А я не жартую, — похмуро кинув Рубець. — Я бачив, як він молиться... Він дуже святобливий. Нехай поклянеться на хресті...

— Та ж ми нічого не говорили, — обурився Борзаківський. — Споминали минуле... Яким був Мазепа... Немудрим був, ти сам сказав. Йди, Іване, подивися на коні.

Я здогадався, що Борзаківський відсилає мене, аби поговорити з Рубцем наодинці.

По тому Рубець більше мене не чіпав, а моє серце тануло від вдячності Борзаківському. Таку вже мав вдачу, комусь та офірувати себе. Нині офірував Борзаківському, а також Улясі, в чому боявся зізнатися собі. І носив її в своєму серці, носив скрізь і повсюди, день за днем, слово за словом перебирав у згадках всі наші розмови, всі перемови, позирки, почувався щасливим і нещасним, бо в щастя повірити не міг, почувався незмірно багатим на щось таке, що дається тільки окремим людям, і не хотів забігати далеко вперед думкою: що з того буде, мабуть, нічого, але я й так маю багато. Ні, неправда, я переживав страшенно, адже прагнув одвітного кохання й сподівався на нього своїм спраглим серцем. Сподівався не надіючись.

* * *

На Петра і Павла з Глухова приїхав до Чернігова маршалок двору гетьманського з таємною звісткою, про яку того ж дня знав увесь хутір: одразу по закінченні успенського посту від

сина лубенського полковника Якова Марковича (всі казали: «Від Насті-гетьманші») прибудуть свати.

Життя на хуторі над Стрижнем, яке плинуло спокійно та рівно, заклекотіло, так клекотить тиха річечка, коли вкочується у вузьке русло. Від Петра і Павла до кінця успенського посту часу — кіт наплакав. Роботи вистачало всім, навіть мене Оленка приставила до діла: вертілася перед мною у все нових та нових уборах і запитувала, які їй найбільше личать. А я тямив у тому, як баран у Біблії. Оленка вертілася переді мною, й мовби самі сідали на неї і потім злітали люстринові шнурівки з золотими та срібними сітками, штофні, полутебенькові кунтуші, парчеві керсетки... На заручини вона збиралася одягнути кунтуш грезетовий, біло-рожевий, обкладений сріблом і золотим газом з парчевими закладками; золото й срібло сяяло, й сяяли Оленчині очі, й шовком переливалася довга коса, й чимало волосин випручувалися з неї, вилися довкруж голови, творячи з дівчини кульбабу.

Але часом і на неї находив якийсь дивний смуток, й тоді вона йшла до мене та тихо просила:

— Заграй мені, Іваночку, чогось журного. Скоро поїду од батенька... І вже хіба приїду в гості. І тебе отакого... щирого не побачу.

І грав я їй «За густими лозоньками біжить річка струєчками, плаче дівка слізоньками»; а далі про те, як «...летить стріла, та уздовж села, ох, чей-лею, та уздовж села. Та убила стріла вдовиного сина», а також про те, як каже мати синові:

Іди ти, сину, між чужії люди,
Чи не лучче тобі на чужині буде?
...Тяжко, тяжко мені тебе
З дому одправляти,
А ще тяжче біля себе
В незгоді держати...

А сам собі співав «Чом дуб не зелений? Лист туча побила. Козак невеселий — лихая година!»

Оленка ж посидить біля мене, посумує, а наступного дня прийде весела й скаже:

— Оце, Іване, якби вітець не віддавав мене заміж, пішли б ми з тобою в монастир. Я — у свій, жіночий, ти — у свій, чоловічий. Увечері здибувалися б біля перелазу. Молилися вкупі.

На другий день по закінченні посту приїхали Яків з старостами. Яків привіз усім гостинців і знову чарував усіх веселою вдачею, товариськістю, шанобою до старших. Милувалися ним усі суспіль, навіть я не міг не визнати, що наречений красний... І дотепний, і поштивий, і меткий. А ще ж на ньому жупан люстриновий, ще ж шапка з срібною китицею, ще ж

шабля в шагреньових наділках з золотими кільцями. Майбутньому тестеві найдужче сподобався влучною стрільбою. Полковник кохався в стрільбі з лука й влаштував стрілецькі лукові змагання, й молодий Маркович стрілив ліпше за всіх козаків, поступившись тільки самому полковнику.

Яків з старостами від'їхали з хлібом-сіллю, а Полуботок поїхав услід домовлятися про весілля, про придане та про інші необхідні в такім ділі речі. Мене з собою не взяв. Я нудив світом і не знав, що мені робити. Одначе полковник небавом повернувся, й один з козаків, які його супроводжували, тихцем вручив мені цидулу від Улясі. В тій цидулі не було нічого такого, що б свідчило про особливу приязнь дівчини до мене, вона запитувала, що я роблю, чи вивчив якихось нових гарних пісень, а в кінці жартувала, що її Тур, пес, не забув про мене, скучає по мені, гострить зуби й не дочекається, коли я знову стрибну через паркан.

Я заховав листа в шапку й не скидав її кілька днів. Знімав її десь у шалині й читав-перечитував цидулу, шукав у ній потаємного змісту, знаходив його й не знаходив, але мене радувало вже одне те, що Уляся не забула про мене. Бродив по луках, полях з єдиною думкою — про неї.

А осінь стояла пречудова. Ходила понад дозрілими гречками невидимою хмаркою, падала згори лебединим пір'ям, розквітала на воді білими ліліями. Власне, це ще було пізнє літо, осінь впліталася в нього, як одинока сива волосина в розкішні чорні кучері.

Виконавши ту чи ту роботу, я, як і раніше, любив посидіти в товаристві Борзаківського, Биковського, Рубця та інших канцеляристів. Усі канцеляристи, окрім кількох одружених, жили разом, в одній хаті, що стояла на Могилках поміж обивательськими будинками, вони називали її куренем. Канцелярія приймала й відправляла всю кореспонденцію, відала підкоморними, судовими справами, а наглядав за всім старший канцелярист, який мав за те хутір на ранг. Канцеляристи — люди освічені, майже всі вивчали науки в колегіях, деякі навіть за кордоном, але й військові також, любили поширмувати в садочку за хатою на шаблях, поборотися, поборюкатися, але не менше любили поширмувати словами з наук філософських, камерних та військових. О, ту військову науку, вичитану з книг, вони знали ліпше за будь-якого полковника, який доскочив свого чину шаблею. Невдовзі я вже знав, що всі канцеляристи рівні між собою, одначе не однакові всім доручають справи. Є доручення, котрі не вносяться до полкового журналу, їх виконують тільки вельми довірені особи, такі як Борзаківський або тойтаки Рубець. Можливо, те й породжувало в декого з канцеля-

ристів заздрість, одначе невелику, — пильні справи вимагали пильного сповнення.

На той час я також справляв писарські та канцелярські обов'язки й справляв старанно, але тільки в полковничому домі, й мріяв стати військовим канцеляристом. Канцелярист — людина залежна, але й вільна у вирішенні справ, та я й не вельми шукав для себе повної вільності, бо здогадався, що її немає в світі. Велике благо зростити в собі квітку свободи; поливати її, одначе найчастіше трапляється так, що або хробак починає гризти ту квітку, або настає посуха, або хтось лине окропу й спече її вмить. Гартуєш свій дух, гартуєш, а далі один прикрий випадок кине тебе до прірви, й починаєш мучитись, нарікати на самого себе, чому не був мудрішим, чому не послухався розумних людей, чому не втишив гордість свою. Всі людські справи марнотні, але й без них важко, кожна людина повинна знайти своє місце, свою роботу, з якої їсти хліб, я ж і досі не знав, до якого берега приплисти. Яка ти людина — це вирішує Бог, а як тобі жити в світі — ти сам. Я ще не вирішив цього для себе, можливо, й служба канцеляриста сподобалася мені з споглядання роботи Борзаківського, Рубця та інших, але вона засвітилася мені в пітьмі життя маленькою свічечкою й повела далі. Бо ж служба канцеляриста — крок до якогось уряду, крок до Улясі, за недовченого академіста гетьман свою дочку не віддасть... Не віддасть він, звичайно, й за довченого, і не піде за мене зроду-віку Уляна, але ж... хоч помріяти про це можу!

...Хороше було посидіти вечірньої пори в курені канцеляристів, послухати мудрої розмови, суперечок, схожих на академічні диспути, чи й звичайних теревенів — про дівок та молодиць, застрашливих оповідей про відьом, упирів, вовкулаків. Але ще більшого щастя й честі випадало мені іноді послухати розмов у світлиці пана полковника. Надто коли сходилися туди вчені мужі міста, здебільшого ченці.

Малим колегіантом, чи, як казали у місті, по-старому, по-давньому, семінаристом, я й гадки не мав, що в нашому місті стільки вченого люду, що воно славне по далеких далекостях не тільки церковними казаннями, проповідями чесних чернігівських ченців, а й «Четьями мінеями», різдвяними та всілякими іншими віршами, філософськими трактатами, видрукуваними в друкарні Троїцького Іллінського монастиря. Колись мені було просто байдуже, де ця чи та книжка видрукувана і хто її написав, і тут, і в Києві я чув імена вчених достойників Кирила Транквіліона Ставровецького, Лазаря Барановича, Івана Величковського, Іоаникія Галятовського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, я читав «Перло многоцінне» і «Руно орошенне», сам вчився віршувати за тими зразками, хоч великого по-

тягу до віршування не мав, вірші писав здебільшого на уроках, а вчили нас піїтики латиною, й здавалися мені всі ті мужі далекими, майже захмарними небожителями. А виявляється, вони ходили по тих самих вулицях, по яких ходив я, сиділи на тих самих каменях, на які іноді сідав я, й не тільки жили та ходили, а живуть і ходять донині й мають за честь навідувати пана полковника, у зшитках якого є чимало віршів, списаних зі зшитків інших авторів, а також власних. Щоправда, сам Полуботок власних віршів ніколи не читав (можливо, він і писав їх лише за молодості), але залюбки слухав піїтів, які приходили до нього в гостину.

Поважні ченці, попивши узвару та поївши гречаних млинців з кав'яром, читали вірші про Бога-Вітця та Бога-Сина, оповідали по-латині, по-польському чи й по-нашому про муки Богородиці, славили апостолів та святих отців церкви, сперечалися з приводу трудів Туптала «Руна орошенного» та «Четьїв мінеїв»; про праці земляків наших, українців Стефана Яворського та Феофана Прокоповича, висловлювалися обережно, делікатно — надто на високих східцях сидять, бачать звідти далеко, можуть дістати й тут. Я слухав благоговійно, моє серце сповнялося священним щемом, одначе, на мій подив, на другий день майже нічого з того не міг пригадати. А от про вибрики зухвалого Купідона, який метає стріли в дівочі та парубочі серця, може помилково або й задля розваги вцілити в серце одруженого козака, а то й попа — те пам'ятав. Змістом всі ті вірші здебільшого були повчальні, лише вряди-годи прорветься насміх, і тільки двоє з гостей одважувалися читати такі вірші — один був колишнім канцеляристом, а нині бунчуковим товаришем, другий професором колегії. Ченці на вірші про Купідона хмурилися, Полуботок ледь-ледь усміхався.

Вірші на тих посиденьках читали вряди-годи, значно частіше точилися вчені диспути чи просто розмови про давній світ, про розум і дурість, про чужинські землі, у яких хтось із присутніх колись побував, звичаї тих народів, — полковнику у час шведчини за царським указом довелося помандрувати з помічним козацьким військом у Польщі та Саксонії, — про царів Кіра та Міда. Персону російського царя обминали, а от про нововведення, про іноземців при царському дворі, про наукові потуги тамтешніх вчених мужів мовлено немало, бо, знову ж таки, чималу вагу в усьому тому мала персона Стефана Яворського, нинішнього блюстителя патріаршого престолу, а перше києво-чернігівського вченого філософа та поета. Нині туди поїхав інший, вже київський, але знаний багатьма присутніми, ритор та поет, богослов Феофан Прокопович. Ці спасенні для моїх вух бесіди здебільшого провадилися не в

будинку, а в наметі, який стояв у саду, або гості всідалися просто неба, під яблунею на великому турецькому килимі.

Поважні пiїти читали про кабиші Купідона, й були в тих віршах зради, сльози, смерті з туги по милому чи по милій, одначе я бачив, що Купідон не вразив жодного читальника тих віршів, можливо, й жодного разу в житті. Пiїти розповідали про кохання без вогню і без жару, занадто мудро, занадто розважливо, занадто холодно, аби повірити, що серце когось із них пронизала стріла Купідона. Я також знав про кохання дуже мало, але й того, що знав, вистачало, аби зробити такий висновок. Всі вони благословляли любов і не знали про те, що нею можна жити і в хвилі проклинати її. Вони славили її як Божий дарунок і не відали, що вона буває диявольським насланням і спопеляє всю людину, її тіло й душу, робить з неї раба, вбивцю, неключимого мерзотника. Саме так почувався нині я. Вона буває грубою, як колода, й зітканою з прозорого срібного павутиння, але невідомо, коли вона ліпша, і все ж вона — найбільше щастя світу, хоч і найбільша його мука.

...День від дня лілій на плесах ставало менше, а пір'я з підхмар'я падало більше. Почалися дощі, намет у саду згорнули, посиденьки з пивом та віршами перенесли до світлиці, а відтак вони скінчилися зовсім: з північної столиці від царя впало веління чернігівському полковнику йти з початком зими з полком у Ладозький похід, вести передню партію козаків. Вслід за нею підуть ще дві партії. На чолі другої партії стати моєму батьку, третьої — лубенському полковнику Андрію Марковичу. Заголосили по містах та по селах жінки, похилили голови козаки; підсусідки, які мають спорядити козаків у похід, а деякі і йти з ними, заклопоталися провіантом, кіньми, саньми, зброєю. В Чернігові та Глухові поспішали з весіллям. Власне, весілля мали справляти в Лубнах, у Марковичів, одначе весільний поїзд Глухів обминути не міг. І що таке вінчання в Лубнах, а що в гетьманській столиці, в соборній церкві, з гарматною стрільбою та феєрверками! Для мене ж важило лише те, що і я їхав у тому поїзді. А ще більше, що Уляся зустріла мене з неприхованою радістю й сказала, не криючись, що чекала на мене. «Я так на тебе чекала, так чекала!» В грудях мені спалахнула пожежа, чомусь стало важко дихати, й котився, котився по моїх жилах вогонь, й не було того, чого не звершив би в ту мить... Я сказав Улясі, що йду у Ладозький похід, вона злякалася й почала просити, аби в той похід не йшов. Але я відказав, що така воля мого батька і йти маю з ним, у його партії.

— Ти ж там загинеш, такий... такий... — і не доказала, одвернулася й витерла кулачком очі.

— Пробач мені, Улясю, — сказав тихо. — Не достоїн я тебе. Біля тебе такі парубки... козаки... звитяжці. А я...

Уляся враз стрепенулася, зблиснула очима, тупнула чобітком, аж схопилася луна.

— Та на дідька вони поздавалися ті звитяжці, ті хвальки... Мені потрібен ти... отакий дурний... і хороший.

А я сидів і не знав, радіти мені чи сердитися, й не знав, за віщо вона мене покохала, такого книжного та тихого, бо ж не знав, за віщо взагалі дівчата кохають хлопців.

Ми освідчилися одне одному в коханні, нас підштовхнуло до того чуже весілля, його шал, його безум, його вир, на нас там ніхто не звертав уваги, і ми були на велелюдді на самоті. І я трохи показав себе на тому весіллі, бо, коли потомилися музики, зіграв по черзі на скрипці, на цимбалах і на бубоні шість козачків, а потім ще й на кобзі. Ми бігали по саду, по покоях, ми мовби подуріли від веселощів і печалі, яка стояла близько-близько, за порогом, але ми жодного разу не поцілувалися, та я й не прагнув того, бо, мабуть, було б забагато для щастя.

Прикохані долею, ми рідко помічаємо нещастя інших. Щоправда, то були не нещастя, але дві перчини пригірчили Оленчине та Яковове весілля. Перша та, що гетьманові нездужалося, й він ледве дочекався, поки попи повінчають Якова та Оленку, від'їхав у кареті додому. Від соборної церкви до гетьманського дому подати рукою, вся весільна челядь йшла пішки. І сталася нам пригода, яка налякала всю білу й чорну челядь, потім дехто вгадував у ній лихе провіщення молодим. У місто, прочувши про весілля, прибуло чимало всілякого люду, а також купців, а за ними, як то завжди ведеться, старців, музик, циганів. Цигани, ті особливо нахабні, перепиняють людям дорогу, хапають за поли, ходять поперед вихилясом. Одна така ватага заступила нам вихід з вулиці на площу, цигани били в бубни, дуділи в дудки й тягли за собою велетенського ведмедя, який ревів і опирався й не хотів танцювати. Невідомо, що зробили йому цигани, кажуть, у таких випадках вони хлюпають йому під хвіст скаженої, може, хлюпнули більше, ніж треба, ведмідь раптом заревів так, що всім позакладало вуха, метнувся вбік і вирвав ретязь з рук низенького міцного цигана, той упав, ведмідь переступив через нього, звівся на задні лапи й пішов на нас. Заверещали жінки та дівчата, і всі ми подалися назад, але й втікати було нікуди — ззаду напирав натовп, який випливав з церкви. Розгубилися всі, тільки Полуботок не відступив, дістав з піхов шаблю й виставив її перед себе. Ведмідь з ревінням наближався, а Полуботок стояв незворушно — великий, спокійний, — шаблею не замахувався, а тримав її вістрям наперед. Шабля була велика, широка, май-

же пряма. Ще мить, і проллється кров. Звіра чи людини. І раптом звір зупинився, нагнув голову, — здавалося, він нюхав шаблю, ревнув ще двічі й опустився на передні лапи. Тепер він дивився знизу вгору, його маленькі червонясті очиці горіли жаринами. З розтуленої пащеки капала слина. Але вперед він не йшов, здавалося, ведмідь просто здивований. І в цю мить налетіли цигани, двоє вхопили за ретязь, ще двоє почали хлюпати чимось ведмедеві на голову. Він крутив нею, і не зрозуміти, зле йому було чи приємно, не виривався. Цигани забили в бубни й потягли його за собою.

Друга прикрість також йшла від гетьмана. Ми мали від'їхати з Глухова в понеділок, а гетьман наполягав, щоб залишилися до середи. На той день він скликав усіх полковників і збирався зачитати їм царську грамоту, всі полковники повинні були розписатися, що чули її й виконають усі царські веління. В грамоті йшлося про постій нових гусарських полків по Україні, про збирання на них запасів та коней з ратуш й найсуворішим чином заборонялося козакам гетьманщини мати будь-які стосунки з запорожцями, котрі отаборилися біля Бендер, не давати туди ні порохового, ні хлібного перевозів й перехоплювати всіх людей, котрі йдуть у той бік або вертаються звідти. Гетьману клалося в провину, що колишній генеральний писар Григорій Шаргородський повернувся з Бендер від Орлика, якого втеклі запорожці обрали після смерті Мазепи своїм гетьманом, і що він тепер сидить в Городищі урядником, і деякі інші мазепинці вертаються й проживають тихо по селах та містечках. Гетьман вельми налякався, казав, що нічого не знає про Шаргородського та всіх інших мазепинців, відписав цареві, що сповнить усі його веління, і відіслав листа запорозького, написаного у відповідь на гетьманів, і листи-універсали. Той запорозький лист мав розвіяти всі цареві сумніви. Запорожці писали: «Вельможний мосце-пане Скоропадський, гетьмане московський. Універсал ваш увещевательний підписом руки вашої і двома печатьми, єдиною військовою, а другою московською, утверджений получили і, по звичаю, на раді вслух всім вичитали, нічого нового та корисного для себе не чули, окрім одна неправда та прелесть московська ізображена, ответствуєм: а во-первих, удивляємося, іж ваша милость не встидається титулуватися війська Запорозького обох боків Дніпра гетьманом, коли ж ми вашей милости аж сами собою, ані через послів наших, ані через письмо войсковоє на той уряд не обрітали, на який ваша милость возведені зостались під мушкетами московськими внутрі города Глухова».

Полуботок знав про царську грамоту, гетьман ще раніше прочитав йому, а про що вони говорили по тому — невідомо,

полковник вийшов з гетьманської світлиці хмарний і одразу наказав кульбачити коні. Полуботок під царською грамотою свій підпис поставити відмовився, й не підписалися всі інші полковники, окрім гадяцького, прилуцького, полтавського та лубенського.

Через той поспіх не зміг я як слід попрощатися з Улясею, забіг на кілька хвилин, і вона розгубилася також, бо ж збиралася подарувати мені освяченого хрестика на дорогу, який би оберігав мене від усіляких напастей. Віддала його домашньому священику, аби окропив водою з Афона, а той не встиг хрестика повернути. І тоді вона вхопила шматочок червоної весільної стрічки, котрий подарувала їй Оленка, й дала мені. Обпекла мої вуста поцілунком (в сінях уже заскрипіли двері), і я побіг на вулицю.

Улянин дарунок я пришив до натільної сторони сорочки, навпроти серця, й пройшов з ним до далекого Валдаю та назад.

* * *

Всю осінь і половину зими тривали приготування до походу. Заготовляли провіант та овес, шили кожухи, кували коні та заливали салом копита, аби не тріскались на морозі, лагодили сани. Вирушили третього лютого, щоб пройти по замерзлих ріках і добутися навесну, на початок робіт. Йшли трьома партіями по кілька тисяч козаків, не рахуючи підпомічників та кашоварів. Першу партію вів Павло Полуботок, либонь, по своїх літах міг би лишитися вдома, одначе вважав, що мусить розділити з козаками все лихо, а також, що дасть ліпший порядок війську, краще вбереже козаків, ніж хтось інший. Другу партію вів мій батько, генеральний хорунжий Іван Сулима, третю — лубенський полковник Андрій Маркович. Я випросився в батька й першу половину дороги йшов з Полуботком, а далі — з батьком.

Недарма кажуть, що лихо ходить у парі зі щастям — випала Якову щаслива картка, заступив батька на полковницькому уря́ді. Щоправда, лубенська старшина довго ремствувала, не хотіла ставати під руку парубійка, в якого і вус ледве засіявся, навіть написала Скоропадському скаргу на «новохрещеного жида», як поза очі називали пана Андрія. Одначе Скоропадському затулила долонею рота Анастасія Марківна, а старшині показав волохатого кулака Андрій Маркович. Вона вмовкла. Пан Андрій і на жида не схожий, все в походах та походах, шаблею заслужив повагу й владарював також при допомозі кия та міцного слова. І господарював не згірш за будь-якого кревного хлібороба: воли в нього, як гори, коні гладкі, доброї породи, земля родюча, доглянута.

Партії йшли на відстані в кілька верст одна від одної, полковники зносились між собою гінцями. Нічого пекельнішого за той похід не пам'ятаю в своєму житті. Морози стояли тріскучі, сніги глибокі, доріг не було, бралися в снігах навпрошки, тримаючи напрямку на великі міста. Другій, третій партії було трохи легше... А нам...

Кількоро козаків гнали попереду дві пари волів у ярмах (коні по таких снігах пройти не годні), воли мовби пливли, часом з заметів виглядали тільки кінчики крутих рогів, далі — воли з саньми впорожні, за ними — воли з саньми впівпорожні — так пробивали дорогу. А вже за ними увесь воловий і кінний обоз — везли провіант собі та харч худобі, барила з оковитою, реманент до копальних робіт, намети й всіляке інше начиння. Найдужче пильнували за барилами — горілкою зігрівалися, розтирали приморожені руки та ноги, лікувалися. Її везли в глабчастих санях, і полковник особисто розливав куфи в носатки — по кількості козаків. Один козак вкрав дві куфи горілки, за той злочин його прикували за руку до перших саней, і він брів у снігах.

Проте й сам полковник здебільшого також ішов за першими саньми, тримаючись за рожен. Губи йому потріскалися, обличчя стемніло, лущилося, чорні, з крутим зломом брови поруділи, вигострилися й стали як ножі.

Спали просто на снігу. Литвинські села траплялися рідко, були вони маленькі, по десять-п'ятнадцять хат, навіть старшина не вся втовплювалася туди. В тих нужденних селах не можна було купити нічого; овес, сіно коштували неймовірно дорого. А наш фураж, наш провіант танули, як віск на вогні. І вже козаки збували за безцінь зброю, одяг, аби прохарчувати решту коней, які худнули й гинули. Наша путь була встелена чорними могилками, котрі одразу присипав сніг, та кінським трупом. Зграї вовків ішли за нами, й вночі довкола табору стояло виття, від якого холонула в жилах кров. Не дай, Боже, відбитися від валки на кілька верст — рознесуть, розшматують, по тому знаходили тільки підкови та срібні, в інеї, шаблі. А довкола біла пустка, ліси та болота, де очерет на десятки верст, міріади схожих на запорозькі чуби мітелок метляються під вітром, і течуть поміж верболозів білі снігові змії. На одному такому болоті одразу троє саней пішли під лід у опар. Козаки почали роз'їжджатися вбоки, й провалилося ще двоє саней.

Ми йшли і йшли вперед, немов приречені на загибель, і кров замерзала в наших жилах, і замерзала думка, й навіть гнів і той пришерхав — бо ж на кого пролити його! На полковника Єропкіна, приставленого до нас від глухівського міністра-резидента Протасьєва? Так полковник і сам найдовався, як і ми.

Ми йшли і йшли вперед, немов приречені на загибель...

І їв той самий куліш. Щоправда, одного разу Єропкін підняв палицю на козака, який підпихав під гору полковникові сани, й саме нагодився Полуботок, однією рукою стиснув Єропкіна за руку, другою вирвав палицю й кинув її в кущі.

Вони довго стояли один проти одного, Єропкін у кошлатій білій шапці, Полуботок у татарському башликові, облямованому щетиною інею, й врешті шапка попливла до саней, а башлик вперед по дорозі.

Не знаю, як я витримав той похід — не вмер від виснаги, не замерз, не провалився під лід. Бо хоч Полуботок опікувався мною, і вшушкали мене в вовчі кожухи, і було припоручено наглядати за мною одному козакові, одначе тяготи були неймовірні. Більшу частину путі я лежав на санях, вкритий кожухами, бо чиряки обсипали моє тіло й приморозив пальці на лівій нозі. І все ж, либонь, дужче за кожухи гріла мене й охороняла Улясина любов, подарована нею пришита до натільної сторони сорочки червона весільна стрічка. Кожного разу, перед тим як заснути, я обмацував її пальцями. І тоді бачив Улясю такою, як на весіллі. В чорному строї, з червоною стрічкою довкола голови, з червоною шовковою хусткою на шиї — ці два кольори надзвичайно пасували їй, робили схожою на заморську царицю; була горда й неприступна для всіх, і така доступна мені. Боже, було це чи не було? Буде ще чи не буде? Буде, якщо витримаю цей похід!

З маленьких радощів пам'ятаю такі: стали у відлигу біля вузенької річечки, й хтось з козаків невідь-яким побитом дознав, що в річечці багато риби й вона гуляє на відлигу. Козаки прорубали лід, сплели з мерзлої лози запруду й поставили її в річку, й пробили кілька дірок та погнали до ополонки дерев'яними хохлями рибу, й пливла вона, як плав, її вичерпували невеликими підсаками просто на сніг, риба ворушилася, а далі завмирала. Риба — дрібна, особливо багато було в'юнів, гори їх чорніли на снігу.

Радощі — маленькі, а лиха величезні. Дедалі дужче притискав козаків голод, уже дехто вдавався й до грабунків по селах, які вряди-годи траплялися нам. Грабіжників карали, двох розстріляли, закопали в розбиту ломами землю на горбочку під берізками.

Відбивали також налоги розбійників, вони тоді ходили ватагами й навіть військовими строями, й доводилося виставляти велику варту. Всю ніч козаки перегукувалися гаслами, й часто доводилося міняти ті гасла. Нашим гаслом було «Марія», а відгук: «Чернігів», а на всі тимчасові обирали назви полкових міст та містечок.

Отак добилися до Валдаю й торували путь через ліси до Ладоги, до того проклятого каналу, по якому цар хотів пус-

тити кораблі в Неву. Таких лісів, як ті, що через них ми йшли, я не бачив більше ніколи. І в нас на Чернігівщині є бори, є пущі, але не такі... Там ялини, неначе велетенські шатрища, й берези височенні, зі стемнілою корою, й сосни, й лежать вони в безладді на землі, як п'яні велети, й скрізь припаді темні, болота та річки — нетрі, крізь які не продертися. Десь під снігами спить доріжка, протоптана влітку від села до села, тепер її не відшукати. Можна вгадати, що йде вона по долині, там низка галявин і щось подібне до гребельки. І знову темний, похмурий ліс, довга вузька долина, над якою на горбі черідка убогих темних хаток та хлівців. А далі пуща, пуща без кінця без краю. І скоїлося в тій пущі лихо страшенне — почав помирати мій батько, хорунжий генеральний Іван Сулима. На той час я був при ньому, батькові здалося, що Полуботок знову надто заніжує мене («кутає в кожуха»), й зажадав, аби мене доправили в його партію. Батько занедужав зненацька, просто на переході, відчув ломоту в усьому тілі й біль у грудях, його поклали на сани, вкрили кожухами й почали мерщій шукати якогось захищеного місця. Знайшли в лісі порожню літню хижу біля смолокурні, натопили глиняну грубку й поклали хорунжого на дощатий поміст. А йому вже боліла й голова, й увесь він пашів жаром. Послали гінців за лікарем — він був тільки один, у Полуботковій команді. Але вночі прокотився буран, замети зводилися, як гори, й куріли по гостряках білою порошею, дві дзиґареві години гінці били кіньми дорогу, борсалися й вернулися знесилені. Послали нових гінців на свіжих конях з цидулою до Полуботка, мною підписаною, а тим часом вітець Симеон Грем'ячевський при допомозі писаря Павла Черняхівського та осавула Куця лікували Сулиму. Дали попити потовченого зі здором часнику в розведеній водою горілці, натирали тіло генерального хорунжого воском та живицею, а він кволо постогнував і дихав важко, з хрипом.

Я постояв трохи в хижі й вийшов, бо ж не знав, чим можу допомогти, й бачив, що тільки заважаю. Страшно мені було дивитися, як помирає батько, і страх той був то більшим, що почував мовби якусь провину перед ним, хоч і не відав достеменно, чим завинив, що батько завжди був зі мною такий суворий, такий далекий від мене і нещадимий. Щоправда, нещадимим і суворим він був до всіх. Ні, таки відав, проганяв ту думку, а вона з'являлася знову й знову, переслідувала мене скрізь і всюди. Ну що б, здавалося, в тому... Адже знав уже про світ чимало, бодай із книг, навіть у Біблії читав про це, але прогнати те видиво не міг. Мовби й простив, і забув, а воно стриміло, як лісовий кліщ, що впився в тім'я.

* * *

Мати вже тоді почала хворіти, і я приїхав провідати її й просто від її постелі пішов до хліва й побачив, як батько, розпашілий, без шапки, розкучманий, тягнув у засторонок молоду челядницю. Я зрозумів усе, вибіг з хліва й того ж дня, намагаючись не трапити батькові на очі, виїхав до Києва. Ну що б здавалося... Коли те було! На світі є більші зради та кривди... А я не міг пробачити батькові цю. Іноді починав думати, що, може, це діймає мене якась хвороба, якийсь безум, що це видиво — вже й не видиво, а спомин про нього — вчепилося до мене. І навіть тут я не міг забути ту кривду. Вже й не в докір, а якось так...

Мені хотілося плакати, хотілося завити по-вовчому, але я не плакав, а, згорбившись, стояв під ялиною. Кажуть, у мене батьків ніс і батькові очі... Тільки вдача не батькова.

Хоч метелиця вщухла, але вітер не вгавав, над хижею гуділи сосни й зрідка голосно погупували по покрівлі збиті вітром шишки. Вся старшина стовпилася біля хижі, стояли в киреях, насунутих на чола кобках, схожі на дивовижних німих птахів. Гінці не верталися, а Сулимі ставало все гірше, я знову зайшов і вийшов, і, схожі на закляклі сови, старшини посунули до мене:

— Йому легше?

— Гірше. — Я спробував розстібнути дерев'яну застібку на кожусі біля горла, не розстібнув, одірвав. Вороньківський сотник Василь Берла пошепотівся із значковими Яковом Михайловським та Андрієм Грабовецьким, і Берла прочинив до хижі дощані двері та покликав Грем'ячевського. Той вийшов, витираючи з чола піт — у хижі було жарко.

— Батюшко, тут вельми делікатна справа, — мовив Грабовецький. — У пана генерального хорунжого нинішня жона — друга, перша померла, ви це знаєте, отож — діти від обох. Скажіть пану хорунжому генеральному, нехай складе духовну про своє добро, а то Іван не отримає нічого. Нова малжонка вимогла в нього заповіт на себе... Вони тримають це в таємниці, але я знаю. Пункти Статусу потрактовують права не в Іванову користь...

— Мені не належить думати про мирське. Скажи сам.

Грабовецький всунувся до хижі й потягнув за полу мене, він сів у ногах хворого. Вдивлявся в обличчя генерального хорунжого, немов хотів прочитати його долю. Прочитував. Обличчя було наче з воску. Мене взяв страх. Чужа чужина, дрімучий ліс, і хворий батько, який чомусь одводив від мене погляд.

— Слухай, пане Іване, — мовив. — Усі ходимо під Богом. Може, видужаєш ти, а може, й ні. Знаєш сам, які плутані твої справи статкові. Склади тестамента, Павло Черняхівський його на папір спише.

— Що ви мене у гроб вганяєте. Я не збираюся помирати, — відказав батько й повів на мене червоними очима.

— Дай Боже, — мовив Грабовецький і вийшов. Я вийшов слідом за ним. Зразу приступили Берла та Михайловський.

— Ну що?

Вітер змів з губів значкового слова, але обоє зрозуміли — генеральний хорунжий відмовився писати тестамент.

— А яка твоя думка про його житейську стезю?

— Не доживе до вечора.

— То зроби ласку, сходи ще раз.

Грабовецький переступив з ноги на ногу, сніг заскрипів під велетенськими чоботиськами — у них устілки й по дві вовняні онучі. Мимохіть поклав руку на руків'я шаблі й відсмикнув — пронизало холодним вогнем. Для чогось одягнув заячі рукавиці й знову зняв, кашлянув і врешті зайшов до хижі. Вітер з ляскотом причинив за ним дощані двері.

— Що, що ще? — прохрипів хворий. — Лікар скоро буде?

— Коли буде — не знаю. Хлопці поїхали. А Йван і всі козаки духовної просять.

Обличчя хворого пересмикнулося, він повернувся обличчям до темної стіни. Розсердився. Одначе по хвилі мовив:

— У мене друга малжонка, я з нею сплодив діти, вони ще малі, вона мати, знатиме, як розпорядитися добром...

— Для своїх дітей...

— Іван своє візьме. Нехай допинається шаблею... А не зуміє — хрестом.

— Не візьме... Вже були такі причинки.

— Та що ти мене на той світ спроваджуєш! Душу з живого виймаєш... Підпишу — помру... Вість така мені.

Грабовецький вийшов і нарікав на старшин, що через них привів у гнів хорунжого.

— Йди ще ти, — звернувся до мене Берла. — Зайди сам. Без нікого. Стань на коліна й попроси.

— Не піду, — відказав я. — Не треба мені того добра.

— Дурний ти, — сказав Михайловський.

— Може, й таке, але не піду, — потвердив рішуче.

— Старцем лишишся. Бо й добро батькове не вельми велике.

Я це знав. Сулими втратили все за Мазепи, як і Полуботки. Тільки Полуботки вивернулися, вибилися знову в маєтні люди, батько ж піднімався важко, статкувати не вмів, та й не велося йому, двічі від моровиці пропадала худоба, двічі горів. Хорунжим генеральним він зовсім недавно, й уря́д той не статковий, уря́д — на всіляких посилках, в ньому тільки назва поважна — «генеральний». Але й це мене тоді мало обходило, був приголомшений і пригнічений, молився в мислях Богу й

не подумав, що для того, щоб одружитися, потрібен статок, вітцівщина... Про те не подумав. Хоч потім, вже вдома, попри мою волю, зривалися такі мислі...

Надвечір хорунжий почав згасати. Отець Симеон Грем'ячевський відпустив йому гріхи, причастив.

Генеральний хорунжий склепив повіки.

Гінці вернулися без лікаря, він сам застудився в дорозі, його лишили в якомусь селі. Та й не потрібний він уже був. І стояли зморені, в задубілих, неначе залізних, киреях гінці, й стояли, схожі на сичів, старшини, й гули, віщо гули високі сосни, вітер скидав з віття сніг, і він падав пластами. Гнулися під сніговою вагою віти, ялини немов поприсідали, поопускали нижнє віття на замети. Розгубилася старшина. Розгубилася вперше за всю дорогу: що робити, що діяти? Лежить мертвий їхній проводир, стоїть, немов закам'янілий, його син. Кому передати пернач, кому далі вести військо, зморене й приголомшене смертю ватага, й що робити з тілом померлого. Закопати в сніг біля хижі, везти з собою? Куди й навіщо? Хтось пораяв поховати просто в хижі, ту пораду не прийняли. І тоді порішили знову послати гінців до Полуботка.

Гінці поїхали й розповіли полковнику про смерті його шваґера та про туск, який стоїть у війську. Полковник, котрий сидів у наметі, на сідлі, довго мовчав, відтак підвівся, вийшов надвір і якийсь час крокував туди-сюди поміж соснами. Відгорнув вилогу намету й сказав писарю:

— Візьми каламар та розморозь чорнило.

На вогнику, що горів посеред намета, писар розігрів каламар. Двоє пер були затемперовані, і він поклав їх на барило, яке стояло неподалік від вогню. Дим від березових дров ятрив горло та очі, і писар писав листа крізь сльози. Полковник промовляв спроквола: «Милий сестринче. З першого листа від твоєї мосці до мене писаного, а й од старшини полкової принесеного, почув я відомість невтішну про слабість здоров'я його милості пана хорунжого генерального, коханого мого пана шваґера, любо не менш такому його милості припадку співчував моїм шваґерським серцем, однак тепер з повторною звісткою довідуємось, що його милість Божими неухронними судьбами своєму життю останнє прийняв пожекгованє, сугубу мою мечаль слізним моїм оплакую серцем; оскільки в своєму листі вимагаєте собі наставлення, й насамперед як бути з тілом преставленого, чи тут похоронити, чи додому провадити, то відповім. Можна б і тут похоронити його милість за такою далекою дорогою, однак же в цім краї й імені його ніхто не згадає, а до того і її милість пані хорунжева генеральна з усім своїм домом неоплакане завжди печальна була б, через те, пане Бер-

ло, вели належну труну зробити, в яку тіло покласти, чимось онеє обікласти, щоб у труні ні трохи не гойдалося, й, осмоливши округ тую труну, поставити її з тілом чи в палубі, якщо можна таку знайти, чи у возі якому, вкривши добре луб'ям для того, щоб бризки грязі на труну не падали, і, спорядивши так, відправ його милість до господи при пану синові та при пану Грабовецькому, звелівши як значковим при тілі йти, так і курінцям усім його милості, й музиці військовій, тільки довбиша залиш при команді, оскільки він тут потрібний на коні іноді на побудку вдарити на котлах. А коли тіло запроваджено буде в нашу вітчизну, то на похорони його в пана Бурляя можна буде взяти котли. Панові осавулові полковому для безпечнішого з тілом переходу придай з полку хоча б кашоварів з належною зброєю чоловік десять, об чім і я його прошу. Запаси кормові й питні можеш усі тут спродати, якщо буде більш-менш заплачено, залиш тільки те, з чим можна до господи дійти, радив би й воли тут же в Торжку продати, оскільки, годуючи їх, велика втрата в грошах буде. З грошей усіх, скільки тут у його милості залишилося в червоних золотих, талярах битих, як і в дрібних, на похід відрахуй золотих триста, срібла, рондів, шабель, сукон, коней і інших речей, що знайдеться, запроси до себе панотця і всю старшину полкову, все те при всіх зареєструй, і сам на тім реєстрі руку приклади, так і піп і вся старшина полкова нехай розпишуться, і один реєстр вручи пану Грабовецькому і значковим, наказавши його цілим у дім його милості привезти, а другий пришли мені. Тільки, коли будеш везти додому тіло, вели його везти битим шляхом на Москву, на Калугу і далі містами на Україну, а то для того, що цей тракт, яким сюди йшли, особливо важкий для переходу за водами, надто під час розливу. Лист подорожній, від себе писаний, посилаю, з яким відправиш тіло, сам маєш з командою своєю при полку дальший путь до означеного місця за мною продовжувати. Залишаюся всього добра зичливий, його царської величності війська Запорозького полковник чернігівський Павло Полуботок. З Валдаю. Квітня 2, року 1721».

Поки писар грів біля вогню покляклі пальці, полковник власноручно написав подорожнього листа. Був він безконечно засмучений, одначе спокійний, мовби налитий якоюсь важкою силою. А сили йому було потрібно багато, на довгу путь, тяжке найдування на каналі та на путь зворотну. Полковник покликав свого підпомічного козака й сказав:

— Збирай, Грицьку, скарби свої, поїдеш і ти з Сулимами, живим та мертвим. Хорунжого потрібно довезти до рідної землі. Нехай мати поплаче, нехай жінка поплаче, нехай Україна заплаче. Вдома передаси уклін усім моїм і віддаси оцю циду-

лу. — З тим дістав з-за опушки рукава ще одного листа. — І пильнуй за меншим Сулимою. Отрок він тендітний, до стуж і тяжкостей незвичний. Приїду — даси одвіт.

Переяславці вчинили, як раяв Полуботок. Домовину витесали з двох половинок велетенської сосни, вирубавши середину сокирами, туди поклали мертвого генерального хорунжого, обіклавши його стружками, смолою із смолокурні осмолили домовину, ще й обв'язали сосновою та ялиновою корою, і з тим вантажем попрямували ми на Москву. То був найважчий відтинок шляху, ми ледве встигли подолати його до скресання рік. У Москві поміняли сани на вози й рушили далі, через моря багнюки, через великі та малі ріки — бродами та на плотах, й прибули на Вкраїну, коли вже цвіли вишні. Вони й обсипали цвітом чорну страшну домовину, і так, у цвіту, її привезли ми до нашого дому.

Як я їхав, що думав при батьковій домовині, оповісти не годний. Ще й тому, що понад велике горе, понад несосвітенне лихо жодного дня, жодної години не забував, що на мене чекає кохана дівчина, а отже — щастя. Це — при домовині!

Як в'їхали у двір, моя мачуха заломила руки та заголосила на весь Глухів, хотіла впасти на домовину, але вона була надто брудна, подекуди й смола попідтавала під весняним сонцем, — не впала. Впала вже в хаті, коли домовину заслали рушниками, й приголошувала, й щоразу підводила заплакане обличчя та, дивлячись на мене, примовляла:

— Чом же ти його не вберіг! Та чом же ти його не вберіг!.. Сам вернувся живий, а батька привіз мертвого.

Мабуть, саме те приголошування найдужче струснуло мене, й заколотилось в мене все всередині, й облило мене всього гарячою кип'ячкою, і я впав на підлогу. А може, це була кара від батька, він тягнув мене за собою, бо й хвороба моя була нестеменно, як у нього, й підвівся з ліжка аж восени, марний та виснажений.

Полк вернувся на початку осені наступного року. Не вернувся кожен третій, услали кістками канал царський, аби міцніше тримався, аби кораблі везли цареві нових рекрутів, сукна та меди, мідь на гармати і всілякі припаси на нові війни. І плакали по Україні вдови, й плакали малі діти, і втирали скупі сльози досугі, обкручені в багатьох битвах діди.

* * *

Вставши, я одразу пішов до церкви, хоч і не сподівався, що вона одчинена о цій порі. Одначе двері бічного притвору справді ще були не замкнені, церква була порожня, у ній походжав тільки високий довгов'язий хлопець — свічкогас, гасив свічі.

Він уже погасив майже всі, лишилось з півдесятка перед іконою Спасителя, і я вклякнув на коліна. Здивований хлопець опустив свічкогасну палицю, одступив убік, і я довго стояв навколішки, молився гаряче, всією душею. Я молився, що Бог вберіг мене від смерті та всіх напастей, молився за пана Полуботка, аби він вернувся живим та здоровим, молився за козаків — молився за добрих людей, моїх побратимів у далекій дорозі, і, коли погасла остання свічка, — і добре, що вона погасла, бо про таке молитися встид, — помолився за нашу з Уляною любов. За мою і за її — велику, жертовну.

Бо, як лежав я у комірчині й то поринав у гарячу, маревну безвість, то виринав з неї на якийсь час, одного разу, знаходячись при пам'яті, почув у сінях якусь метушню, тупотіння, а тоді рвучко розчинилися двері й на порозі стала... Уляся. В червоній керсетці, червоному жупані і чорній спідниці. Я подумав, що знову марю, й прошепотів:

— Улясю!

— Це я, Іване, — сказала Уляся.

Тицялася по комірчині мачуха, полою запаски витирала триногого, поточеного шашелем ослінчика, собою, своїм дорідним тілом прикривала другого ослінчика з холодною учорашньою кулешею та окрайцем черствого хліба, але Уляся не помічала того. Ступила до мене й мовила голосно та твердо:

— Я прийшла, Іване, щоб ти не вмер. І ти не вмреш. Ти одужаєш, і ми одружимось з тобою. Я заприсягаюся в цьому. Ти мужній і сильний...

— Улясю, я не мужній... Ти вигадала мене такого, — прошепотів я...

— Не вигадала... Ти мужній серцем... І добрий, і справедливий та ніжний. І я люблю тебе такого і нікому тебе не віддам, навіть Богові.

Я злякався.

— Не говори так...

— Говорила й говоритиму. Ні Богові, ні людям.

Аж тоді обвела поглядом моє нужденне, убоге мешкання, знищувальним поглядом черкнула по мачусі, котра зіпала розтуленим ротом.

— Я пришлю лікаря... І принесу чисту постіль...

Постіль вона не принесла, але то було й не потрібно, далі мачуха клопоталася мною дужче, ніж рідними дітьми, — Улясю не пустила до мене Анастасія Марківна, бо то зовсім негоже дівці ходити до парубка, нехай і хворого, можна накликати поговір.

Уляся відповіла, що то не просто парубок, а її наречений, вона заручиться зі мною по моєму одужанню. Анастасія Мар-

ківна не заперечувала їй, а вже по моєму одужанні мала з Улясею ще одну розмову, попросила дочку зачекати, поклавшись на Бога, й таким чином все означиться та уладнається, і, як покаже Боже провидіння, так і буде. Про це розповіла мені Оленка, котра кілька разів навідувала мене.

...І ось я стою на гетьманському подвір'ї у новій сутності: не просто парубок, а парубок, чиї мислі та наміри щодо їхньої дочки відомі батькам. Ноги не тримають мене, я весь дрібно тремчу, чи то після хвороби, чи то від хвилювання, я ладен дременути на вулицю, але те неможливо: від гетьманші був знак, веління, передане челядницею, аби завітав до них у неділю пополудні.

Та сама челядниця провела мене поміж рясними півоніями та лаплахами по викладеній з цегли стежечці до хати гетьманші, і я негнучкими ногами переступив хатній поріг. У невеликій світличці під образами, завішаними дорогими намітками, обшитими перлами, сиділи гетьман з гетьманшею. Я вклонився, притулився спиною до одвірка, але гетьманша вказала рукою на ослінець, що стояв перед столом. Розмову вела Анастасія Марківна — жінка років сорока п'яти, набагато молодша за чоловіка, гарна на вроду, яка ще не обсипалася до кінця (Уляна схожа на неї), гоноровита і владна. Гетьман тільки покивував головою. Гетьман — вдачі плохої, лагідної, полохливої, та й було чого полохатися: на його пам'яті одна віхола замела слід від саней, що повезли до Сибіру гетьмана Многогрішного, друга — за саньми не менш вірного й догідливого цареві Самойловича, а третя вимела з України разом з Мазепою піввійська козацького. Гетьман по всіх, навіть дрібних справах радився з царем, з Сенатом, намагався нікого не покривдити, всіх ускаржників одсилав до генерального судді або писаря, коли ж таки доводилось мовити своє вирішальне слово, послуговувався думкою Анастасії Марківни. Волів жити тихо, не любив будь-яких клопотів, любив посидіти в садочку за кухлем з пивом або узваром, погомоніти з святими вітцями, послухати оповіді мандрівного ченця про далекі краї, про Афон, про дива та чудернації світу.

Анастасія Марківна розпитувала мене про покійницю матір та про покійного вітця, про наші маєтності, про Ладозький похід. Гетьман же втрутився тільки раз, запитавши, що я думаю про чуда світу. Я відказав, що вірю в чуда світу, ось одне з них — лишився живий, — і що всі вони з Божого помислу, одначе в світі багато темного, незрозумілого, хоч світло розуму таки має вливатися в світло віри, але ми воліємо докопуватися до всіх таємниць, що часом гріх, і я заплутаний в тому гріху, бо ж іноді намагаються проникнути думкою за Божі за-

повіді, ми всі відходимо від тих заповідей все далі й далі, підправляємо світ за власними недоскональностями, а жити треба сумирно й тихо, адже все від Бога і в його волі. Бачив: моя відповідь сподобалася гетьманові, а гетьманша округлила в подиві чорні, смоляні брови й розглядала мене самого, неначе якесь чудо. А я й справді був чудом: лобатий, вухатий, марний, у батьковому жупані, котрий завеликий на мене і висів на моїх плечах, неначе на кілку. Що вона думала про мене, відгадати було неважко: оце така потороча стане чоловіком моєї дочки? Гай-гай!

Я вловив той її погляд і відгадав його, й несподівано для себе сказав:

— Я зараз виморений і втомлений... І розум мій утомлений. Я не вмію ширмувати на шаблях, але прочитав багато книжок і знаю про світ більше, ніж декотрі інші. На шаблях ширмувати я навчуся, але по білих аркушах часом можна пройти далі, ніж проїхати по найкращій дорозі на коневі.

Гетьманша здивувалася й зглянулася з гетьманом. Гетьман усміхнувся і сказав:

— Достойна відповідь. Отож походи трохи по аркушах... Позаглядай у каламар і в наділки Полуботкової шаблі. Його наука — золота. На початку зими я їду до Москви. Зі мною іде пан полковник чернігівський, він і тебе візьме. Подивишся на світ, потрешся між розумними людьми. Може, я випрошу для початку тобі якийсь підходящий уря́д. А як повернемося, тоді й теє... Заручини ж... — Гетьманша блимнула на нього очима, і він кашлянув у кулак. — Справимо тобі заручини. А ти — шануйся... Шануйся, кажу, — чомусь вирішив скінчити строгістю.

На тому відпустили, й ми з Улясею ходили по саду. Я не знав, про що говорити, чомусь соромився, Уляся поглядала на мене трохи глузливо, трохи підбадьорливо.

— Межи нас, Іване, таке, мовби я парубок, а ти дівка, — мовила.

Я погодився в думці. Сковував мене й погляд Анастасії Марківни, кілька разів вона підходила до палісадника, буцімто в якійсь справі.

— Півонії потоптано курми. Оришка не догледіла. Ось я її...

— Не треба, матінко...

— Така ти добра! Ось пожди, замаєш своє господарство, побачиш...

Над лісом за Есманню загуло, загуділо, здавалося, звідти приступає ворог. Далекі громи котились над Глуховом, в саду потемніло, вщух пташиний гамір.

— Пора йти, — сказала Анастасія Марківна, і я зрозумів, що йти не до господи, а мені додому.

Частина II. Криваві заручини

Полуботок потвердив у Чернігові, що по першому снігу виїжджаємо до Москви. Мене не радувала та мандрівка, адже знову я кілька місяців не бачитиму Улясі, навіть моя пристрасть до подорожей пригасла, радувало тільки те, що до північної столиці також їдуть Борзаківський та Рубець. Ці, хоч і не близькі мені люди, котрі полюбляли й потішитися наді мною, були мені не малою підпорою, радили на добре, витягували мене з моєї самотності, відволікали від думок, що я один на всьому світі й не здатен ні захистити себе, ні знайти собі місця. Хоч хто знає, чи хоч один з нас може з певністю сказати, що має своє місце в світі; тим, які так кажуть, тільки здається, що посіли своє місце, а доля в одну мить може потасувати всіх, неначе карти.

Ми виїжджали з Чернігова чотирма саньми по перших снігах, правували на Глухів, де мали злучитися з гетьманським обозом. Там перепочивали три дні, докупляли припасів, перековували коні. З Улясею ми посиділи в світличці в присутності її прислужниці, й балачка наша увесь час перечіплялася через ту челядницю, окату та вухату, а потім Уляся вдяглася в жовтий кожушок з соболиною оторочкою, і ми пройшлися по зимовому садочку. Вона була сумна й надзвичайно гарна, така гарна, що мені хотілося плакати, й думав я про те, що не вартий її кохання, що доля прикохала мене й прилеліяла, й принесла найбільший, який дається людям, дарунок. Я запитав Улясю, що їй привезти з Москви, і вона кумедно наморщила лоба й сказала, щоб привіз щось таке... Ну, не дороге, але чого ніхто не привезе нікому й не додумається такого привезти.

...І ось вже виїжджають з гетьманського двору на підрізах сани, — на дверцятах — гетьманські знаки: булава і бунчук, біля саней топчуться візники в киреях і синіх жупанах, і заклопотано походжає вподовж обозу господар двору рейментського — сиріч управитель, а сам гетьман у оксамитовій киреї стоїть на ґанкові своєї хати, мружиться проти скупого зимово-

го сонця, а з усіх кінців міста їдуть і їдуть інші залубні і сани, здебільшого прості, й шикуються за гетьманським обозом. Осторонь гарцює на застояних конях півсотня компанійців — гетьманська охорона. З-за гетьманового плеча виглядають гетьманша і Уляся. Уляся врешті випірнає з-під батькової руки і біжить за ворота, до мене. Гетьманський машталір Григорій Заєць ледве стримує ремінними віжками огирів, хвацько заломлена шапка аж падає йому з голови. Оточений білою челяддю, гетьман крокує до саней.

Обоз наш величенький — саней на тридцять — вирушив в седмицю митаря і фарисея санною дорогою на Сопач, Сальне, Севськ. Гетьман їхав у великих критих санях з слюдяними віконечками, всі решта — у санях відкритих, рожнових або глабцях. Окрім нашого полковника, їхало ще троє полковників — лубенський Андрій Маркович, гадяцький Михайло Милорадович, полтавський Іван Черняк, генеральний писар Семен Савич, генеральний бунчужний Яків Лизогуб, кілька бунчукових товаришів, а також канцеляристи — писарі та підписарі, осавули, челядь. Сніги впали невеликі, ріки промерзли глибоко — дорога не була важкою. Тільки об'їхали по цілині двоє сіл, де лютувала віспа, коней міняли в Берилові та Калузі. Сімсот сорок дві верстви — дев'ять ямів — подолали за два тижні.

Звичайно, траплялися дрібні пригоди: поламалося кілька саней, схарапудилися коні, які везли сани з посудом, й понесли, і перекинули сани в яру, і ввесь скляний посуд потрощився на друзки. Здебільшого ночували в поштових дворах, але траплялося ночувати і в корчмах єврейських, і в селах, де заставала ніч.

Під Москвою чекали два дні, доки піддячий посольського приказу привіз ярлик на в'їзд і прибула рота караульних драгунів з сурмачами, які й їхали поперед нас, і ще одна рота — піша — йшла позаду. Для гетьмана було вислано шестерик білих коней, впряжених у золочену карету, а ще три карети, кожну з яких віз четверик карих, — для старшини генеральної. Товпи московитів стояли обіч дороги й дивилися на нас.

У Москві розташувалися на трьох дворах: князя Бориса Івановича Прозоровського, думного дяка Артамона Івановича, а також у дяка Тверитіна на Чудові й заплатили за кватирі медом у липівниках, воском, вичиненими шкурами, полотном та сукнами. Того ж дня від царя було прислано сержанта з барабаном та кілька солдатів — караул, за ними приїхали вітати гетьмана таємний радник Петро Андрійович Толстой і світліший князь Меншиков. По тому приїздили інші князі та графи, кожного з них приймали за чином.

По двох днях гетьман та старшина віддавали візит світлішому Меншикову, у його палатах в Німецькій слободі, а ще по одному дневі їх приймав у Кремлі цар. Одягали строї святкові, чіпляли зброю коштовну. Полуботок зодягнув рудо-жовтий, турецької парчі кунтуш, підперезався набірним, з камінням, поясом, на якому висіла шабля з золотим руків'ям. Скоропадський, у малиновому кунтуші з золотими ґудзиками, піднявся на Красний ґанок і через царські палати пройшов до Святоспаської церкви, старшина зайшла до церкви через інші врата — з площі; літургію правив архієпископ псковський Феофан Прокопович з синодальними попами, слухали літургію дві години.

Тоді увійшов до церкви цар... Прокопович, а за ним синодальні попи спустилися вниз, цілували цареві руки, гетьмана цар обійняв і поцілував у чоло.

Коли гетьман від'їздив, — рота взяла «на караул». Я того не бачив, так розповідали ті, хто був у церкві. Звісна річ, не брали мене й до Преображенського, куди старшина їздила в суботу на поклін до цариці Катерини Олексіївни.

Царя я вперше побачив наступного дня, у неділю вранці, він прислав бомбардира зі звісткою, що його величність зволить відвідати пана гетьмана увечері. Пополудні примчав шестериком цугом генерал граф Головкін, потім — граф Петро Толстой, а по якомусь часові — цар.

Високий, рукатий, довгоногий, рум'яний з морозу, вистрибнув з саней, застукотів чоботиськами по сходах, всі ми клякнули в сніг посеред двору, гетьман стояв без шапки, маленький і сумирний перед рвійним царем, котрий нагнувся й поцілував Скоропадського в голову.

У першій хаті Петра вітала гетьманша, він поцілував її, вона вклонилася з достойністю й усміхнулась цареві, що, либонь, сподобалося тому, бо засміявся; у другій хаті сів їсти. Майже одразу наїхали високі царські чини — генеральний прокурор Ягужинський, генерали Чернишов, Ушаков, двоє молодих Наришкіних (Львовичі), також повсідалися за столом. За другим столом сиділи офіцери та блазні (я теж сидів за тим столом), за третім — бомбардири, денщики.

За другим і третім столом їли та пили мовчки, за першим розмовляли — про Київську Лавру, про Мазепу (ганили і виповідали всілякі його недосконалості та вади вдачі). Граф Апраксін допитувався, чи то правда, що Мазепа знав кілька мов, писав вірші й що його пісні співають на Україні й понині. Гетьман на перші двоє запитань відповів ствердно, а на третє — ухильно, мовляв, може, колись і співали, а тепер перестали. Цар повів диспут про Христа, мовляв, Христос був у

всьому подібний нам, мав ті ж тілесні недуги, що маємо й ми, тільки не мав гріхів. Апраксін обережно заперечував йому. Всім нам — і ми про це потім довго гомоніли — вельми сподобалося, що цар отак просто мався за столом, розмовляв і сперечався, це нагадувало нам наші давнини, коли гетьмани й полковники не гребували простим людом, челяддю. Сподобалося й те, що цар запросив за стіл гетьманшу, а також дружину Савича, яка приїхала з нами до Москви. Цар випив кілька келихів угорського вина, і всі інші пили багато, потім нам сказали: цар вельми не любить, коли за столом хто-небудь п'є менше за нього. На прощання цар двічі обійняв гетьмана й поїхав. Уже з саней помахав рукою всім, хто стояв на ґанку. Ми всі були вельми вдоволені й горді, що цар, князі та генерали складають таку високу честь нашому гетьману, нашим старшинам, а отже, й ми, грішні, і увесь наш люд український поважаний царем і може спокійно жити під таким надійним захистом.

Пригірчила ту радість розповідь хорунжого Величковського, який уночі приїхав з Вишнього Волочка, де наші козаки відбували канальні роботи. Він сказав, що з тих, хто пішов на Вишній Волочок, далебі, лишилося трохи більше половини, всі інші померли від морозів, хвороб, тяжкої роботи та безкорм'я. Соромно признатися, але й ті чорні вісті не входили глибоко в мене.

Жар любові перефарбовував усе чорне в червоне та рожеве. Нині я знаю, що кохання — це мить і, здебільшого, омана душі, хоч в той же час воно найбільше, що послано людині небом, воно підносить нас під хмари й кидає вділ, і, вже пом'яті, з ґулями та синцями, покірно прошкуємо туди, куди призначено йти од народження — до свого останнього дня. Ми кохаємо інших, але любимо й себе в коханні (знаємо про те чи ні), й стаємо кращі, хоч і засліплені, й прагнемо краси та досконалості. Наші молоді мрії несуть нас в порожніх небесах, але ведуть і на справжні подвиги (хоч потім, коли втрачаємо їх, у душі лишаються рани, а ще далі — пустка). Наші мрії стинаються в двобої з суворим, сірим, неначе сукно, важким і глевким, як глина, життям, і золото облітає з них. І все нижче та нижче ми літаємо в снах та мріях. Усе убогішими стають самі мрії, вже вони не про подвиги в ім'я любові, а про мідний гріш і упруг землі, про теплу черінь та гарячу кулешу. Одначе все, що звершуємо за молодості, — в ім'я любові, все, на що зміг подвигнутися я, — подвигнувся задля неї.

По кількох днях я знову побачив царя, — ховали якогось генерала, ховали пишно; солдати роздавали на вулиці чорні фліореси для шапок, попереду саней з чорним балдахіном їхав на білому коні гробовий кавалер у латах, у пір'ї, грали гобой-

щики, тромбачі, йшло кілька рот солдат, і йшов за труною до самого цвинтару з непокритою головою цар. І то ще не диво, сказали нам, минулого місяця хоронили простого солдата, зустрів траурне шестя цар, зійшов з саней і також пройшов за труною з непокритою головою з півверстви. Все це розповідали нам челядники високих гостей, які приїздили до пана гетьмана або в гостину до яких їздили пан гетьман з старшиною. Одні гості від'їжджали, інші приїжджали, так що незабаром гетьману довелося послати в Глухів хорунжого Кузьму за додатковим припасом.

Нашу старшину скрізь зустрічали гостинно й пригощали щедро, а на Святки на замоскворецькім лузі було влаштовано на нашу честь обід для всього люду. Там стояли довгі-предовгі соснові столи, й смалили над жаром кабанів, биків, і горілка стояла у відрах та барилах, і стріляли гармати, й пускали феєрверки. Було збудовано театрум, і виступали на помості лицедії в машкарах. Щоправда, ті лицедійства мало хто бачив. По тому, як цар одбатував од покритого червоною матерією кабана шмат м'яса... всі кинулися до наїдків та напоїв, й люди повпивалися, а надто солдати (хто не хотів пити, того занурювали головою в бочку з горілкою, кілька чоловік похлинулося насмерть, решта, щоби минула їх чаша сія, воліли пити з величезних пугарів й одразу валилися з ніг), солдати зачали за своїм московським звичаєм бійку, й було поламано немало ребер та розтрощено носів. Цар походжав веселий і під'юджував забіяк.

...Гостини та іменини, банкети та гулянки, веселі віншування та співи, вино рікою, і довгий час ніхто, принаймні з нас, малих чинами, не підозрював, що за всім тим, невидиме сторонньому окові, плине зовсім інше життя, що десь близько скипають гнів, страх, ярість і вже течуть притамовані сльози, а скоро потече й кров. Щоправда, ми вже знали, що вся ця розкіш і коні шестериками, срібні кухлі з угорським вином, блазні в позолочених ковпаках, пишні похорони, колони солдатів у заморських чоботях і капелюхах коштують дорого, хтось там не досипає ночей, їсть затірку з висівок і рано помирає; то той, то інший з нас приносив на постоялий двір почуті десь у натовпі, в корчмі гіркі слова: «Як його Бог на царство поставив, так ми жодного світлого дня не бачили, селян розорив, мужиків забрав у солдати, посиротив нас і змусив лити сльози. ...Стрільців повішав, а німців накликав, їм платить, а з нас шкуру здирає, з церков дзвони знімає, всім бороди ріже, а сам день і ніч брагу хлище». Не тільки прості люди, чи, як писав цар, «подлії люди», нарікали на нього, а навіть бояри... Мені довелося чути на власні вуха, як двоє п'яних високих чинів

розмовляли в сінях (візничий довго возився з упряжжю, щось там у нього не ладналося): «Що це за государ? Сам бігає на службу й нас жене на неї, селян наших забрав, скрізь понаставляв німців або ж підлих людців, Меншикових усіляких. Скоріше б Він прибрав його до себе, а нам лишив отрока його».

У тім отрокові й була вся справа. Довкола нього й знімалася та чорна завія, яка потім замела стільки людей. Вона вже вихрила, гула й хурделила, як і справжня хуртовина, яка гуляла по довколишніх борах та лісах, і дерев'яна убога Москва пливла високими банями своїх ста п'ятдесяти церков у тій білій сніговій піні, як корабель у розбурханому морі, й одні тонули, борсалися в хвилях, інші їх топили.

Борсався, намагався втриматися у вутлому човнику царевич Олексій, двадцяти семи років, вдачею тихий, богобоязливий, схильний до життя келійного, книжного, недарма любив архієрейське, архімандритське облачення, церковні співи, бесіди зі святими отцями. Любив він богослужбові книги, а також книги світські, знав мови й не любив далеких мандрівок, в які постійно його посилав батько, фортифікацій, штурмів фортець, що в них також з батькової принуки мав брати участь, і лаятися грубою солдатською лайкою, і бити палицею за непослух солдатів та офіцерів, як то робив батько. Він таким і ріс — тихим, допитливим, слухняним, маминим сином, яка, себто матір, цариця Євдокія Федорівна, вже незабаром по одруженні спротивилася Петрові, й він нехтував нею. Заронила в душу Олексія жменьку зерен смиренності та замрії і його баба — мати-цариця Наталія Кирилівна, жінка старих звичаїв. Вони й доглядали малого, і чув він від обох скарги на німців, і не любив учителів своїх німецьких Мартина Шейгебауера та барона Генріха Гюйса, і чув нарікання на батька, його непутящість і те ж потурання німцям. Дружину свою Євдокію Петро незабаром запроторив у Суздальський Покровський монастир, де її силоміць постригли в черниці, й стала вона черницею Єленою, а сам одружився на ліфляндці Марті Скавронській, перехрестивши її в Катерину. Марта припала Петру до вподоби: тряслася з ним скрізь у похідному візку, пила горілку на рівні з чоловіками, одружувала блазнів, їздила з Петром на свинях по вулицях Пітербурха. Коли Петро скаженів, їй одній вдавалося якось його уговтати, клала на коліна Петрову голову, пестила, й він засинав. Хтозна, подобалося їй таке сороче, безпутне життя чи платила за тронний стілець. Хвороба приключилася цареві з переляку від стрільців і вже не полишала його, наближення її вгадувалося з того, що в царя перекривлювалася на лівий бік шия й смикалося обличчя; щойно накочувалася ця чорна хмара, цар здебільшого замикався й нікого не пускав до

себе, окрім Катерини, але бувало й навпаки: рвався на люди, шукав причин до розправи, кривавого розиску, й зводилися шибениці, кілки, страшні помости з колесами та дибами. Олексій боявся батька і не любив його, любив матір, страждав по ній, таємно написав кілька листів й одного разу потайки їздив до неї, про що Петро довідався, й те вкинуло його в сатанинський гнів.

Знедолені й перелякані, люди одвертали свій вид од Петра й з надією дивилися на царевича. І не тільки люди прості, а й князі Долгорукі, Голіцини, Шереметьєви, Куракіни, котрим заступили стежки вгору спритні Меншикови, Давієри, Шафірови, Ягужинські, Рагужинські. Одначе зв'ялений царським гнівом, настраханий Олексій відмовився від престолонаслідування, він лишень не хотів іти в монастир, на чому наполягав батько.

Рятуючись від царської немилості та від чернечого клобука, царевич поїхав за кордон, не поспішав вертатися звідти, втішався тихою любов'ю з Єфросинією, колишньою дворовою дівкою князя Вяземського (німкеня Шарлотта, на якій його одружили силоміць, на той час померла від хвороби), й тим вдовольнявся. Одначе грізні батькові окрики сягали його і там, він шукав рятунку спочатку у Відні при дворі австрійського цісаря, далі в Неаполі, цар шле йому застрашливі послання, навіть погрожує війною Карлу IV, австрійському цісарю. До Неаполя їдуть таємний радник Петро Андрійович Толстой та гвардійський капітан Рум'янцев, добувають царевича — погрозами, умовляннями, клятвами-запевненнями від імені царя Петра, буцім йому не буде нічого, цар тільки хоче, аби Олексій жив удома, бо ж Петрові соромно перед світом.

Олексій врешті здається, їде до Москви. В дорозі отримує ще одного заспокійливого листа від батька, в якому той обіцяє не чинити над ним ніяких насильств. Тридцять першого січня царевич приїхав до Москви, у грановитій палаті Кремлівського палацу на нього чекали високі духовні та світські урядовці, українське посольство на чолі з гетьманом, а також цар, що сидів на троні, люто закусивши губи. Олексій, ледве увійшов, упав батькові в ноги, Петро підвівся, обійняв його, сказав, що прощає синові всі гріхи та обіцяє йому свою милість. Тривожною і сум'ятною була та стріча, дехто розчулився, у гетьмана викотилося з очей по сльозі. Всі мовчали, говорив тільки цар, докоряв синові, а той плакав. Потім Петро звелів Олексійові підписати акт зречення престолу, Олексій мовчки підписав. По палаті мовби щось прошелестіло, в палаті було повно люду, той шелест міг означати схвалення царевого наказу, а міг означати й несхвалення. Цар сприйняв його як несхвалення. За-

плаканого, вивів сина через маленькі дверці за троном до сусідньої кімнати й там схопив за груди, вирячив свої страшні, звірячі очі й захрипів:

— Називай усіх, хто знав, що їдеш за границю! Називай, а не то позбавлю живота!

У царя тіпалася ліва щока й шия зігнулася в лівий бік. Олексій застогнав, втрачаючи від страху розум, почав називати своїх учителів, духівників, колишніх приятелів, з ким вів довірчі розмови, чиї поради брав до серця й просто чиї імена спадали на думку. Наступного дня Олексій підписав маніфест про відречення від престолу, про те, що не заперечує, аби замість нього наступником Петра був Петро, син Петра від Катерини, сиріч Марти Скавронської. Марта — Катерина свого досягла, це вона під'юджувала свого скаженого мужа проти Олексія, нашепотіла в припадочну Петрову голову, яка лежала на її колінах, безліч лих, які чекають на нього, якщо не відтрутить від престолу старшого сина. І Петро прорік: «Прощаю, а спадку позбавляю». В Успенському соборі при мерехтливому світлі привезених українцями свічок Олексій на хресті та Євангелії поклявся, ніколи не домагатися престолу («Клянуся Всемогущим в Тройці славним Богом спадщини не шукати»). По тому Петро знову повів сина з собою і наказав:

— Пиши все на папері, а якщо щось приховаєш...

Олексій писав, а біля обох дверей кімнати стояло по двоє преображенців з бердишами. Одразу по тому жваві, запопадливі слуги страшного Преображенського приказу почали хапати людей як «стану підлого», так і високого. Першими вхопили адміралтейського радника Олександра Кікіна, графа Федора Апраксіна, духівника Олексія протопопа Якова Ігнатьєва, князя, сенатора Дмитра Голіцина, вчителя царевича Никифора В'яземського, і Петро особисто приступив до улюбленої справи — дізнань.

Одного дня, отримавши нагальну таємну депешу з польської границі, у якій йшлося про пильні та гарячкові заходи Пилипа Орлика проти Московії, Скоропадський поїхав у палати до царя, але, не знайшовши його там, мусив податися на розшуки в Преображенське. З ним були Полуботок, Савич та ще двоє старшин, а також військовий товариш, який доправив депешу. Їх пропустили, либонь, вважали, що покликав їх сам цар.

Поткнулися в одну підкліть, поткнулися в другу — й видибали по сходах задки надвір; у тих, хто встиг краєм ока заглянути до підкліті, чуб попіднімав шапки, та й всі інші чули крізь відчинені двері крики, від яких холонула в жилах кров. У третій підкліті побачили самого царя. Стояв посеред хати з

батогом у руці, рукава його мундира були закасані, перука збилася на потилицю. Цар оглянувся, й на мить гетьман побачив його вид — майнуло щось округле, котячо-хиже, ощирене. На мотузку висів з вивернутими руками якийсь неборака — хто саме, козаки не побачили, висів спиною до них, до його ніг була прив'язана колодка. В кутку з лівого боку стояли Ушаков та Шафіров, ліворуч за маленьким столиком сидів дяк і водив закрученим на кінці пером по паперу. Над ним схилився Петро Толстой.

З вигляду Петрових поплічників гетьман та старшини зрозуміли, що їхня з'ява сюди вкрай небажана, азиж самі не сподівалися заздріти таке, думали, що цар сидить в окремій хаті та розмовляє з тими, хто веде дізнання, переглядає папери, а він особисто катував людей. Вони знову задки дибали вгору й вивалилися з кривавої хати-підкліті, за ними вийшов Ушаков, запитав, чого вони сюди приволоклися, й звелів їхати до канцлера, графа Головкіна. Отетерілі старшини не одразу втрапили до воріт з Преображенського, збочили праворуч, і тоді їм заступив дорогу якийсь офіцер, з ним було двоє солдатів, офіцер почав кричати, навіть вийняв шаблю, й Полуботок ступив до нього, подивився недовгим, але пильним поглядом, мовив:

— Сховай шаблю та покажи дорогу.

Полуботок ніколи не кричав, але в його голосі, в погляді було щось таке, що змушувало інших скорятися. І цього разу капітан затнувся, сховав шаблю, показав рукою на хвіртку.

Про всю ту притичину цар не обмовився жодним словом, увечері в Преображенському палаці гудів банкет, і цар походжав веселий, здоровав кожного величезним пугарем горілки, яку гість мусив випити, декотрі одразу ж падали мертвецьки п'яні, і їх виносили служники.

Не всім заарештованим була однакова кара, декотрі були приречені на жорстоку смерть — на колесі, з попереднім відтинанням членів, декотрі на трохи легшу — на кілкові, іншим — зовсім легка, відтинанням голови на колоді. Карали їх на площі лобній, люду чомусь прийшло небагато, приведений був царевич, він бачив на власні очі, як по шматках рубали його другові Кікіну руки та ноги, як Кікін молив ката о швидкій смерті, але кат отримав суворий наказ виконати присуд од початку до кінця. Я на площу не ходив, молився в світлиці перед іконами.

По тому було похапано багато люду, деякі не мали жодного стосунку до «справи» — хтось десь сказав не те слово, хтось у натовпі, спостерігаючи муки тих, яких катували, вилаявся пошепки — таємні вивідники одразу хапали їх і тягнули до колод. Не забув цар і Єлени-черниці, колишньої дружини ца-

риці Євдокії, її приволокли до Москви, а з нею Абрама Лопухіна, князя Семена Щербатого, протопопа Андрія Пустинного, юродивого Михайла Босого, ростовського єпископа Досифея. Найбільшою провиною колишньої цариці було те, що іноді одягала не чернечу, а мирську сукню. Пошукали пильно й знайшли, буцімто Євдокія перебувала в перелюбі з присланим до Суздалі за рекрутами капітаном Степаном Глєбовим. Петро не брав до уваги свої власні перелюби й наказав посадити Глєбова на кіл; всі інші, а кожен з них потягнув за собою живий ланцюжок, зазнали катівницьких мук, були страчені або покалічені, черницю Єлену відвезли в Ладогу в жіночий монастир під суворий нагляд.

Ще тиждень цар запивав кривавицю угорськими та румейськими винами, веселився й дурів неймовірно. І мусили дуріти з ним князі та графи, сенатори й генерали. Не дурів, не пиячив, не приховував своєї зневаги до всього того один Стефан Яворський, наш земляк, поет і філософ, блюститель патріаршого престолу (Петро на престол не пускав нікого, боявся, аби не стався новий Никон); в церкві, при всіх церковних чинах, при всіх сенаторах суворо засудив такий триб життя царя, й засудив закон про фіскалів, фіскальство, яке стало службою, ремеслом, адже за нього платили. Доносити мали всі. Отож у кінці проповіді Яворський мовив: «Тепер біжіть, доносьте».

Диво, Яворського не покарали, хоч як того бажав, нашіптував цареві на вуха про крамолу інший наш земляк, архієпископ псковський, поет і ритор, філософ Феофан Прокопович.

21 березня цар відбув до Пітера, наказавши й усім нам їхати туди.

* * *

Зима була не вельми сніжна, але люта, від морозів тріскалися вільхи понад дорогою, і бачили ми чимало задубілих птахів. Московити звичні до лютостей зими, й сани в них налагоджені до таких мандрів добре: задок саней вкритий рогожею, передок і боки оббиті шкурами, шкурами вкритий і верх, всередину напхано соломи, лежить у тій дірці московит, як байбак у норі, й тільки цідиться в невелику дірку білим струмінцем пара; ми ж їхали в простих санях, зігрівалися оковитою, добрими кожухами, бігли за саньми.

Скрізь по дорозі від Москви до Санктпітербурха для царя зроблені особливі заїзди. В кожному є дворецький, у погребах тримають припаси, вино та пиво, ми також зупинялись на тих заїздах, але, обтяжені обозом, не завжди могли досягнути їх за денний перегін. Оскільки з нами добувалися до Пітера й московити, то там, де не було такого заїзду, пристав, котрий їхав з

кількома солдатами попереду, силою займав хату, звичайно кращу, господарів виганяв і знатні московити розташовувалися там, ми ж прилаштовувалися де доведеться. Якщо в дорозі ламалися сани, солдати забирали в селян перші-ліпші, селяни до того звичні, покірно віддавали все, лиш би не чіпали їх. Якось ніч застала нас просто посеред пущі, обоз відстав, і ми, боячися, аби він не збився з дороги або на нього не напали розбійники, чекали на нього. Пуща — дика, вітер розгойдував велетенські сосни та ялини, й шапки снігу падали додолу з глухим гупанням. Там, де ми зупинилися, стояла смолокурня, ми розпалили багаття, але всидіти в смолокурні було немога; погрівшись трохи, очамрівши від диму, вибігали. Мороз насідав. Не дочекавшись обозу, рушили далі й десь під ранок добились до якогось села. Обоз прибув аж після полудня, двоє саней відбилося, й ми так їх і не знайшли.

У Пітербурх в'їжджали довгим прямим трактом й зупинилися на заїжджому дворі в Матроській слободі, що за адміралтейством, хоч у гетьмана та в панів полковників і тут, у новій столиці, було чимало вельможних зичливих знайомців. Одначе в Пітері ті вельможі не мали тих розсадистих, широких дворів, що в Москві, а проживали в камінних будинках понад Невою. На той час всіляке кам'яне будівництво в Москві було заборонене царем, все російське вельможне панство царським велінням зводило кам'яниці понад Невою та річками, які впадають в неї, часом вбивали туди все, що мали, й добре, якщо кому випадало сухіше місце, а кому болото, той гарував та мучився, фундаменти домів тонули в болоті; воздвигнуті взимку, бо літо там вельми коротке, кам'яниці, коли повз них проїжджав віз, трусилися, неначе лихоманні.

По цю сторону річки, де стояли царські палаци, яких три: два літні і один зимовий, пишалися один перед одним найкращі будинки, з садами та металевими огорожами; на них з протилежної сторони Неви дивилися широкими вікнами такі самі кам'яниці, найкраща з них була князя Меншикова. Ті будівлі не веселили пітерський люд, навіть вельмож, надто дорогим коштом вони будувалися, декотрі пани вщент порозорювалися на тому будівництві, на тих дорогих, біломармурових колонах та статуях перед будинками і в садах. І ще чимало інших великих будівель стоїть у Пітері — є місце, де роблять кораблі, порох, полотно, крохмаль, і є фортеці, найбільша з них — на протилежному березі річки, там церква з баштою, на якій грають французькі куранти, і на інших будинках такі ж дзиґарі, вони б'ють години, а то й грають псалми. У місті кілька мощених вулиць, і камінні мости, але є й дерев'яні, нещодавно на одному такому мосту провалився царський виїзд, і цар ду-

басив посеред вулиці палицею генерал-поліцмейстера Девієра. Одначе доокіл, по слободах, та й по місту — хатини, халупи, хижі і навіть курені з гілля — в твані та болоті, в смороді, бруді; лихоманки, гарячки, цинга та інші напасті косять людей, як траву. Я сам бачив немало бідолах, яких було нікому поховати, їх кладуть на видне місце й ставлять у головах свічку, аби зібрати милостиню на поховання. Іноді по дорозі на кладовище тіло опускають на землю кілька разів, і знову запалюють свічку, аж поки зберуть кілька копійок, куплять рогожу, зав'яжуть її, неначе мішок, мотузком, і так волочать тіло до ями. Цар видав указ, щоб у місті найпильніше дотримувалися чистоти і «щоб ніякого скаредства та мертвечини не валялося». Серед тієї «мертвечини» здибували ми не раз і своїх земляків, козаків з України, пригнаних на будівельні роботи. Вперше, коли я побавив на вулиці Французькій за сотню кроків від пишного, визолоченого палацу Меншикова такого козака — синього, роззутого, в штанях козацьких і чорній, яка колись була білою, сорочці з маленькою, дрібною вишивкою біля коміра, молодого, чубатого, все в мені затремтіло, облилося кип'ячкою, а далі та кип'ячка враз перетворилася в лід. Мені той козак видався знайомим, я опустився на коліна й творив молитву напівмертвими губами. Але мене грубо, чоботом штовхнув у спину Рубець:

— Встань, Іване, — сказав, — і не ганьби чин козацький, не кланяйся цим камінням. Всі вони, — і він вказав на палац Меншикова, — стоять на підмурівку з кісток, і кістки ті наших козаків.

Я й сьогодні не знаю, для чого нас усіх було прикликано в той Пітер. Для того, щоб ми побачили, де гниють козацькі кості, для постраху, для розваг? Мертві козаки лежали в болотній землі, а живі мусили веселитися. Бучними банкетами шеленів у ті дні, в ті місяці Пітер. Наші старшини позбивали всі закаблуки, вганяючись з одного гульбища на інше. Мали на те монарше веління. І всілякі інші сановні люди мусили вдавати веселощі. Декотрі то й втягувалися, без склянки горілки й день розпочати не могли. Того, хто не випив на царському банкеті піввідерного штофа «приказної горілки», не випускали за поріг. У скупердяя канцлера Головкіна, окрім горілки, не подавали більше нічого, у генерал-прокурора Ягужинського виставляли горшки та вина аглицькі, французькі, румейські, а в князя-кесаря Ромодановського гостей зустрічав ведмідь на задніх лапах, котрий у передніх тримав пугар данцигської вогнистої. На тих банкетах правив цар, їв і пив багато й ходив по столу в посоюжених ботфортах, здебільшого він одягався в мундир полковника Пре-

ображенського полку або одягав простий каптан темного кольору. Цар дивував іноземців і наших старшин не тільки одягом, а й мозолями на руках, теслярською сокирою, котрою обтісував колоди на верфі, бомбардирською хваткою на стрільбицькому полі. На верфі цар видавав себе за простого теслю, і всі вдавали, що не знають, хто то обтісує колоди, проходячи мимо, вихваляли майстра, а потім тихцем перетісували ті колоди. І бомби царські летіли не туди, куди треба, але поруч стріляли інші бомбардири, і їхні ядра сягали цілі, але вони гукали, що їхні ядра летять мимо, а царські — в ціль. Одначе за чаркою Петрові справді рівні не було. Пив він і з звичайними матросами, й з князями та боярами, напившись, ішов перепочити, а гостям велів не розходитись. Саме того року увів у Пітербурсі асамблеї та маскаради, які справляли по черзі багаті вельможі. Кілька разів на тих асамблеях побували наші старшини й розповідали про них з гірким сміхом. На асамблеях поруч з царем сиділи за столом блазні, один з них, поручик гвардії, втішав усіх нечутим ніде й ніколи пекельним сміхом, інший двірський вельможа поглинав страхітливу кількість холодцю, й цар сам вкидав холодець йому до рота. Пишні перуки в пудрі, блискучі черевики, мережані ковніри, французькі вина — і своя власна безпросвітна дурість.

Цар був невтомним у танцях і невтомним на всілякі витівки. Одного разу поставив у шеренгу найдосугіших дідів, і кожному дав у пару молоду жінку, й сам став у першій парі, і всі кавалїри мали викидати колінця, які викидав цар, вони хекали, падали, їх підводили, вони падали знову, аж поки цар не розгнівався та наказав кожному випити по штрафному штофу горілки. Той штоф уміщав кілька склянок, дехто після того пригощання розлучався з життям. Самому царю служники ледве встигали подавати страви, здебільшого м'ясні, наступного дня імператор не міг від них звільнитися й пив пігулки пуркгуючі.

Під час тих пиятик, тих асамблей цар здебільшого походжав по кімнаті, вступав до розмов — про Біблію, марновір'я, порядки в інших країнах, одного разу, розбалакавшись з якимось іноземцем, довго слухав його, а тоді враз плюнув йому в обличчя, повернувся й пішов. А то якось приїхав до Меншикова, й почав ходити поміж гостями, й голова його тіпалася, і плечі смикалися, й так вирячав очі, що всі перелякалися й не знали, що діяти. Тоді до Петра підійшов Скоропадський і мовив:

— Государю, я сьогодні дуже кепсько себе почуваю, дозволь мені поїхати та опочити.

— Я теж почуваю себе кепсько, — сказав цар і від'їхав з гетьманом на радість усім гостям.

Одначе цар не неволив старшин ані до танців, ані до поганих забав. Спробував одного разу напоїти сотника з Прилук, той випив три величезні штофи й простягнув порожній штоф виночерпію, аби той налив ще. Цар здивувався й запитав:

— Скільки ж ти вип'єш?

— Скільки дадуть.

Козак відказав так щиро, що засміялися всі й Петро також.

Наші старшини, посидівши на початку асамблеї за вечерею, підводилися й черідкою йшли до дверей. Якось їх спробував зупинити віце-канцлер Шафіров, товстенький, круглий чоловічок на коротких ніжках, що вертівся неначе дзиґа й розвеселяв усіх.

— Нам сьогодні не велить веселитися закон, — мовив Полуботок, — у нас поминальний день, поминаємо козаків, що погинули під Перекопом.

— Ваші закони багато чого вам не велять, — мовив Петро. — Надто їх багато.

— То прадідівські закони, чесні, — відказав Полуботок. Мовив тихо, але з певністю в голосі. Полковника ніхто ніколи не бачив хмільним, він не любив п'яних веремій, коли втрачаються і глузд, і людська честь, не любив шалу, галасу, людей суєтних і гамірних. Ніколи не сварився, не гримав — пропече поглядом пияка, й того немає.

Несподівано цар не знайшовся, що сказати. Полуботок вийшов.

— Дикі, невиховані люди, — знизав плечима Шафіров. — Що з них взяти.

Меншиков засміявся й змовницьки підморгнув цареві:

— А от взяти в них є що.

Усі засміялися.

Так веселився сановний Пітер, страшна кривава учта тривала.

...У квітні почав танути сніг, дибки ставали на Неві крижини, настрахані, прибиті бідою люди пророкували нові, ще більші лиха — повінь небачену, яка зламає дерев'яні й камінні шлюзи, затопить будинки і поглине це нове місто з його багатством та гріхами. Казали, що цар не спить ночами й виходить дивитися на воду Неви, яка каламутиться, піниться, але поки що піднялася лише на чверть сажня. Чекали онезької води.

Але гомоніли, що й не через те не спить Петро, що вночі він їздить до страшної Петропавловської фортеці. Там чинить свій улюблений катівський промисел. Чинить його нині над привезеною до Пітербурха після родів Єфросинією, Олексієвою невінчаною жоною. Припечена синім залізом, вона ствер-

дила все, чого від неї вимагали: бачив себе царевич у вимріях на престолі, погрожував мачусі — цариці Катерині, Меншикову, сподівався на бунт проти царя, на допомогу Швеції. Тоді знову взялися за Олексія. Допити тривали до літа, й дванадцятого червня було проголошено указ особам духовним та особам світським судити царевича, «істинно діло звершити... не боячись, що той суд ваш належить учинити вам на мого, яко государя вашого, сина...» Останній недоумок зрозумів би, чого вимагає цар.

Суд був протиправний, отже, не угодний Богу. Судді це добре знали, але гнів Петра був їм страшнішим за Божий гнів. Вони віддали царевича на катівницькі муки, його катували кілька разів підряд, і царевич вже сам не тямив, що белькоче і які імена називає. За кілька днів відбувся суд, який сповістив, що «царевич Олексій за всі свої провини та злочини проти царя і вітця свого, яко син і підданий його величності, заслуговує смерті...» «Цей присуд ми, яко раби й піддані, з скрухою серця та сліз пролиттям проголошуємо» — й підписалися всі.

Петро спробував долучити до того гріха й українських старшин, запитав, що думають в цій справі вони, й старшини зам'ялися, декотрі поблідли, інші опускали погляди, і тоді обізвався Полуботок:

— Не наша се справа, судити вітця з сином...

— А чия? — грізно запитав Петро й свердлив його вирлуватими очима, здавалося, нанизує на двоє розпечених ратищ.

Але Полуботок витримав той погляд, і стояли вони один насупроти другого, Петро і Павло, грішні, як і всі люди, та не однаковою мірою.

— Мабуть, тільки його. — Полуботок вказав пальцем угору.

— А ти?.. Ти сам?..

— Я свого сина на смерть не віддав би... Не зміг би по тому жити.

Скажений вогонь спалахнув у очах царя.

— Не хочеш жити?

— Хочу.

— Один раз вижив у поході Валдайському. Згадай, скільки тобі літ.

— Вижив. Виживу і вдруге. А ні... Що ж, все в його волі.

— І в моїй, — сказав Петро і вийшов.

...Двадцять шостого червня Скоропадський з генеральними старшинами та полковниками були покликані до князя Меншикова. Там зібралися лише особи чоловічої статі, високі сановники: Меншиков, Долгорукий, Головкін, Апраксін, Стрешнєв, Толстой, Шафіров, Бутурлін, ще кілька чоло-

вік, і приїхав цар, приїхав по катівницькій роботі з гарячого місця, просто од ще теплого тіла сина, й потирав руки, неначе з холоду, й обпалював усіх кривавим жаром своїх витрішкуватих очей, і наказав веселитися: було багато випито горілки та з'їдено страв, особливо м'яса — м'ясо смажене, варене, печене, й ціла фортеця, виготовлена з м'яса та овочів, цар сам з'їв одну башту, підливу розносили чотири служники, схожі статурою на гвардійців, руки та губи цар витирав дорогими кролевецькими рушниками, з тих, що їх привезли йому в дарунок, либонь, в такий спосіб він і вшановував той дарунок, утирався й жбурляв за спину. Було проголошено чимало велеречивих тостів на честь царя та його сімейства, і цар походжав по світлиці й знову потирав руки, немов з холоду, й жартував, і змушував усіх пити та їсти. А потім враз зупинився біля гетьмана й прорік:

— Іване Іллічу, чував, що в тебе дочка красуня? Це правда?

Скоропадський скромно й стривожено подивився на царя.

— Що ж ховаєш від нас такий скарб? Хіба в нас немає покупця достойного? Є покупець. Та ще який... Ось Петро Толстой... Та не лякайся, не він, а син його, також Петро. Зело достойний отрок. Буде в тебе полковником. Я всіх своїх молодців переженю на малоросках. Ну то що, по руках, здається, у вас так кажуть?..

— Це коли продають коня або корову, — обізвався Полуботок.

Цар черконув по ньому кривавим поглядом.

— Налийте всім угорського. Іване Іллічу, здоров'я твоєї дочки та молодого Толстого!

— Вона... заручена, — вичавив крізь посинілі вуста Скоропадський, не бажаючи родичатися із вбивцею.

— Заручена? Що таке заручена? Спала з ним?.. — І зареготівся, аж полум'я на свічках затіпалося на всі боки. — А якщо й спала... Мало з ким я спав? То мусив на всіх женитися.

— У нас такий звичай...

— Тепер наші звичаї — ваші. Бокали вже налиті... Вину не пропадати. І моєму слову також. За здоров'я молодих... Ніжинського полковника Петра Петровича Толстого і...

— Уляни... Юліани, — підказав Лизогуб.

— Юліани Скоропадської. До дна!

Скоропадський таки випив келих і, чи то від випитого вина, чи від несподіваної новини, сидів блідий, наче вибілене полотно, й на лівій скроні в нього дрібно тіпалася маленька червоненька жилочка. Поріднився, як гірко жартував Савич, з самим царем. У царя ж почала тіпатися голова. У передиху між тостами, вийшовши до сіней за малою нуждою, гетьман дові-

дався про те, що сеї ночі упокоївся царевич Олексій. І оце вони п'ють заупокійне.

У рескрипт закордонним міністрам Петро вписав, що «Бог полишив сина мого Олексія живота від жорстокої хвороби, яка напочатку була схожа на апоплексичний удар».

Який не наївний був гетьман, але одразу втямив, що цар заплатив його дочкою Петру Андрійовичу Толстому за те, що той приволік на смертне ложе царевого сина Олексія. Гетьман запечалився вельми й до самого від'їзду не виходив зі своєї світлиці.

Мабуть, з усіх українців, які жили в Пітері, я один не знав про ті страшні заручини, ніхто мені про те не сказав, оберігаючи мене від якогось необачного вчинку. Я ж довго та болісно думав, як то батько міг умертвити своє дитя, свою плоть, я не осмілився осудити царя за його нелюдський вчинок, а тільки молився, аби Бог простив йому це, цар — Божий помазаник, отже, Вітець Небесний бачить всю його путь, веде його по ній, може, й це начертав йому? Божі шляхи невідомі, він і сам послав себе на Голгофу, на муки в спокуту за рід людський.

Про те, що царевич помер насильницькою смертю, нишком гомоніла вся столиця. Одні казали, що цар та його поплічники задушили царевича подушками, інші — отруїли, ще інші — цар власноручно забив його батогом. Сіє — таємниця, хоч і не така вже важлива. Достеменно було відомо, й то тільки вищим урядовцям, що тієї ночі в гарнізоні зібралися цар, Меншиков, Долгорукий — либонь, всі росіяни, хто потім був на банкеті, й завдали ще одне катування царевичу, а таємницю, хто з ним лишився останнім, після чого царевича знайшли вже мертвим, ніхто не осмілився виповісти.

Солдати сторо́жі бачили: вночі від Петропавловської фортеці останнім відплив ботик, у якому сиділи генерал Бутурлін; начальник таємної канцелярії Ушаков, Петро Андрійович Толстой та капітан Рум'янцев...

Царя Петра вела нелюдська, страхітлива злоба, як того звіра, що допадається до кошари, п'яніє од запаху крові. Не міг стерпіти, що його рідний син хоче жити інакше, ніж він, намагався застрахати, залякати всіх. То були хвороба розуму та душі. Сміливець і нікчемний боягуз водночас. Боявся темряви, боявся смерті й обкладався на ніч, неначе мішками зі збіжжям, гренадерами-велетнями. А коли з його наказу рубали голову його ж коханці Анні Понс, прошепотів на вухо: «Не бійся, кат тільки замахнеться». По тому, як покотилася голова, підняв її й показував усім, хто був при тому, де в людини нерви, де жили... З голови струменіла кров, цієї крові він не боявся, як і гріха за те, що пролив її.

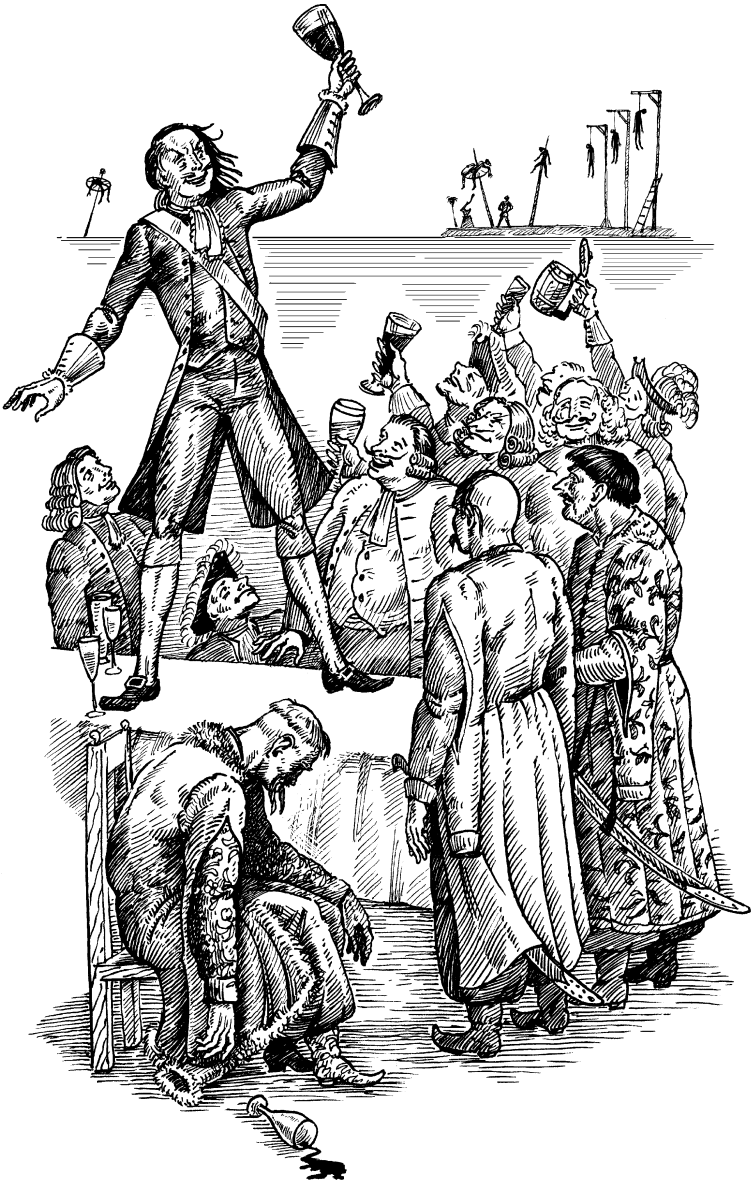

...цар... змушував усіх пити та їсти.

По тому в Пітербурху вчинилися кари страшенні, небачені від часів стрілецького бунту. Вся Троїцька площа, де в свята, вийшовши з обідні, цар любив прогулюватися, заходив у шинки випити горілки з шкіперами та корабельними майстрами, була заставлена моторошними жердинами з колесами, помостами, втикана палями, там катували, рубали голови кати в червоних сорочках, а в короткі хвилини перепочинку пили квас просто зі жбанів і заїдали його збитнями, що їх носили в кошиках по площі збитнярі. Тут же походжав цар, очі його були вирячені, вуса ворушилися, наче в кота, голова смикалася. На кіллях, повстромлюваних у бійниці Петропавловської фортеці, гойдалися повішені, вітер то закручував, то розкручував їхні тіла, й оддалік вони здавалися живими. На Троїцькій площі катували простий люд, знатніших, вельмож, вішали під стінами Юстиць-колегії.

Петро, жадібно витягнувши шию, спостерігав з розчиненого вікна Юстиць-колегії за муками своїх недавніх помічників, його обличчя спокійне, тільки очі бігали туди-сюди, не могли зупинитися на чомусь одному. За його спиною стояв служник з тацею, на таці стояли два штофи — з анисовою горілкою та квасом, лежали мочені лимони, смажені качки, шинка та голландський сир. І ще кілька служників снувало поміж тими, хто разом з царем спостерігав із вікон за муками страждальців, сановні люди їли й пили, мусили їсти та пити. І не пив полковник Полуботок, один єдиний раз прийшов він поглянути на криваве видовисько, стояв мовчки, понуривши голову, дивився печально. Цар звернув на нього увагу, взяв келих, підняв, заохочуючи полковника випити. Полуботок келиха не взяв, сказав неголосно, але так, щоб почув цар:

— Вони ще живі. У нас поминають тільки мертвих. — І додав по хвилі: — Скараних за законом.

На нього злякано повів оком Бутурлін, відступив за спини, а Петро крутнув очима — німецькими олив'яними ґудзиками — й мовив з притиском:

— Закон — це я.

— Закон — це Бог і праведне сповнення його повелінь на землі, — відказав полковник.

У цю мить поволокли на шибеницю попа, якого було засуджено до страти за те, що проґавив тезоіменини царя, не відправив молебня. Піп щось вигукував, Петро прикипів до вікна очима. Ми всі в той день боялися за полковника.

Я переживав чи не найдужче. Весь цей час спостерігав за ним, він прикував до себе всю мою увагу. Бачив на своєму віку немало спокійних, стриманих людей, але це були інший спокій та інша стриманість, ним володіла якась думка, більша за

звичайні думки, хоч я й не відав яка. Він був безстрашний, хоч майже ніколи не виказував своєї хоробрості, та й хоробрість його була якоюсь надто буденною. Мені жодного разу не вдалося побачити, щоб він спантеличився, і в той же час в його обличчі іноді проступало щось аж неземне, роковане, можливо, він уже знав про власну рокованість, був людиною долі, адже йшов проти сили темної, чорної й хотів упевнитись до кінця, яка вона немилосердна, темна та безвихідна для нас усіх. Він жив просто, щоденними турботами, господарством, але, очевидно, й ті турботи, й господарство, маєтності були для чогось більшого, можливо, він і сам ще не знав достеменно для чого. Мета була далека, але ясна. Здебільшого люди, які впали в неласку (а він упав за Мазепи в глибоке урвище), скоряються долі й живуть надолині, принаймні якщо й сягають чогось, то дуже малого, він же зійшов по кручі таки за Мазепи, не вклоняючись йому, не принижуючись. Він і зараз не принижувався, не ходив згинці, того вечора сказав:

— Я прожив життя, де підступи, зради, страх. Я не бачив повної свободи, але й повної несвободи також. Дуже часто багатьом сущим, кожному зокрема, свободу нібито й лишають, і забирають її у всіх авулом. І той, кому залишено свободу, думає, що він свобідний. Смертні ми всі... Й ця смертність відбирає мужність, не лишає в людині ані крихти совісті. Молімося, браття, хоч молитва це ще не все...

І вийшов з кімнати.

А я сидів і не знав, за що мені молитися. За власний добробут, за власну долю? Так вона у волі Всевишнього. Та чи й варто молитися за неї? Щось у мені важко борсалося, випручувалося, підказувало, за віщо маю молитися, але я ще не здогадувався до кінця. До того ж не хотів і боявся молитися до чужих ікон. Їх тут було дуже багато, всі лики незнайомі, намагався побачити за ними одного Бога й не бачив його. Кожен маляр творить своїх ангелів, своїх богів, а Він же один і правда Його одна. То лише зло завжди інше, й нічого, окрім зла, в світі, мабуть, немає, воно править світом, і що б людина не зробила, все перетворюється на зло. Нині я впевнився в цьому остаточно. Розкішні палаци, швидкі кораблі — все це — зло. Безгрішний Христос, люди знають про це, але не намагаються наслідувати йому. Надто ті, хто владою своєю найближчі до нього, вони грішать без страху й совісті, грішать люто та страшно. Думав, думав, і голова мені боліла, дивився й думав. Боже, в яку дику країну я потрапив! Церкви, палаци, перуки, кунсткамера, книжки іноземні... Й голод, злидні, безправ'я, смерть. Як ці люди житимуть далі, чим можуть порятувати себе? Адже їхні поводирі суспіль у гріхах, як у пранцях, й це наука для

всіх. Горе нам, грішним, горе, бо ми також ходимо під цим скіпетром і цим беззаконням. Усі ті країни в Європі, з яких за велінням царя везли книжки, всілякі інструменти, посувалися до владарювання праведного, законночинного, Росія ж дедалі більше занурювалась в трясовину безправ'я, деспотії, рабства і вже — на віки вічні.

У Пітері було багато див, було на що подивитися — перегони кораблів на Неві, за два дні по смерті Олексія спускали на воду корабель «Лісний», і цар сам вибивав молотом клинка з-під головної підпори, й муштри солдатів на полі за Фонтанкою, і гульбища та весілля блазнів, на яких вельможі їхали верхи на коровах та ослах, і немало люду передавили, й возили клітки з заморськими звірами, але я нікуди не ходив, окрім крамниць. Перебрів їх усі, й не знав, що купити в подарунок Улясі. І врешті у німецькій крамниці купив за карбованець десять копійок барометрум. Загорнув його в хусточку й сховав до своїх саквів, вряди-годи видобував та дивився на синю та червону стрілки й мріяв про те, як привезу та подарую Улясі барометрум, і як вона зрадіє, і як здивується, і ми дивитимемось на нього вдвох, і показуватиму та розповідатиму, що означають гачки, цифри та стрілки. Я сповнив її прохання — такого подарунка, окрім мене, не привезе ніхто.

Ще я ходив до річечки, яка хлюпотіла у верболозах та вільхах, впадала в більшу річку, а вже та в Неву. Брав скрипку, сідав на пеньочку й тихо водив смичком по струнах. Плакала скрипка, гойдався у воді вербовий кущ, і текла звідкілясь із диких пущ, з дикого пралісу, неначе з вічності, незнайома мені річечка, і я між цими двома вічностями був як листочок на поверхні річки, плинув до своєї останньої пристані, й плакала в мені душа, і я не знав, чого вона плаче, адже попереду — велика радість, і не знав, нащо живу на світі, й чого хочу, й чого маю хотіти. Моє маленьке життя ще дужче змаліло перед рікою крові, крові нехай і чужої, але ж християнської, мені до сліз було шкода цих невинних людей, шкода царевича, трохи старшого за мене віком, такого боголюбного, богобоязливого, як і я сам. Чому то, думав, добрі та лагідні люди не можуть володіти світом, адже вони одні несуть людям світло правди, добра, істини, натомість це добро завжди побите злом, істина — брехнею, і Бог не карає за це? Мені здавалося, що не знайду в цьому світі своєї маленької істини, й обезнадіявся її шукати.

Мене почали гризти сумніви: кажуть, що місце людини визначене Богом, тоді чому Бог допускає на царство ірода? А може, тільки я так думаю? Може, чогось не розумію?

...Одного разу, по тому, як довелося перебігти через страшну площу і знову побачити нахромлених на колеса людей, мені

раптом ніби відкрилось щось, і я сказав самому собі: «Боже, Боже, в цій країні ніколи не буде добра, ніколи не буде волі, тут живуть тільки ті, що хочуть вішати або можуть бути повішені, я не бачу інших, які могли б просто жити, поважаючи брата свого, сусіда, й навіть ворога. Тут гірше, аніж у Римі або в Сарданапала; аби цей люд зміг щось і когось поважати, потрібно триста літ волі, а її немає й дня, й не буде ніколи». І помолився спрагло та тяжко: «Не дай нам, Боже, жити в цьому царстві...»

І бачив я, що так само молиться вся наша челядь і старшина також, всі застрашені, отупілі й оглуплені, ще й мовби онімілі. А може, застрашені не всі?

Єдиною втіхою, єдиною радістю для мене, й радістю великою, яку не могли потопити лиха, котрі бачив, була моя любов, були мої згадки та думки про Улясю. Я вимріяв кожну хвилину, кожну мить, кожен крок нашої зустрічі — як вбіжу на знайоме подвір'я і як вийде вона мені назустріч. Скільки всіляких солодких видив я натворив, скільки радісних годин пережив у тих своїх мріях.

Але поки що тутешнє життя міцно тримало мене в своїх пазурах. Одного разу Рубець, котрий з початку літа жив у хаті, яку переобладнав з старої лазеньки над річечкою (похмурий і жовчний, він не любив товариства), приніс звідкілясь книгу, написану по-латині, й поринув у неї. Але оскільки латину знав погано, і його справа посувалася воловою ходою, то запросив до читання мене, перед тим пригрозивши всілякими карами, якщо комусь пробалакаюсь про книгу, й навіть змусив поклястися перед іконою. Я трохи перепудився, але цікавість моя від того розпалилася. То була так звана книга Корба, записки секретаря цісарського посла Ігнатія Христофора Гварентія, який 1698 року їздив до царя Петра, й за два роки по тому Корб, секретар посла, повідав світу латиною про побачене та почуте в Московії.

Корб оповідав, як їхали, де зупинялися, що їли, що за порядки в Московській державі, а також списав стрілецький бунт, царський родовід, царські палаци, військо, коштовності, церковні порядки, столицю й багато-багато іншого. Той Іоанн Корб писав, що бачив на власні очі, і мудрував про побачене з власного розуму, не боявся, що на нього впаде царський гнів — його вже не сягнути. Книга тая була в Московії суворо заборонена, але траплялися зухвальці, які привозили її з-за кордону й навіть продавали нишком за чималі гроші.

Незабаром до нас долучився Борзаківський, ми читали Корба втрьох, я читав, вони слухали, деякі місця примушували прочитувати ще раз. По читанні Рубець ховав книгу під

поміст, а я по тому довго не міг заснути, лежав і передумував прочитане.

Ми читали книгу потаємно, з великою осторогою, на той час біля нас крутилося багато всіляких людей, надто внадився якийсь юродивий, круглоголовий, товстогубий, тілистий, він гасив у церкві свічі, говорив загадково — вигукував; безстрашно лаяв царя та його посіпак, називав Петра антихристом, а його діяння кривавими, роздавав усім по шматочку заліза, ми залізо брали, але розмови з ним не підтримували, в нас виникла підозра, що це не юродивий; отож, коли він з'являвся, говорили тільки про погоду та про те, коли повернемося додому. Остерігалися ми навіть декого з своїх.

Ми розпочали читати книгу з оповіді про стрілецький бунт та про кривавицю по тому, бо хоч нині бунту не було, але кривавилося так само, й катівські знаряддя були такі самі. «Бажаючи показати, що стіни міста, за які стрільці хотіли проникнути, священні і недосяжні, государ звелів всунути колоди в ближні до воріт бійниці й на кожній колоді повісити по два бунтівники. Таким способом було скарано в цей день понад 200 чоловік», — читали ми, а коли по тому виходили за ворота, бачили на стінах Петропавловки схожі на груші тіла, котрі висіли на палях. «Ця кара, 27 жовтня 1698 року, — писав Корб, — різко відрізняється від попередніх; вона звершена досить відмінним способом і майже невірогідним: 330 чоловік за раз, виведені під рокований удар сокири, облили всю долину хоч і російською, але злочинною кров'ю, ця велетенська страта могла бути виконана лише через те, що всі бояри, сенатори царства, думні й дяки, котрі були членами ради, що зібралася з приводу стрілецького бунту, за царським велінням були прикликані в Преображенське, де й мусили взятися за роботу катів. Кожен з них, завдаючи удару, схиблював, через те що рука тремтіла при виконанні незвичної праці, із всіх бояр, вельми невдатних містрів, один боярин відзначився особливо невдалим ударом: не вціливши в шию засудженого, потяв його по спині; стрілець, перерубаний таким чином надвоє, терпів би невимовні муки, якби Олексашка, вправно орудуючи сокирою, не відрубав страждальцю голову».

Далі оповідалося про страту священиків, яких катували блазні, бо всім іншим християнам це було б грішно, а також про страту трьох рідних братів, про те, як оплакували живих стрільців їхні жони, матері, сестри, діти — стрільці сиділи на возах, і, за покивом німця, віз зривався з місця й мчав на площу, й стражденні жінки та діти бігли слідом, волали про помилування їхнього годувальника. Оповідав Корб й про царя: «День жахливий, оскільки сьогодні скарано двісті чоловік. Цей день,

без сумніву, повинен бути відмічений чорною фарбою. Всім повідрубували голови сокирою. На широкій площі, яка прилягає до Кремля, стояли плахи, на які засуджені мусили класти голови. Я виміряв кроками плахи й відмітив, що вони вдвічі більші в ширину, ніж у довжину».

«Сто п'ятдесят бунтівників приведені до Яузи. Кажуть, що цар відрубав мечем голови вісімдесятьом чотирьом бунтівникам, при тому боярин Плещеєв піднімав їх за волосся, щоб удар був точніший. Три мечі були приготовані для такого вжитку. Один з них, коли цар замахнувся ним, розлетівся на друзки...»

По тому посол Гварієнта з Корбом були запрошені від царя в заміський дім князя Ромодановського помилуватися потішними вогнями. «Особа, котра грала ролю патріарха, святкувала посвячення палацу, збудованого царем». Корб не вельми дивувався з усього того, що побачив, і наводив слова Іоанна Барклая, котрий писав про московитів так: «Цей нарід, створений для рабства, ненавидить навіть тінь вольності. Нарід цей покірний, коли перебуває під гнітом, і своє власне рабське становище йому зовсім не здається поганим, навпаки, охоче зізнається в тому, що всі вони государеві холопи. Цар має повну владу над їхніми маєтками і життям. Навіть турки не виказують з такою гидотною покірністю свого приниження перед скіпетром своїх оттоманів. Росіяни по собі судять і про інші народи... Вельможі, хоча вони самі раби, з нестерпною гордістю поводяться з нижчими й простолюдинами, яких, звичайно, від зневаги до них, називають чорним народом...» Всі вони «...неосвічені, слабкі й тупі розумом, часом, пороззявлявши роти й повитріщавши очі, з таким подивом дивляться на іноземця, що й себе не пам'ятають від здивування». «Вправи у вільних науках, як зайве утруднення для молоді, відкидають, філософію забороняють, астрономи збезчещені яко чародії...»

І ще Корб писав: «Навіть люди вільні, які наймаються за певну плату, не можуть за власним бажанням відійти від своїх панів... Та що там казати, московити не можуть терпіти волі й, здається, вони навіть самі ладні опиратися своєму власному щастю, оскільки цей народ не створений для щастя...»

Не знаю, що думали Борзаківський та Рубець, а я думав про те, що все-таки добре, що в нас інші порядки, інші закони. Одначе й ту мою радість перепиляв своїм скрипучим голосом Рубець:

— Усе це й нас чекає. Нікуди ми від нього не дінемося. Від законів московських та порядків їхніх. І від царя також.

Він мовби наврочив. Бо на кінець нашого московського гостювання сталася притичина, яка викликала в нас і насміх, і подив, і страх. Ми збиралися в дорогу, й цар власною персоною

приїхав провести гетьмана. Був у шитому золотом каптані, усміхнений і урочистий, попліскував гетьмана по спині велетенською засмаглою рукою, пив і їв за чотирьох, сміявся, аж порохня сипалася зі стелі, й раптом уловив з розмови за столом, що в когось із козаків болить зуб. Петро рвучко підвівся й зажадав, аби йому показали того козака. Вмить приволокли Рубця, посадовили на лаву, цар видобув з шкіряної готувальні велетенські кліщі, наказав Рубцеві розкрити рота й вхопив корінного зуба, рвонув, кліщі клацнули, в роті у Рубця хряснуло, й зуб упав на підлогу. Рубець застогнав, цар моргнув своєму денщикові, й той прибіг з кухлем горілки, Рубець випив, похлинаючись. Червона, з кров'ю горілка текла йому по підборідді, капала на жупан. Вдоволений цар сів за стіл і кутуляв ковбасу з капустою. По тому, як у Рубця стухла щока (ніхто не знав, здоровий чи хворий зуб вивихнув цар), козаки кепкували з нього, казали, що він відбувся дуже легко, за два дні цар лікував якусь бабу, випускав їй з печінки довгим шилом воду, й після того баба сконала, ще й лежала два дні непохована, бо цар-лікар зажадав власноручно вчинити розтин тіла, та не мав часу.

Петро від'їздив до Ревеля, ми ж верталися додому. По дорозі довідалися, що по царевому указу через його посланця Писарєва на свято сходження Святого Духа взято з Києва митрополита Київського Іоасафа Кроковського, а з ним купно й архімандрита Печерського Іоаникія Санютовича, ми з ними розминулися в дорозі, митрополит був хворий і помер у Твері, де його й поховав тверський архієрей.

Здавалося, ми привезли з московського гостива цілу купу лих: довгий час стояла страшенна засуха, й згорів у Києві Печерський монастир з усіма скарбами, окрім печер, а за три дні — Поділ, окрім Академії, аж до побережних дворів. І вигоріло в Чернігові все старе місто, стояла тільки катедра архієпископа чернігівського, яку ледве загасили, та ще кілька кам'яниць.

Від Чернігова лишилося чорне згарище, печальне й сумне, й навіть вороння над нами не крякало, лиш де-не-де ворушилися на попелищах згорблені постаті, зачувши стукіт кінських копит, розпростувалися, й обличчя тих людей здавалися також спаленими. Немає в світі нічого страшнішого, як пожежа, людські серця по ній стають, неначе головешки, а попелища людських душ німують чорнотою. А ще ж був оскуд на хліб і на овочі, й зима накочувалася на місто, як білий саван. Дім і обійстя Полуботка над Стрижнем заціліли.

Одначе для мене всі ці страхітливі лиха вже не мали жодного значення, я не бачив їх, не думав про них, вони втонули в моєму власному горі, яке вразило мене, наче куля пташину, котра летить до свого гнізда, про що виспівано в пісні.

У Севську Рубець оповів мені про те, що сталося двадцять шостого червня в домі Меншикова — про веління царя звінчати Петра Толстого з Уляною. Прямий і нелукавий Рубець вважав, що пора мені знати про те, й порадив не їхати до Глухова.

— Не печаль свого серця, не рви його... царського веління не переінакшиш, — сказав. — Ти козак... Козак з горя не плаче. Та й... Може, горе не велике... Бо чи й оддав би гетьман за тебе панночку... Ще знайдеш дівчину до любові. Або я тобі знайду. Таку кралю...

Але я вже його не слухав. Коні ще були нерозсідлані, стояли на постоялому дворі, біля конов'язі, я відв'язав свого, упав у сідло й полетів на Глухів. Я ледве тямив, що роблю, просто не міг стояти на місці й слухати Рубця, я не знав, куди подіти себе, мені зчорнів у очах світ, розпач розпирав груди, там палав вогонь, і я гасив його тугим степовим вітром, хапаючи його розтуленим ротом. Я загнав коня, найняв у придорожній корчмі єврея з кіньми, й на них приїхав у Глухів. Я не знав, що робитиму, що скажу Улясі, але до неї мене не допустила гетьманша. Вона давно знала через гетьманових кур'єрів про царську волю, пишалася тим, величалася й не допускала навіть мислі, що щось може стати на заваді.

Двоє козаків припровадили мене до світлиці гетьманші, самі вийшли за двері й стояли там, готові по першому ж поклику вскочити до світлиці й схопити мене, а може, й посікти шаблями, я чув потупування їхніх чобіт за дверима, сама ж Анастасія Марківна стояла обіч столу в довгім темнім строї, в чорній хустці, схожа на черницю, сувора, строга, владна.

— Ти або несповна розуму, або божевільний. Ти розумієш, що таке царська воля! Не накликай на себе лиха, — одкарбувала темними вустами. — Забудь і викинь з голови. І не було нічого. Нічогісінького! Бо й не було.

Я похитнувся, сперся на кахляну піч.

— Я... тільки побачусь з Уляною.

— Для чого? Вона вже примирилася, каже, що, може, це й на краще. І тебе бачити не бажає.

— Неправда! — несамовито вигукнув я і враз зімлів душею, вона полетіла кудись униз, у чорну прірву. Я не все розумів, був неначе в тумані, одна думка яріла в голові: це — кінець. В мене більше немає нічого.

Мене доконали слова Анастасії Марківни, в яких була своя страшна правда:

— Втям. Юліана не просто дівка... Її батько — гетьман. Він в одвіті за всю Україну. Зичить їй добра... Юліана розуміє це. А ти — не хочеш зрозуміти.

— Не хочу... Не можу, — прошелестів спеченими вустами. — Я хочу її побачити. Я їй скажу...

Очі гетьманші налилися жовтим вогнем:

— Запам'ятай: на цьому подвір'ї ти був востаннє. Якщо ступиш ще хоч раз... будеш розірваний псами. Я вже віддала таке веління вартовим козакам.

Зрозумів, що домагатися побачення з Улясею марно. Не знаю, звідкіля в мене взялися сили вислухати те все, либонь, то був спокій за межею серця. Я навіть здобувся на таке:

— Гаразд, піду, якщо сповните моє прохання: передайте їй дарунок. — І поклав на стіл загорнутий у хусточку барометрум.

Анастасія Марківна розгорнула хусточку, у великому подиві, навіть замішанні розглядала барометрум.

— Що це таке? — запитала.

— Ця річ віщує погоду.

Гетьманша подивилася на мене, як на причмеленого.

— Добре, передам.

— Покляніться!

Вона невдоволено нахмурила чорні густі брови (нестеменно такі, як в Улясі. Боже мій, за віщо така кара — у моєї Улясі брови та очі цієї змії) й перехрестилася до ікони.

Я вийшов за двері не попрощавшись і пішов до воріт. Двоє козаків гупотіли чобітьми за моєю спиною.

Неначе сновида, волікся вулицею, не помічаючи, куди йду. Ноги самі принесли мене додому. Там не було нікого — літо, всі в полі, посеред хати на розісланому ліжнику бавилися дві мої сестрички та малий братик, нянька-челядниця сиділа на лаві. Діти не помітили мене.

Я вийшов у двір. Батько мав невеликий дім у місті, там ладнав справи гетьманської служби, але обійстя, де ми всі жили, — за міською брамою, аж у кінці Веригіна. За обійстям — широкі луки, за ними — ліс. У луках зеленіли отави, у яких жевріли червоно та червоно-синьо квіти дозрілого літа, ліс на овиді вставав кучерявою хмаркою. Але і луки, й ліс, і небо були для мене сірі, заткані брудною рядниною, і, як мені здавалося, назавжди. Неначе сновида, волікся по саду, по городу, крізь дзвін у вухах до мене долітало кування зозулі. Потому десь заплакала іволга, я оглянувся, іволги не побачив, зовсім поруч, за тином рясно червоніли вишні. Стежкою від озерця з рушниками на коромислі пройшла дівчина у вінку з волошок, коромисло погойдувалось в лад її ході, і я аж зігнувся з болю, ясно та чітко згадавши все, що сталося допіру.

Іде Роман додомоньку,
Спустив на діл головоньку, —

виспівувала дівчина. Вона пройшла попід самим моїм серцем, пройшла Улясею, моєю і вже чужою навіки, і я подумав, що для мене в цьому житті скінчилося все й жити далі нічого. Ні, я не збирався заподіювати собі смерть, найперше тому, що те — супроти Бога, просто мене більше не цікавило життя, я чув у собі якусь дивну, сумну-пресумну мелодію і вже крізь неї, глухо, згуки життя. Сльози застилали мені зір, в грудях стояла печаль, там звершувався похорон, не по моєму коханню, я знав, що воно в мені незгасне, вічне, донесу його до могили, як найвищий Божий дарунок і дарунок світу сього, похорон і печаль по тому, що в світі мало б збуватися, але ніколи не збувається, й через те марні всі наші клопоти.

Ступав нога за ногою, брів через моє дитинство, яке вривалося в моє горе, як весняна вода у висохле озеро. Тут промайнули мої дитячі роки, тільки тут жив життям безхмарним і безмрійним, і, може, те життя і є найкраще. Я цвів разом з півниками, літав з джмелями, стрибав жабеням через рівчак і падав увечері втомлений на милі неньчині руки. Вона купала мене в шаплику у пахучій, з любистком, воді й несла, вкутавши у великий рушник, до ліжка.

Он з тієї яблуні, тоді ще яблуньки, обірвав геть усі перші яблучка-зеленці, й вітець посмикав мене за вухо, це була перша справедлива сувора наука, а мама дала медяника, щоб не плакав. У оту саджалку стрибало «чортеня». Я справді думав, що то чортеня, бо воно було геть чорне, ще й наставляло ріжки, я з криком біг до хати, розбудив батька, котрий відпочивав по обіді, й ми пішли до саджалки вдвох. Ховався за батька, а батько враз почав реготітися, потому реготілися ми обоє — «чортеня» виявилося циганчуком, цигани стояли табором за Веригіном, воно купалося й вимазалося в глей.

Дорогою з луків ішли люди з косами та граблями, я відступив за хлів, щоб вони не помітили мене. Мені здавалося, всі вони знають про моє горе, наругу наді мною й сміятимуться з мене. Я зовсім не знав людей, надто отих, що за плугом, з серпом та косою, бо й челядників бачив рідко, не часто приїздив на вакації, я аж мовби трохи бридився ними, бо ж жили коноплями, волами, гноївками і не знали, хто такі Ксенофонт та Спіноза... Вже потім дознаю, що убогіший за багатьох із них, бо кріпка вірою й праведна життям людина ближча до Бога, ніж усі ті, хто протолочив уподовж і впоперек Його вчення, а сам погруз у гріхах. Прості убогі люди навіть не мають часу поміркувати над тим, що таке совість, добро, вони не намагаються вивертами розуму свого обійти істину, вони самі живуть правдою та істиною.

У оцих хащах якось був заплутався шуліка — погнався за пташкою й застряв у колючому вітті, борсався й не міг вибор-

сатися, а в мені боролося двоє почуттів — жаль до шуліки й водночас жорстокість — він убиває пташок, хапає курчат. ...Нині шуліка гнався за мною. Він женеться за мною давно і зараз ударив зі всієї сили.

...Я переступив через перелаз і зупинився. Переді мною, схрестивши руки на великих, наче паляниці, грудях, стояла мачуха. Обличчя в неї теж велике, важке, погляд напружений...

— Чого прийшов?

Я привітався й відповів:

— А куди ж мені йти? Це моя домівка.

— Це не твоя домівка. Батько віддав тебе на службу, й там маєш заробляти собі добра.

Вона промовляла голосно, сердито, а її очі бігали, як дві миші в пастці, і голос деренчав, тоді я не збагнув, від чого, здогадався пізніше: то був страх, прикритий грубістю та нахабством. На мачусі, незважаючи на спеку, був грезетовий, підбитий дуклею кунтуш, кунтуш моєї матері, я бачив це, мені було соромно і кривдно.

— Немає тут нічого твого. Не відписав тобі батько... На мене тестамент його...

— Не встиг переписати.

— Не захотів. За те, що ти призвів його до смерті. Ти його не доглянув.

Ці слова вдарили мене навідліг. Я похитнувся і аж заплющив очі. Я ще дуже мало знав про світ, про життя, його задери й чорні прірви, я багато знав про життя царів, святих мучеників, стовпів церкви, знав молитви, умів складати вірші — тобто знав і умів те, чого мене вчили і що було непотрібне. Знав дрібні бурсацькі шахрайства, образи та помсти, але не знав великих шахрайств, великого обману, на яких тримається світ, за які продають душу, не вважаючи, що продали її. Якимись потаємними закраїнами власної душі відчув ницість цієї жінки й свою вищість, я був чесний, вона безчесна (повною мірою чи частково, це не важило), я возвеличувався над нею, і це в свою чергу зіграло фатальну роль у моєму подальшому житті. Хоч була в цьому вивищенні й істинність: я не втратив совісті і сподівався не втратити її ніколи, прожити Божими заповідями, — вони в істинному житті на першому місці.

Але образа була така велика, вштрикнута в іншу криваву рану, що я аж захитався. В моїй голові кривавився вогонь, і думка, яка викільчувалась, була одна: мерщій, мерщій звідси, з цього двору, з цього проклятого міста, на край світу чи хоч у саме пекло, аби не бачити цих людей, не чути їхніх слів.

Потім я не раз шкодував на ту хвилю, бо коли б переміг себе, перетерпів прокльони та кпини й зажадав своєї частки

вітцівщини, мачуха сама б поступилася. Принаймні віддала б дещицю. А може, й не віддала б. У неї троє дітей, вона виривала спадок для них, для них занапащала душу, сподіваючись, що Бог простить той гріх. Але ж ще був суд. Я міг скласти позов. Там, у лісі над Валдаєм, козаки трактували пункти Статуту не на мою користь. Пізніше довідався, що вони просто не знали їх, синові від першої дружини нічого не належить тоді, коли батько відділив його раніше, або коли син уже має свої власні великі маєтності. Мене ж батько не відділяв, я пішов учитися; так, тоді я не сподівався на свою частку, бо думав, що залишусь в Академії назавжди...

Не хотів позову, не хотів суду, не хотів своєї частки вітцівщини. Я випадав з цього світу, чи світ утікав від мене, обкладав мене туманами, і я стояв посеред нього маленький, розгублений, знищений.

І став цей день, стали ці дні першою ниточкою з пасемця, з якого потяглися всі інші, й забрали в мене надію та віру в світ та людей, із чого потім зіткалося чорне полотно мого життя. Якби я тоді став на своїй правді супроти мачухи й не пішов з міста, все було б інакше. Але тоді не було б усього іншого, не споминав би, що споминаю нині. Літа мої довгії, і все, що лишилося в мене, це спомини, згадую минуле й бачу, що милосердний Бог посилав мені випробування великі, аби побачити кріпость моєї віри, в останню мить показував путь істинну, а основне — посилав допомогу в добрих знаках, мудрих вчителях та вірних побратимах. Про них уже ніхто не розкаже, окрім мене.

Одні свідки понищені, інші отримали багаті уряди й за ними забули, вигнали з пам'яті, як чужу худобу з паші, образи тих людей і всі ті сумні та грізні події; все забулося, все поросло пирієм-травою, як поростає колись доглянута, а далі покинута нива. Але на покинуті ниви здебільшого знову приходять плугатарі... Я втішаюся в своїй скорботі думкою, що таки прийде хтось дознати істини, дознати, що вчинилося тоді, вже приїжджали троє паничів. Так, приїжджали не за тим, що треба, і все-таки, либонь, один з них ще вернеться, отже, чули вони про все те, мають якесь розуміння, хоч відають, що воно небезпечне.

Бережу в пам'яті всі імена: людей мужніх, зичливих вітчизні, Богу угодних, і тих, хто хитався, й тих, хто тяжкими обставинами був змушений служити неправді, й тих, хто з лютою зловорожістю чинив кривду. Не молю для всіх прощення в Бога, — хоч і гріх це великий, а тільки для тих, хто служив правді й народові свому. Кінець усих тих валечних людей — це початок доконечної погибелі нашої вітчизни, той, хто посі-

дає найбільше в моєму серці і мислях місце, знав це, бачив наперед своїм просвітленим розумом, за вітчизну він молився, за неї пішов на той світ, хоч міг прожити в достатку, шані та спокої.

Помер він, і закотилося сонце нашої вітчизни, й хто зна, чи ще зійде коли-небудь. А щоб зійшло, треба не загубити думки та поради тих, хто за неї боровся і поклав на її олтар своє життя, треба зберегти й висіяти ті зернята, що лишилися, може ж, вони зійдуть колись. В надії на те живу. Літа мої сивії, сил меншає й меншає, пригасає зір, тільки горять у пам'яті, неначе свічі, славні лиця, й бачу все те, неначе скоїлося воно вчора. Спочатку я йшов по краю того поля, далі доля штовхнула мене до середини, всі ті події переплелися з подіями мого життя, через них, через себе самого, яким був, яким усе бачив і брав у серце, вертаюся в ті далекі літа й проходжу в сувору браму, котру вчені люди називають гісторією.

Живу я на монастирській пасіці, доглядаю її, маю своїх десятеро вуликів, споглядаю Божу красу: пасіка в старому саду під лісом, при зеленій долині, частина вуликів — на бортях, на корячкуватих дубах та липах, — гуде бджола, щебечуть пташки — Божа благодать, Божа краса, яку бачу все гірше й гірше, але вловлюю душею. Ми жадаємо найдужче тоді, коли втрачаємо, коли те, що любилося, минає, відлітає, і так всюди — в коханні, радості, вітцівстві, спогляданні світу. За моїм куренем — старий кущ шипшини й низенький камінний хрест на запалій могилі. Мені невідомо, хто в тій могилі похований — дощі з'їли висічені на хресті ім'я та прізвище небіжчика, лишилися на верхньому кутику каменя тільки перехрещені стріла та шматок козацького ратища, отже, це — козацька могила. Вона мені як міта, як віха, як знак журби та тривоги. Щойно діткнусь до теплого каменю долонею, й пониже долоню голочками, й застрибають ті голочки по жилах, й щось засвітиться в пам'яті.

Здебільшого вже згадуване не раз, а іноді й нове, присипане порохом літ на самім денці, і я видобуваю його, обтрушую, обтираю, дивуюся й прилаштовую в той стрій, який шикую впродовж багатьох літ. Спомини давно стали моїм життям, а той далекий біль — справжній. Для мене справжнє все те, а не оце — спекота літнього дня, гудіння бджіл, скрекіт сороки в лісі та голоси, що іноді долітають з толоки. То ратаї порають чужу ниву. Тут я не потрібен нікому й ніхто мені не потрібен, і все оце пригускле, присохле, підневільне життя не потрібне ні цим людям, ні їхнім нащадкам, з нього нічого взяти для майбутнього, з нього не вичавити жодної краплі мудрості, окрім хіба тієї, що рабство — то є рабство, а та давня мудрість була

здебільшого світлою, як струмені джерельної води, там була боротьба, але була звитяга, була Надія.

— ...Бог не простить вам цього, — тільки й прошепотів я. На саму думку про суддю, райців мені помліло в душі. Та й не тим вона горіла, зазнала, як мені здавалося, втрати більшої, непоправної. З сінешніх дверей виглядали три русяві голівки — мої напіврідні сестри та братик, це задля них мачуха так тяжко порушувала людський та Божий закон; при тих наївних очах я не міг сказати інших слів. Моя душа враз обважніла, щось мовби дотлівало в ній, почував неймовірну втому й поволік ноги до воріт. І враз з сіней вибігла й кинулася до мене, вхопила рученятами за полу Катеринка — середульша з трьох, мала щось белькотіла, либонь, вона не розуміла нічого з того, що відбувалося. Я ж чимось сподобався їй, чи запам'ятала мене з минулого року, коли дарував їй гостинця, і я розгубився. Я взагалі не знав, що воно таке діти і як з ними поводитися, й гостинців у мене не було, вони лишилися в обозі. І тепер для чогось длубався в кишені, й раптом з неї випав мідний ґудзик, я підняв ґудзик і дав дівчинці. Катеринка засміялася, а я прочинив ворота й швидко закрокував по вулиці.

Одначе нагла думка збила мене з кроку, зупинився, відтак вернувся в двір, пройшов повз оторопілу мачуху до хати й рішуче зняв з кілочка на покутній стіні стару темну бандуру. Це була ще дідова бандура, в свята, іноді і в неділю батько бувало грав на ній. Грав тільки жартівливі пісеньки, здебільшого випивши, але якось так, мовби глузував з самих пісеньок. Й мені те подобалося, а мамі чомусь ні, вона червоніла, щось таке казала, а сердитися не вміла. Я намагався запам'ятати стрій і лад батькових пісеньок і потім потай знімав бандуру, але в мене нічого не виходило. Просив батька повчити мене гри на бандурі, але він навіть не удостоював мене відповіддю. Та й рідко кого з сусідів чи родичів удостоював розмовою. Часто був похмурий, мовчазний, завжди чимось невдоволений, ще й вельми заздрісний. Йому здавалося, що його, нащадка славетного Сулими, обійшли уря́дами і маєтностями. Уря́д генерального хорунжого справді не вельми значний, не те що уря́д судді, писаря чи обозного. А те, що він нажив, пішло прахом ще при Мазепі. Але, як я тепер розумію, на щось більше мій батько і не заслуговував, був важкодумом і упертюхом.

Мій погляд упав на підвіконня, там лежали мій псалтир та ще якась книга, я взяв їх і разом з бандурою вклав до шкіряної торби, яка висіла в сінях. Закинувши за спину торбу, рушив з двору. В ту мить відчував себе безмежно спустошеним, аж безтілесним, і безтілесність та була не легкою, а безтілесністю каменя. Почувався одиноким і самотнім, як обгорілий дуб се-

ред поля, як фігура-хрест при дорозі, що похилився на яр. Під тим хрестом поховані великі грішники, сотничиха та її коханець, мірошницький син Іван, — сотник запопав їх неподалік від цього місця в дикому вишняку й порубав обох шаблею. Колись цей хрест викликав у нас, хлопчаків, лячну, гарячу цікавість, страх, тепер же лише нагадав мені про марність людського життя та навіяв ще більший смуток. Скрипіла на дорозі гарба, мукали корови, вертаючись з паші, череда обкурила мене пилюкою — світ жив і відлунював тисячами згуків, але ті згуки не зачіпали мене, обпливали, вилущуючи в ще більшу самотність. Я стояв беззбройний перед світом, розумів це, здушено хвилювався, не знав його законів, нічого не вмів, мене навчили тільки молитися, складати вірші та коритися Богові, й мене на мить охопив розпач. Навіть дві далекі подорожі мало що поміняли в мені. Стало шкода себе, шкода до смертельного болю. Сльози текли по моїх щоках, а в голові низалися якісь рядки, і я шепотів їх пошерхлими губами:

Зашуміли бори, забриніли ріки,
Помер вітець-мати — сирота навіки, —
Померли сестри, померли бра́ти,
І пішла сирітка по світу блукати,
По світу блукати, мамуні шукати.

Не знаю, звідки бралися ті слова. Звідки взялися бори та ріки, таких віршів ми в колегіумі не писали, ми там віршували про святих угодників, біблійних героїв, а тут була сирітка, яка пішла блукати в широкий світ.

Поплакавши, витер рукавом лице, закинув за плечі міх і пішов світ заочі, поклавши більше ніколи не вертатися на старі шляхи. Як буде, так і буде, якось проживу, з своєю печаллю, з своєю бідою... з своєю любов'ю. Вона єдина не зів'яне в мені й не забудеться ніколи.

Поминув хутірець, поминув кладовище. Воно провело мене шумом вишняку в листі, який ріс на могилах. Могилки старі й нові... Одна — зовсім свіжа, при самій дорозі. В тих могилках лежать всі — щасливі й нещасні... Ті, що їх кохали, і ті, що їх не кохали, ті, які обманювали, і ті, які жили чесно... Всіх урівняла смерть.

Ця думка не розрадила, а тіль-тіль заспокоїла мене.

Частина III. Ой не пугай, пугаченьку

Важко ступити перший крок по дорозі. Молодість тим і хороша, що навіть у найбільшому горі не знає довгих вагань і страхів, бо не знає справжніх обширів зла та підступу. Світ повен невідомості та ваб, і хоч я боявся їх і давно поклав їх уникати, й уникнути всього непевного, що трапиться в дорозі, пообіцяв собі ні в що не втручатися, ні до яких товариств, складок не вступати, в мені поза моєю волею кільчилися зерна того гірко-вабливого зела. Мені здавалося, що повільно вмираю, я нічого не хотів, але щось у мені само по собі притлумлено сподівалося спізнати нехай не принади світу, а їхню гірку отруту, й забутися в тому. Ми всі хочемо зачерпнути гріха й лишитися чистими, тільки одні зізнаються в тому й наставляють пригорщі, вимагають, досилаються, інші ж чекають, коли він сам візьме їх у свій полон. Тоді вони не винуваті!

Мені нічого було лишати на моїй батьківщині, переді мною лежала дорога, вона напливала на мене, втягувала мене, дорога — вона не замкнена й символізує свободу, й, поки ми молоді, не боїмося її. Опріч усього, я сам не знав, що моє серце, згорьоване й сплакане, жадає лишень одного — волі. І навіть те, що в моїй кишені лежало всього чотири мідні шаги, а в торбині, окрім бандури, псалтиря та книги без палітурок якогось Антонія Алевенгока про тіло людське, писаної по-німецькому, не страхало мене, й ніщо не було мені потрібно.

Проте дуже швидко мені довелося впевнитися, що я прикро помилявся. В дорозі їсти хочеться набагато дужче, ніж навіть у бурсі. Голод дужчий за всі твої думки, бажання і прагнення. Вже першого дня проїв два шаги, наступного — два останні. А ще наступного, опівдні, сидів на траві біля тину в шинковому дворі й жодна сила не могла змусити мене відвести погляд від макітри, яка стояла на столі під вишнею і з якої четверо козаків неквапливо їли лемішку з салом, запиваючи її пивом з глиняних кухлів. До пива був байдужий, а запах лемішки викликав болючі спазми в горлі. То заплющував очі, то

знову відкривав їх намагаючись не дивитися в бік мальованої макітри, але те було понад мої сили.

Козаки сиділи в кунтушах, порозстібавши верхні гаплики, пріли, лемішку кутуляли, неначе робили нелегку, вельми важливу роботу. З кожною хвилиною ложки пірнали в макітру все глибше й глибше. Мабуть, козаки давно помітили мене і зауважили мій голодний вид, але вдавали, що не бачать, часом саме такі здорові, дужі люди не помічають голодного кошеняти. Гомоніли про якихось волів, один з яких калина, тобто червонястий, дуже гарний, а карась, себто пір'їстий, йому не до пари, а також про те, що тепер гарних волів взагалі важко дістати, зкуксуватілася худоба, та, врешті, один з козаків — з ближчого до мене краю столу — повернув круглу, трохи приплюснуту й через те схожу на прикритий лопухом дорідний кавун на баштані, голову й лінькувато запитав:

— А хто ти будеш, парубче, що обтираєш пилюку попід чужим тином?

— Спудей, — відказав я, поштиво підводячись і здіймаючи шапку. — Миркач.

— Спудей, — здивовано вигнув вигорілу на сонці брову козак. — Чого ж сам? Спудеї в гурті ходять. І кунтуш на тобі козацький, хоч і обтріпаний.

Тоді ще по дорогах ходило безліч усілякого люду — ті ж спудеї-миркачі, мандрівні дяки, яких ще іноді називали дяками-пиворізами, ченці, котрі покинули монастир з якоїсь причини, але майже всі вони ходили в гурті. Стануть під вікном у багатого господаря, заспівають канта. Сам канта не заспіваєш. Я вирішив нікому не давати приводу для висновків про свої сумні справи й, трохи затинаючись, сказав:

— Одбився од гурту. А кунтуш — батьків.

— Це — кепсько, — тягуче, знічев'я волік балачку козак. — Самому в дорозі погано. Всяке може трапитись. Розбійники найчастіше чатують на самотніх перехожих... Чи захворів... То вже кінець. А що ж ти, спудею, вмієш? Чим на хліб заробляєш? Які науки пройшов?

— Фару. Інфиму... — белькочу я.

— А чим-таки заробляєш на хліб?

Я розгубився. Хоч увесь цей час у дорозі тільки й думав про те, до чого мені вдатися і яким робом прохарчуватися. У шкіряному мішку, зав'язаному налигачем, який правив також за лямку, лежала кобза о трьох струнах, але не наважився видобути її. Мені здавалося встидним отако ні сіло ні впало веселити посеред дня грою на кобзі — на батьковій кобзі — незнайомих людей, та й не мав я на те права, «визвілка», щоб заробляти кобзою гроші, те право міг дати тільки справжній

кобзар. Побринькати може кожен, повеселити сусідів, а от грати за гроші...

— Трохи вмію співати. В хорі, — вибовкнув і зрозумів, що сказав дурницю. — Молитви знаю, читати вмію. — І враз мовби щось сяйнуло в моїй голові: «Алевенгок». Псалтир, звичайно, вирішив не показувати. — Є в мене книга, дуже цікава. Можу продати.

— Книга? — здивувалися козаки. — Ану покажи.

Я розв'язав торбину і дістав Алевенгока. Козаки крутили в порепаних, муругих од люльок пучках книгу й так і сяк, не могли знайти її початку — вона була без палітурок і писана не по-нашому.

— По-якому ж це воно писано? — запитав таранкуватий, з лисиною на всю голову козак і для чогось пошкрябав нігтем по книзі.

— По-німецьки, — пояснив я.

— Поглянь, і сюди німець сягнув. Про що ж він розказує в цій книзі?

Вже охмолостався, почав пояснювати жваво і, як мені здавалося, зрозуміло:

— Книга сія про тіло людське, про його обсервації через мікроскоп... — і затнувся на цьому слові Сам тільки двічі бачив мікроскоп у старшого лікаря академічного і раз заглядав у скельце. Боявся, що козаки нічого не зрозуміють, і намагався пояснити їм якомога краще. — Є така коробочка з скельцями, які збільшують. Ті скельця збільшують все в тисячу разів. Береш, скажімо, з голови волосину, кладеш на нижнє скельце, а бачиш голоблю...

— Го-го-го, — зареготали козаки. Вони сприйняли мою розповідь за витівки штукаря, мартопляса, мовляв, он у який спосіб заробляє на хліб цей миркач.

Я захвилювався.

— Справді, волосина здається завтовшки з голоблю. А якщо капнеш на скельце слини, то побачиш незчисленних тварин, істот тобто, кругленьких і довгеньких, безмірно малої фігури. Капнеш оцту — вони всі одразу вмирають.

Козаки перестали сміятися, перезиралися.

— Ану прочитай... просто з книги, — сказав довгошиїй козак, вочевидь не вірячи, що таке може бути написано.

Я прочитав одне речення по-німецькому й одразу його переклав: «Тіло людське суть лузгою покрите, і лузга захищає його». Бачив розгубленість на обличчі козаків і поспішив їм пояснити:

— Тут оповідається все про тіло, яке воно, з чого, і які його факції. А знаючи це, легше лікувати людину. Кожна частина тіла потребує своїх ліків.

— Покрите лузгою, — мовив, мовби про себе, лисий козак і помацав шкіру на руці.

— Лусочки ті такі маленькі, що їх простим оком не видно, — розтлумачував я. — Їх видно тільки під мікроскопом.

— Це як у щуки чи в окуня? У тебе, Охріме, як у карася, — кинув третій козак, і всі вони засміялися. Засміялася й шинкарка, яка стояла в дверях шинку. Я розумів, що не треба було показувати цю книгу та читати з неї, одначе було пізно.

— Мда-а, мудраційна книга, — сказав довгошиїй козак. — Не нашого, знать, розуму. А що, коли б оце лемішки під цю саму мізорскопу кинути, га, хлопці? Може, і в ній тварюки гасають? Роззяв, Грицьку, рота, я подивлюся на твій товар.

Козаки реготілися, аж луна йшла понад річкою. Хихотіла й шинкарка.

— Шкода, що її, лемішки, не лишилося. Дай, Хтодорко, спудею кваші, може, в ній тих тварюк менше, повтопли.

Хтодорка чомусь не поспішала, й козак мовив з притиском:

— Дай, не шкодуй, я заплачу.

Хтодорка винесла кухоль кваші й скибку хліба.

Я жадібно з'їв хліб і випив квашу.

— Насип йому, Хтодорко, кваші ще, — знову вимогливо мовив козак, і шинкарка, хвилину пом'явшись, пішла та винесла ще один кухоль кваші. Тепер мені кваша не засмакувала, була якась гірко-кисла.

Подякував козакам, подякував шинкарці, поклав книжку в торбу й пішов.

У дорозі в мене розболівся живіт, напала бігачка, а далі почало вивертати шлунок. Різало немилосердно, неначе там полосували гострою бритвою. Я зрозумів, що козаки позбиткувалися наді мною: кваша була прокисла, недарма шинкарка м'ялася й не хотіла мені її давати — немає небезпечнішої їжі, як несвіжа кваша, — козаки знали, що кваша зіпсована й наказали нагодувати мене нею. За віщо вони наді мною позбиткувалися, думав я? За мою невдатну вченість, беззахисність? І яка то втіха, що людина буде мучитися, страждати... Адже це гріх від Бога. Вони не почувають гріха і докорів совісті? Вони знають, що це для них мине безкарно, а до чужих страждань їм байдуже... Мене вразило, що в світі існує таке нічим невиправдане зло, така несправедливість, яка робила сам світ мовби надщербленим. Виходить, люди не такі, як я про них думаю? Світ не такий? Наді мною потішалися бурсаки, спудеї, але то були дитячі кабиші, часом злі, одначе там не було осмисленої гріховної зумисності, там були гра, буяння сил, молода дурість, яким при бажанні і вмінні можна протиставати те саме, наді мною

позбиткувалася мачуха, але її кривда хоч була поясненна, а цієї кривди я не міг зрозуміти.

За кілька годин хвороба стермосувала і витіпала мене до краю. Я лежав під кущиком глоду при дорозі й стогнав, і по тому стогону мене знайшли вівчарі. Їх було троє — отагас і двоє пастухів, отагасові років п'ятдесят, двоє підпасичів молодші. Всі троє в просмолених полотняних сорочках, у постолах, за собою волокли довгі канчуки. З ними було четверо курт — короткохвостих кудлатих собак темної масті. Пастухи привели мене до ярка, до свого куреня, й дали попити якогось настою, а тоді скип'ятили в казанку води й запарили якогось зеленого зілля та дали напитися ще раз. По недовгому часові біль у животі стих, я лежав умиротворений, геть знесилений, безмежно вдячний цим людям. Я не знав, як висловити їм свою вдячність, та більше вони не звертали на мене жодної уваги, сиділи довкола багаття, варили куліш, мовчали. Вже як зварився куліш, перемовилися про якийсь «шльонський штиб» та про царський указ, з того я нічого не зрозумів, вже пізніше довідався, що цар Петро, поїздивши по заграницях, вирішив усе життя у своїй державі перевести на іноземний лад, отож наказав усі вівці в державі винищити та завести шльонські. Де їх брати, за які гроші купувати, в указі не писалося, просто там розповідалося, які хороші шльонські вівці та погані наші й дурні наші вівчарі, бо не розводять шльонських овечок. За те, що не дотримувалися шльонського штибу, потім влетіло багатьом українським старшинам, особливо наказному гетьману Полуботку, а отари просто винищували. Отож вівчарі й бідкалися.

Цей клопіт мене не обходив, та й, як я вже сказав, майже нічого не зрозумів з перемови вівчарів, думав про те, який незбагненний цей світ, який хисткий і непевний. Двічі за один день в одному й тому краї я побував на двох кінцях кладки, першого разу незнайомі мені люди нізащо тяжко позбиткувалися наді мною, а другого такі ж незнайомі люди, так само не сподіваючись з мене ніякого хосену, підібрали при дорозі, полікували, нагодували гарячою кулешею і вклали спати, накривши вільчурою — вовчою шкурою. Шкура тхнула неприємно, одначе я терпів, бо звідки було цим людям знати, що я такий гидливий, що виріс у великому місті й ніколи не доторкався до вовчої шерсті. Я взагалі тоді мало що знав, не знав, що людині ніколи не буває добре — хіба що на короткий час, — що їй судилося весь вік блукати поміж двох берегів і на жодному не знаходити собі остаточного місця. Якщо вона самотня, якщо в неї нікого немає, вона шкодує на свою самотність, на те, що ні з ким перемовитися словом, що ніхто їй не поспівчуває, а їй самій немає ким клопотатися, якщо ж вона обтяжена

сім'єю і їй потрібно годувати дітей, і їхні, а також інших членів сім'ї — дружини, старих батьків, турботи та хвороби покладені на її плечі, вона в глибині душі, а то й уголос, скаржиться на долю, проклинає світ і годину, в яку народилася. Якщо дівчина мала вибір і віддалася за багатого, вона не цінуватиме те багатство й своє заможне життя, зітхатиме увесь вік по втраченому коханню; якщо ж вийшла заміж по любові, любов по короткому часові причахне, а злидні ввіп'ються в печінки, й вона зненавидить злидні, а відтак і своє кохання та того, кого кохала. І якщо навіть одружиться з багатим і по любові, то й те і друге теж незабаром стане буднями, і захочеться їй ще чогось, незнаного і небаченого. І може вона в якусь мить зробити легковажний крок, на що шкодуватиме все життя.

Звісно, всього того тоді ще не знав, лежав під вовчою шкурою, мені було затишно, тепло, і думки мої були химерні, зіткані з якихось дивовижних ниток, зіткані в перевесельце одним ім'ям — Уляся. Всі ці дні я скрізь бачив її. Пройде попереду жінка, пролетить птах, зашумить дерево, й перша думка — Уляся. Ні птах, ні дерево не мали ніякого стосунку до Улясі, але чомусь викликали думку тільки про неї, нею я бачив і чув світ, нею жив — вона жила в мені безтілесно, радістю і болем, й бачив я її безтілесною, і чекав, що світ подасть про неї якийсь знак. Намагався уявити її такою, як бачив у садку, саме такою, в тому одязі, з квітами, вплетеними в коси, а бачив якусь хмарку, чимось схожу на неї. І та хмарка весь час кудись пливла. Мене мучило, що не бачу її ясно, отже, або не любив, або вже забув її образ, і я карався. Одного разу побачив жовту хмаринку, хмарка стала її обличчям, і я подумав: чому її обличчя жовте, й пригадав, що тоді стояла вона під кущем акації... У що була вдягнена, що казала — забув, пам'ятав тільки цвіт акації.

Відтручав від себе думки про Улясине одруження, як це не диво, не ревнував її. Знав, що Толстой не зможе взяти її душі, й це було хоч якоюсь втіхою. Ясно чув увесь цей час слова Анастасії Марківни, що Юліана не просто дівчина, а гетьманівна, і то не в її волі віддатися за кого захоче. Доля України важливіша за власну... Високі слова, непомірна жертва... Любив за це її ще дужче.

Я почував безмірну втому, мені здавалося, почуваю свою душу, як зморщену торбинку з сухарями, і тільки зовсім усамітнившись, зібгавшись у грудочку, міг спочити.

Я дрімав, коли в провільглій пітьмі ночі загавкали пси, й пастухи, котрі вже теж лежали, попідводилися.

— На вовка, — сказав один.

— Ні, на людину, — мовив отагас.

Собаки завалували дужче, вони аж хрипіли з люті, гавкіт наближався, і незабаром з пітьми випірнула важка, загадкова постать. Незнайомий чоловік, широко ступаючи, підійшов до пригаслого багаття. Був високий, плечистий, в руці біліла велика, обкорована палиця, якою й тримав на відстані псів. Я дивився на чоловіка з повагою, майже з острахом, як це він не боявся таких великих, таких лютих псів, не боявся ночі, сміливо йшов до чужого багаття. А він віддав тихе й коротке, що ми його ледве почули, добривечір і сів до вогню. Поворушив палицею жар, попідсовував кілька недопалків, і вони спалахнули, освітивши його обличчя. Воно було широке, пласке, побите ряботинням, з великим носом і важкою нижньою щелепою, спокійне й таємниче. Прибулець і далі нічого не казав: хто він і куди йде, чого його застала в дорозі ніч (а вівчарі в свою чергу нічого не запитували), він вийняв кисет, химерну, з перекрученим цибухом люльку, набив її тютюном і припалив від жарини, тримаючи її просто у великих, товщих на кінцях пучках. Викуривши люльку й не зронивши і далі жодного слова, подлубався в торбині, яку приніс на одному, лівому, зачепивши за нього обидві лямки, плечі, нічого там не взяв, мабуть, не знайшов, поклав на землю, поляпав по ній широкою, як праник, долонею, мабуть, готуючись покластися спати.

— Там, під кущем, у казанку є трохи кулеші, — сказав отагас.

Чоловік мовчки підвівся, узяв казанок, дістав з халяви чобота ложку й неквапливо запрацював нею. Вишкрібши кулешу, відсунув ногою казанок, заховав до халяви ложку й ліг спиною до вогню. Одна курта підійшла до нього, понюхала чоботи, далі обличчя, він погладив її, й курта лягла поруч нього. Люта, як гаспид, недовірлива курта, що й на своїх господарів шкірила зуби, лягла біля незнайомої їй людини!

Я заснув, а коли пробудився, незнайомця біля вогню не було. Ще тільки світало, пастухи спали, понакривавшись — двоє киреями, а один, як і я, вовчою шкурою. На вовчій шерсті виблискувала роса. Я сидів і думав про того, хто прийшов і пішов від нашого багаття, навіть не назвавшись по імені. Думав про нього з повагою, острахом і заздрістю, заздрив його відвазі, впевненості, незалежності.

Стати б таким самому!... Тоді б і отим козакам дав відкоша, та що там: вони й самі не одважилися б на кривду, — тільки так і можна прожити в цьому світі. В мені аж щось рвонулося вслід за незнайомим чоловіком, — попроситись до нього в товариші, молодші товариші, так би мовити, підпомічники, «підсусідки», але... його вже не наздогнати, не знайти, та й хіба він захотів би взяти собі в товариші отакого невдатного парубка!

Я прожив з вівчарями два дні, поки трохи не окріп — на кулеші та бринзі, допомагав їм чим міг: збирав хмиз у соснячку, мив казанки, моя поміч була мала й не вельми потрібна вівчарям, я це розумів, одначе все ще боявся вирушати в подальшу путь і напитував роботи в сусідньому селі. Напитував без надії й, на подив, знайшов її. Багатий господар — у нього хата на дві половини, й на хаті, на димарі, дерев'яний півень — Охрім Легкий запропонував мені стерегти леваду в кінці села.

* * *

Левада лежала в напрочуд гарному місці, над ставом, став обмежовував леваду з одного боку, з другого боку левада була обкопана канавою, яка вже майже засунулася, заросла травою та бур'яном, понад канавою росли молоді верби, з двох інших сторін — од дороги та пастівника — вона була відгороджена новенькою огорожею в дві тичини. На леваді росла отава, густа, яро-зелена, в отаві голубіли та жовтіли квіти, з яких я знав лише одні — підморельник, вони пахли медяно, п'янко, їх запах поглинав усі інші, вони мені пахли навіть уві сні. Робота моя була дуже легка, я навіть не знав, що тут стерегти, звичайно, траву, але хто зважиться викосити чужу траву, скотина також не може сюди забрести, бо ж левада огороджена.

Спорудив собі такий-сякий курінь з гілок і або дрімав у ньому, або сидів над ставком, дивився, як сплескує риба, як пробігає від куща до куща ситнягу по лататті дика курочка — біжить, і жоден листочок під нею не здригне, неначе там зовсім немає ніякого тіла, а тільки пір'я, — як вітер жене по плесу рано зжовклий вербовий листочок. Благословенний край, благословенна левада, хоч і не благословенне життя. Я думав про те, що жити потрібно не віддаючись на волю великих пристрастей, жити без ненависті й без хворобливої любові, споглядати світ і брати собі в душу, ні в що не втручаючись і ні з ким не змагаючись, змагаються люди захланні, втручаються в чужі сфери словолюбці і владолюбці, а мені тепер потрібно дуже мало. Миска юшки, окраєць хліба, ківшик джерельної води. Поживу... Як схимник. Живуть же печерники, знають одну любов — до Бога. Я теж вже знатиму тільки таку любов. Поспішати мені більше нікуди, світові я нічим не зобов'язаний, вільний від нього, і насамперед від людей, від їхньої жадоби, захланності, лютості, нав'язливої нещирої доброти. Справжньої доброти мені вже не спізнати ніколи... Шляхи ж відкриті всі, ніхто мене не має права загримати чи приневолити до чогось такого, чого я не хочу, і в той же час кожен може позбиткуватися.

Людське життя, на мою думку, є річ найдешевша в світі, часом за нього немає нічого дешевшого, його можуть відібрати за

кілька мідних монет, і буває воно нікому не потрібним, остогидлим... Але в окремих випадках його вартість необмірна. Все це мене обходить і не обходить, я хочу, нехай і не здобувшись на щось значне, жити в злагоді з власною совістю і з Богом.

І немов у покару за щось тієї ночі мені наснилася Уляся. Наснилася жаско, плотськи — боса, в самій сорочці, і я зривав з неї сорочку, й цілував її в шию, в груди, а вона одбивалася. Я жадав володіти нею, був неначе лютий звір... Це сталося в якійсь комірчині, чи не в тій, де лежав хворий... Я таки зломив її в стані й повалив на брудне, із зібганими ряднами ліжко...

Пробудився в поту й підхопився. Я злякався. Злякався самого себе. Таким себе не знав. Сором пропікав мене наскрізь, і водночас мені було мерзотно гарно, мерзотно приємно, й солодкий, ламкий щем розтікався по мені. Я збагнув, що в ту мить взяв би будь-яке тіло, не тільки Улясине, а будь-яке гарне жіноче тіло, виходило, був здатен на невшетність, на ґвалт!

Уклавшись знову, довго не міг заспокоїтись, і згадувався той сон багато разів, я омивав душу молитвою... і не міг омити до кінця. В спомині лишалось щось від тієї жаскості й мерзотної приємності. А коли приплющив повіки, чомусь мені привидівся Полуботок: великий-великий, як гора, мовчазний, суворий, іде степом і погрожує мені: «Шануйся! Шануйся!» Чи ж я не шанувався?

Виспавшись удень, я до півночі сидів на вербовім пеньку на леваді, дивився на зачароване небо, на став, на верби, над якими випливало велике ясне кружало місяця. Погавкували в селі собаки, однотонно, не вгаваючи, пищала на старій ялині сова: пі-пі-пі, — але ті звуки ще дужче підкреслювали тишу. Ночі стояли ясні, величаві. По тому, як місяць піднімався над вербами на дві чи три козацькі шапки, на став випливав човником рибалка. Він чомусь рибалив уночі, мабуть, о цій порі краще ловилася риба. На воді біліла сорочка й погойдувалася тінь від човника. Рибалка іноді кидав сіті в ставку, але частіше правував до ледь помітної у верболозових хащах протоки й випливав на річку. Повертався він по сходу сонця. Загрібав веслом дужо, неквапливо, був спокійний, зосереджений і, як чомусь мені здавалося, гордовитий. Особливо дивувала мене його сорочка — біла-пребіла, жодного разу я не бачив її помятою або брудною. Як він вправлявся при такій роботі триматися так охайно, не знаю. Одного разу знявся вітер, хвиля по ставу пішла крута, човника піднімало й кидало вділ, а рибалка загрібав так само спокійно, впевнено, неквапливо. Мені він здавався загадковим. Я трошки заздрив йому, хотілося бути схожим на нього. Бачив себе в човнику в білій сорочці й гріб до зеленого бережку, і йшов до невеличкої білої хати у мальвах

та ружах, де на мене чекала... чекала Уляся у такій же білій, тільки квітчастій, сорочці й усміхалася мені. Я проганяв ту думку й тоді бачив себе козаком з шаблею на баскому коні, мчав по полю попереду козачої лави, й трикутний прапорець майорів над моєю головою, а мій нині щасливий суперник, якого ніколи не бачив, утікав з поля бою, мчав далі й далі, мимо свого дому, до далекої Москви. Одначе частіше видівся сам собі в тиші довгої високої зали, заставленої дубовими шафами з книгами, походжав з розкритою книгою в руках, поруч мене походжав такий самий книжник у скуфії, і ми бесідували про безсмертя душі та про переселення в вічність.

Так я відпочивав шість днів, на відміну від Господа, який шість днів творив, а на сьомий відпочивав. Мене ж удосвіта сьомого дня розбудив якийсь галас. Виліз з курінця, протер заспані очі й побачив, що на леваду валом валить скотина, а огорожа в двох місцях проламана й розкидана, якісь люди бігають вподовж канави, якою обкопана левада, й висмикують насаджені молоді вербички. Зголоднілі за ніч корови жадібно хапали траву, дядьки та тітки заганяли їх у глибінь левади. Оминаючи череду зліва, я наблизився до дядьків та тіток і запитав, навіщо вони висмикують вербички.

Босий, у закасаних до колін полотняних штанях дядько ступив до мене, і я побачив, що його татаркувате обличчя спотворене злістю, а руки стиснуті в кулаки.

— Ти ба, він ще запитує...

— Мені велено...

У цю мить з-під руки дядька випірнула гостролиця молодичка в білому очіпку й засукала маленькими червоними кулачками перед моїм обличчям.

— Лакиза, посіпака...

— По гамалику його, — хтось за моєю спиною.

Щось цьохнуло в мене біля вуха, і я відчув пекучий біль на правому плечі. Хотів обернутися, але розлючена молодиця тицьнула кулачки мені в обличчя, влучивши одним у ліве око. Далі удари посипалися на мене з усіх боків. Я не захищався, тільки крутився, затулявся руками, аж поки хтось не вдарив мене по ногах, і я впав на землю. Мене били й далі — паліччям, ногами, хтось навіть протягнув кілька кроків по траві й покинув!

Я ще довго лежав у столоченій траві, а коли підвівся, то побачив, що огорожу в леваді поламано й з другого боку і якісь вершники виганяють туди худобу, шмагають її довгими барбарами й шмагають тіток та дядьків, які розбігаються попід вербами. Далі галас чинився на дорозі до села, худоба ж розбіглася по городах. Я побрів до ставка, щоб умитися. Мене водило з боку на бік, в голові гуло, й боліло все тіло.

Десь аж в обід придибав до села. Охрім Легкий не пустив мене в двір, замахнувся, щоб ударити, але тільки тусонув у плече, і я заточився та похилився на тин. Допитався про все за селом у пастухів. Левада, яку я стеріг, була раніше громадським пастівником, Охрім Легкий захопив її самочинно, загородив під сінокіс. Люди якийсь час терпіли, а цього ранку, коли гнали повз леваду на поле товар, розвар'ювалися, розпалилися й повалили жердини, а худобу спрямували в траву. На той час в одного Охрімового сина зібралися толочани. Охрім посадовив на коней синів, толочан, а також своїх підсусідків, і вони вигнали череду. Зараз справу розбирають отаман і війт.

Мене те вже не обходило. Одначе мені боліло не тільки тіло, а й душа: за віщо мене побито? Адже я не заподіяв нікому ніякої кривди, нічого не знав і стеріг леваду за їжу та чотири шаги, які пообіцяв мені Легкий, мене ж покривдили і люди, й господар. Я ні в що не втручався, зовсім не знав їхніх порядків; свої негаразди, свою злість вони склеїли на мене, навіть не запитавши, що про все те думаю. А що, справді, я думаю про все те? Лише одне: світ надто недосконалий і в ньому дуже багато жорстокостей. Я хочу жити тихо, нікого не чіпаю, але мене постійно чіпають, та ще й як. Я не винуватий перед цими людьми... А може, й вони не винуваті? Їх покривдили теж. Вони такі ж нещасні, як і я. Можливо, ще нещасніші, бо не відають, що творять. Людина ніколи не знає, що вона робить. Їй здається, що знає й що робить вона добро, принаймні, добро собі, а вона й собі сотворяє зло.

З усього цього я зробив висновок: се мені наука надалі. Про все вкладатиму свою думку, а всілякі трастя обійду десятою дорогою.

Я був понищений і розбитий, все мовби одмінилося в мені, щось умирало, й щось народжувалося незнане, терпке, димчате, народжувалося в порожнечі, схожій на ту, яка була перед сотворенням світу. Я дивувався цій порожнечі й тому терпкому, незвіданому, й щось мені підказувало, що я не тільки втікаю від кривди, від горя (хоч раз по раз наражаюся на них), від самого себе, а й шукаю себе. Либонь, таки в кривді, в горі, але шукаю. І або знайду, або загину зовсім, втрачу власну душу. Бачить Бог, не я став на цю путь, мене штовхнули на неї.

А ще мені було страшенно шкода бандури, яку розлютовані господарі потовкли на тріски, здавалося, в мені ніби щось обірвалося, ніби мене відтрутили, відрізали від чогось дорогого. Так і не заграв на тій бандурі жодного разу, не видобув жодного звуку, трохи боявся її, мені здавалося, що тільки задзвенять струни, й постане все те: недільний день, тато з ма-

мою на лаві в саду, мама, як завше, сумна, а тато, суворий і понурий, перебирає струни бандури...

Надвечір додибав до Борзни. Переночував у монастирському саду серед прочан, а вранці пішов на ярмарковий майдан в надії розжитися на якийсь сніданок. На площі гамірно, поприїжджали навколишні селяни, поважні дядьки, які на огірки кажуть «гурки», а на рядно «радно», й зупинилася там чумацька валка з Дону з в'яленим чабаком, і повідкривали міщани свої ятки, винесли перекупки кошики. Ковбаси звичайні, ковбаски грецькі — пласкі, шинка, гречані млинці в салі... Запахи гемонські!

Проте задарма ніхто не дасть і крихти, жебрати я не навчився й досі. А шинки, пивні комори, харчівні поодчиняли двері, заковтують приїжджий люд, шинкарі, шинкарки, підпомічні наймити зазивають перехожих на всі голоси, вимахують білими рушниками, припрохують всілякими приповідками. Мерщій утікати звідси, поки не запаморочилось у голові, поки не впав біля якоїсь ятки.

І враз м'який, голодний погляд зіштовхнувся з чиїмось твердим, як лезо ножа. Я дивився й не вірив собі, а повіривши, не знав, що сказати, як повестися. Так, це був він, той, що прийшов з нічної теміні до вівчарського вогнища й пішов, навіть не назвавши свого імені. Тоді я заздрив йому, поривався за ним, тепер мені чомусь відібрало мову. Чоловік сидів просто на землі під яткою й перевзувався. Він глипнув на мене один раз і мовби прип'яв мене до себе, хоч далі й не дивився в мій бік, а акуратно, як лялечку, вкутав онучею ногу, вправив її у великий рудуватий чобіт, підвівся, притупнув, притупнув ще раз і звів на мене великі, схожі на небезпечні, що всмоктують у себе все живе, плеса, очі.

— Ти спав біля вогнища. Як тебе звати і хто ти такий?

Я відповів.

Чоловік дивився вбік і щось розмірковував, мабуть, він думав: зв'язуватися зі мною чи ні.

— Мене звати Пилип Миля. Я хочу їсти і пити. Що в тебе є, щоб заставити або продати?

Підкоряючись голосу Пилипа Милі, я розв'язав торбу й показав псалтир та книгу Алевенгока. Псалтир він потримав у руці і поклав назад у торбу, кинувши: «Не годиться». І запитав про Алевенгока. Я розтовкмачив, що то за книга, й боячись нової лихої пригоди, розповів, як продавав книгу біля корчми.

Миля не сміявся з моєї пригоди, він тільки хмикнув:

— Дурне продавало й дурне купувало. Ходімо.

Повів мене до чи не найбагатшого шинку, який стояв при битій дорозі. На лавах — сукняні налавочники, на стіні карти-

на «Блудний син». В цю мить я позаздрив блудному синові: він свої митарства вже відбув, його вітають вітець і ненька, вітець замовив на його честь розкішний обід, наказав зарізати гладке теля... А моя путь — вся попереду, й ось зараз матимемо нову лиху пригоду. В кутку біля вікна витинали троїсті музики, либонь, найняті шинкарем на весь день. Миля владно махнув рукою музикам, і вони вмовкли, підійшов до обіп'ятого по стані білим мішком тлустого шинкаря, єврея.

— Тобі пощастило, шинкарю, — мовив, — ось маю найновішу німецьку книгу, по якій можна лікувати всі хвороби. Оддаю майже задурно — битий таляр.

— Варуй Боже, немає такої ціни, яка б то книга не була, — сказав шинкар. — Бесіди «Златоуст» я вчора прийняв за півдуката.

— «Златоустом» тіла не вилікуєш, — відрізав Миля. — А цією книгою — го-го.

Шинкар розкрив книгу навмання, пожував великими губами, прочитав: «Тоді беруть угорського вина, кип'ятять, додають туди меду, оцту, борсучого сала й п'ють на ніч. Кольки в грудях проходять». Читав він повільно, єврейська і німецька мови схожі між собою, і витлумачив написане правильно. Нам з Милею вельми пощастило, що шинкарів погляд упав саме на те місце, в книзі розповідалося про будову тіла й дуже мало про хвороби та про їх лікування.

— Півдуката, може, й дав би, — промовив шинкар.

— Срібний таляр.

— Півталяра, простого.

Врешті-решт зійшлися на сорока копійках — на двадцять копійок менше від таляра.

У моїх очах нині то були гроші немалі.

Одначе гроші недовго подзвонювали в кишені Пилипа Милі. Він замовив кров'яної ковбаси, галушок із салом і, звичайно ж, горілки та пива. Я вперше за останні дні смачно і вволю поїв. Пилип Миля почав гуляти — кілька разів замовляв музики, і танцював сам під ті музики, й пив, і співав на якійсь незрозумілій мові, й зачіпав чоловіків та жінок, які заникували до шинку, пригощав якогось знайомого. Присмолився до однієї молодиці, й двоє козаків уже ставали в її захист до бійки, я ж почав просити Милю, й він відчепився. На подив, п'яний Миля мене слухався в усьому, от тільки не бажав зупинитися в пиятиці. Він величав мене по імені та по батькові — Мартином Кириловичем (так я йому назвався — Мартином Рибкою, Рибка — прізвище моєї матінки, я не хотів, щоб мене розпитували, «чи не з тих я Сулимів», жадав уникнути людської цікавості, людських кпинів і навіть співчуття), а також

«паном канцеляристом» та паном семінаристом, хоч я не був ні тим, ні тим, і похвалявся перед шинковими гостями моєю вченістю, про яку не знав анічогісінько, хіба тільки те, що в моїй торбі виявилося дві книги: псалтир та Алевенгок. Коли він знову почав співати на незрозумілій мені мові, я запитав його, яка це пісня, по-якому він співає. Миля струснув великою кудлатою головою, спочатку ніби аж здивувався, що співає по-чужинськи, а тоді зронив на руки голову й довго сидів так, мені здалося, що Миля плаче. Але він не плакав, а тільки важко зітхнув і сказав:

— Я й сам уже не знаю, по-якому співаю. І хто я такий — Ахмед, Філіп чи Пилип. Усе перемішалося в моїй голові. Оці пісні — вся плата, яку маю за службу цареві та за полон турецький. Воював я під Азовом, першим на стіну виліз, і потрапив до турецького полону, й п'ять років катряжив на турецькій галері, з якої втік у порту Амстердам. Але куди мав податися: без одежі, без грошей? Найнявся в матроси на військове судно, ходив пушкарем в обороні суден торгових, двічі тонув, був на війні зі шведами, далі втрапив на судно французьке, торгове, ходили аж до Африки. Як заробив трохи грошей — пішов додому. Через Францію і Німеччину, через Польщу, стратив усе й таки добився. А тут... — Пилип махнув рукою. — А тут вже нікого. Чума забрала увесь мій рід. Лишилася одна-єдина сестра-сестричка... Улитою її звати. Вона десь у монастирі.

— У якому монастирі? — запитав я.

— Якби ж то я знав... Оце ходжу шукаю. Кілька літ тому якісь прочани заходили в моє село й сказали, що вона в монастирі. При імені своєму старому... А в якому?.. Нікому до того не було діла, ніхто не запитав. Я вже обійшов пів-України... — Миля набив люльку. — Вона була зовсім мала, як я на війну пішов. А все через вітця мого...

— У чому ж вітець винуватий? — знову запитав я й подумав про свого вітця, пригадав його смерть, і мені стало моторошно.

— Не те щоб винуватий... — Миля затягнувся. Було видно, що спомини наплинули на нього навально й він не знає, з чого розпочати. — Мій дід випав з козаків за гетьмана Брюховецького, той на догоду цареві та за царські милості наполовину скоротив козацький реєстр, тож батько поклав будь-що вернутися в козаки. Заплатив полковому писарю, і той вписав його в козацький компут. Дід мій був сумирний і тихий, а батько гарячий, ворохобний, честолюбний. Останнє важило немало. Бо ж у той лихий час чимало козаків, особливо старих і недужих, переписалося в підпомічники — цар навіть написав спеціального указа проти того. Лихим стало козаче життя,

війни та війни, чужі їх на війну женуть і свої примусом ведуть... Виборному козакові доводилося утримувати військовій справунок, і якщо він не на війні, то в прикордонній службі, на лініях усіляких, у тривозі постійній. Ниви позаростали, розор настав козакові. Одначе батько не зважив на те. І коштувало це... Ой, скільки коштувало. Бо як почали перевіряти компутні списки, довелося класти в шапку, і полковнику, і сотнику, й усім приїжджим писарям, котрі в ті списки заглядали. Трохи не старцями пустили нас... Оддав батько половину поля в заставщину. І однак... — Миля усміхнувся. — Не горював, а радів. Козаком лишився. Веселий він був, все виспівував... За чепігами, за ціпом, на коневі... Веселий і задерикуватий. Боялися його в селі, було як вип'є, то до всіх чіпляється. А гоноровитий — страх. Все хотів возвеличитись перед односельчанами. З того ранкору оддав мене і в школу. Привів якось на греблю за Хавин став і вказує рукою на криту ґонтом хату абшидованого полкового писаря, багатія Загайного: «Учись, сину, й матимеш такий дім, такі воли, такий сад». А як від'їжджав на війну, сказав інакше: «Учися добре, сину, й пізнаєш, що таке наука, що таке вчений чоловік і яка з того користь. Бо й віра свята не може стояти без науки. Ось вернуся, оддам тебе вчитись до Києва».

Але вчився я тільки три зими. В першу зиму, в заметілі, батько носив мене до школи зашушканого в кирею. Дуже вже йому хотілося, аби я став писарем або канцеляристом... Одначе батько з тої клятої війни турецької не вернувся. Цар вискочив з неї без шапки й штанів, а батька накрила сира земля. — Миля вибив з люльки попіл об закаблук, підвівся. — А з ним загинув і останній лад у нашому господарстві. І наука моя скінчилася. А те, що вписався в козаки... окошилося на мені ж. Бо як виріс, то й мене забрали на війну. А що було далі, я вже тобі розказав. Писав цареві, щоб заплатив за службу та полон — по всіх інших країнах за те платять, — і на всі картки мені відмовлено, а останній раз пригрозили секвестром. Краще б я в голландця чи навіть у турка лишився.

— В чужій вірі! — жахнувся я.

— Ет... що там... — Миля відвернувся. — Віра в тобі... Якщо вона є.

Ту ніч я гаряче молився Богу, щоб простив йому цей тяжкий гріх і інші гріхи, бо постеріг я й те, що він не вірить у святі чуда й навіть... у безсмертя душі.

— Куди ж... ішов ти, де твоя вітцівщина? — запитав я.

— У цих краях, — повів рукою Миля, але де саме його батьківське дворище, чомусь не сказав. — Сестру шукаю... Може, знайду...

Я розчулився, трохи не заплакав, і сказав, що буду йому братом, допоможу шукати сестру і, коли знайдемо її, стану їй братом.

— Я брат безмаєтний, а ти — голий, — сумно і якось мляво мовив Миля. — Куди ми її візьмемо...

Я почав його переконувати, що ми працюватимемо й застаткуємо...

Миля усміхався. Мені здалося, що він не вірить, що знайде сестру й не вельми клопочеться тим. А я навпаки — загорівся, запалився, мені вельми хотілося допомогти товаришеві, й далі ми заходили до всіх жіночих монастирів, які траплялися по дорозі.

Ми переночували на рундуці в шинку. Після того, як Миля похмелився, у нас не лишилося й шага, Миля ще трохи посидів під шинком, а далі вмився з криниці й сказав:

— Ходімо до Ніжина. Там базар великий, крамниць багато...

Я здригнувся. Не випадало мені туди йти, хоча й тягнуло непереможно. Я не знав, чи вже там Толстой, чи вже вийшла за нього Уляна. Побачити б її на мить...

Ні, цур, обійду Ніжин десятою дорогою. Побачу, роз'ятрю серце. Та й як явлюся Улясі на очі отакий обірваний, захланний? За недовгий час я зчорнів, схуд, якось у корчмі заглянув у вмазане в стіну люстерко й не впізнав себе. І я збрехав Милі, що був у Ніжині недавнечко. Миля також вже побував там, обійшов усі монастирі, йому взагалі було байдуже, куди йти, аби тільки йти. Його мандрівна душа жадала дороги, волі, нових пригод, без того, либонь, вже не зміг би й прожити. А Улита — то більше приключка і притлумлена біль у серці. В кожної людини має манячити щось попереду, велике чи маленьке, інакше їй дуже важко жити.

Саме отак важко й безнадійно на той час жилося мені. Попереду — порожнеча, безкінечна вервечка сірих днів. І хоч для мене також не мало значення, куди йти, дорогу вибирав я. Ми вдарились на Плоске, Мрин, Козари — в обхід Ніжина. Мені вже не хотілося розлучатися з Милею, хоч трохи й розчарувався в ньому за оті проциндрені сорок копійок, щось таки вабило в ньому.

* * *

Ми йшли до обіду, дорога була гарна, поміж верболозів, поміж боліт, сосняків та хвойників, траплялися й ліси великі, дрімучі, в одному такому лісі ми перепочили та підхарчувалися малиною. Її тут було гибіль, малинові хащі, густі, поплутані, тягнулися в глибінь лісу, здавалося, то зелена колюча ріка, окроплена червоним, плине під високим верховіттям. В передобідню

пору дорога повела нас поміж широких піль, де, обкурені рудим пилком, доспівали жита — покляклі, безшелесні, рідкі; великі золотисті кузьки гнули донизу, до сухої землі колосся. На горбі біліли постаті — там жали ячмінь, котрий доспіває першим. Дід і троє жінок, одна з них, либонь, господиня, дві інші — челядниці. Нива велика, вони тільки розпочали її жати.

Мені на подив, Миля, оддавши короткого добридня, взяв ввіткнутий носком у землю серп і почав жати. Ніхто його не проганяв і не казав нічого, а він жав і жав, загрібаючи широкою долонею коротке, тлусте, міцне стебло — останні весняні дощі ще встигли підправити ячмені. Тільки раз, розігнувшись, усміхнувся широкою усмішкою й кинув вдоволено:

— Бач, не розучився.

Челядниці попідводилися, зайняли постаті за Пилипом. Дід розкидав перевесла, господиня в'язала снопи.

— А ти чого стоїш, — гукнув до мене Миля. — Складай у полукіпки снопи.

— Я... не вмію, — мовив знічено.

— Зумієш. Носи до купи. Я покажу. Це дуже просто,— показував Миля. — Один сніп наспід, потім по два з кожної із чотирьох сторін колоссям досередини, тоді отако, поверх них ще двічі по два, далі — по одному, а наверх — шапку.

Полукіпок стояв як лялечка.

Наука справді нехитра, але коли припікає сонце, чоботи ковзають по ріллі й стають важкі, неначе до них вчепили колодки, і мліють руки, сповняти її непросто. Я ледве дотягнув до полудня, Миля ж працював до вечора.

І працювали ми ще два дні, поки не вижали ниву, й заплатила нам господиня щедро.

— Будемо ощадити, — сказав Миля, підкидаючи на долоні мідяки та срібний таляр, який поблискував зверху. — Вистачить нам на дві неділі або й більше. А там я приведу в такі краї... де ріки з киселю і береги з житняку. Сідаєш на берег, ламаєш окрайця і — ложкою в річку.

Я недовірливо поглядав на нього.

— Пригадуй страви, які тільки знаєш, вибирай. Всі замовимо в корчмі...

«Вибирай страви» не в'язалося з ощадливістю, та й не вельми мені хотілося їх вибирати після борщу з карасями та заправленої олією гречаної каші, якими нагодувала нас на дорогу господиня.

Але йшли ми цілий день, і на вечір у моєму голодному животі вуркотіло, як у жлукті, в яке вкинули розпечений камінь. Я перебирав у пам'яті страви, які колись бодай куштував, намагався вгадати, які наїдки чекають на нас у корчмі.

Моя голодна мрія шикувала миски з вергунами, борщем з поросятиною, полумиски з галушками, локшиною, гречаними млинцями те пампушками з сиром, пирогами з маком та медом. Ясна річ, всього того одночасно не могло бути в жодній корчмі світу, одначе корчма нам трапилася багата, й були там справді вергуни, і лемішка, й млинці, хоч і не гречані, але м'які, пшеничні, й узвар із сушених слив та терну.

Проте не пішло все те мені на користь, бо випало випити окрім двох кухлів узвару чашу гірку. Миля почав гуляти. Спочатку випив око горілки й сказав, що оце вже й по всьому, одначе по хвилі замовив стоянець волоського вина й знову пообіцяв, що на сьогодні тим вдовольниться. Може б, і вдовольнився, та до нього, побачивши гроші, які, розплачуючись з шинкарем, Пилип виймав з кишені, підсів москаль. Москалів у шинку було кілька — вони стояли в селі постоєм. Миля розбалакався з москалем і почав частувати нового товариша. Треба сказати, що сходився він з людьми навдивовижу швидко, пройшов півсвіту, а людей не знав, довіряв усім, від чого раз по раз мав кривди. Чаркувалися вони недовго, солдат швидко сп'янів, відняв чарку за здоров'я царя й вимагав, щоб за здоров'я царя пили всі, москалі й дядьки випали, а Миля відмовився, пам'ятаючи свою кривду від царя, ще й сказав, що цар Петро — причмелений. Москаль розпасіювався, казився, тупотів ногами та кричав «Мазепа», й Пилип промовисто виклав на стіл обидва кулаки — величезні, чорні, кожен як гиря, й москаль притих.

На середньому пальці лівої Милиної руки — великий, товстий срібний перстень, на якому викарбуваний якийсь чубатий птах. Перстень аж влип, вріс у палець, Миля його жодного разу не знімав і, на мій подив, не пропив. Кілька разів я приставав до Пилипа з розпитуванням, що то за перстень, одначе він відмовчувався.

На той час зринув лемент в іншому кутку корчми, де троє москалів підмовили грати в карти сільського дядька, підпомічника. Дядько сів до гри, якої не знав, не розумів її, та й був підпилий, весь час програвав. Він програв усі, які мав і які позичив ще в двох господарів, гроші, заставив воли та воза, шестеро овечок і теж програв. Простакуватий з вигляду, та, мабуть, і за вдачею, з носом-пиптем, обсмоктаними, тоненькими вусами, лупав посоловілими очима й тільки повторював:

— Оце так! Оце так!

І тоді в корчму вбігла худа довговида жінка з дитиною на руках, — хтось їй повідав про те, що чоловік програє господарство, — й вона наробила крику. Волосся вибилося їй з-під очіпка, верхні гаки керсетки розстебнулися, вона вимахувала

рукою, тицяла чоловікові дитину й голосила. І верещало, заливалося плачем перелякане дитя. Москалі спробували відтрутити її, й тоді вона стала на коліна й почала просити їх:

— Москалики-соколики, полиште його, дурного, він п'яний, пожалійте мене з дітьми, не робіть старцями. Йди, потурмаку, додому, а ви віддайте йому гроші...

— Так не бывает. Иди прочь, глупая женщина, — відказували москалі.

Бачив, як наливаються багрецем Пилипові щоки, як скляніють очі. Я не знав, що мені робити — спробувати зупинити його, адже насувається велике лихо, й шкода було нещасної жінки. Я зовсім не вмів грати в карти, але був переконаний, що солдати вчинили не по справедливості, з іншого боку, солдати, як мені тоді здавалося, це — закон, влада, а проти влади йти гріховно й небезпечно. Та й просто — їх багато... Мені ж не випадало лишати Милю одного проти трьох, хоч яка там з мене поміч, але не прийти йому на допомогу, то вже майже зрада. Дорога вже навчила мене багато чому й хоч трохи підгартувала мої тіло та душу. Проте я все ще вагався, а Миля тим часом важко підвівся, ступив до гравців:

— Віддайте чоловікові гроші!

— Та ты что, с лопухов вылез. Бывалый ведь человек, знаешь, что такое игра и честь игрока!

— Він не вміє цієї гри.

— А нам какое дело. Не садись.

Миля замислився. Затаївши подих, я чекав: ударить чи не вдарить? Миля не вдарив. Він раптом сів за стіл.

— Я буду з вами грати.

Що то була за гра, важко розповісти. Я млів душею, я потерпав, що Миля також програється, але Миля був схожий на Бога в дні сотворіння світу. Він аж переродився, ані іскорки хмелю не лишилося в його очах, був напружений, наструнений і водночас спокійний, карти мелькали в його руках, як осіннє листя в тугому вихорі. Москалі ледве встигали водити очима, вони повитягували шиї, один навіть висолопив та прикусив язика. Замовкла, злякано спостерігала за грою жінка, мало тямлячи, що воно діється, замовкло навіть дитя, господар, що програвся, притулився спиною до стіни, й по його щоках котилися п'яні сльози. Попідводилися люди за іншими столами.

Коли Миля одіграв більше як половину програних господарем грошей, один з москалів, найстарший серед них по чину, ундер, підвівся й закричав:

— Он махлюет, он играет нечестно!

Посхоплювалися й двоє інших москалів, підтримали ундера:

— Махлюет, это нечестно.

Вони почали хапати гроші, які лежали на столі кількома стовпчиками, але Миля обома руками так деменув у груди ундера й ще одного солдата, що ті відлетіли на кілька кроків від столу й попадали на підлогу. Миля згріб зі столу гроші й засунув молодиці до кишені керсетки:

— На, втікай звідси.

Та метнулася на вулицю, а Миля став у дверях, заступивши шлях погоні. Далі вчинилася шванка. В корчмі, окрім тих, що грали в карти, було ще троє москалів, вони почали наскакувати на Милю й одлітали од нього, як груші. Ніби й не вельми замахувався Пилип, одначе бив невідпорно, швидко, аж було важко повірити, що в цьому вайлуватому тілі прихована така спритність. До того ж і бив він якось незрозуміло, чудернацько, не по-нашому.

— Мазепи, предателі, — кричали москалі.

Я й отерпав зі страху, і чудувався, і навіть пишався своїм товаришем. Таки був рушив йому на поміч, але хтось смикнув мене за полу свити, і я гепнувся біля дверей.

У корчмі стояв шарварок: миготіли кулаки, лунали стогони, лайка, погрози. Врешті москалі втямили, що так їм супротивника не здолати, й погасили свічки. А погасивши, під'юджені темрявою, горілкою, кинулися грабувати корчму. Хапали пляшки з горілкою (було чути брязкіт скла), хтось щось потягнув зі столу (посипалось череп'я), і враз пролунав погрозливий вигук:

— Райці, райці йдуть.

Затупотіли ноги, хтось верещав, щось падало, в дверях миготіли тіні. Втікачів ніхто не зупиняв і не переслідував, тільки хтось вимахував рукою за кожною тінню, — я лежав біля дверей і бачив те дуже добре. Коли тупіт затих, в темряві пролунав голос — попросив, щоб засвітили світло. Корчмар, низенький єврей з лисиною на всю голову, роздмухав під припічком жар і запалив клоччя, а від нього свічу. В корчмі стояв погром, валялися битий посуд, склянки, ослінці. Дядьки позабивалися під стіл і виглядали звідти, як бички з верболозу. Миля сидів навпочіпки біля стіни й набивав люльку. Ніяких райців не було.

— То я гукнув, буцім ідуть райці, — похвалився корчмар, либонь, не вельми засмучений погромом — те йому не первина. — Прошу шановних гостей у свідки: я всіх грабіжників позначкував квачиком. — І показав паличку та глечик з дьогтем. — Завтра піду до найстаршого начальника й здрайців-грабіжників знайдуть за тими позначками.

Я аж тепер зрозумів, хто те вимахував у дверях рукою при з'яві кожної постаті.

...Миля став у дверях, заступивши шлях погоні.

Корчмар та його жінка прибрали в корчмі, і хоч як я намагався витягти звідти Милю, він не пішов і гуляв до ранку й пропив усі гроші. І тільки вранці, протверезівши, послухав моєї ради та зійшов разом зі мною з села, погодившись, що розкрут нічної пригоди може бути й не на нашу користь. Ба, навіть просто в свідки нам іти не випадало.

Треба сказати, що по пиятиці, протверезівши, Миля здебільшого ставав слухняний, неначе дитина. Почував свою вину, ховав очі, і якщо я нагадував про вчорашнє, крутив головою:

— Ти того, Мартине... Не нагадуй. І так на душі гидко.

— Нащо ж п'єш?

— А нащо ти не п'єш?

— Не хочу.

— А я хочу.

Отак розкантувалися. Добрим, злагодливим Пилип був і п'яним, але коли починав упиватись — ставав непоступливим, упертим і вельми часто дратівливим, злим, а то й жорстоким. Якщо довго не пив — також. Кілька разів я намагався не допустити його до чарки, ховав гроші, якщо вони в нас були, й казав, що ми їх загубили, й видобував по кілька шагів — на обід. Миля здогадувався про мої хитрощі, якийсь час терпів, іноді й довгенько, а потім починав хмурніти, дратуватися й одного разу побив мене. По тому напився й плакав і просив пробачення. Того разу я хотів покинути його, й не покинув, мені не дозволила совість. Розумів, що потрібний Милі, що без мене йому буде ще гірше, що мушу рятувати його, настановляти на праведну путь, либонь, колись Миля був гарним чоловіком. Лукаві, недобрі люди повели його в нетрі, налили половину його серця вогнем, злобою, друга ж половина була чиста. Під час наших мандрів, надто коли отаборювалися на день-два десь біля річки, перепочивали, прали, я переповідав йому житіє святих великомучеників, праведників, і він слухав з увагою, розчулювався й навіть плакав.

Одначе вгадати, слухатиме він сьогодні оповіді зі Святого Письма чи нап'ється, було неможливо. Зненацька на нього находила якась туга, й він казав:

— Якби той твій Лука пошмарував холодною солоною водою палубу та потер пісочком гармату, щоб шкура на долонях позлазила, помудрішав би трохи й не бридив ледачого. Йди ти з ним у болото.

Я стенався, хрестився й очікував слушнішого часу, щоб продовжити оповідь. Мусив спасати Милю, але спасав і себе, він був потрібен мені для власного спасіння. Я трохи лукавлю, бо Пилип був мені потрібен і задля житейської вигоди. Я це розумів, хоч і не зізнавався в тому. Так, іноді, надто коли в нас

довгий час не було грошей і Миля давно не пив і ставав похмурий та злий, користав мене нещадно. Зупинившись у селі — найчастіше ми зупинялися по шпиталях, — одразу розпитував шпитального старосту про мирські та церковні справи в селі й майже силою спроваджував на якусь роботу: прислужувати паламареві, дякові, співати на криласі, читати псалтир над покійником, переписувати компутні списки в ратуші й навіть... старцювати, чого я соромився страшенно і якомога уникав. Зате з Милею я нічого не боявся — в полі, в лісі, та й по містечках, селах і хуторах також. Кілька разів, величаючись перед дівчатами, намагалися позбиткуватися наді мною сільські парубки, та хоч у якій би лічбі вони не були, ганебно відступали перед пудовими Милиними кулаками. Одного разу, в помсту за свою ганьбу, знаючи, що йтимемо на ночівлю цією вуличкою, вони засіли увечері з кіллям за височенним новеньким тином, та Миля мав не тільки чавунні кулаки, а й дивовижну здатність розгадувати чужі підступи; він підважив тин і повалив його, парубки верещали та втікали в городи, хто на двох, а хто й на чотирьох.

Водночас було в Милі щось таке, що без кінця вкручувало його у всілякі неприємні, а то й небезпечні пригоди. А може, не стільки був винуватий у всьому сам Миля, скільки те, що всі намагалися скласти свою вину на зайшлого чоловіка, поглумитися, пожаковати, позбиткуватися. Милину доброту й наївність вони не раз приймали за глупство, а потульність за боягузтво. Милю, якщо він перебував у доброму строї душі, не просто було вивести з рівноваги, він терпів довго й тільки осміхався.

Але була одна задерина, одна приключка, яка не раз приводила нас до лихих пригод — Пилип дратував москалів. «Вони царські, цар їм платить за розбій, а мені за мої кривди не заплатив...» Солдатів було гибіль, на Україні появлялись все нові й нові полки, які здебільшого мали чудернацькі, іноземні назви й командувало ними багато чужоземців. Військо стояло постоєм по містах і селах, по кілька солдатів у хаті, ще недавно дозволялося ставити постоєм москалів тільки до підсусідків, тепер же від постою не звільнялися й виборні козаки, і купці та всі міщани. І поводилися ті постояльці, немов завойовники, могли зовсім не заплатити за харчі та постій, могли одняти, що сподобалося, могли поглумитися. Особливо були небезпечні, коли йшли походом, зупинялися ненадовго; господарі тоді гнали у ліс кращих коней, а дівчата й молодиці ховалися в очереті, в лозах, чекаючи, поки рота чи полк зійде з села або слободи.

По всіх фортецях були розміщені гарнізони, а на великих перехрестях стояли караули, по шляхах і дорогах куріли верхи або візками збирачі податків та казначеї, літали з командами

полкові комісари — виловлювали втеклих солдатів, а також козаків, які ухилялися від походів під Дербент, на Ладогу, в Таврійські степи. В одному селі мені випало переписати за невелику плату стаційні списки, й мене вельми здивувало, як багато стації взяли солдати за півроку з села, а саме: 68 курей, 14 гусей, 185 осьмачок житнього борошна, 12 пшеничного, 3 осьмачки круп, 4 пуди масла, 8 пудів сала, 600 ступок солі, 84 кварти вина, 15 яловиць, 41 барана, а ще горілка, цебри пива на приїзд і від'їзд високих командирів, підвози й перевози провіанту та солдатів, дрова й сіно... Село обідніло за ці півроку страшенно, й стояв там туск; невдоволення та злоба знаходили собі добру поживу. Трапилося при нас: один дядько привіз у стацію свиню, а на возі, у сіні, був горщик масла на продаж, того горщика забрали солдати, дядько розпаленів і вдарив дрюком солдата по голові. Інші солдати кинулися на дядька, на поміч дядькові побіг Миля, за ним ще кілька базарівчан. Зчинилася бійка, з якої ми ледве вихопилися.

І не знімав Пилип перед офіцерами шапки, й не пускав солдатів до хат, де ми зупинялися, й не захотів допомогти двом москалям, що застряли гарбою з сіном у рудці, а коли один з них замахнувся на нас батогом, Миля поламав батога і хотів підпалити сіно, та я не дав. Переживав щоразу вельми, й обіцяв собі утекти від Милі... й не втікав. Я все ще не міг скласти остаточної думки про свого випадкового товариша, дедалі більше переконувався, що Миля — це кілька людей, і то зовсім різних: добра дитина і розбійник, грішник і праведник, брехун і найщиріший чоловік, скромний і хвалько, розпутник і цнота. Дивувався, як усе це сполучалося в ньому й що, врешті, переважає. Залежно від обставин, переважало то те, то інше. Читав я колись книгу філософа Степана Хаввека, то він вважає, що наш світ має в різний час різні диспозиції й залежно від того міняє свої диспозиції людська душа, ті диспозиції можна визначити лише по гороскопах і дізнатися, в який час якою буде душа тієї чи тієї людини. На мої перші міркування, Пилипова вдача повністю вкладалася в Хаввекову філософію, одначе з часом я почав думати, що це не так — настрій і поведінка Милі іноді одмінювалися по кілька разів на день, а то й на годину. Може, через те, що в світі добро невіддільне від зла, одне знищує інше, одне породжує інше і якби запанувало лише те або те, світ став би сірим і нудним. Так промовляла одна половина мого серця, а друга не погоджувалася, доводила, що в світі мають панувати тільки доброчинність та порядок, бо вони — від Бога, який усе визначає і всьому дає лад. Він кличе нас добиватися досконалості, тільки в ній — ідеал людини, ним же створеної.

Але в цьому місці мої думки знову наштовхувалися на перепону. А звідки тоді страждання і гріх? Його вчинили вже Адам і Єва, творені руками самого Бога. Я заплутався, нітився душею, не мав способу, сили та розуму пізнати бодай зовнішні ознаки світу, а що вже казати про його глибини! Що таке світ і що таке в ньому я? А інші люди? Чому вони такі? Чому оці москалі накладають стацію на цих людей, відбирають їхню працю? Чому козаків женуть під далекий, непотрібний нам Дербент і вони гинуть тисячами? Це також від Бога? На ці запитання не міг відповісти, й лишалось втішатися молитвою, а також думкою, що я є тільки в єднанні з Богом, а сам по собі — нічого не значу. Може, згодом я пізнаю бодай себе й зрозумію хоч щось у цьому світі. Для цього я прийшов у нього й мандрую по ньому; для чого живуть інші люди й для чого існує він сам, цей великий, барвистий, тривожний, захланний світ, я також довідаюсь потім.

Милі трохи боявся, трохи осуджував його за схильність до пиятики, за одчайдушність і водночас дечому вчився в нього. Академія вклала в мою голову багато знань, від Арістотеля до Феофана Прокоповича, знань не для життя, а для думання. У Пилипа я несамохіть, навіть проти власної волі, вчився жити, хапатися де зубами, де руками, де пробігти, перестрибнути, а де й проповзти. Корисна наука, хоч і гірка та сумна, нею оддавна користується значна частина людства.

Було б неправдою сказати, що в своїх мандрах нас здибували тільки лихі пригоди та ми лише терпіли злидні. Розкошів, звичайно, не мали, але бували й хороші лагідні дні. Ось чвалаємо дорогою, холодком — дорога в'ється попід старими, дуплистими вербами, входимо до села, минаємо першу, другу хату, розглядаємося, де б попити холоднячку, куди краще зробити першу візиту добродійці удачі, аж нас зупиняє окрик:

— Ану ходіть-но сюди, молодці!

Зупиняємося, повертаємо на поклик го́лови. Багата, видно вже на перший взір, вельми багата хата з високим, широким ґанком, обвитим виноградом, за хатою осокори, на одному буслове гніздо, в праву руку — сад, в ліву — двір з хлівами та коморами, звідти в'їзд, а вхід — через хвіртку навпроти ґанку. На ґанку сидить чоловік з густим пишним, що ледь в'ється й пшеничною хвилею нависає над чолом, чубом, розкішними пшеничними вусами, тугим, трохи схожим на котячу морду, обличчям, у вишитій сорочці, розімлілий, роздобрілий, либонь, щойно смачно пообідав, на одному вусові ще видно білу цятку — необлизана сметана, перед ним стоїть кухоль з узваром, на таці — груші та великі жовті сливи — запиває обід, засмачує його садовиною. Ліва брова ледь заломлена, права — тро-

хи опущена, — одразу видно — не простий козак, місцевий урядовець. Та й хто інший може дозволити собі розкошувати на ґанку такої днини: Петрівка, давно минули Петро та Дем'ян, жнива, вчора був Паликопа, сьогодні всі в полі, на роботі, поспішають, а він сидить, знічев'я поглядає на шлях і зупиняє окриком усіх проїжджих і перехожих. Не зупиниться одразу, пошле навздогін наймита, а то й поскаче козак та заверне непослуха назад.

— Охрім Шквиря, місцевий сотник, — одразу, щоб не було ніяких непорозумінь, відрекомендовується. — Хто такі будете і куди йдете?

Миля відсторонює мене, виходить наперед. Він — втілення покори, лагідності, доброти й доброзичливості, ще й глибокої шаноби: велика кругла голова з зім'ятою мичкою чорного, з ранньою паморозззю сивини чуба схилена, руки опущені (в лівій — шапка), плечі схилені, великі круглі очі чисті та ясні. Я сам дивуюся такій Милиній переміні: чи його втомила довга дорога й сподівається на відпочинок та поживу, чи й справді йому сподобався сотник, тільки ж бо я знаю, що ті очі бувають і пронозливі та хитрі, й злі, й ледачі.

— Хто ми і що ми, вельце ласкавий пане? Про себе скажу: й сам не знаю, хто я. Так, перекотиполе, колишній охочекомонний козак Прилуцького полку, а далі турецький галерник і матрос, і гармаш на суднах французьких та голландських... Валасаюся по світу, бо нема куди прихилити голову, там помахаю ціпом, там мішки попиряю, там допоможу коня підкувати, там підморгну молодиці, й вона насипле миску борщу. А інша й варениками пригостить. Якщо підморгну гарно...

Сотник смачно засміявся. Потютькуватий і простакуватий Миля нині неймовірно тонко вловив сотників настрій: той випив чарку, смачно поїв, роздобрів, розніжився, його душа жадає ще чогось солодшого, бодай у жарті, й Миля солодить йому її. А щоб сотник до кінця зрозумів, що то жарт, Миля докидає:

— Але якби сподівався на ті борщі, давно б ноги простягнув. Простий, значся, я чоловік. А ось він, Мартин Рибка, — тут Миля відступає убік, являючи сотнику у всій красі мою нужденну постать, — отакий, незавидний на вигляд, отрок достоїнств великих і талантів значних.

— Що ж він уміє? — недовірливо каже сотник.

— Запитайте краще, чого він не вміє, — покірливо, але й з достоїнством мовить Миля. — Голос має такий, що мертвих піднімає. Пройшов філозопію і богослов'я, — ллє ку́лі Миля (ох, як ллє, я червонію й нічуся, але боюся сказати правду, заперечити Милі, бо він мене потім з'їсть), — всю службу Божу,

навіть кафізму напам'ять шпарить, у всіх науках вправний, особливо в гісторичній, парсуни знатні малює, житія святих оповідає так, що ті святі стають ще святіші...

— Ану заспівай «Іже херувими, царице моя...», — велить мені сотник, але Миля докірливо й прохально водночас хитає головою:

— Ваша вельможність, після такої довгої дороги, спеки сухим горлом можна попсувати святу молитву і явити не той, що вподоба ваша милість, голос. Звичайно, він заспіває й так, але було б краще, якби він вповні і у всій красі втішив ваш тонкий слух.

Я вже ледве переводжу дух від Милиного словоблуддя, не властивого йому, і хочу щось сказати, але сотник перепиняє мене:

— Доречно. Оришко, — кличе наймичку, — нагодуй прочан. Та не скупися.

Ми їмо всмак, наїдаємося донесхочу. Одначе, коли виходимо на подвір'я, виказувати свій співоцький хист мені випадає не одразу, бо біля ґанку стоять двоє козаків, які прийшли позиватися за якесь сіно, а за яке, я не можу второпати з їхньої мови, бо вони кажуть не водне, перебивають одне одного й взивають одне одного всілякими невшетечними словами і навіть сукають дулі.

Сотник довго слухає, погладжуючи вуса, далі починає їх посмикувати й врешті:

— Гавриле, Митре! — Через перелаз перестрибують двоє козаків. — Посади обох у погріб, нехай там посидять та погомонять, може, дійдуть згоди. Пива жбанок поставте їм... А закусі не давайте. Повечеряють ладком у того чи в того вдома.

Як я побачив пізніше, отако сотник Охрім Шквиря судив майже завжди. Я співаю йому «Богородице, зри скорботу мою» і «Богородице, діво», по тому сотнику виносять скрипку, і ми вдвох співаємо «Іже херувими...», «Святу Марію» та спасівських пісень. Шквиря співає й заплющує очі, він вельми кохається в співі. Як я потім побачив, не пропускав у церкві жодної служби, ставав завжди попереду, біля самого криласа і, якщо дячок затягував не на той глас або півча брала занадто низько чи високо, поправляв. Тільки мене, їй же Богу, не поправив жодного разу, хоч сам визначив мене в піддячі й наказав, щоб поклали мені платню. Я співав і з півчою, і при панотцеві, прислужуючи йому — подаючи то Біблію, то кадильницю, то свічі, допомагаючи правити літургію. Гарного клича чоловіком був сотник Шквиря, іншого такого мені не доводилося бачити. При церкві був шпиталь, у якому лежали покалічені під Азовом козаки, а також тулилося чимало інших калік і

старців, і на всіх він щотижня посилав круп, хліба, горілки, дві свічі й сплачував прачці та кухарці, й вона варила страву на всіх, на відміну від інших шпиталів, де кожен капарив страву собі сам.

Вдачі пан сотник був лагідної, часом впадав у смуток і зажуру й тоді замикався в хаті й не виходив по кілька днів. У нього померли дружина та син, лишилася дочка, й він віддавав їй всю свою любов, навіть у походи намагався не ходити із-за неї. Але невідомі нам шляхи Господні й добро не завжди оплачується добром, по кількох роках довелося мені побувати в посильці в пана сотника, і я не впізнав ні його самого, ні його колись такого затишного, тихого гнізда. Узяв пан сотник собі зятя, узяв дочці до любові безмаєтного хорунжого, передав йому все господарство, а хорунжий виявився людиною ворохобною і підлою, й розпочалися поміж ними сварки та бійки, й люто билися вони на шаблях, і відрубав хорунжий сотнику праву руку. Я вже знайшов старого, зморщеного, зжовклого чоловічка, який сидів на призьбі, нюхав німецьку табаку й витирав рукавом зажурені, в червоних прожилках сльозливі очі.

Якийсь незрозумілий триб життя людського: все, що починається добре, здебільшого закінчується погано, веселе вінчається сумним, а безмрійне — тяжкою думою. Який з того зробити висновок, не знаю, дехто тлумачить так: живи, поки можна, розкошуй і гуляй, а дехто — навпаки: не випробовуй долю — не жартуй з нею, живи праведно в постах і молитвах, і тобі воздасться.

Але ж сотник Шквиря жив праведно?!

...З поля йде череда, здіймає на всю вулицю куряву, корови поспішають одна поперед одної, вим'я їм розпирає молоко, в декотрих воно ціркає з дійок на дорогу. Дорога, верби понад нею, хліви й хати — геть усе пропахло молоком.

— Молочка оце б попити, — мовить Миля.

— Ти що, не наївся? — дивуюся я.

— Та... Дитинство згадалося... Мати... Славна вона була в мене, — й ніяковіє.

Вперше цей закоржавілий волоцюга, випивайло згадав отако матір, і в моєму серці скипається сльоза, бо ж і моя мати була добра та славна, й сподівалася знайти щастя в дітях, і пішла на той світ, не знайшовши його, а мене зла доля, злі люди покривдили навіки і пустили по світу старцем з оскуділим серцем. І я також запечалююся, й той хороший настрій, який зродився в моїй душі після гостин у пана сотника Шквирі, в'яне в ній.

З легкої руки пана сотника велося нам і малося в тому селі гарно. Скінчилися жнива — врожайні цього року, — люди вітали паляницями та пампушками з нового урожаю Маковія та

Спаса, а там уже підоспіли Головосіки, а за ними й Друга Пречиста та Здвиження. Люди в селі були сумирні, працьовиті та добрі. Якось упіймали з чобітьми зайшлого злодія, водили його по селу, й ніхто не хотів упізнавати свої чоботи, аби не ставати в позов, аби не впала з його рук на християнську душу кара, так і відпустили того злодія з чобітьми, хоч гаразд знали, що чоботи не його, прийшов він у село босий.

* * *

Кажуть, місце людині Богом визначене. Але ж кажуть і так, що сама людина прикрашає своє місце. Мабуть, тут сполучилися те й те. Яке то було гарне місце! Які то були славні люди! Село розкинулося в неширокій долині, зі сходу до нього прилягав сосновий бір, посеред села — величезний став, попід берегом плаває притоплений човен, і дітвора бовтається довкола човна та регочеться, а увечері, як зійде місяць, все село, з вербами, осокорами, церквою, хатами, зорями в небі, відбивається в тому ставу, й дівчата ходять колами за греблею, і всі такі молоді та гарні, і в кожної в коси вплетено, або настурції, або королевий цвіт, або чорнобривці. Хлопці стоять під вербами, палять люльки і вже потім, як місяць заплутається в осокорині, розбредаються з дівчатами парами понад ставом. Я сиджу на ґанку шпитального дому або на паперті церковній, і серце мені мліє солодко й тоскно.

Сколихнуть тишу музики, й сколихнеться моє серце, та ще як заграють пісню, яку я грав для Улясі... І згадаю її очі, й відгадаю аж тепер все, що викликала в неї моя пісня. Музика завше жила в мені, в семінарії та в Академії вона не давала мені опуститися до спудейських шахрайств та обманів, в дорозі до Валдаю вселяла в мене силу, музика веде до Бога і для того вигадана людьми.

Одначе це якась інша музика... Хихотлива, гріховна, вона зваблює дівчат та хлопців, я відчуваю це, зваблює й мене, і я почуваю, що таки зваблююся, що моє тіло наливається гріховним, поганським жаром, і серджуся.

А потім дівчата та хлопці розбредуться по вуличках та завулках, а став мрітиме, як заворожений, а я все сидітиму, й вийде та сяде поруч мене шпитальний староста, він же й сторож, Явтух, та розповість, що є в їхньому селі баба Ївга, яка в темні ночі літає на веретені довкола ставу, а в світлі злітає в саме небо й знімає найяснішу звізду та ховає під бочку.

Я слухаю та вдаю, що вірю, бо вже знаю бабу Ївгу, й знаю, що вона справді в темні ночі дивиться в хмари, як всі справжні чародії, і носить під пахвою веретено, й туляється в жнива по полю та накликає на хліби морози, й знайшлися були в селі

люди, котрі злякалися Ївжиних чарів, і почали вимагати в пана сотника, аби дав бабу до квестії, але пан сотник присоромив тих неборак, вказавши їм, що баба Ївга несповна розуму і всі в селі відають про те, та й чи ж можуть морози вдарити в місяці липні, хіба вони впали хоч раз?

Вдень я допомагаю в церкві дякові та паламареві, виконую всіляку роботу по її оздобленню та прибиранню, я пораюся за піддячого під час служби Божої — ношу чашу, роздаю антидор, роздмухую кадило, співаю на криласі, читаю псалтир над померлими. Й випали мені незвичні, небачені ніколи раніше треби (дяк на той час занедужав): вернулися з-під Дербента козаки й привезли сумні звістки аж у чотири двори, й відспівували засипаних дербентським піском козаків так, неначе вони щойно померли, тільки замість трун з тілами стояли порожні мари, покриті чорним сукном. І ридали жінки та плакали діти, й горіли свічки-громниці — великі свічки, які ставлять біля померлих, і читав я требника, тільки не читав розрішительної молитви, а по тому клали на мари вінок барвінковий і обносили кругом церкви. Дивні це були похорони, й хоч не було мертв'яків, почувався я погано, тривожно, й думки всілякі бралися до голови.

Жили ми з Пилипом при шпиталі, платили за ночівлю по два шаги, я заробляв у церкві, Миля — підручним у бондаря. Той бондар славився на всю волость, окрім бочок, барил та діжечок, робив діжі на тісто, кадівби та ступи. Бочки, барила та діжечки Олекси Бондарчука розкочувалися по всіх дворах, були міцні й ладні. Олексині вироби в волості впізнавали з одного погляду. Бондарчук тримав двох наймитів і охоче взяв Милю.

Як я вже сказав, жили ми при церковному шпиталі, в коміркі, одначе приходили туди здебільшого тільки на ніч, Миля цілісінький день пропадав на роботі, я порався в церкві або тинявся по селу, в мене завелося чимало знайомих, та й заможні господарі часто закликали до себе — то картку синові в військо написати, то тестамент скласти, а то й просто поспівати та почитати Святе Письмо. Найдужче я вподобав хату старих Білокобилок — бездітних діда та баби. Стояла та хата скраю вигона, на горбочку, панувала своїм димарем і своїми осокорами над усіма іншими димарями та осокорами, вона найперше впадала у вічі прочанам та всіляким іншим подорожнім, котрі й завертали до неї. Хтозна, що їх вабило туди найбільше — низенький перелаз біля воріт, добре втоптана стежка чи пізнє світло у вікнах, одначе вони не помилялися. Дід та баба давали притулок усім, обоє леліли ласкою до людей, обоє любили послухати про те, що діялось, діється й содіється в світі. Я заникував туди майже щовечора — погомоніти, почитати Святе Письмо та розказати притчу.

...Лежать посеред хати на соломі прочани, потріскує в лежанці хмиз, бурмоче біля вогню куліш, потріскує під комином скіпка, вставлена в «бабу» — глиняну грудку з проткнутими в сирій глині дірками, а я лежу на соломі, приплющивши очі, та оповідаю про святого мученика, як він сміявся над своїми мучителями, вони пекли його синім залізом, а він співав славу Господу, й чув я, і чули всі скрежет зубовний, і чули лев'ячий рик, і бачили, як кидався на святого лев, і всі тоді жахалися, найпаче діти, а вони вельми полюбляли м'які кубельця в соломі Білокобилок, і всі ціпеніли, й чути було стогони та схлипування, й першим починав плакати Миля й довго не міг утішитися. Одначе бувало він же й псував ті наші посиденьки.

Пам'ятаю, розповідав я про те, як ходив по жидівській землі Христос і як прийшов він у город Ієрихон, де було люду сила-силенна й старшин усіляких багато, а найстаршим серед них був Закхей, немилостивий і лютий, котрий не вважав ні на бідного, ні на вдову, ні на каліку. Драв з усіх. Отож іде Господь по Ієрихону, люд довкола нього товпиться, прийшов і Закхей подивитися та покепкувати над простаками. Зросту він був малого, не видно йому нічого за спинами та головами, от він і виліз на дерево. Воно стояло далеченько, одначе Господь звертається прямісінько до Закхея: «Злізь, — каже, — Закхею, хочу до тебе в господу піти». Й пришли вони до Закхейової господи, й вітав його Христос, і спізнав Закхей гріхи свої, і впав Господу до ніг. Роздав половину свого багатства бідним...

Миля не дослухав, плюнув у вогонь (а це само по собі гріх великий) і сказав:

— Бридня це все.

— Як то бридня, — сполотнів я. — В Писанії Святому...

— А якщо не бридня, тоді Господь також жив не по правді. Чого він попхався до того Закхея? Чого пішов до грішника?

— Як чого? Спасати, — сказав я.

— Спасати багатія? А всі старці так і залишилися старцями, бідні — бідними? То ж їм і сподіватися ні на що... Господь піде до багатого, цього самого... Закхея.

Я спробував заперечити, намагався розтлумачити Пилипові, що Господь не може спасти всіх, що він робить те в приклад іншим, але Миля не захотів слухати. Одягнув кунтуш і пішов. А я всю ніч молився за нього.

З того дня він почав навідувати Білокобилок все рідше й рідше. А потім перестав приходити туди зовсім. Іноді не приходив до шпиталю навіть на ніч. Коли він не прийшов ночувати вперше, то я наступного дня побіг до бондаря провідати його, бондар з двома наймитами гупали під повіткою дерев'я-

ними молотками, Миля ж носив від криниці барила з водою, аби замокали. Він наливав водою новеньке барило, брав його за вінця пальцями й ніс та ставив у рядочок біля комори, нестеменно так носять макітри та горщики господині. Я вкотре подивував Пилиповій силі. Пилип мене мовби й не помітив, носив бочки й носив, а потім сів на дубовий окоренок, запалив хитромудру перекручену муругу люльку й дивився в поле, яке починалося за бондаревим обійстям. Там жовтіли стерні, над якими кружляло гайвороння, воно мені нагадало про недалеку осінь. Мені по серцю черконула Милина байдужість, донедавна я вважав, що ми товариші, я — товариш молодший, він — старший, неначе старший брат або й батько, в мене ніколи не було товариша, і я вельми цінував нашу дружбу, дарма що бачив у Милі безліч недосконалостей і навіть незугарностей. Миля міг сказати кому-небудь щось обмильне, не дотримати обіцянки, але зі мною він був правдивий та щирий, і мені здавалося, що він любить мене. Щоправда, про це ми ніколи не говорили, Миля взагалі не любив розповідати про себе, здебільшого мовчав або мугикав щось собі під ніс, а що, не розібрати. Упившись, посміхався на всі боки, співав пісень, здебільшого не наших, чужинських, чим вкидав незнайомих людей у підозру або переляк.

Якось я повів з ним балачку, що ось, мовляв, знайдемо його Улиту, обсядемось десь на скупні й почнемо господарювати втрьох. Миля довго мовчав, я думав, що він обмізковує мою пропозицію, а він раптом сказав:

— Проп'ю я все, і своє, і твоє, і Улитине.

Я стенувся й подумав, що так воно може й статися. А ще подумав: це від того, що Миля згубив одміну поміж добром і злом, згубив путь істинну. Й намагався його настановити на неї молитвами, притчами, оповідями про життя святих праведників. Миля ж часом збивав мене з пантелику несподіваними запитаннями, скажімо, такими: то все святі, вони десь там, покажи мені праведників на цьому світі, хто з багатіїв роздав своє майно бідним, у якому царстві-государстві є старшини, які не обдирають своїх підданих, чому цар не сплатив мені грошей полонянських?

На ці запитання я був не годен відповісти.

— Оце знайду Улиту, заберу з монастиря і поженю вас. Вона майже такого віку, як ти. Піду в мандри, а до вас навідуватимусь відпочити.

Я не захотів розчаровувати Милю, хоч знав, що вже ніколи ні на кому не одружуся.

Останнім часом я майже згубив Милю з очей. Унадився він у шинок, пропадав там, іноді й заночовував. У тому шинку

порядкувала Каська, жінка моторна, горласта, лукава. Казали, що підпилих козаків вона пригощає горілкою, настояною на тютюні, ще й обшахрайовує їх, казали, що підкуповує горілку «чорну», курену таємно, не по закону, казали, що бере в заклад усе, навіть сподні, й казали, що перепродує крадене. А з вигляду свята та божа, губи чирвою, в очах веселі зайчики, показна з себе, ставна, огрядна, перса, прости Господи, так і рвуться з шнурівки, лицем вродлива, червонощока. У Каськи був чоловік, чумак, він рідко коли навідувався додому, соромітники піджартовували, буцім він боїться своєї Каськи, з нею жила й мати, пащекувата тітка, вона наглядала за господарством, бо мали корови та вівці й чималий шмат поля, на літо наймали наймита.

Кілька разів я навідувався до шинку й кожного разу здибував там Милю й вельми був подивований, що Миля не п'яний. І був він якийсь... таким я його раніше ніколи не бачив: веселий та балакучий, і навіть показував за столом мудрації, котрі приводили всіх у велике замішання: крутив варені яйця, й вони кудись зникали, втикав у одне вухо голку-циганку й витягував з другого, підкидав угору шеляга, а клав на стіл два. І був... байдужий до мене. Байдужий геть, просто не помічав мене.

Здавалося, він забув про все, про наші радощі, про наші злигодні, про наші спільні молитви, про ночівлі в полі та в лісі, коли здається, що в світі немає більше нікого — тільки нас двоє, і згинь один — згине й другий. Мене це не те що стривожило — я вже не боявся доріг, та й нині мав гарний прихисток, — спантеличило, образило, обурило. Спочатку я спробував крутитися біля Пилипа, сподіваючись, що він зверне на мене увагу, в'язнув до нього з розмовами, але він одмахувався од мене, наче од набридливої мухи, тоді я вирішив покарати його своєю відсутністю, своєю байдужістю. Кілька днів не потикався в шинок, впевнений, що він сам прийде до мене, але Миля не йшов. І я впав у тугу, в яку вплелася злість. Думаючи про Милю, я насамперед думав про його недосконалості, вади, віднаходив їх безліч і радів: за ким я шкодую, з ким водив дружбу! Сліпець!

Але хоч який був недосвідчений, почав помічати, що особливо пожвавлюється Миля в присутності Каськи, тоді він стає Милею, якого я раніше не знав: штукарем, мартоплясом, дотепником і сміюном. Якось, коли він оповідав при Касьці про наші мандри, я зауважив йому (Каська вже пішла), що Каська не та жінка, перед якою можна виставляти товариша на посміховисько.

— Яка це не така? — невдоволено мовив Пилип.

— Ну, така... Легковажна.

— Що ти знаєш про Каську, блеєш, як теля, — обурився Миля.

Я образився, але іншого разу вже навмисне почав переповідати Милі те, що говорили про шинкарку по селу, й Миля захищав Каську з такою ярістю, що я зрозумів усе. Тепер він вже й сам, ледве ми здибувалися, не помічаючи, що стає набридливим і навіть смішним, починав розхвалювати Касьчині достоїнства, й така вона, і така — й розумна, і добра, й сердобо́льна — ну хоч ікону з неї малюй. Те, що я розгадав Пилипову переміну, не заспокоїло мене, навпаки, в мені спалахнула зла ревність. Захотілось помститися Милі, та що я міг йому зробити?

Доля помстилася сама. І Пилип не був ні в чому ніскілечки винуватий. Навпаки, як я вже сказав, він на той час рішуче перемінився, його мовби несла весела, одчайна хвиля, й він летів на її гребені й з того гребеня дивився на інших — поблажливо, зичливо, привітно. І навіть коли одного разу в шинок увалився п'яний, роз'ятрений солдат, котрий тягнув, неначе скотину, миршавого, з довгою чорною шиєю селянина, який дивився покірними скотинячими очима, — п'яний солдат ухопив на вулиці селянина й вимагав, щоб той вів його до молодиці, а селянин, не знаючи, як відкараскатись, привів солдата в шинок, — Миля не скипів, не оскаженів, а тільки міцнопреміцно взяв солдата за обидві руки, примусив випустити мичку змицьканого дядьківського чуба й посадовив на лаву. А потім замовив кварту горілки, й вони випили з москалем, і той пішов. І я образився за Милю й за всіх нас, скипав ядучою жовчю, вишукуючи ущипливі, принизливі слова, котрі адресував Милі.

А Каська плавала по шинку, неначе пава — пишна, величава, впевнена в собі. Я ж почував тривогу, мені здавалося, тут, у шинку, саме повітря нездорове, наповнене нею, гріхом, оманою. Я сидів у куточку біля печі сердитий, покинутий і недобрими очима дивився на Каську та Пилипа. Боже мій, які ми захланні, які немилосердні до чужого щастя! Хоч, якщо поміркувати розважливо, так його там і бути не могло. Я думав про своє кохання, думав про кохання Пилипа та Каськи й возносився над ними. Хоч чим мені було возноситись!.. Майже кожне велике чи мале кохання кінчається однаково, гріхом, а потім, власне, нічим — споминами добрими або поганими. Але без нього життя б стало сірим, як рядно.

Одного вечора підпилий Миля показував всілякі мудрації, вивернув свою кишеню, й з неї випав разок намиста — з дрібненьких червоних камінців, поміж тими камінцями поблискувало кілька такого ж розміру золотих кульок. Миля одразу

підібрав та заховав намисто до кишені, але те не лишилося непоміченим, червонясте намисто гаразд знало в селі чимало молодиць та дівчат, Каська не раз похвалялася ним. Чутка побігла по селу, як вогонь по пороховій трубці до бочки, й долетіла до родичів Касьчиного чоловіка. Ті заявилися до управи. В понеділок двоє осавулців прийшли до бондаря й забрали Милю та посадовили до маленької комірчини, яка містилася за кімнатою писаря біля дверей, котрі вели на подвір'я управи. Зізнаюсь на власний сором — спочатку я був зрадів тому («Ага, не слухався мене, зв'язався з нецнотою»), а потім злякався. Бо того ж дня до управи покликано Каську та її пащекувату матір, прозивану в селі Рахубою, й ті наробили лементу: украв проклятий зайда дороге намисто, вони шукають його вже три дні, намисто лежало в прискринку, загорнуте в полотно. На тому скінчився день, я не знав, що думати, не вірив у Пилипове злодійство, але ж кілька чоловік бачили намисто в Пилипа. Увечері я спробував прокрастися до комірчини, в якій сидів Пилип, але осавулець не допустив мене, а двері з другого боку зборні були замкнені.

Наступного дня суд зібрався з самого ранку. За широким столом сидів поважний, урочистий, нахмурений Охрім Шквиря, він покусував пшеничного вуса, справа була до ката неприємна, але тут він не міг одбутися звичним: «Годіться», бо й не любив брехні, обману, нецноти, пильнував порядку та доброї слави про своє село, свою сотню. По обидва боки від нього сиділи писар та кілька осавулців. Біля управи зібралося чимало люду, мені довелося докласти чимало зусиль, аби пробитися до одного з вікон, аби побачити, що робиться за ним. Вікно було прочинене, і я не тільки все бачив, а й чув.

Двоє осавулців ввели Милю, він був спокійний, тільки якась дивна, трохи ніякова усмішка блукала на його широкому, як днище в бочці, обличчі.

Миля знову одвівся, сказав, що намиста він не крав, знайшов його в шинковому дворі.

Тоді один осавулець припровадив до хати Каську, вона ступила два кроки, спіткнулась, чомусь оглянулася на двері, зупинилася перед суддями.

— Скажи, Касько, — звернувся до неї Шквиря, — звідки взялося в цього чоловіка, який називає себе Милею, твоє намисто?

Обличчя і шию Каськи залляла червона фарба, вона ковтнула слину й мовила:

— Він украв. — І тицьнула рукою в той бік, де стояв Пилип, а сама відвернулася.

І в ту мить до управи влетіла Рахуба, закричала, залементувала, бризкаючи слиною з тонких, синюшних губів:

— Він злодіюка. Він і сало в нас покрав, і рибу в'ялену. Дайте його на квестію та всипте йому...

По сотниковому обличчі пропливла темна хмара, він звернувся до Каськи:

— Дати його, Касько, на квестію?

Каська знизала повними плечима:

— Дайте.

Я бачив, як одмінився на обличчі Миля, як його всього неначе перекосило, він скривився, немов з великого болю, і враз хижо ощирив рота й прохрипів:

— Оце так, Касько! А я, дурний... Що ж, ти мене не помилувала, не милуватиму і я тебе. — І вже до суддів: — Поступаючи подлуг права посполитого, речу: намиста я не брав. Вона сама дала мені.

Неначе вітер прошелестів по хаті, загули ті, що товпилися біля вікон, а ті, які стояли далі, напирали, перепитували, що сталося.

Загомоніли й ті, котрі були в хаті, й сотник постукав по столу долонею:

— Тихо. — Й до Милі: — Кажи!

— Вона дала мені поносити намисто, а я їй свій перстень. — Пилип показав ліву руку, на середньому пальці білів пружок від перстня. Я одразу повірив, що Миля каже правду, вельми він дорожив тим перстнем, ніколи нікому його не показував і жодного разу не заставив у шинку. — Так, був я Касьчиним милосником, і в ласці своїй вона зняла намисто в себе з шиї та поклала мені в долоню.

— Бреше він, харцизяка, — залементувала Рахуба. — Він цехований на тілі. Не вірте йому, він зайда, поганець, лайдак. — Вергала лайливі слова, а що не знала нічого ні про Пилипа, ні про рід його, повторювала ту саму лайку кілька разів, і сичала, й поривалася вдарити Милю.

— Касько, — суворо сказав Шквиря, — ти грішила проти сьомої заповіді?

Касьчині очі бризкали люттю.

— Не грішила. Бреше він.

Сотник покусував вуса.

— Дайте сюди Євангелію та книгу «Порядок».

Розсовуючи плечима людей, писар пішов до своєї кімнати і вніс Євангеліє та хрест, а також судову книгу «Порядок». Книгу «Порядок» поклав біля сотника, Євангеліє, а на ньому хрест, посеред столу.

— Що ж, — задумливо мовив Шквиря. — За законом першою має дати присягу повідна сторона. Склади присягу, Вівде.

Я завмер, зачаїв подих. Ось зараз Касьчина мати ступить крок уперед, покладе руку на хрест і в одну мить приречe Милю

до катівницької смерті. Страшна це річ — присяга на хресті та Євангелії, але страшна й неслава на дочку, я вже вірив Милі, але, кажуть, є такі люди, які можуть скласти обмильну присягу. Їх дуже мало, одиниці, це несостеменні грішники, й караються вони потому тяжко, до смерті, але що потім з того Милі? Що з того мені, котрий втрачає єдиного товариша!

Рахуба зяпнула ротом, подивилася на дочку, на суддів, враз опустила голову й почала вдавати, що поправляє кибалку.

— Я... не знаю.

— Тоді покличте Філона, він учора приїхав, — звелів Шквиря.

Осавулець прорив плечима дірку в натовпі й потягнув з сіней чорного, зашмаленого Філона, чумака, Касьчиного чоловіка, який лупав очима й озирався на всі боки.

— Ти все чув? — запитав його сотник.

— Та все, — понурив голову Філон.

— Можеш скласти присягу за свою жінку?

Філон буцнув головою, неначе бичок, який хоче когось ударити, й кинув з-під лоба:

— Нехай за неї чорт складає. Псу вона жона, а не мені. — Й подерся крізь стовписько тіл надвір. За ним кинулася Рахуба, всі (і я також) вважали, що вона втікає, але по якомусь часові вона вернулася й притягла за собою Філона. Той переминався з ноги на ногу, набичивши голову, в шапці, яку забув скинути.

— Я... себто... готовий присягнути.

— Е ні, — заперечив один з осавулців, товстий, як бочка, чоловік з головою, що вросла в шию. — Ти побіг з права. Це вона, Рахуба, Вівдя тобто, умовила тебе вернутися.

Філон задки відступив від столу. А Шквиря для чогось погортав «Порядок», глибоко зітхнув і звернувся до Каськи:

— Твоя черга, Касько.

Каська мовчала й дивилася в підлогу.

— Може, Касько, він усилував тебе до гріха спросного? — раптом кинув Касці рятівного мотузочка один з райців, який сидів з лівого краю. — Може, в тебе не стало сили?

Я дивився на Каську, дивився на стіл, де лежало велике, в металевій оправі Євангеліє та поблискував самоцвітами хрест, і мені аж терпло в грудях. Мені здавалося, що Євангеліє то засвічується ясним світлом, то тьмяніє й росте на очах: вже воно на півстолу, вже на весь стіл, а хрест аж загорівся зеленуватим світлом, яке проникало в груди. Я подумав, поклади в цю мить на нього два пальці та склади неправдиву присягу, пальці згорять на тому вогні.

Мабуть, щось подібне відчувала й Каська, бо відступила від столу й аж заплющила очі. Тоді втрутився до розмови ще

один осавулець, мабуть, не тільки для того, щоб дознати правди, а наперекір осавулцеві, який захищав нецноту Каську.

— Яке там усилував. Ви не знаєте Каську! Моєму покійному кумові, Митрові, вона заборгувала чотири вози сіна й розрахувалася в один раз. Він сам мені розповідав. Покликала до стодоли, сказала, що його там чекає жінка, він пішов... І того... вже не вирвався.

В зборні знявся регіт. Каська затулила руками обличчя. Не сміялися тільки Шквиря, осавулець, який рятував Каську, та сам Пилип. Хоч справа поверталася для нього на добре, він стояв темний, похмурий, засмучений.

Життя його обманювало безліч разів, він і сам обманювався не раз, але цей обман був йому особливо важкий. Міцно приріс душею до Каськи, приперчила вона йому серце, либонь, і любощі їхні були палкі, бо хіба б оддала Каська, хитра й пронозлива, свою найкоштовнішу річ, але чому тепер вона так швидко відмовилася від усього, адже він брав вину на себе, сказав, що знайшов намисто, могла б підтвердити, мовляв, не пам'ятаю, куди його поділа, мабуть, справді обірвалося. Звичайно, Милю б не відпустили, взяли на квестію, може, взяли б і на повторну атестацію, але він витримав би все, він витримував не таке, а вона щойно віддавала його на катівницьку смерть і тим зраджувала їхню любов. Лихий цей світ і незрозумілий, все в ньому лихе, а найпаче — любов. А регіт наростав, а регіт котився хвилями, вихлюпнув у вікна й затопив майдан. Регіт — на Пилипову користь, але Миля й далі не радувався, ніхто його не зрозумів, ніхто йому не співчував, ніхто не мав його за людину, а — за волоцюгу, старця, пройдисвіта. Йому було шкода себе, шкода Каськи, яку прив'яжуть до ганебного стовпа і збатожать. Брала на неї гірка досада, й почувався, неначе голий на ярмарку. Отако, понуривши голову, вронивши вздовж тіла руки з великими мертвими кулаками, Миля пішов до дверей, і люди розступилися перед ним.

Нас ніхто не виганяв, ніхто нам нічого не казав, одначе Миля не захотів залишатися в селі, й ми того ж дня вийшли на битий шлях. Ні Миля, ні я не обмовилися жодним словом, ми йшли мовчки, й нас супроводжувало чи то насмішкувате, чи то печальне дудодіння удода в ліску за селом. Удод бурмотів по-московському: «худо тут, худо тут», і я подумав, що тут і справді кепсько, хоч напочатку здалося навпаки.

* * *

Одначе погано було не тільки тут, а скрізь, куди нас приносили наші ноги, ніде нас ніхто не чекав, нікому ми не були потрібні, і все, що витворив цей великий, багатий, чудернаць-

кий світ, було не для нас. Мені в голові навіть майнула думка: а чи не полишити все та піти в монастир спасати свою душу і душі близьких мені людей? Одначе подивився на Милю й не одважився йому сказати про те, — Миля... всміхався. Підняті долішньою губою товсті короткі вуса відстовбурчилися і, як мені здалося, ворушилися.

— Ліс темний... Пеньки обгорілі... Кроти земляні... Мало на вас наставляють пасток... Але... Якою мірою тобі міряють, такою відміряй і ти. — І враз зупинився. — Ет, пропади воно все пропадом. Поведу я тебе, Мартине, в одне місце...

— Якщо там ріки молочні, то краще не треба, — буркнув я.

— Не молочні, а медовії. Медовії, Мартине. — Й так ляснув мене по плечу, що я аж присів. — Село називається Носачівка, і люди всі там носаті... Колись я там вже бував. Навіть приятель у мене там лишився.

Далі Миля замовк, але йшов упевнено, й наступного дня, ополудні, ми вже входили до великого багатого села Носачівки.

Пилип завів мене до обхідчастої, без огорожі, хати, двері якої були прочинені, в хаті на долівці лежала розстелена житня солома й на ній, посхрещувавши по-турецьки ноги, сиділо з півдесятка хлопчаків з дерев'яними дощечками в руках, з печі стирчали чоботи й лунав хрипкий голос: «аз, буки, віди...» Хлопчаки стукотіли крейдою по дощечках і повторювали хором: «Аз, буки, віди». Дячок навчав учнів грамоти. Миля поторсав за чобіт, його хазяїн спочатку одбрикнувся, потому обидва чоботи посунули з печі. Чоботи були великі, а той, хто в них взутий, маленький, з розтріпаною борідкою та сльозливими очима. Миля і дячок довго шепотілися в кутку, пізніше Миля розповідав: він хотів, щоб дячок поопитував мене і взяв у помічники, але дячок не погодився — учнів у нього й так мало. Проте він сказав Милі, що в селі — мрець, помер урядовий чоловік. Миля потягнув мене туди, й незабаром я читав псалтир над усопшим сотником. І читав усю ніч, напереміну з паламарем, і мене нагодували та напоїли, а гроші за читання забрав Миля.

Всю ніч у хаті та на подвір'ї товклося багато людей, вони з цікавістю дивилися на мене, незнайомого їм чоловіка. Мій голос — тихий і жалібний — їм сподобався. Плачів було не багато — сотник хворів давно, його соборували кілька разів. Схлипувала сухенька сотничиха, а сини — двоє — сиділи на лаві — рудоброві, рукасті, важкі...

Наступного дня біля церкви з'юрмився увесь носачівський люд, стояли приборні, при зброї, козаки, прийшли їхні підсусідки і всі посполиті. Мари вкриті дорогим килимом, й дожидався, щоб провести господаря в останню путь, вороний кінь

під шовковою попоною. Мене ці похорони не вельми засмутили й не дивували — набачився в Чернігові та Києві пишніших.

Одспівували покійника в старій, похмурій, критій тесом церкві, яка стояла посеред містечка, довкола церкви ріс старий сад, а також дуби та берести, й стояла комора на три половини — для вуликів і речей. За церковною огорожею стояла низенька паламарева хата з порослою зеленим мохом покрівлею, паламар забрав мене до себе й того ж дня поставив до роботи: копати в кінці городу цілину, луговину — доточити її до городу. Людині завжди чогось не вистачає: землі, багатства, шани, влади, її змагає нездоланне прагнення — доточити до того, що має, ще більше, як оце паламаря — подовжити город на кілька сажнів. Він просто жити не міг — обоє сусідів, праворуч і ліворуч, вже випередили його, ввігнались своїми городчиками майже в лози. Копацька робота важка. За годину я вже не міг розігнути попереку. Город спадав до річечки, там зеленіли густі лози, з тих лоз мене несподівано було покликано. На галявинці стояв Миля. Він повів мене понад річкою, завів у гущавину й показав відро, майже повне меду, дав лусту хліба й сказав: «Їж». Я їв, поки солодка млость не підступила під груди.

— От бачиш, — сказав Миля, чомусь озираючись на всі боки, — казав же — ріки медовії. Кидай ту катову роботу та ходімо зі мною.

— Куди? — запитав я.

— Не закудикуй, там довідаєшся. — Й дістав з куща вузлуватого мотузка. Хоч який недосвідчений я був, а здогадався, що то лазиво. Страх гарячою змійкою поповз мені по животі.

— Гріх великий... непрощенний, — зашварготів я.

— Гріх у міх... Дурний ти, Мартине, як паламарева коза. Всі ходять у гріхах, як свиня в реп'яхах.

— Не можу я, просто не зможу... Совісно...

— А мед мій їв! — раптом вирячив великі, з білками, як куряче яйце, очі Миля.

Я аж не впізнав його, злякався й подумав, що Милі нічого не варто ввігнати мене своїм кулацюгою в болотяну твань по саму маківку голови. І десь майнуло: як то погано заборговувати будь-кому на цьому світі, ще добре, коли борг відмагають роботизною, а не занапащенням душі. В цю мить у моїй голові проклюнулася рятівна думка, і я виповів її Милі:

— Ти взяв гроші за читання над покійником, ми квити.

Миля здивовано знизав плечима, мій довід на нього подіяв.

— Грець з тобою... Та й правда, який з тебе помічник, гепнеш з дерева... А щодо совісті... Її обманюють всі. Водять її,

водять, як корову по ярмарку, й заведуть кудись і продадуть. По совісті гарно жити тим, у кого капшук золотом набитий. Але й ті... Вони її обманюють найчастіше. Що більший капшук, то більший обман. Я за свій вік надивився. По всьому світу так. І в жерло гарматне її забивають, і на списа настромлюють, ще й виставляють на глум. Чужу совість. А свою в пуховиках ховають. Отако. — Він аж утомився від довгої мови. Взяв відро, лазиво, подивився на мене, вже не вирячуючи очей, а з прижмуром, пильно:

— Якщо хоч одне слово спурхне з твого язика...

Я опустив очі.

Миля пішов похитуючись. А я стояв, і щось маліло в мені. Я справді був малий-малий, порошинка у велетенському світі, яка завіється кудись, ніхто й не помітить. А світ великий, хижий, скрізь у ньому загрози. Спробуй проживи в злагоді з совістю! Ось і зараз... Я мав би сказати в селі, застерегти господарів... І тоді кара впаде на Милю. А він і так скривджений світом... Ще й мовби трохи товариш мені... Ні, не казатиму нічого, бо й не знаю нічого.

Я копав луговину до вечора й заснув у паламаревім хліві на сіні.

Вранці по селу пішов гомін: в Носачівці об'явився бортний злодій, в лісі обібрано борті двох господарів. Проїжджі чумаки сказали, що купили вночі відро меду, але який з себе той чоловік, що продав їм мед, не розгляділи, було темно, та й не доглядались. Статечні господарі сходилися біля млина над річкою Носачівочкою — обговорювали подію. В основному це були козаки, а також підсусідки — село козаче, з виборним отаманом, куренями та курінними отаманами, осавулом, хорунжим, сині та зелені жупани перемішалися з бугасовими свитами, біля млина стояв гомін. Село багате: чотири водяні млини, п'ять вітряків, олійниця дубом, — є що молоти й давити, — отож, і борті багаті. Я стояв, обіпершись на тин, біля почепленої на кілок кобилячої голови (щоб усе родило в достатку) й слухав розмови. Мабуть, моя хирлява постать біля кобилячої голови викликала подив — козаки, які проходили повз мене, оглядалися. Я з тривогою вдивлявся в похмурі обличчя, адже був крихітку причетний до того, що сталося, принаймні втаємничений.

Найкраще було б піти до козаків та розповісти все про Милю, про відро з медом, яке він мені показував. Одначе це вже був би донос на свого товариша. А може, й не він цієї ночі вкрав мед?.. Я не знав, що робити, й лишив усе на волю Божу.

Паламар побачив, що до городньої роботи я сьогодні не годен — на долонях понабігали водянки, а сам я аж хитав-

ся, — загадав перебирати в коморі начиння. Я перебирав до вечора й перебирав у голові думки, такі ж убогі й нікчемні, як те лахміття. Мав би молитися за те, щоб Пилипа спіймали, а молився за те, щоб він утік, щез звідси назавжди.

Одначе Пилип не щез. І хоч цієї ночі господарі стерегли свої борті, одну пасіку однаково було обібрано. Злодіїв не наздогнали, але бачили, як вони втікали в лози буланим коником. По конику впізнали того, хто ним їхав. Вранці пішли на подвір'я до Дуди — то він правував коником у лози, — його не було, кудись поїхав. Сусіди вказали, що в Дуди ошивався якийсь не тутешній чоловік вельми непевного вигляду. Ще хтось пригадав, що бачили того чоловіка зі мною. Покликали мене й запитали, чи знаю я такого от чоловіка й ким він мені доводиться. Я сказав, що познайомився з ним зовсім недавно у Борзні, що він привів мене в село й покинув, а сам кудись пішов. Староста допитувався, чи бачив я після того Милю й чи знаю щось про його лихий промисел. Я стояв, опустивши очі долу, й душа моя тремтіла, як бадилина на вітрі. Мусив розказати, що Миля показував мені відро з медом та лазиво. Знав, що вчинив гріх, але не знав коли: тепер чи раніше.

Люди були злі, слова кидали гострі, їхні очі палали палом. Бортних злодіїв по селах ненавидять особливою ненавистю: борті — Божий промисел, їх майже ніколи не охороняють і ніхто не важиться на них. Гомоніли про якогось Савку, який драв бджоли, його ловили й били, а він у помсту палив хліба та рубав бортні дерева, й чомусь дивилися на мене, мовби був спільником не тільки Милі, а й невідомого мені Савки. Либонь, паламар бачив це й посвідчив, що ці два дні я працював у нього й спав у хліві, як він виходив уночі до вітру, то заглядав у засторонок, де я лежав. Мене відпустили. Я вже казав про свою віщувальну душу, вона знову квилила, і я думав, що найкраще було б завчасу відійти з села, одначе тоді це було б схоже, ніби я справді був у змові з Милею. Так могли подумати носачівчани, але нехай би вони думали що завгодно, я був би вже за три ліси й три поля від них. Моя нерозумна делікатність зупинила мене. Вночі впіймали Дуду. Він приїхав буланим коником по жінку й втрапив на засідку.

І ось уже він стоїть біля шинкового двору, й староста Шарудило, натоптуватий чоловік з ціпком у руках, підперезаний жовтим поясом, запитує в Дуди:

— Ти чоловік незначний, чого по жінку приїздив уночі?

Мені незрозуміле запитання Шарудила. Я також стою тут, мене для чогось привели сюди.

Дуда, ще молодий чоловік, чорноволосий, кривенький на ліву ногу, дивиться в землю.

— На мене впала пословиця, буцім я подрав бортні бджоли. Я вирішив пересидіти в кума, поки правда задніє.

— Вона вже задніла. Де цей... як його... твій напарник по злому промислу?

— Не знаю. — Дуда підвів голову, його очі бігали туди-сюди.

— Одягніть на нього «гусака», посадіть у ставок, — наказав десяцьким староста. — Якщо до ранку його не заїдять п'явки, скаже правду.

Дуда страшенно злякався, збілів, забелькотів:

— Він десь там... У Данині чи Шатурі.

— У Данині чи в Шатурі?

— У Шатурі.

Поїхали в Шатуру й привезли зв'язаного Милю. Дорогою його били — на обличчі виднілися синці. Привезли просто на подвір'я до старости — широке, поросле моріжком, який щедро поливали водою з колодязя, що стояв з правого боку навпроти хати. Далі, в глибині двору — два хліви, саж, льох, двір огороджено високим парканом. На подвір'ї юрмилися бортники. Побачивши злодія, вони загомоніли, посунули до воза, почали тусати Милю. Той сидів мовчки, зсутулившись, заклавши руки між колін. Та раптом розпростався, глянув зчервонілими, налитими кров'ю очима, гаркнув на весь двір:

— Пріч, собаки. Судіть, коли на те...

Бортники сахнулися, відступили. Вигляд у Милі був страшний. Я боявся зустрітися з ним поглядом, і мене непереможно тягло зустрітися, але Миля чи то не бачив мене, чи вдавав, що не бачить. Мав би підійти до Милі, щось сказати, попросити пробачення... Але ж тоді покажу себе його спільником... Ми завше відхрещуємося від тих, на кого впала підозра, кого не любить влада. Але й не підійти... «Не запіє і півень, а ти вже тричі відречешся мене». Боже, який страшний цей світ! Він кожної миті змушує нас ступати в той або в інший бік, і як би ми не вчинили, втрачаємо щось... Тілом чи духом... І навіть якщо не хочемо ступати ні туди, ні сюди... Зараз бортники почнуть розпитувати про Милю й примусять давати свідчення.

А вони галасували всі разом, і в тому галасі годі було щось розібрати.

— Загляньте в Статут, у Статут подивіться, — вимахував руками дзьобоносий чоловічок зі шрамом на щоці, зодягнений в короткий жупанок. Він вискочив на воза за спиною в Милі.

— Бортного злодія не судять по праву, самі вотчинники призначають кару, — заперечили йому.

— Треба везти до полкового суду, — мовив староста.

— Бортних злодіїв вішають самі бортники, — пролунало з натовпу. Вимахнула палиця і впала на плечі Милі. За нею ще одна — далі загупотіло.

— Отако, виб'ємо, сам здохне, — сказав староста й повернувся спиною до воза.

— Він хоче стерти нам право, — гукнув дзьобоносий. — Громадо, це буде злодію легка смерть.

Палиці поопускалися. Запала тиша, було чути, як побрязкує ланцюгом пес та цокотять зуби в Дуди.

— Везімо його до дуба, — прогув дід у чорній шапці, збитій по-парубоцьки на потилицю.

Кілька чоловік посунуло з двору, тоді староста зачинив ворота.

— Е ні, люди добрі, — сказав він, — якщо судити — то вже гуртом.

— Ми всі, вся громада присудили бортного злодія до повішення. Воля Божа й праведний закон велять нам учинити так. Кличте попа.

Двоє дядьків пішли з двору й незабаром повернулися з попом.

Я здивувався, що піп прийшов сповідати засудженого самосудом. Я стояв біля ґанку й тремтів, наче в пропасниці. Все ще не вірив, що такий присуд звершиться, що самосуд відбудеться. Мені було страшно — вже не стільки за Милю чи за себе (ці люди можуть вчинити розправу й наді мною), скільки за цих козаків і посполитих. Вони переймають на себе несосвітенний гріх, занапащають свої душі і душі близьких їм людей. Як їм сказати про це? Невже відро меду чи й кілька відер мають переважити людське життя? Хіба вони цього не знають? Вони самі згадували Божу волю й праведний закон. Але я стояв і мовчав, а йогомосць тим часом причащав Милю. Той важко, але спокійно поцілував хрест.

Ворота з хряпотом відчинилися, натовп посунув з двору. Посередині його — віз з Милею та Дудою. Я чомусь теж пішов вслід за натовпом, хоч мене й не неволили до того. Йшли повз церкву, через місток на гребельці, вийшли за село й курною дорогою потяглися до лісу, який вставав зеленою стіною за півмилі від села. Жовтіли стерні, подекуди ще стояли полукіпки, дві горлиці летіли до лісу. І поле, і ліс, і горлиці видалися мені чорними, чорний кінь тягнув чорного воза, за возом ішли чорні люди, (а може, то йшли круки?), вони чи то потомилися, чи заспокоїлися, уклавши остаточне рішення. І я волік чорні чоботи, відставши від натовпу на кілька кроків. Зринула думка: шелехнути вбік і сховатися он у тих ситнягах, але я відкинув її. Тепер і Миля, і я, і всі люди були приречені на

гріх, і поводилися, як то й мають поводитись приречені. Йшли і йшли до Милиної і власної смерті. Ми всі йдемо так майже все життя, тільки не помічаємо цього.

Сьогодні я знаю, що ми всі приречені: на безправне життя, на чужоземне панування, на неправду, ми приречені жити по законах, які нам нав'язали дужчі та спритніші, приречені на неповагу до самих себе, на погибель власних душ. Людина приречена одмалку, бо вона не вибирає собі долі, вона народжується в уже збудованому світі, й коли той світ вільний та справедливий, хоч трохи вільна й вона, а коли невільний та несправедливий, вона теж здебільшого буває невільною та несправедливою. Якщо ж вона хоче цей світ перебудувати, то тільки перекидає начиння з боку на бік, все лишається, як було, тільки міняються місцями погоничі й запряжені. Тоді ми всі були приречені на страту. Вже ніхто не лютився, не вар'ював, не кричав: усі йшли мовчки, везли на страту одних і вели самі себе — свою волю, своє милосердя, свою доброту.

Незабаром підійшли до узлісся, де росло кілька старих крислатих дубів, у яких чомусь повсихали верхівки, а бічні гілки буяли. Біля одного такого дерева зупинилися. Тут росла висока трава, яка вже пожухла, й буланий коник почав хапати її губами, й хтось одразу розгнуздав його, аби не порізав вудилами губи. Люди жаліли скотину.

Звідкілясь узявся мотузок, вже з петлею, її накинули на шию Милі. Він підвівся, ступив до дерева, для чогось закинув голову й подивився в гущавінь. Дерево шуміло, шелестіло, жило своїм життям. І капнув звідти, неначе велетенська сльоза, присохлий жолудь. Двоє дядьків перекинули кінець мотузка через гілляку. Однак тягнути ніхто не хотів. Бортники ховалися за спини один одного, відступали. Тоді розв'язали руки Дуді й штовхнули до Милі:

— Тягни, якщо обірветься, повісимо й тебе, — наказали Дуді.

Дуду лихоманило. Тремтячими руками він узяв мотузок, перехрестився, одначе не тягнув.

— Він сам не подужає, — пролунало з натовпу.

Усі чомусь подивилися на старосту, але він стояв, обіпершись на полудрабок воза, дивився в поле.

І тоді наперед вийшов дзьобоносий шрамоватий чоловічок у короткому жупані, тицьнув пальцем у мене.

— Ось він... з однієї злодійської складки. Нехай тягне.

Жах охопив мене, струснув од ніг до голови, як струшує деревце од низу до верхівки удар сокири при корені. Душа рвонулася до Бога, очі до людей, розпука розривала серце, я розумів, що гину, гину назавжди, в мене немає сили боротися,

зараз я візьму в руки мотузка, і тоді... Та в ту саму мить в моєму серці несподівано почало народжуватися щось шкарубке, тверде, відчайне. І на жодну мить не зринуло бажання признатися, чий я син. Пізніше я вельми пишався цим перед собою.

— Я... не з злодійської складки, — тихо, але переконано заперечив. — Я чесного отця син.

І знову в мене всередині все завмерло, мовби приморозилося, я ледве тямив, що тут відбувається, я не розумів, чому такі жорстокі всі ці люди й чому мовчить, не проситься Миля. Він уже ні на що не сподівається? Але я сподівався. Оте тверде, відчайне розросталося в мені, ставало насупроти всіх цих людей, у власну оборону.

— Тягни, ми заплатимо, — загомоніли бортники.

— По десять копійок з чоловіка. Ціна добра. Буде кілька талярів.

— По десять багато, вистачить по два шаги.

Вони торгувалися, неначе продавали скотину або дрова, але самі тягнути мотузок не бажали. Я зрадів, сподіваючись, що добровільного містра не знайдеться. Одначе він знайшовся. Наперед виступив чоловік з в'язкою недогнуздків та пут, либонь, пастух, що пас коні, й підійшов сюди, циганкуватий з вигляду чи й справжній циган. Він обвів товпу крапчатими очима, сплюнув під ноги й сказав:

— Якщо по десять копійок, я згоден.

— По десять то й по десять, — погодилося одразу кілька чоловік. Інші мовчали, але їхня мовчанка сприймалася як згода. Циганкуватий узявся за кінець мотузка. І в ту мить щось зрушилося в мені. Й запанікувало, й заголосило, й обурилося, озлилося, й рвонулося високо-високо — наді мною, над натовпом, під самі хмари. Сльози вдарили з моїх очей, і я впав на коліна.

— Люди добрі, що ви робите, схаменіться. Не беріть на себе такого гріха, не занапащайте самі себе. Усіх вас за це поглине вогненна геєна. Бог не простить вам цього. Ви нічого не знаєте, ви сліпі й темні...

— Погляньте, ми темні... А ти хто такий будеш, шмаркачу, щоб учити нас, — погрозливо мовив немолодий козак у люстриновому жупані та високій сивій шапці. У козака — обвислі вуса й шрам на підборідді.

Я вчепився поглядом у цього козака, тепер я звертався не до сірих безликих облич, не до чорних байдужих проваль, а до живих, обізлених очей і до живого обличчя.

— Я, мабуть, ніхто, спудей недовчений, а він, — показав на Милю, — тільки в турецькій неволі промучився цілих п'ять років... Прикутий до галери... А тоді плавав на інших лодіях.

І потопав, і був стріляний. Ви побували на війні, знаєте, яка вона... І ніхто його не прийняв до себе, ніхто не втішив, не подав окрайця хліба. Скрізь, на всіх землях воякам платять за полон, але йому цар не заплатив... А цар править з вас медову десятину... Так то ж ціла десятина! — Я ледве тямив, що кричу, про десятину від когось почув, потім пошкодував на свої слова, але сливе вони вплинули найдужче. — Бог велів прощати всім... Тоді й вам проститься, і ви заслужите царство небесне...

З жахом відчував, що мені шерхне в роті й ось-ось я втрачу голос, і тоді згублю Милю, а може, й себе. Люди не прощають страху, він підхльоскує їх, до того ж сприймуть мої слова за обман. Я вмовк.

Бортники теж мовчали, але це мовчання було трошки інакшим, не таким твердим, не таким погрозливим. Й тоді до Милі підійшов староста, котрий од самого початку був проти самосуду, але боявся рішуче заперечити людям, похмуро запитав:

— Ти справді був прикутий до галери?

Миля відказав спокійно, з гідністю:

— П'ять літ. Навіть у Африку, до негрів плавав. А тоді втік у городі Амстердамі, й мене знову завдали на корабель, на голландський. Купців обороняв.

— Бач, заморських купців обороняв, а нас... — не доказав староста й для чогось витер долонею обличчя. — Де трапив у полон?

— Під Азовом. Тоді багато полків українських ходили туди.

— Це правда, — підтвердили з гурту. — Яків Лихолап ходив, а Хоботня не вернувся... З якого ти полку?

— Прилуцького. — Далі Миля почав розповідати, де стояв під Азовом Прилуцький полк, і де Ніжинський, і як вони наступали, і як він, Миля, потрапив у полон. Пилип бачив, що своєю розповіддю укріплює в вірі те, що сказав я, проте не намагався розжалобити бортників. І нічого не сказав про свої картки до царської канцелярії, мабуть, вважав, що йому не повірять чи просто боявся зачіпати царське імення, за що міг поплатитися потім. Пізніше я замислювався над цим не раз.

Вітер надії тепер віяв у його бік. Козаки вже не стояли сірими стовпцями, а заворушилися, загомоніли. Найдовше опиралися пограбовані бортники, але й вони примирилися, поклавши продати Дудину коняку з возом та поділити поміж собою гроші.

Староста ще раз обвів поглядом юрбу і сказав двом десяцьким:

— Дати обом — Милі та Дуді — по тридцять київ і відпустити. Якщо ж хтось із них упіймається ще раз, висітиме на

оцій гілляці, — вказав пальцем на товсту гілляку, на якій гадюкою провис мотузок.

По одному, по двоє люди йшли до села. Вони гомоніли, посміхалися, розмовляли з Милею та Дудою, немовби нічого й не сталося. Здавалося, це були зовсім інші люди, всі вони були надзвичайно раді такому кінцеві справи.

І я подумав, що наодинці люди є люди, в гурті ж, у військових лавах вони — юрба, сліпа й безглузда сила. Їм не треба збиратися в натовп, бо він вирішує не розумом, а ярістю, миттєвим спалахом, і той спалах легко збудити та спрямувати в будь-який бік. Чим од віку користуються всілякі пройдисвіти та авантюрники. Скільки то люду погинуло в тих товпах і лавах, скільки їх втрамбовували дороги у ватагах розбійників, всіляких крутіїв, лихих отаманців... На землі є один праведний гнів, одна праведна лава — та, що стає на захист вітчизни.

Я наледве підвівся з колін, насилу додибав до села — так мене стермосовала лиха подія, вичавила силу з тіла та серця, оповила думки в холодну липку павутину. Ноги мені тремтіли й підгиналися, в голові гуло, її ломило від болю. Мені хотілося піти пріч з цього села, піти світ за очі, туди, де немає кривди, захланності, бідності, де за тобою не стежать недовірливі недобрі очі, де ніщо не стискає твою душу й не гнітить думку — де немає лихих людей, а значить, і лихих вчинків, де люди добрі, спочутливі й тихі, як ангели. Проте я розумію, що такого місця на землі немає, — он Миля побував по всіх світах і скрізь попадав у приневолю; треба якось призвичаюватися до цих людей, до цього світу, й або примиритися з ним та наперед погодитися на підданство усим сильним і всім його добрим і недобрим законам, або відточувати пазурі. Пазурів, на жаль, у мене не було. Лишалося одне — ні в що не втручатися, обминати всі небезпеки і всі принади.

Отож якби я ще того дня полишив Носачівку й занурив свої босі ноги в порохню Чемерського шляху, як намічав раніше, уникнув би ще одного великого сум'яття душі та випробування духу. Але я залишився.

* * *

У наступні дні я намагався зцілитися, полікувати потовчену душу, я не міг знайти рівноваги, бо й не знав, жертвою чиєї несправедливості став. Несправедливі жителі цього містечка чи несправедливий Миля, а може, і вони й він, а може, ніхто... Пробивалася нагору думка — несправедливість десь глибше, далі, — думка небезпечна, вона може потягнути інші думки, привести до сумнівів — на щастя не пробилася. На роботі не надривався, — несподівано заробив гріш, воістину, трагічне й

смішне ходять поруч: багата вдова, підпанія, замовила мені супліку на свою сусідку ще й просила, щоб написав проникливо та тримав усе в таємниці. Вийшло ж так, що сама того листа й надиктувала, й була вельми вдоволена, а вважала, що склав його я.

Супліка була така: «...своїми паскудними губами шемряла, буцім я — жінка легковажної поведінки, нецнота, насправді ж вона хльорка й потіпаха, з проїжджими московськими офіцерами витолочила увесь вишняк за хатою. А мене сукою старою називала, дулі сукала і з великою фантазією та хуками пішла з мого двору, за одне те, мій ясновельможний милостивий пане, заслужила вона канчуків по срамному місцю, а також заслужила секвестру. Презентуйте її, кривозаду, до суду, а я за Ваше щасливе панство вік буду Бога молити і в боргу перед Вами не залишуся, коб же тільки та псяюха понесла кару заслужену».

Світе мій, світе, чого в тобі тільки немає, хто лишень і чого в тебе не просить! Один — миску пшона, нагодувати голодних дітей, інший — золотих дукатів, третій — доточити хоч день до сточеного хворобою життя, четвертий — погибелі сусідові, п'ятий молить о спасінні від зашморгу, шостий сам сукає мотуз на ближнього. А чого прошу я? Не знаю. Мудрості, спокою? Неправда. Тобто не все правда. Ось же отримав за чорні «хуки» гріш... А чи правий він? Неясні бажання тривожать мене. А іноді навпаки, з жахом відчуваю, що хочеться, хочеться й мені, попри все моє горе, попри всі обіцянки, вгризтися зубами в м'якуш сього світу, щоб він аж зашкварчав, щось робити, чогось домагатися, когось перемагати. Я почуваю своє здорове тіло, — я не вельми дужий, скоріше кволий, — але ніякі хвороби не змагають мене. Я знаю про принади світу, вони спокушають, і іноді стає образливо — піти й не відчути їх, це гірко, а обміняти на них душу страшно. Я таки триматиму її в чистоті та недоторканості, я побачу все, осягну розумом і серцем й ні в що не втручатимуся, не обагрю душу нічиєю кров'ю, жодною краплиною, не потрушу її попелом чужого горя!

А життя мовби сміялося наді мною, брало, неначе забавку, в свій полон. На місце померлого носачівського сотника козаки вирішили обрати нового за козацькою регулою — достойного, доброчинного, сміливого. Таким усі вважали сотенного осавула Солонця. В п'ятницю й покрили його сотенним прапором і послали двох виборних до Скоропадського, аби ствердив те обрання козацькою печаткою. А в неділю з Глухова в супроводі двох козаків та московського ундера прибув осавул і в трьох місцях, тричі, вичитав новий царський указ, малозрозумілий, та ще й по московському писаний, та ще й читав

погано, одначе козаки втямили, що тим указом велено «полковників и сотників не вибирать, а назначать». Той указ упав на козачі голови, як вітер на діброву. Козаки захвилювалися, почали збиратися в гурти, посунули до сотенної канцелярії, вимагаючи, аби Солонець скорше приймав справи. А приїжджі вже вели свого фамільянта — сотенного хорунжого Хоменка з Гадяча. Солонець — богатирської статури, повновидий, поважний, статечний козак, знаний носачівцями оддавна в бою і за плугом, і рід його їм увесь знаний. Невеличкий, приземкуватий, з круглою, як недозрілий кавунець, головою, з метушливими очицями, які, здавалося, ось-ось кудись утечуть, Хоменко не сподобався їм уже одним своїм виглядом, а ще ж — чужа-чужаниця...

— Воліємо свого, ми його знаємо! — гукали козаки.

— Він до людей уважливий.

— Хоробрий козак, достойний.

І посунули сині жупани вперед і вкрили Солонця шапками, й хтось уже виніс сотенну короговку, й вона затріпотіла на вітрі. Він хотів вручити короговку Солонцю, але приїжджий з Глухова осавул підняв над головою царський універсал і гукнув щосили:

— Проти закону! Проти царського закону!

Солонець короговку не взяв і звелів писати листи — до полковника та гетьмана в Глухів. Лист до полковника повезло шість козаків, лист у Глухів — чотири. Всього цього я не бачив, про це мені розповіли. А все, що вчинилося далі, відбувалося на моїх очах.

На свою супліку носачівці отримали відмову, і тепер до Носачівки приїхав полковий осавул з полковими писарем та хорунжим, на дзвіниці церкви вдарили склик, козаки почали збиратися на майдан. Майдан у Носачівці широкий, посеред шляху з Києва на Ніжин, з одного його краю — стара дерев'яна церква (нова, кам'яна — за греблею, одначе люди оддавали перевагу старій), з другого — сотенна канцелярія, ще далі — кілька крамниць та рундуків, пивниця, за крамницями та рундуками — базар. Козаки товпилися біля управи, прийшло (з цікавості) й чимало посполитих, на одному з рундуків чорним табунцем з'юрмилися євреї-крамарі. Та ж таки цікавість попхала на майдан і мене. Пропхався аж під ґанок канцелярії, на праву руку. Люди напирали, я ухопився за дерев'яний стовп, який підпирав дашок ґанку, щоб мене не затоптали.

Тепер бачив натовп і, коли повертав голову, тих, які стояли на ґанку, — полкових осавула, писаря, хорунжого, Хоменка, а також, носачівського сотенного писаря та хорунжого, Солонця не було, він, як я зрозумів з розмов, лишився вдома,

на що деякі козаки нарікали. Полковий осавул бликнув на натовп з-під острішкуватих брів гострими очима — у тому позирку — погроза й притамований страх — і звелів писарю читати царський указ, той самий, яким заборонялося обирати старшин. Сам же взяв у хорунжого короговку й тримав напоготові, аби оддати її Хоменку.

Писар ще не дочитав указу, він затнувся, зашпортнувся на якомусь слові, відшукував його пальцем, і тоді з натовпу пролунало:

— Бридня!

— Що бридня? — подався вперед осавул.

— Все бридня. Ти приїхав зламати наш закон, а нас живих оддати в оренду оцьому недомірку. Це — живодер. Ми вже знаємо. Отакий зашмарканий, і живодер.

— Та ви... Та я... — бризнув слиною осавул. — Я вас у ріг баранячий... У секвестр!

— Нас — у секвестр!

Натовп сколихнувся і враз перетворився в живий вир. Неначе буря пролетіла по ньому, й були це вже не ті люди, які стояли щойно, а зовсім інші. Одмінилися обличчя, голоси, порозправлялися плечі. Я теж відчув дивну тривогу та дивне піднесення, одначе намагався погасити їх: я тут чужий, мені немає ніякого діла до того, що відбувається на цьому майдані. Стояв тихо, осягав усе вповні. І дивувався. Люди сподівалися справедливого рішення, але хіба вони не розуміли, що його не може бути, що веління впало зверху, од самого царя. Так, вони про те просто не думали, не мислили в той бік, — яка то сила цар і що він може зробити. Який він грізний, жорстокий і нещадний, знали всі, про це шепотілися за ятками на базарі, оглядаючись по сторонах, гомоніли в шинку. Цар видушив батуринців, знищив Запорожжя, тисячами гнав люд на криваві війни... Я про царя не склав уповні власної думки, чимось він мені подобався, чимось не подобався, але боятися я його боявся. Мали б розуміти це і носачівці.

Але цар був десь дуже далеко, а несправедливість — тут, у них.

Увесь час думав: ненавидіти царя чи ні? Він перекаламутив моє життя, забрав у мене найдорожче. Але ж він не знав мене, вчинив так з якихось своїх причин. Я то ненавидів його, то знаходив йому якесь виправдання, я багато читав про королів, імператорів, їхня воля — висока, продиктована чинниками, незрозумілими простим людям. І хоч вже не міг думати про царя, як думав раніше, коли навчав мене Феофан Прокопович, особистого ворога в ньому не бачив. До того ж: будь-яка влада — від Бога, опиратися владі — опиратися Богові, це непростимий гріх, за це на тому світі чекає кара.

Я ж подумав, що ці дві сили зовсім різні й нерівні, навіть хотів сказати про це, але розумів, що мене ніхто не послухає, та й не моє це діло. Вони ось тут, під захистом оцих стріх, тополь, оцієї церкви мають себе за поважну силу, а чи й просто не думають про те, вони бачать неправду й не можуть з нею примиритися.

Люди вже не гомоніли, а кричали, підносили кулаки; роздратування, злість все дужче й дужче опановували ними. Так опановує тривога зграєю граків на деревах, якщо десь унизу, в чагарях появиться кіт або пес. До того ж давно не було дощів, дві пожежі за тиждень, бортний злодій, медяна десятина, а тепер їм ще нав'язують чужого недоброго чоловіка в сотники. З ним їм жити, з ним іти на війну!

У цей час осавул хотів передати короговку Хоменку, той уже простягнув руку, але натовп витиснув з себе кілька чоловік аж на ґанок, вони опинилися поміж осавулом і Хоменком. І вже чиясь рука вихопила в писаря царський указ і жбурнула під ноги, й загупотіли важкі чоботиська, втоптуючи грізне цареве послання в порох, й хтось вже тягнув до себе короговку, а осавул її не віддавав. Я злякався. Тепер уже бачив не сотню облич, а одне, спотворене гримасою гніву, з великими, вибалушеними очима, темною діркою рота, з якої вилітали погрози, прокляття, свист. Це було безстрашне обличчя, яке не знає спину. Натовп не може, не вміє розмірковувати, він живе пристрастями, а не розумом (в кожного ще й своє горе, своя кривда, своя озлобленість, вони долучаються до кривди спільної), в ньому є кілька призвідців, людей дужих, безстрашних, хоч буває й навпаки: люди нервові, слабкодухі, зі знесеними гнівом на коротку мить угору душами зварйовують усіх. І тоді стається вибух. Це схоже на початок льодолому на річці. Все мовби ще стоїть непорушно, і враз зводяться сторч крижини, й чути тріск, і небезпечні тріщини-щілини зміять по кризі. Те я спостерігав не раз на Десні та Дніпрі, й сам одного разу опинився посеред такого пекла. Розбурханий натовп — це не сто чи скільки там душ, це одна душа, найвищі звитяга та гнів однієї душі стають звитягою та гнівом усіх. І знову я подумав; знають вони чи не знають, що цей указ писаний на всі полки й сотні, а не тільки на них, знають, що буде потому?

Короговку вирвали, й два чоловіки понесли її в церкву, полковий осавул був притиснений до стіни, стояв білий, як полотно. Хоменко шаснув попід руками козаків до судовні й виліз через вікно та подався городами. А тим часом кілька чоловік привели попід руки Солонця. Він, либонь, хоч і вдавав, що його ведуть силоміць, готувався до цього — ніс під пахвою загорнуту в рушник паляницю. Козаки, що стовпили-

ся на ґанку, розступилися, деякі посходили на землю, й Солонець підійшов до полкового осавула. Але той крутнувся на закаблуках, аж майнули в повітрі вуса, й пішов до судовні. У дверях на мить затримався, показав кулака й зник. Солонець зам'явся, потиснув плечима й пішов за ним.

Натовп знову завихрив, знову сині жупани натиснули на ґанок. Я вхопився міцніше, аби мене не скинули й не затоптали. Я не пройнявся палом натовпу, був чужаком, стороннім і судив збоку — тверезо та ясно. Знав напевно, що ці люди не викричать нічого, окрім біди. Не знаю, звідки в мені взялося таке розуміння — з прочитаних книжок, з того, що жив у великому місті, де міцна влада, й бачив, чим закінчується будь-який непослух, пам'ятав, як шмагали різками здоровенних, як бугаї, філософів і богословів, котрі позбиткувалися над крамарями, найдужче ж пам'ятав Пітер і страшні кари, від яких конали найвищі урядовці царства. Поки що тільки сказано гострі слова. Але з слів усе починається. Спочатку було слово. В цьому випадку — царське слово, яке втоптане в глей яловими чобітьми. Що ж буде далі? Цар не подарує їм цього, він не звик, щоб його слова втоптували в багно, за його наказом стинають голови тисячам ні в чому неповинних людей. А може, їх і справді потрібно втоптати в багно? Я злякався цієї думки. Я звик коритися великим і малим можновладцям, ніколи не помишляв про будь-який спротив, то більше цареві. Попи читають за його здравіє молитви й закликають молитися за нього нас, бо цар — Божий помазаник, намісник Господа на землі. Він там, над усіма, донедавна я не задумувався над його діяннями, вони взагалі були далеко від мого житейського поля...

Одначе й сумніви вже почали проростати в серці. Цар — над нами? А може, це й не зовсім так, бо над нами — гетьман, наші суди, вітці церкви, їхню волю ми виконуємо, їхні веління сповняємо. Ми жили без царя, жили своїми законами... Саме через те й звар'ювалися ці люди, що знехтувано їхнє право. Вони хочуть обрати собі в сотники чоловіка, якого знають, так вони обирали завжди, і їм було добре. Вони мали таке право — обирати. Від кого те право? Від інших державців, від дідів-прадідів?.. Тоді воно теж Боже. Та якщо ще на користь людям... Я знову злякався, й заморочився, й принишк, і принишкла моя думка. Отак і висів на поручнях ґанку — довгоногий, довготелесий, худий, ще й вуха трохи відстовбурчені, й чуб вибився з-під сірої шапки двома хвильками (бачив своє обличчя в круглій шибі вікна, вправленого в олово, й здавалося воно мовби іконою, я аж стенувся від тої святотатної думки).

Солонець вернувся, полковий осавул його не прийняв, святого хліба не взяв. Він навіть прочинив вікно й погрозив паль-

цем, одначе одразу й зачинив, бо на майдані затюкали, засвистіли. Хряпнула в шибу кинута кимось грудка, скло розкололося, але не висипалося.

Якийсь козак підняв угору волосаті руки, — рукава кунтуша і сорочки закотилися, — зсукав дві загогулисті дулі й тицьнув у шибу. Там мовчали. Либонь, осавул злякався.

— Писати до полковника супліку! — гукало кілька чоловік. — І послати з нею найзначніших... Нехай вволить нашу волю.

— Наші права одвіку, не дамо їх нехтувати!

— Не дамо, щоб нами попихали!

— Не вволить нашу волю, і його переоберемо.

— Супліку, супліку пишіть, де писар?

Кинулися, а писаря й слід прочах. Допіру стояв на ґанку й щез, ніби здимів. Хтось висловив здогад, що він зайшов досередини й вийшов на інші двері. Побігли до писаря додому, але не знайшли й там. І тоді хтось вказав на мою скромну персону.

— Нехай він напише, у нього в'язь гарна, я сам бачив. Писав Гнатисі картку до сина.

Я спробував відмовитися, але на мене гримнули, й довелося мені йти до канцелярії та сідати за розсохлого кленового стола. Каламар був повний, і пера відтемперовані. Я викинув з каламаря здохлу муху й почав писати, що мені диктували козаки. Звісна річ, писав не все, а тільки найдошпетніше, обминаючи слова лайливі, загогулисті та надто простолюдні. Я написав, що ми, тобто вони, козаки, за давньою регулою, за своїм правом, завжди вибирали сотника самі, й він правив по справедливості, не завдавав нікому кривди, шанувався, бо ж знав, кому зобов'язаний владою, водив їх на війну, не ховався за козачі спини, а йшов у першій лаві, не чванився й не величався, брав помірний чинш, а нового чоловіка вони не хочуть, бо й не знають його, а за чутками, він — поганий, захланний, ще й намагатиметься збити статок, як і кожний зайда.

Просушив я пісочком аркуш і поклав на стіл. Проте, коли дійшло до того, кому доправляти його полковнику, охочих не виявилося. Пристрасті вже вляглися. Значні козаки не хотіли — деякі заздалегідь шамульнули поза спинами інших, ще декотрі виходили тепер — буцімто викурити люльку або за якою іншою потребою, — незначних відправляти було не варто. Ледве згодили двох козаків. Зашили в полотно папір та й пішли запрягати. Я ж вернувся в двір до паламаря.

Суплікою до полковника зробив собі рекомендацію, і тепер до мене йшли і козаки, й посполиті: тому картку написати до сина, тому позов, тому в церкву на помин душі, на часточку, позови я писав кепсько, а картки, надто від старих, вихо-

дили вдалі, проникливі, з сльозою. Я зрадів заробітку, гроші невеликі, але гріш до гроша, й щось зберу на дорогу.

Одначе склалося зовсім по-іншому. Козаків з суплікою було завдано до секвестру, а наступного дня приїхала команда й завдала до тюремного в'язання ще дванадцятеро. Тринадцятим був я. До двору під'їхала підвода парокінь, на возі сиділо шестеро — двоє носачівських козаків і четверо сердюків з варти — четверо везли двох. Мене посадовили в задок воза, мабуть, зважаючи на мою незначну особу, за мною не вельми пильнували. Сидіти було незручно — сіна намостили мало, я провалювався глибоко в воза, ноги стриміли високо, їх підпирав затильник воза, доводилося триматися за нього руками, підтягуватися.

За возом, який торохтів слідом за нами й на якому так само сиділо четверо сердюків та два носачівці, бігла жінка, заламувала руки, голосила й водночас проклинала свого чоловіка:

— Та куди ж ви його везете. Та на кого ж мене лишаєте з дрібними дітьми. І чи я тобі не казала, чи не застерігала від злих учинків, бодай би ти світу не побачив, бодай би тебе побила сила Божа. Та скільки ж я за тобою нагарувалася, та я сонечка не бачила, а тепер тебе везуть, як злодія проклятого, а я остаюся у вічній тьмі.

Вона спотикалася, руса густа коса вибилася з-під кибалки, розсипалася по грудях, врешті кибалка збилася набік і впала, молодиця нахилилася за нею, а тут саме їздові — ті ж таки сердюки — вдарили по конях. Молодиця залишилася за вербами.

Носачівські козаки сиділи сумирно. Це мовби були зовсім інші люди, не ті, які ворохобилися на майдані. Козаки з варти малися також не суворо, ті й ті перемовлялися — про погоду, про те, що треба збудувати нову церкву, частували одне одного тютюном, носачівські козаки пригощали сердюків пиріжками з яблуками. Пізні яблука-зимниці червоніли в садках. Позад валки їхало верхи на конях четверо драгунів. В одному місці сполохали цілу зграю дроздів, які клювали горобину; пропливли попід тином, торкнувшись ніжними голівками моїх чобіт, лаплахи. Мир і тиша, а на душі як хвильки по воді, попід якою ходить щука, — дрібне риб'я вистрибує і падає знову в сповнене небезпеки плесо. Навіщо вони везуть мене, який злочин хочуть мені завдати? Козаки, вони тутешні, одкрутяться, а на мені все окошиться. Це ж, мабуть, за ту супліку, писану моєю рукою. А може, за те, що нагадав про медову десятину... Що я знаю про їхні справи, навіщо вклюнувся, нащо здався на вмовляння та погрози? Козаки тепер скажуть: нічого не знаємо,

питайте з нього, він писав. Ні, так вони не скажуть, але змолотися мені може, ще й круто, засипав не в свій кіш.

Проїжджали лозами, й зринуло: зірватися та шурхнути в гущавінь і вибрести десь у полі, й піти світ за очі — хто мене знає, хто шукатиме. Одначе відав, що на таке не зважуся й совість моя не дозволить те зробити. Може, потім буду каратися, що не одважився на втечу, шкодувати, але такий вже я є.

Хвилювалися лози, плив у повітрі вільний коршак, і зовсім у протилежний бік везли по неволі мене.

Ледве в'їхали на околицю міста, сердюки враз одмінилися, стали суворі, неговіркі, погукували:

— Ану позатуляйте роти. Не роззирайтесь! Не зглядайтесь між собою!

Носаківчани знизували плечима:

— Хіба ж ми зглядаємось, вам привиділося.

— Я тебе привидюся, так привидюся, що й очі на лоба повилазять.

— Дурні ви люди, — плюнув у порохню під ноги козак, з яким я їхав на одному возі, й сердюк тусонув його в спину:

— Дивись мені, — й поправив на колінах шаблю.

Козаків повезли до фортеці, мене ж віддали в руки «міським слугам», і ті одвели до цюпи при ратуші та записали в «приводну колодників книгу». Брязнув засув, і я ступив у чорне провалля дверей, як у ополонку. Темрява зімкнулася наді мною. Я стояв біля дверей, боявся одірватися од них, мені здавалося, що ледве ступлю крок, справді шугону в прірву. Чомусь я думав, що в темниці сам. (Мовив подумки це слово — «темниця» й одразу зрозумів, що воно таке. Бо ж і справді — темінь). Морок виїдав очі, заковтував мене, немов змій.

Одначе в змія було око, воно потроху розплющувалося, проте лишалося й далі присліпуватим. Око — заґратоване віконце вгорі. Здригнувся: тільки тепер осягнув, де я. Раніше знав, що є темниці, але вони — десь там, невідомо де, вони — для інших, у них кидають злочинців, я ж і помислити не міг, що хоч якийсь злочин можна притулити до мене. Пам'ятав: секвестр, це ганьба. Того, хто побував у ньому, цуралися, боялися, не поважали. Якби моя мама знала, що я потраплю до секвестру, вони б наклала на себе руки. А я от... відректися від себе не можу.

І ще одне осягнув: я тут безправний, відданий на волю темним силам. І ніхто мені не допоможе, ніхто за мене не заступиться, навіть не принесе чистої сорочки й окрайця хліба, бо нікого в мене немає. І ніхто не виповість правди про мене, не посвідчить, хто я і який є.

Людина на волі й людина в темниці — це двоє різних людей. Переступив тюремний поріг, і вже ти винуватий, тобто тебе

легко зробити винуватим, ти не можеш виправдатися, ти не бачиш людей, а вони — тебе, не бачать твоїх очей, не чують твого голосу. Тут ти можеш покладатися тільки на власну мужність, і вибір твій куций: згода чи незгода, й майже в усіх випадках ти — злочинець в очах людей. Все те відчув в одну мить, не збагнув, а відчув, і страх побіг мені по жилах холодним вогнем.

— Праворуч лава, сідай, — нараз пролунало десь попереду, і я здригнувся. Ступив праворуч, хотів сісти й беркицьнувся, затявшись спиною об стіну. В темряві пролунав сміх.

— Дурні у тебе, конокраде, жарти, — мовив хтось і закашлявся.

— Сам ти злодій, — огризнувся перший голос.

— Мене ніхто ніколи злодієм не публікував. І в чорні книги не вносив.

— Ну, не злодій, а нецнота. Ще краще. Жив вшетечно з пасербицею, і поли тобі врізали...

— Ніхто мені поли не врізав, і жодних доводів і знаків у вшетечності проти мене немає. Любив і люблю пасербицю як рідну дочку, але чоловік їй трапився п'яниця та ще й пришелепко. Вона втекла від нього до мене, а він вів її за шию наміткою і бив, вона ж вирвалася й знову втекла до мене. Я захистив її, а той пустив на мене неславу...

— А ти все-таки зізнайся, пасербиця солодка?..

— Пащекуєш, як пес через губу. Утяти б тобі її.

— А ти спробуй!

— Замовкніть. А то поличкую обох.

У великому подиві я слухав той пересвар, навіть забув про біль, думав, до кого ж це мене закинуто, а почувши ще один голос, стрепенувся. Він видався мені знайомим. Вдивлявся в темряву, і вже вона не здавалася такою непроглядною, ріденьке світло розбілювало її. Я розгледів чотири постаті, три з одного боку й одну з другого. Та одинока постать видалася мені більшою за інші, а голос і далі стояв у вухах.

«Пилип, Миля», — нараз засвітилося в моїй голові, і я рачки поліз до Милі. Під руками талапала якась порохня й шаруділа перетерта солома. Я страшенно зрадів Милі, цьому непривітному й навіть страшнуватому чоловікові, цьому нелюді, все таки є тут хтось знайомий. Одначе не встиг сісти біля Милі, як мене притиснула за коліно до підлоги важка лапа:

— Ми з тобою незнайомі, — впали мені в вуха слова. — Ти мене не знаєш. Поготів — отієї бортної пригоди... Якщо хоч писнеш... Забудь, все забудь... Так треба...

— Якщо так треба... Я — їй-богу...

— Ну й гаразд. — І вголос зовсім інакше, лінькувато, байдужо: — А хто ти, парубче, будеш? Назвися.

Я назвався Мартином Рибкою. Мало що розумів, проте дошелепав, що Миля попався на чомусь іншому й боїться, аби йому тут не долучили бортної крадіжки. Тепер уже був не радий зустрічі з Милею, хотів навіть відсунутися від нього, але не зважився. Світ, виявилося, вельми тісний, надто за ґратами. А може, він увесь за ґратами й ми гуляємо в ньому до пори до часу на поруках у Долі, вічно під підозрою й під загрозою одміни тієї поруки? Вже того вечора подумав про те, що ми невільні од самого народження, а може, ще й до того, надто я так подумав по тому, як на мої слова, що треба покладатися на Бога, Миля сказав:

— Може, й так. Моя недоля написана мені на роду. Я був покараний різками ще в утробі матері. Вона заступилася за іншу наймичку, і її вишмагали в саду на лаві, а разом з нею і мене. Я народився через два дні...

Я жахнувся й подумав, як Бог допустив таке, й жахнувся ще дужче своїм думкам, власному святотатству. Кожному все написано на роду... А якщо так... Навіщо одному написано сите життя, розкоші, хоч він недостойний того, а іншому — нужда, поневіряння, несправедливість? Що, як оте, останнє, написано мені? Й що ж тоді виходить: борсайся не борсайся... Ні, борсатись треба. Не заступися я за Милю, висів би він на гілляці. Але, не заступися за Милю, не залишився б у селі, не сидів би отут. Отака круговерть долі!

Почав читати молитву, й Миля не перебивав мене.

Тоді ж, як назвався Рибкою, Миля запитав, за віщо мене завдано до секвестру. Запитав тихо, але критися мені було ні з чим, і я розповів уголос. В'язні слухали уважно, по тому заворушилися, жваво обговорювали почуте. Вони зійшлися на тому, що носачівським козакам їхній непослух окошиться великим лихом, що тепер і їх самих можуть судити строгіше, а може, навпаки, їхні провини змаліють перед провиною носачівців і їх незабаром повипускають на волю (люди найперше з усього роблять висновок для себе), бо й тримати арештованих ніде, у фортеці арештних приміщень немає, цюпа при ратуші тільки одна, оця, годувати в'язнів мають міщани, і стерегти теж, і свічки — куплені їхнім коштом, вони воліють, щоб справи вирішувалися швидко, щоб менше тратитись. Проте Миля розсудив інакше:

— Справа це військова, носачівців триматимуть у фортеці й дізнання чинитимуть там.

Від Милі я почув страшне, маловідоме мені до цього часу слово «бунт», і воно надовго запечатало мені вуста й приморозило всі думки. Це слово було важке, незвичне, не зовсім зрозуміле. Донині мені здавалося, що все в світі від Бога, так воно склалося й так мусить бути. Людські закони, закони мого

краю — це Божі закони, вони визнані всіма людьми, започатковані нашими предками, отже, їхні веління непорушні та вічні. Десь у глибині мого єства непроростим зерном лежали і якісь випадкові знання про те, що раніше в нас були інші закони й життя наших антецесорів, себто попередників, було інше, я багато знав про унію та уніатів, вів з ними уявні й справдешні диспути, знав про Польщу, про Богдана Хмельницького, про страшний розор краю, тяжкі утарчки на нього, чував про Виговського, Брюховецького, Дорошенка (говорити про них було не вільно, як і про Многогрішного та всіх інших гетьманів, не кажучи вже про Мазепу, але спудеї говорили, хоч і обережно), проте все те було десь там, в минулому, нині ж ми живемо в благословенному краї під опікою мудрого білого царя, спільно з московським народом, білий цар нас обороняє і дбає про нас, і дає нам свої праведні закони. В колегії були знайшлися спудеї, які гомоніли між собою, що ті закони не зовсім праведні, значно гірші за наші колишні, й ще щось таке — про права батьків, хтось доніс префекту, й спудеям довелося втікати в польську сторону. Коли б були не втекли, з ними, мабуть, вчинили б так, як вчинено з носачівськими козаками. Вчинено справедливо чи несправедливо? Того я не знаю й не хочу знати, чому воно має мене обходити, в мене своє життя, своя путь, житиму сам по собі, й благодать Божа буде зі мною.

— За віщо ж тебе взяли до тюремного в'язання? — одважуюсь нарешті запитати Милю.

Миля мовчить, чую його важке дихання, якесь похрипування в горлі:

— Тюрма мені на роду написана... Так щось і тягне мене в неї... Продав нечистому душу, — відказує і хруськає огірком, простягує руку: — На, пожуй і ти...

Я німію. Рот мені розтулюється, й чорна темінь вливається туди, наче в безодню, по спині біжать колючі мурахи. Хочу перепитати Милю, а язик не слухається, зробився наче дерев'яний. Миля ж хрумтить огірком, плямкає на всю цюпу.

— Ти... мабуть, жартуєш? — вишкрібаю з дна серця маленьку надію.

— Чого б це я жартував. Написав за всією їхньою регулою — кров'ю — й одніс уночі в поле на перехрестя, де вони з відьмами збираються.

— Що ж ти написав? — усе ще не вірю я.

— Що й мусив. «Темнозрачному пекельних пропастей повелителю й служителям твоїм демонам вручаю душу й тіло моє на тридцять літ, якщо ви по моїй вимозі чинити будете... В чому й підписуюся — Пилип Миля».

— Ну й?..

— Не нукай, і так всі, кому не ліньки, на мені увесь вік їздять. То й вирішив я — нехай потім нечистий поїздить, а спершу я на всіх покатаюся. Та якась личина запримітила, як виходив уночі на дорогу, а ранком листа знайшли. Не взяв, значить, його біс. І йому я не потрібний. Поволокли до консисторії. А там, брате, б'ють так, що клепки з голови випадають. Я не поласував на їхні киї, зізнався, одразу зізнався, й копію написав. То мене знову приволокли в полковий суд і закинули сюди. Скажи, Мартине, чого він, ну, цей, повелитель темнозрачних сил, не взяв моєї супліки? Може, я не так написав?

Моє тіло тремтіло, як у пропасниці, зуби цокотіли, я опустився на коліна й почав молитися Богові, щоб простив несосвітенний гріх Пипилу Милі, щоб не карав його. Я не міг узяти Пилипового гріха в свою душу, адже присягнути нечистому, це те саме, що відректися від Бога, але я був готовий прийняти на себе його муки й спокутувати його гріх. Сльози заливали мені руки, вся моя душа вливалася в молитву, і вже я відчував, як вона підноситься, але не високо, тяжкий вантаж чужого гріха тримає її, і я ще дужче заливався плачем і ще жаркіше шепотів слова молитви. Я не знаю, чи то своєю молитвою налякав Пилипа, чи розчулив його, мабуть, розчулив, ще ніхто не молився так за нього, не просив для нього в Бога прощення. Пилип легенько, невміло торсав мене за плече, намагався підвести з колін, бубонів щось, аж поки я не відчув у його голосі сліз. Тоді я обняв його й сказав, що то на нього було найшло потьмарення, а нині він розкаюється, й каяття його щире, й Бог приймає його, я це почуваю серцем, воно наливається Божою благодаттю, але молитися потрібно довго, невсипно й невтомно, аби остаточно очистити душу.

Троє інших ув'язнених принишкли, тихо шепотілися, либонь, вони нічого не розуміли й трохи переполошилися. По тому Миля сидів мовчазний, важкий, мені здалося, буцім він сердиться на мене, а за віщо, не знав. За своє розчулення, за свої сльози чи за те, що щось порушив у його душі, звар'ював її? Я не розумів цієї людини, співчував їй і трохи боявся її. Одначе наші сльози не минули марно, Господь прийняв їх. Миля мався перед судом покаянно, й каяття його було праведне, це побачив високий суд і присудив йому рік духовних мордувань у монастирі.

Переповідаючи мені останні слова присуду, Миля усміхався похмуро та гірко. Але зі мною гомонів любо, навіть поцілував на прощання:

— Якщо залишишся живий, — сказав, — і тебе випустять звідси та захочеш зустрітися, шукай мене коли не в монастирі,

то на хуторі Липів Ріг. Я зачекаю на тебе кілька днів. Ти хоч і теля, але теля Боже...

Я лишився спантеличений і наляканий отим його «якщо залишишся живий і тебе випустять», розумів, що Миля сказав ці слова не з злого умислу, а просто так, але ж вважав становище моє кепським. До того ж він виходив, а я залишався, знову один серед чужих людей, віч-на-віч з невідомістю, не знаючи, яку вину можуть на мене скласти. Глибоко переживав Милині слова, що вже й потім, по довгому часі, до моєї свідомості долинув зміст його інших слів: «Шукай мене коли не в монастирі, то на хуторі Липів Ріг». Виходило, Миля не збирався відмолювати в монастирі гріх, як присудив йому суд і як обіцявся, може, він і не почував гріха... Але ж він плакав, він плакав!

Проте довго над тим я не думав, бо власний гріх без гріха стояв переді мною. Там, за стінами кам'яниці, вирувало життя, я навіть чув стукіт коліс, він тривав довго, мабуть, проїхали чумаки, везли осетрів з Дону або сіль з Криму, або оковиту з Києва, або крам з Бара, світ кликав мене, втягував у свою мирську лійку; осетрів везли для мене, не пив оковитої, але її курили, бо є я на світі, так тоді думав або думало щось у мені, дві сили боролися в душі — сила чистоти й святості, безгрішності та безтілесності, й сила речей, запахів, пристрастей, вони бродили в жилах, у крові, всі спокуси світу — про мене, сам світ для мене, для того й робив його Творець, і це не суперечило чистоті та любові до нього самого, до істини. Сьогодні знаю, що все те суєта, томління духу, спокушеного мирськими принадами. Сьогодні знаю, що все те — не про мене, що воно не найбільший набуток, воно минає і своєю вічно непогамованою жадобою, ситістю й п'янкістю залишає чорні сліди. Маєш багато — хочеш ще більше, хоч і знаєш, що втратиш усе. Не маєш нічого — хочеш мати, й дуже часто будь-якою ціною; тієї, найвищої науки — осягнути розумом і душею все доступне тобі, пройти повз нього з спокійним усміхом, знайти найвищу суть природи та речей, віддзеркалених у власній душі так, як ти хочеш (то і буде їхня справжня суть), тієї науки не осягає майже ніхто, й через те світ такий жорстокий і захланний. Тоді мені здавалося, що не хочу навіть найменшої малості, то був обман, я хотів усього, тільки не признавався в тому собі, отож і втрачав усе, й побивався вельми, й потерпав від страху, сидячи в глухій темряві (кляті міщани економили на свічках, магістрат давав один огарок на вечір, кажуть, економлять вони й на дровах, і в'язні замерзають тут узимку).

Я думав, що, втративши кохання, втратив увесь світ, і не знав, що це не так. І ще одна думка, ще одна стьожка вплі-та-

лась в усі ті думки, я то хапався за неї, то випускав її, я не міг забути, що сиджу в тюрмі в місті Ніжині. Саме це місто віддав цар Петру Толстому і віддав йому мою наречену, отже, вона десь тут, чую крізь товсті стіни стукіт її серця, а вона стукоту мого серця не чує, бо не знає, що я близько від неї. І того більше — не можу признатися, хто я, аби не завдати їй ще однієї муки, аби не побачила мене таким жалюгідним, аби... не накликати гніву її чоловіка, адже він може вдати, що карає мене за носачівську справу, а насправді покарати за мою любов. Якщо, звичайно, хтось йому розповів про те. Яка вона, що зараз робить, чи думає про мене? Якби знав, що думає, зовсім би не відчував болю...

Отакого, стермосованого думками, зі зболеною душею, з натягненими до краю, до розриву струнами в ній, мене й припровадили перед грізний суд. І очолював його... настановлений самим царем полковник Петро Петрович Толстой, син таємного радника, сенатора Петра Андрійовича Толстого, котрий зробив цареві величезну послугу, допоміг згладити з світу його власного сина, наступника престолу. Як довідався потім, значно пізніше, Толстой-син не був надто жорстоким, злим, одначе був понурим, недовірливим, підступним. Він не знав нашого життя, наших порядків і знати їх не хотів, одначе гаразд знав, для чого настановлений, у чийому ридвані приїхав і куди той ридван має правувати. Отож одразу потягнув руку за Хоменком, бо ж чинив не подлуг права козацького, а подлуг царського веління всупереч тому праву.

Я розглядав його, як розглядає поранений свого убійника, в мене пошерхло не тільки в роті та горлі, а й у грудях. Довга коняча голова, маленькі вуха, червонуваті, загнані вглибінь очі (мабуть, то моя хвора, вимучена уява дещо викривила його портрет). І оце він є мужем моєї Улясі! І вона щодня слухає його шварготіння!

Промовляв Петро Толстой по-московському, деякі судді та писарі намагалися дзигоріти з ним у лад, то штокали, то шокали, а що вже казати про козаків-підсудних, вони мало що розуміли й тільки здивовано витріщувалися. Я стояв у їхньому гурті, ховався за спини, боявся, щоб мене хто-небудь не впізнав, хоч така загроза була дуже мала.

Суд, як я вже зазначив, був поважний: окрім полковника та полкового судді, два полкові осавули, і два хорунжі, і писар, і війт, і бурмістр, а попід стінами стояли райці, «міські слуги», та солдати з шаблями. Солдатів я боявся.

Коли дійшла черга відповідати мені, бачачи, як бридиться Толстой на калічену мову підсудків та писарів, вчистив по-московському, аби показати, що й ми не з лопуцька, а може,

позасвідомо, намагаючись викликати до себе прихильність, либонь, певніше останнє, ми мало знаємо себе, в хвилини страху з нас вилазить щось таке, від чого ми відрікаємося в добру годину, нашим розумом володіє страх, це він, розум, верткий, хитрий, рятує нас, ще й підказує: це ж тобі, нам на добро, що таке мить приниження, — це довге життя, а все інше — смерть. Московської мови навчився в колегіумі, переписуючи для Москви перекладені з грецької на московську святі книги. Моя відповідь, моя мова сподобалися Толстому, він підвів голову й уважно подивився на мене. Ми зустрілися поглядами, і серце мені затремтіло. Я розхвилювався страшенно, й судді подумали, що хвилююся за свою долю. Я перевів погляд на стіну й натрапив на картину «Страшного суду», й опустив очі долу.

Мене допитували як свідка і яко причетного до вчинку. Вперше я стояв перед судом, і сором спопеляв мене. Коли мене запитали, що я знаю в цій справі, я розповів те, що бачив на власні очі. Полковий суддя на початку оповіді перебивав мене, але полковник зупинив його й слухав уважно, тільки іноді підохочував: «А хто бунтував найдужче?», «Хто, крім Воскобойника, виривав хоругву, може, Пузач?» Я розумів, що від моїх відповідей великою мірою залежить моя доля. Я був уже й рота розтулив, щоб сказати «Пузач», або «здається, Пузач», та ледве не заковтнув язика. Відчув, що йду по хисткій кладці, що з обох боків на ній стоять люди — підсудні козаки та судді, а я посередині, й варто мені зробити один крок у той чи той бік, як кладка похилиться. І стояти не можна — вона вломиться. Мені стало жарко, піт проймав мене до кісток, непереможне бажання жити, якомога скорше вийти звідси змагало мене, воно диктувало мені оті малесенькі, зовсім незначні поступки полковнику («ну що там... власне, так воно й було»), але страх гріха, погрішити неправдою стримували мене. Я опустив очі й сказав:

— Того не бачив. Шванка була, галас, короговка гойдалася, а хто її виривав, мені не було видко.

По тому мені прочитали протоколи інквізиції кількох козаків, і в одному було сказано, «...а коли наш писар зслиз, зайшлий парубійко напросився писати супліку». Зрозумів, що ці слова можуть згубити мене, злякався страшенно, гаряча змійка поповзла мені в грудях, і я закричав:

— То неправда, вони присилували мене писати, погрожували побити...

В ту мить майже вірив у те, що сказав, я рятувався, я заслонявся од неправдивих слів, і вже для мене не існувало нічого, а тільки — одвести од себе погибельні для мене слова.

Толстой усміхнувся й мовив:

— Даємо повну віру цьому свідченню, а тому не даємо. Хто саме тебе силував писати?

Я змішався.

— Не пам'ятаю... Дуже злякався... Всі силували.

— Всі? Що ж, може, й так, — зауважив полковник.

Усі. Всі вони вар'ювали й порушили закон. Щось гостре кольнуло мені в грудях. Я зрозумів, що сказав не так, що трішки-трішки поступився супроти правди, й заспокоював себе, що неправди одна крихітка, що мушу боронитися, проте не міг погасити докорів сумління. Хто знає, яка дрібка може переважити на тих терезах, дрібка землі чи дрібка свинцю, порохні чи пороху... Поклав собі не втручатися ні в що, і ось втрутився, нехай з приневолі, і тепер шкодуватиму, мучитимусь. Я вже був не таким, як учора, як сьогодні вранці, коли заходив сюди, поміняв свою сутність, поміняв ледь-ледь, одначе притемнив щось у собі і в своєму житті. Докази на свою правоту були непереконливі, єдиний доказ, який був за мене, це — хочу жити, мушу жити. Ним заслоняються мільйони людей, і тисячі тисяч караються ним. Не переконувало мене й те, що я посвідчив на користь закону, бо й не знав до кінця, що таке закон, адже козаки, надто один з них, Чепіга, вельми напирали на те, що вони чинили за законом, який пішов ще од гетьмана Хмеля й од їхніх батьків. Так воно чи ні, я не знав. Цьому нас у Академії не вчили, ми взагалі жили у якомусь іншому світі, відгородженому від світу широкого, у нас був свій маленький суд, свої зацікавлення, свої думки та судження, які рішуче не збігалися з тими, що з ними зустрівся нині. Либонь, нас навмисне тримали в тому незнанні? Боялися, що ми принесемо боріння й пристрасті в Академію, де панували Божі істини та книжні знання? Наші отці хотіли уберегти нас від світських лих? Глухим гомоном до нас долітало, що раніше було не так, що тоді козаки в Академію йшли просто з Січі Запорозької, а колегіанти — на Січ. Тепер вже немає Січі, нам казали, що вона повстала проти волі царської, отже, й Божої, і за те була згладжена з нашої землі. Про те було небезпечно говорити, й ми, спудеї, не говорили.

Усе це осягнув не одразу, не в ту мить, не перед судом, а пізніше. І мучився, й дорікав собі, бо ж розумів, що душа моя не тільки з світла, а й з тіней, що дух мій не витає в небесах, а стелеться по землі, я читав «Блаженні нищі духом» і не міг нічого зрозуміти, бо ж «Блаженні нищі духом, яко ваше є царство небесне, блаженні плачучі, яко тії утішаться, блаженні жадаючі й прагнучі правди... Радуйтесь і веселітесь, яко мзда ваша велика на небесах». Отож хто я за цією заповіддю, на що заслуговую? Покаюся й заслужу прощення? Не заслужу ніко-

Вперше я стояв перед судом, і сором спопеляв мене.

ли; я той, хто жадав правди й не міг її відстояти до кінця, чи грішник, що плаче? Сього не знав ні тоді, ні пізніше. Тоді, повторюю, тільки рятувався й майже не думав ні про що інше, хоч все те бриніло в мені, глибоко-глибоко, відав про нього, воно борсалося, потоплене хвилями страху й нерішучості.

Ми всі сущі увесь вік борсаємося в хвилях. Бо й сам гетьман Скоропадський одступився од своїх козаків і написав у Пітер Головкіну (наперед знаючи, що Головкін розповість цареві), буцімто носачівські козаки не тільки безчестили полкового осавула, а й заповзялися його вбити, і той вирятувався завдяки сприятливої випадковості. А цього не було, я тому найперший свідок. Нехай неправда та страх сильних світу цього не будуть нам прикладом у житті!

Шість днів я просидів у секвестрі, а на сьомий мене випустили. Бурмістр зачитав присуд, з нього я зрозумів, що годен бути покараний п'ятдесятьма ординарними ударами пліттю, але суд, на молоді літа респект маючи, милує Мартина Рибку й зарікає надалі жити правдою та випускає його на волю з тим, щоб він негайно полишив місто Ніжин і більше ніколи в нього не вступав.

І я одразу од воріт секвестру наліг на ноги, неначе за мною гналися «міські слуги». Сам не знав, чому так поспішаю, мабуть, мені просто не хотілося залишатися в місті, де зазнав стільки прикростей, де мою душу пом'ято й поламано, де втратив щось таке, без чого змалів сам, де... живе одібране в мене кохання. Мені страшенно хотілося побачити Улясю, хоча б на мить, хоча б краєчком ока, одначе знав, що це неможливо, й поспішав до міської брами. Я зазнав великої кривди, похитнувся в своїх думках, бо побачив ще раз, що в світі несправедливості не менше, а може, й більше, ніж справедливості. Що її множить, чому Бог допускає її? Чому добро невіддільне від зла, одне народжує інше, одне маскується під друге, часом їх вельми важко розпізнати? У світі мало б неподільно панувати добро, а воно нітиться перед злом. Мабуть, якби було тільки добро, всі люди стали б ніякі, в боротьбі зі злом вони загартовують душі, стають сміливі та дужі. Я ось не втримався... Поступився перед злом. Я навіть гаразд не впевнений, чи поступився. Звичайно, поступився. І тепер мене палить несосвітенний сором. Мав себе за найпоряднішу людину й не вистояв. Яка ганьба!

Гаряче молився, запевняв себе, що більше не зійду з правдивої путі, чого б це мені не коштувало. Боявся, що мій вчинок залишиться в моїй пам'яті на все життя, він вже надломив у мені крихітку того ясного й чистого, з чим жив, з чим вийшов на велелюдне перехрестя. А все через те, що в світі так

багато зла, багато неправди, він влаштований за неправдивими законами.

«Зупинися!» — сказав і справді став посеред дороги. Я збагнув, що зайшов дуже далеко й по такій путі ні до чого доброго не прийду. Це ми, люди, множимо неправду, нам мало того, що створив для нас Господь, ми прагнемо плодів гріховних, вважаючи, що там солодощів більше, ніж в плодах чистих. Світ влаштований праведно й досконало, он як милують одне одного двоє диких голубів на бересті й маленький синенький метелик тріпоче крильцями над пізньою квіткою. Всі вони живуть за Божими законами, всі вони в світі, як на великій гарній картині, де все до місця, де все доречно: звірі, птахи, дерева, квіти, трави. Великий і ясний світ — для нас усіх, це ми захопили його й нав'язуємо всьому сущому свої закони, намагаємося підкорити собі все, ще й одні підгинають під себе інших. Хто дав нам таке право, чому ми не розуміємо, що живемо не по правді?

Мене мучила спрага. Неподалік від дороги виднівся хутірець, і я завернув туди. Хутірець був не багатий і не бідний: чимала хата, рублена комора, хлів і стодола, а також повітка для воза, саней та всілякого реманенту. Все це — в кружок довкола двору, в кінці якого — перелаз, а за ним садок. Кілька груш і яблунь росло біля хати понад самою дорогою, під однією яблунею біліли в траві яблука-падалиці, пізні, останні яблука. Колодязь стояв біля дороги, так що воду можна було брати і з двору, і од дороги, великий, окований залізними обручами цебер прип'ято до залізного гака, вбитого в зруб. Попід хутором з правого боку проліг неглибокий яр, по дну якого в осоках хлюпотіла річечка. Чималенький табун гусей відпочивав на березі.

Хутірець ще зоддалік принадив мені зір, я не міг одірвати від нього очей. Чарівне місце, яких так багато на нашій землі, де тиша, де спокій, де праця й спочинок, де немає суєти, захланності, жадоби.

Біля воріт стояв дід у солом'яному брилі, в полотняній сорочці, в новеньких личаках, мабуть, він помітив мене давно й підійшов до воріт, тримав дашком долоню, дивився на мене — бо було йому проти сонця. Очі в старого вицвілі, добрі, спокійні, обличчя в зморшках, не вельми засмагле, — з чого я зробив висновок, що старий у полі не працює, порядкує на подвір'ї або доглядає пасіку.

Я привітався, попросив, дозволу напитися. Старий оддав добридня, повернув голову, гукнув:

— Галю, винеси чоловікові напитися.

Він не запитав мене — хто такий і куди йду: захочу, розповім сам, не приглядався до мене пильно, стояв і дивився на

дорогу, на річечку, на гусей, які враз чомусь заґелґотіли, схопилися й шугонули на воду та хлюпалися там. З сіней вийшла дівчина літ вісімнадцяти-дев'ятнадцяти — висока, кругловида, величаво-красива й величаво-спокійна, впевнена в своїй досконалості та красі.

Я витягнув цебер — краплі зривалися з мокрого, позеленілого дерева й звучно кльокали в прохолодній глибині, цебер ішов легко, вишмульгана долонями тичина лопотіла в моїх руках. Я стояв по цей бік колодязя, дівчина — по той, вона мовчки подала мені липовий корячок. Смачно кльокали на дні колодязя краплі, смачно яріли проти сонця повні червоні губи, і червоний калиновий квіт вишитої сорочки високо здіймали повні груди. Соромливий за вдачею, не міг відвести очей від дівчини. Вихований майже в схимі, розумів, що це грішно, й нічого не міг з собою вдіяти. Тільки на мить, чомусь тільки на мить подумав про Улясю, а далі мене знову оповив чар, оповила мана — такою довершеною, земною і неземною була ця краса, що я замилувався нею. Ні, не зовсім безгрішним було оте моє споглядання, мені подумалося, що найкраще звікувати вік ось на такому хуторі з отакою дівчиною, либонь, це найбільше, що може подарувати людині доля. Я не мав на мислі себе, я мовби відсторонився від самого себе, але не зовсім.

Либонь, холодна кринична вода трохи остудила мою душу, а може, очі дівчини, голубі, неймовірно гарні, спокійні, вона тільки раз ковзнула ними по мені й одвела їх байдужно, і її повні соковиті губи усміхнулися не мені, а степові, полуденному сонцю, гусям, а може, й ще комусь, кого сподівалися ближчим часом побачити біля цього колодязя. Либонь, ця солодка кринична вода вабила не одного козака? Я й сам розумів: такий, як я, парубок — не під її мислі. Бачив своє відображення в цебрі — змарніле обличчя, великий лоб, великий ніс, ледь викривлені, чого майже ніхто не помічає, губи (чи не від того я трохи шепелявлю, надто коли розхвилююся). Обтріпаний і обірваний, з торбою, у якій псалтир, зшиток з власними віршами, до якого я не доторкався вже кілька місяців, пара брудної білизни (треба буде стати десь біля річки та попрати, звичайно, не тут, а деінде), гребінець, маленька іконка з святим Іваном, моїм покровителем. І бачив перед собою красуню, байдужу, величаву, неприступну. Вона ще довго-довго стояла перед моїми очима, я йшов по дорозі, і її образ гойдався в осінньому мареві, то зливаючись з образом Улясі, то роз'єднуючись. І ступала вона навстріч мені, усміхалася ласкавою усмішкою, променила голубими очима. Бо ж то не босими ногами розбивав я пилюку, а розбив її мій кінь кованими копитами, і я коршаком злетів з коня, аж майнули за плечима, неначе крила,

закавраші червоного жупана, й брязнула об зруб срібними наділками шаблюка, й на грайливе Галине (Улясине) «Доброго здоров'я пивши», я сміливо та задьористо відказав: «Чорняву любивши», й наші погляди зустрілися, й ми сказали одне одному очима все те, що можуть сказати парубок та дівчина.

Нині ж на байдуже Галине «Доброго здоров'я пивши» я ледве вичавив «Дякую» і опустив погляд.

Галя пішла, плавно погойдуючи станом, ступила на ґанок і звідти подивилася не на мене, а знову на дорогу, яка гойдалася в мареві. І я чомусь подивився на дорогу, по ній верхи, перекинувши ноги на один бік, на гнідій неосідланій кобилі їхав якийсь дядько, за ним, далеко відставши, піднімало копитцями порохню гніде лоша. Кобила іноді оглядалася, дядько дрімав, розморений спекою.

І в цю мить я зрозумів, що захоплення красою цієї дівчини було хвилинним, випадковим, що на другу любов я вже нездатен.

— Візьми на дорогу, остудиш душу, — почув я за своєю спиною й очутився. Дід тримав у підрешітку з десяток яблук-падалиць. Я висипав їх у торбу, подякував і пішов. Лишав за спиною щось голубливе, тихе й ступав у невідомість, пропалену до дна спекотним, що буває рідко осінньої пори, сонцем. Я мовби одривав душу од чогось, і на ній лишалися ранки й проступала кров.

Не знаю, яким чином всі ті думки, все, що сталося зі мною за останні кілька днів, вплинуло на рішення, яке прийняв на перехресті доріг за Ніжином, — я повернув на Липів Ріг. Зовсім недавно не збирався більше зустрічатися з Милею. Не вельми довіряв йому, трохи боявся його, врешті, мій розум підказував мені, що з ним потраплятиму з халепи в халепу, але таки повернув на ту дорогу. Мабуть, мене надто пригнічувала самотність, яку почував після зустрічі з байдужою красунею на хуторі.

Чому пішов одразу на хутір Липів Ріг, а не в монастир, куди спочатку мав податися Миля, не знаю. Може, через те, що до Липового Рогу було значно ближче, він лежав побіля дороги, а монастир — з того боку міста, а може, й не сподівався побачити Милю в монастирі, щось мені підказувало, що його там немає. Не тулився, не ліпився він в моїй уяві до монастиря, та й сказав якось так, що одразу запанував Липів Ріг. Через те й поклав собі навідатись на хутір і, якщо там Пилипа немає, до монастиря не йти — не тривожити його, не спокушати своєю з'явою — нехай відмолює свій гріх. Я вже знав, яка то спокуслива річ дорога. Дорога — то завжди втома, й безхарчів'я, і непевність, і невідомість попереду, й небезпека,

але й воля. Людині ніде не буває добре, ні вдома, ні в дорозі, але є люди, створені для домівки, а є для дороги. Ще не міг достеменно сказати — я для дороги чи для села або міста, але Миля — то вже напевно для дороги. Воля дороги особлива, нітрохи не схожа на волю одинокого хуторянина в лісових нетрях чи багатія в місті, й той і той у неволі багатства, страху збідніти, погоріти, бути пограбованим владою, солдатами; воля дороги, це воля, покраяна на кусники, в ній є кусники застрашливі, тяжкі, а є безпечні, безмрійні, не пригірчені нічим, окрім власної печалі. Люди, які спізнали безмежжя доріг, з прижмуром, зверхньо ставляться до сиднів, до мужиків і завжди кплять з них. Саме таким і був Миля.

Я знайшов Милю в млинах за Липовим Рогом. Там стояло два вітряки, один старий, похилений, здавалося, він надсилу махає крилами й ось-ось упаде, і другий, фундований недавно — новий. Біля млинів при рівчаку стояли вози, волові й кінні, з зерном і мливом. Миля носив мішки. Носив завзято, по два зразу, спочатку клав на плечі один мішок, далі поверх нього другий і підтюпця збігав по млинових сходах на другий палуб — новий млин був о двох палубах. Униз також ніс повні мішки — вже з мливом, тримаючи їх під пахвами, як кабанців. Обличчя Милі вмив піт, голі плечі й спина блищали. Побачивши мене, він ощирив щербатого рота (два зуби йому вибито в якомусь заморському шинкові), що мало означати усмішку, й сказав:

— Полеж отамо під кущиком, я розвантажу воза.

Я ліг під розкішним кущем глоду, на якому виблискували тугі бубочки рожевих плодів, а Миля й далі пиряв мішки. Розвантаживши глибокого воза і навантаживши іншого, він підійшов і повалився біля мене на притоптану траву.

— Шабаш. Четвертий день лоба грію. На галері так не прів.

— Четвертий день? — здивувався я. — То ти зовсім не ходив у монастир?.. Поклявся на святому Євангелії...

— Сховай, Мартине, гріх у міх. Був я там. Монастир гнидявий, жодного путнього монаха немає, слимаки, гриби збирають та на базар носять, з того й живуть. Багато на грибах заробиш? Нащо їм зайвий рот? Миші й ті з голоду порозбігалися. А трапезна, а келії! Один ієромонах взяв мене в свою келію. І мучився, бідолаха, три ночі. Ти знаєш, як я хропу. Коли я його полишав, він мені трохи руку не поцілував. — Миля зареготав. — Там, у торбі, папір з одпущенням всіх гріхів, прочитаєш. А ратушні судді нехай підуть туди та поспасаються самі.

Мабуть, Миля казав неправду, ще й казав трохи святотатно, і я запечалився й пробурмотів щось таке, що спасатися

можна всюди, що менше життєвих розкошів, то легше вимолити прощення, й що судді — на те вони й судді, вони хотіли порятувати його душу. Миля одказав, що він розкаявся й, коли сказати правду, вкоїв усе те, тобто написав нечистому листа, мертвецьки п'яним, отже, в непам'яті, й гріх невеликий.

У його очах світилися щирість і якась дивовижна наївність, яку можна побачити тільки в дітей. Він пахнув свіжим мливом (ніщо так гарно не пахне, як свіже мливо, його запах життєдайний, м'який, він ввібрав у себе все — пах землі, колосся, неба, дощів), потом, від нього повівало силою, впевненістю, нелукавством. Здавалося, таку людину грішно й страшно скривдити, а отже, як переконався я потім, саме його найчастіше й намагалися скривдити (пожаковати на ньому). Власне, приклад того було подано за кілька хвилин.

Пилип попросив, щоб мельник розрахувався з ним, нагадавши домову, що працюватиме, скільки сам захоче, одначе мельник почав м'ятися, збавляти ціну, божитися, що при ньому немає грошей, що всі гроші кум повіз у село, й тоді Миля ухопив дишель старого млина, яким вітряк повертають до вітру, й сказав, що зараз перекине його. Вітряк погрозливо заскрипів, загойдався, й мельник побіг до млина та виніс гроші. Миля обтрусив обметицю з сорочки та кунтуша, що висіли на поручні млина, одягнувся, гроші до кишені не ховав, тримав їх у кулаці.

— Ось і знову ми з тобою, Мартине, багатії, — сказав він. Раптом його обличчя пересмикнулося, очі люто зблиснули. — Вони мені кажуть: відбудеш рік церковної інфими й підеш до вітця та неньки. А хоч запитали, кнурі годовані, є в мене вітець та ненька?.. Нехай тільки хтось із них трапиться на моїй путі...

Я аж сахнувся від нього. Здивувався, що Миля не забув судів і що в його серці може спалахнути отакий гнів. Виходило, що Миля не такий, як я про нього думав, і його ще потрібно спасати й спасати. І водночас відчував якусь його правоту й хотілося мені... трішки-трішки бути схожим на нього.

Миля перекинув торбу з одного плеча на інше, подивився на гайвороння, яке клубочило далеко над лісом. Там стояв чорний вир, а птахи летіли й летіли, тягнулись з усіх боків, де вони тільки й бралися, хто їх сповіщав, що там їхня збірня, їхня вороняча складка й що там для чогось мають бути.

— Скоро осінь, — сказав Пилип. — Пора нам повертати у краї південніші. Підемо на Полтавщину, Гадяччину... Я ще в тамтешніх монастирях не бував.

За всі кількамісячні мандри ми навідали два чи три жіночі монастирі, але Улити не знайшли, й ніхто не чув про неї. Мені

чомусь здалося, що, може, Миля вигадав собі сестру, аби не було так сумно та одиноко в світі та щоб виправдати свої мандри. Одначе йому нічого не сказав.

* * *

Ми йшли весь день, йшли швидко, без перепочинку, — хилиталися дві мовчазні постаті на дорозі, одна велика, крутоплеча, важка, друга тонка, ламка, й нас застала ніч, і ми звернули з дороги в долинку, що манячила в сизій вечірній імлі. Підійшли до густих кущів, які підковою облягли невеличку галявинку, й поклали свої торби. Почали розглядатися й помітили, що місце вже столочене до нас, тут хтось перепочивав. Чорніло згарище від багаття, валялися головешки, великі кістки, ще не обмиті дощами, якесь шмаття, пошарпане майже на нитки, не стерте, не потрухле від старості, а дороге й нове, таки пошарпане, в одному місці земля була порита: там борюкалися або билися. Місце було непевне, навіть на недосвідчене око: тут зупинялася злодійська ватага. Я поглянув на Милю й побачив, що він також розгадав усе, але я мовчав, поклавшись на свого старшого товариша. Він почав розв'язувати торбу, далі кинув:

— Візьми казанок, там у ярку повинна бути копаночка.

Я взяв казанок, постояв у роздумі. «Ще один шлях до істини», — думав, розглядаючи злодійське місце. Тільки до якої? Ці люди самі стали на злодійську стежку чи їх на неї штовхнули? І хто вибирає: людина свій шлях чи шлях людину? Міг би я піти по такому шляху?

Став перед невідомістю, бо не був упевнений, що свій шлях вибрав сам. Життя котило мене й несло, як несе втомленого плавця дужа ріка.

Знав, що мушу опиратися, мушу шукати якогось берега, й не знав, де той берег, та й не хотів його шукати. Я розумів усіх тих миркачів, мандрівних дяків і просто волоцюг, які валасаються по світу, самі не знаючи для чого. А може, й знають... Може, оце мандрування по світу з його голодною волею та небезпеками і є саме життя, його мета? Бо що ж іще?

Я приніс води, Миля вкинув туди дві в'ялені рибини, цибулину й поставив казанок до вогню. Незабаром юшка була готова, ми повечеряли й полягали під кущем. Засинаючи, я почув, як щось мовби обмацує мене, напіврозплющив очі й побачив, що то Миля вкрив мене своїм кунтушем. Мені одразу стало тепло й дуже гарно, і я заснув.

Мені знову снився той самий дивний сон, тільки з невеликою одміною: неначе я стою на своєму подвір'ї і раптом чую перестрашений кіркот півня, повертаю голову і бачу, що з-за

сусідської клуні випливає птах, і якийсь він дивний, бо не летить, а мовби пливе, й пливе стійма, розпростерши крила, грудьми та дзьобом до мене. Він росте й росте, стає в пів людського зросту й отако пливе на мене та повз мене, розпростерши нерухомі крила та розпустивши хвіст, і враз помічаю, що в нього не дзьоб, а губи, і вся голова жіноча, й тулуб у жіночому убранні, одначе внизу не ноги, а лапи, вони хижо скрючені й зведені для хапка. А обличчя — жінки — Улянине, тільки чомусь недобре, холодне. Я хоч і злякався, кинувся до неї: «Улясю, Улясю», — гукаю. Улясине обличчя лишилося нерухомим, тільки губи ледь-ледь здригнулися й прошепотіли: «Я ще прилечу», і вона відпливла за верби.

Пробудився стривожений. Було ще темно, тільки на сході ледь рожевіло, посеред неба яснів місяць, зелений, у колах, ще й погойдувався з боку на бік. Хотів розбудити Милю, й не одважився. Що йому скажу? Що мені знову й знову сниться дивна жінка-птах? Що цей сон мені щось віщує? Миля подумає, що я натякаю на Каську, й розсердиться. Він уже й так мав прикрість через жінку. Спершу подумав, що з Улясею щось сталося. А потім моя думка перемінилася, і враз рішуче подумав, що обов'язково зустрінуся з нею. З чого виникло це переконання — не знаю, одначе надалі відав напевне: куди б не йшов, де б не бував — світ, дорога приведуть мене до Улясі.

Мабуть, це було закляте місце. Вранці мене почала трусити лихоманка, а далі кинуло в жар. Ледве дибав за Пилипом, перед моїми очима гойдалися червоні кола, врешті я сів просто на дорогу. Почував несосвітенну втому, мене морив липкий, ламкий сон, і боліло все тіло. Йти більше не міг. Тоді Миля взяв мене на руки й поніс.

Я прийшов до тями у якійсь хаті, лежав на соломі, застеленій рядниною, вкритий ліжником, а біля мене сидів Пилип і пильно дивився на мене.

— Ти диви, не загнувся, — сказав він.

Мені стало неймовірно тужно та важко, і я відвернувся. Одначе невдовзі зрозумів, що в такий спосіб Миля виявив свою стурбованість, інакше співчувати він просто не вмів.

Він доглядав мене надзвичайно дбайливо, напував — силуючи — узваром та якимись травами, носив стільниковий мед, яблука, груші, примушував їсти, а коли я не їв, сердився й обзивав слимаком, підрясником. Потім біг на роботу, по жнивах скрізь були потрібні молотники, й він молотив збіжжя по токах багатих господарів. Він десь дістав ціпа з бичем, у руку завтовшки, й, коли я почав виходити з хати, з усієї гупотняви, яка стояла в селі, вирізняв глухі, важкі, схожі на гарматні по-

стріли удари Милиного ціпа. Я нетерпляче чекав на Милю, а коли він приходив, відповідав на його грубі жарти такими ж грубими жартами, а в душі щось щемно мліло й розтікалося приємним теплом по тілу. Розумів, що став Милі близькою людиною, але не знаходив розгаду, за віщо він любить мене, вже ж не з малої користі, що забере в мене зароблений на требах гріш, адже може заробити вп'ятеро більше, й заробляє, й мав би вибрати товариша по своїй вдачі, а от вибрав мене. Закрайками мислі я здогадувався, що він заглядає в мою неперекаламучену душу, сподівається там щось побачити — може, якийсь свій спомин, якісь загублені малюнки дитинства, знаходить чисту молитву й хоч трошки спасається біля неї. Отже, я теж потрібний йому. Хоча б молитвою, вірою в Бога. Нічого іншого привабливого в мені не було. Я вірив у світ, що він компонований Творцем досконало й що треба жити за тими законами, які існують, треба стійко переносити нещастя, прощати ворогам кривди, й врешті настане час, коли Бог помітить те й винагородить. Чим винагородить? Ще більшою вірою. Душевною благодаттю. Він вже винагороджує приязню Пилипа Милі. Нині світ тільки випробовує мене, і мене, й Милю (він випробовує увесь вік), і з моєю допомогою Миля легше уникне спокус та наробить менше гріхів. У світі багато кривди, багато неправди, я боюся про це думати й думаю все більше й більше, то ж дай Боже сили, кріпості духу, щоб вистояти, не впасти в гріх. Він ходить довкола мене на котячих лапах, він одягає личину урядовців, але я повинен терпіти. Так мене вчили святі лаврські отці, біля яких дуже часто спасався і яким вельми любив прислужувати. Для Милі Бог — далеко-далеко, він не вірить, що Бог повсякчас втручається в Милині сфери, не вірить Миля, що Божими заповідями керуються всі ті, хто так погано урядує, і ті, кого наслав у наші землі цар. Може, Бог покарає їх потім? Всі ці запитання тривожать мене, руйнують спокій душі. Я од них утікаю, я захищаюся од них вірою, — адже вона — понад усе, вона включає в себе сам світ, як частку свою. З вірою ми прямуємо до безсмертя. Одначе сама наша путь тяжка, ми не можемо ухилитися від усього того, що чатує на ній. Ми — смертні й мимоволі розмінюємо золото безсмертя на тисячі мідяків життя, й тільки в кінці бачимо, що ті мідяки не варті нічого. Одначе в нас одбирають золото. В мене одібрали золото любові, і я не можу з тим примиритися. І в цьому либонь, я не подолаю себе ніколи.

Я хворів довго й мав час подумати, одначе нічого нового не надумав, вирішивши й далі уникати спокус та не боротися зі стихіями життя. Одначе, як виявилося, наші бажання від нас не залежать.

У кінці місяця жовтня, одразу після другої Покрови, ми прибилися в село Комишня, а правильніше, нас просто туди прибило, ми попали під таку зливу, якої я ще ніколи не бачив. Громи не гули, а тріщали, били понад самою головою, блискавиця в'язала смертельні зашморги перед самими нашими обличчями, ми брели по коліна в воді, яка несла жовте й чорне листя, паліччя, солому, а на одному з горбів вода понесла вулики, й вони котилися вділ, у рів, у рови перетворилися й вулиці села. Я часто хрестився, біг за Милею, який ішов попереду, тримаючи в одній руці чоботи, в другій ліщинову палицю, якою промацував дорогу. Стояла сутінь, хоч було тільки за полудень. Ми попросилися до першої-ліпшої хати, й нас впустили. Дали борщу гарячого (а Милі ще й корячок горілки), й там ми обсушилися та переночували.

Мабуть, то був злий кпин долі або й підступи нечистого, що нас там так гарно прийняли й що напочатку все гарно для нас складалося. Я потім часто думав про те, як один випадок може визначити всю твою долю. Адже звідти, з тих днів — усі мої нові рахуби, всі злигодні, піднесення й падіння, й те, ким та яким я став, і думи, аж по сьогодні, також беруть початок звідти. То був берег, від якого багато разів відпливав і до якого багато разів вертався, біля якого потопав і на якому рятувався, на якому спізнав усе, що може спізнати в круту годину людина.

А розпочалося все просто, й ніщо не віщувало ніяких прикростей. Та вони й з'явилися не одразу, а по якомусь часові, як приходить повінь від великих снігів.

Вранці стояв туман, а потім він розвіявся, й засяяло сонце, земля запарувала, наче напровесні. Це був один з небагатьох для пізньої осені теплих днів, у які особливо не хочеться думати про зиму, сніги, люті морози, надто таким людям, як ми. Зима мене лякала, особливо я боявся її, бо ж не знав, як і де її переживемо. Ми з Пилипом вже мали в запасі трохи грошей, але потрібно було приробити ще. Гроші я тримав при собі, і Пилип поклявся святим Миколою (чомусь визнавав з апостолів тільки його), що не забере їх у мене на горілку. Отож одразу почали шукати роботи, а вона сама чекала на нас. Комишнянський війт Федір Дирда почав годити нас за добру платню на сторожу, ми охоче погодилися. Робота — легка, й ми спочатку подивували, що ніхто не став на неї, дізналися про все пізніше.

У кінці села стояв загороджений новеньким тином, у який врубано двоє воріт — два виїзди, — чималий пляц поля, а на ньому — недавно поставлена, хоч і не нова, звідкілясь перевезена, комора й лежало кілька куп деревини, добрячої деревини, на хату. Комору, а в ній збіжжя, а також дерево й припоручив нам стерегти війт. Він не сказав, чий у коморі хліб і чиє

дерево, але суворо наказав пильнувати, нікого не пускати й виконувати веління тільки його, Дирди, та городового отамана Трохима Гречаного. Також сказав, що надішле нам у поміч ще двох сторожів.

Комора мала чималенький навіс, ми заставили його з одного боку дубовими та сосновими обаполами, наносили соломи, й вийшло затишне зручне кубло, в якому здебільшого й товклися, одсипалися після мандрів. Їсти нам носила якась жінка, вже немолода, синьогуба, з лишаєм на бороді, мовчазна й пісна, неначе монашка. З нами майже не розмовляла, здавалося, вона німа. А в селі щось діялося, щось чинилося, тільки ми не знали що. По вулицях походжали козаки, вони тримали в руках кілки, їхні киреї відстовбурчувалися з лівого боку, неважко було здогадатися, що там шаблі. Козаки сходилися в гурти, жваво гомоніли, розходилися по хатах й виходили знову, бігали з двору в двір жінки, також в строї хоч і не святковому, але й не буденному. Одначе, якщо я або Пилип наближався до якогось гурту, всі замовкали, поглядали в наш бік підозріливо. Сказати правду, нас все те не вельми обходило, ми вже намандрувалися й набачилися всього.

Вартували ми вдвох чотири дні, а на п'ятий прийшов у допомогу ще один вартівничий — Петро Красюк, — підсусідок сотенного хорунжого Семена Передерієнка, — тільки його й зміг погодити війт. Який то сторож з Красюка, ми побачили одразу, — він шкандибав на обидві ноги, й не мав пальців на правій руці — ноги й руку одморозив у хурі, — ще й шепелявив, так що ми довго не розуміли, що він говорить. Всенький день Красюк спав під піддашшям комори, а на ніч вшивався додому.

Незабаром ми довідалися, що й од кого стережемо, й чому панує таке піднесення в селі, й чому ніхто не годиться в сторожі.

Чимало літ сидів на багатому гадяцькому полковому уряді зять гетьмана Скоропадського, полковник Іван Чарниш, благоденствував і багатів, попивав улюблену тернівку, множив статки. Ні розумний, ні дурний, ні добрий, ні злий, але завидющий та жадібний, гріб усе до себе обома руками. Пригріб чималенько ґрунтів, лісків та лужків, млинів і винокурень, покривдив чимало вдів та сиріт, відбираючи ті ґрунти, а також посполитих і навіть козаків. Чинив то нахраписто, навально, то хитро та підступно (скоїть людина умисний чи ненавмисний злочин, а відкупляється ґрунтами або, й не вчинявши злочину, заплутається в судейських сітях), а то й просто скуповував довкола наміченого в загарб шматка поля ґрунтики, й врешті опиняється те поле обкопаним з усіх боків, ні підійти до нього, ні під'їхати, мусить чоловік продавати, погоджуватися на ціну, яку давав полковник.

Комишня — село рангове, віддане полковнику на уряд, за козацькими законами підсусідки та посполиті мали платити чинш по своїх статках — від двох копійок до двох талярів, а також косити на військо сіно та возити дрова. Чарниш же змусив платити рангове не тільки посполитих, а й козаків, і приневолив селян до двох днів роботизни та осенщини. Простакуватий з вигляду, невеликого розуму, коли ж йшлося про гроші, ґрунти, ставав до ката вдатним на вигадки, перейменував село Клинці в Чернишівку й записав на себе, спрямував у свій ярок річечку, й вона перестала крутити громадські млини, що стояли на ній, а крутила тільки його, Чарнишеві, й тепер селяни везли збіжжя в Чарнишеві млини та круподерні, відпускав на слободи селян, котрі, поселяючись там, десять літ не платили чиншу, а ґрунти лишали йому, Чарнишу. На тій вузькій прибутковій стежці придбав мало друзів і багато ворогів. Лютим ворогом Чарниша став колишній комишнянський сотник Степан Яценко, зсунутий Чарнишем зі свого уряду; на сотенний уряд Чарниш посадовив Івана Крупку. Яценко вар'ював найдужче, намовив козаків ходити при шаблях, погрожував: «Тепер маємо час за себе говорити. А Чарниша я ще побачу на шибениці, він мене безвинного три дні на арматі тримав, аж мусив я там, на арматі, й нужду справляти».

Яценко — чоловік розуму маленького, значно небезпечнішим для Чарниша був Опанас Кіцеш, сотник села Ковалівки, серб, волошин, як і новий полковник Милорадович. Найбільшими й найнебезпечнішими ворогами завжди є близькі люди, родичі, вони знають найбільше і заздрять найдужче — з найсолодшого винограду виброджує найміцніше вино. Десять літ тому у Чарниша помер рідний брат Тихін, лишивши двоє сиріт, сина Івана та дочку Зиновію. Чарниш видав Марину, братову, за Кіцеша, й той посів сотенний уряд, а також господарство покійного Тихона, прибравши все до своїх рук. Незабаром у нього з Мариною народився син, люди подейкували, що то Чарнишів гріх, одначе Кіцеш на те тільки посміхався, з Чарнишем родичався, водив дружбу. Він приїхав голий, мав двоє коней та зброю, й більше нічого, тепер почав швидко багатіти, застаткував. Ковалівці написали кілька скарг, що всі військові й городові повинності Кіцеш присвоює собі, а їм потім доводиться платити вдруге, й що життя за ним не стало, він жадібний та немилосердний без міри, одначе ті скарги потрапляли до Чарниша. По шести роках померла Марина, й стався в Кіцеша з Чарнишем розмир, який переріс у люту війну. Чарниш оголосив себе опікуном дітей покійних брата та Марини й відібрав у Кіцеша маєтність, а далі, дізнавшись від своїх вивідників у Ковалівці Дем'яна Іваненка та Семена Драби про те,

що Кіцеш хоче повернути маєтність зброєю (Кіцеш провідав, хто доносить Чарнишеві, й побив вивідників та хотів порубати їх шаблею, проте їм вдалося втекти), наказав схопити Кіцеша та замкнути в фортеці, де той і просидів три тижні.

І ось тепер заворушились усі Чарнишеві недруги, всі невдоволені, всі покривджені та всі інші, хто хотів переміни — люди завше прагнуть переміни, і навіть хороші урядовці їм обридають, і вони намагаються їх поміняти, а що вже казати про таких, як Чарниш. Майже по всіх селах панувало збудження, піднесення, а що остерігалися Чарнишевої помсти, ходили з кийками та при зброї. Аж тоді дізнали й ми, що стережемо: Чарнишеві добра, хотів він будуватися в Комишні, купив тут землю, це його збіжжя та дерево на хату. Саме Кіцеш наказав не віддавати збіжжя та дерево, намовляв комишнян свідчити, буцім Чарнишеві люди чинили самовільні порубки в чужих лісах, а коли десяцький Олекса Бас невпевнено заперечив: «Все дерево куплено за гроші, праведно кажу», Кіцешеві люди Баса побили.

Особливо раділи волохи, їх наз'їжджалося дуже багато, й приїхав аж із Іркліїва сотник Славуй Требинський, якого всі називали Сербином, він збадьорював Кіцеша й читав прилюдно грамоту, даровану царем йому, Славую, у ній писано: «...а за те його показання служби велено бути йому в малоросійських городах і дати йому на прохарчування село...» Славую Сербину дали багатий Іркліїв, а далі ще кілька сіл: Лящівку, Матвіївку, Мазалівку. Розвихрився Славуй, розпасіювався, гримав на козацьких старшин: «Всі ви зброднi, Мазепи, вашої козацької влади не буде, а будуть всі іноземці, і гетьмана вашого поганого проженуть, а його місце посяде генерал Кантакузін». Про Кантакузіна гомоніли й інші волохи, й чимало козаків вірили в те, трималися їхньої сторони. Требинський-Сербин підмовляв і Кіцеша скаржитися цареві та Меншикову, й той писав, і два листи я переписав власноруч — хтось сказав Кіцешу, що в мене хороший почерк та стрій слова. В одному листі Кіцеш писав, буцім Чарниш погрожував йому: «Всіх вас, волохів, звідси камінням виб'ємо», а також казав: «І сотником тобі не бути, й хліба не їсти, коли з нами не в одне, коли москалям служиш». — «З ненависті так зі мною вчинив Чарниш, — писав Кіцеш, — що я іноземець і вірний його імператорській величності».

Переписував я на папір ці слова, а сам мотав усе на вус і думав про те, що вельми вони нехороші й не тільки для Чарниша та його людей, а й для мене, стороннього чоловіка, якого ворохобні люди вкручують, неначе бур'янину, в своє перевесло. І думав також про те, що стою не на правому ділі, що щось у нашому краї чиниться недобре, — подібні думки почали обхмарювати

мою голову все частіше й частіше. Ну чому, думав, усі оці драпіжні чужинці, щойно їм не вдалося щось видерти в наших людей, виставляють себе вірними слугами престолу, а їхніх супротивників вар'ятами і бунтівниками? Чому обмовляють чесних козаків? Одначе цих своїх думок уголос не висловлював, боявся Кіцеша, який ходив по кімнаті й раз по раз заглядав через моє плече в папір, і я знехотя водив пером. Це був чоловік з недовірливими, неспокійними очима, котрі увесь час побликували великими білками, вельми схожий на турка чи татарина, невеликого зросту, худорлявий, з гострим обличчям, з чорними щетинистими вусиками і бородою, яка починалася майже од самих вух, довгими руками, якими вимахував, неначе млинок. Навіть я, наївний і недосвідчений, розумів, що такий чоловік не піддасться, що зв'язуватися з ним небезпечно, що й владу йому давати не можна, бо накоїть багато лиха. Моя душа щось відчувала, щось вгадувала: саме те, що він таки справді принесе чимало зла людям і що наші шляхи перехрестяться в тяжкий час.

Двічі в Комишню приїжджав новоспечений полковник Милорадович з своїм управителем Семеном, а далі їздив сам Семен. І Милорадович, і Семен — також серби, Милорадович — високий, статурний, темний, як і всі серби, лицем, шкіра на якому чомусь вилискувала, неначе була змащена оливою, і вилискувала, коли він зняв шапку, лисина, й сам був тугий, наструнений. Ворухкі, жваві були всі іноземці, яких я побачив у волості, мабуть, те не випадково: пробивали собі дорогу кулаками, допиналися швидких багатств і чинів високих. Наші старшини здебільшого були статечні, поважні, деякі — лінькуваті, ці ж крутилися, як дзиґи, під ними горіла земля. Я не обмовився, вона їм справді була не дорога, як і все, що росло, буяло, плодилося на ній. Я тільки не міг дотямкувати, навіщо закликає їх цар, чому віддає в їхні руки все більше й більше урядів, ще й так щедро платить тутешніми маєтностями за службу.

Милорадович і Семен походжали по відгородженому пляцу, розмовляли, щось показували один одному, щось міряли кроками, оглядали дерево, від'їжджаючи, полковник знову й знову наказував пильнувати добра, ще й сказав: якщо не впильнуєте, знайду й під кригою і зніматиму шкуру пасами. В мені щось аж затрусилося від тих слів — чому це він на нас гримає, чому погрожує. Я вже хотів сказати щось у відповідь, поглянув на Милю, але той був байдужісінький, тільки зауважив, що вже дуже холодно та й страшно вартувати (я подивував на ті Милині слова, про таке чув від нього вперше), просив набавити платні. Милорадович помацав крапчатими очима могутню Пилипову постать і сказав: якщо допильнуєте, буде винагорода. Волохи поїхали, а я лишився зі своїми думками та

сумнівами, розтрушеними, наче горох по стерні. Я так і не збагнув, чиє це добро й що ми робитимемо, якщо прийдуть його забирати. Маємо зчинити ґвалт, захищати (Гречаний, війт, лишив нам двоє старих ратищ) чи втікати в лози? Поділився своїми сумнівами з Пилипом, але той, махнувши рукою, неначе праником, прорік:

— Який дідько на нього важиться.

Одначе важився не дідько, а важилися люди. Ще й в найгірший для мене час. Бо, пробудившись серед ночі від якогось шемрання, не побачив поруч Милі. Вибравшись з старого кожуха та з соломи, став біля дверей комори й прислухався. З того місця, де лежало дерево, долинали приглушені голоси, а за ворітчатками, які вели в поле, до ярка, форкнув кінь. Те форкання посвідчило, що люди не прийшли, а приїхали, й що вони тут не випадково. Отже треба щось робити: знімати ґвалт чи втікати. Майнула думка про Милю: дознав про наїзд непроханих гостей і здимів, думка несосвітенна, але чим ще мав пояснити, що він щез. Стояв, і душа моя розпанахувалася навпіл, одна половинка прагла струснути ніч криком, друга хотіла втекти, найгірше було те, що я в ту мить зовсім забув про Бога, не звернувся до нього за порадою і потім згадував про це з соромом та гіркотою. Хоч що він міг мені порадити? Адже я при його допомозі не визначився за кілька днів. Я проклинав годину, в яку прийшов у цю кляту Комишню, проклинав дорогу, яка мене привела сюди, й себе самого, дурного, бо погодився на цю вартівню. Чому маю гибіти за чужі добра!

У цю мить там, де лежало дерево, щось гупнуло й густий басовитий голос промовив:

— А що це ви, пан-молодці, тут робите? Чого шастаєте поночі?

Я впізнав Милю й пішов на його голос. Біля купи деревини стояло четверо: Миля та троє незнайомих. Біля Милиних ніг щось чорніло, мені здалося, що то лежить людина, і я злякався. Одначе, підійшовши ближче, побачив, що то не людина, а мішок.

— То ваші підводи в ярку? — запитав незнайомців Миля.

— Наші, — прогудів басовитіший, ніж навіть у Милі, голос. — І збіжжя це, й дерево пана Чарниша. Ми приїхали по нього.

— Може, воно й так, — спокійно відказав Пилип, — але ми цього не знаємо. Доведіть, що ці добра — пана Чарниша. У вас є такий папір?

Навіть у темряві я бачив, як спантеличило нічних гостей це просте запитання, як вони переглядалися, стенали плечима. Той, що мав бас-басюру, хвицьнув себе по халяві пужалном.

— Який ще папір! Наше воно, пана Чарниша.

— Чого ж тоді приїхали вночі та ще й підводи полишили в ярку? — глумливо запитав Миля. — Е ні, хлопці, нічого з цього не вийде. Мені шкода ваших коней і вас, але дерева ми не віддамо. Нас приставили вартувати, а вартовий повинен виконувати наказ.

Я відступив на крок, готовий до втечі. Стояла глупа ніч, а вона має властивості, це вже я знав, перемінювати людські вдачі, вона притемнює в людських душах все світле й дає простір чорному, вона приятелює з ножем, сокирою, зі смертю. Ці люди не випадково вибрали її.

— Ми забираємо своє, — непевно мовив другий їздчик і в такий спосіб послабив свою сторону та укріпив нашу.

— Якщо закон на вашій стороні — доведіть, — наполягав Миля.

— Кіцеш і Милорадович порушують закон, а не ми, — дратувався бас.

— Нічого не знаємо, — стояв на своєму Миля. — Є справи панські, нехай вони й розбираються, а наша справа маленька — сторожувати. Йдіть, хлопці, звідси, подалі од гріха.

— А ми його не боїмося, — прогудів бас.

— Ми — теж, — відказав Миля. — Й он там під коморою — ще троє наших товаришів при зброї. А в селі тільки й чекають знаку... Вас пошаткують на капусту.

Довід був поважний, ще й виказаний спокійно, переконливо, безстрашно. Й гості, які приїхали з ночі, похитнулися.

— Пан Чарниш наказував не знімати шванки, — трохи застерігаючи, а трохи виправдовуючись мовив третій їздчик.

З певної відстані я вдивлявся в темні постаті, в темні обличчя, з них не можна було вичитати рішуче нічого, всі відтінки розмови, всі наступи й відступи виказували голоси. Вони лунали ще якийсь час, але щодалі непевніше й непевніше, ламалися об Пилипову несхитність, так ламаються в хлопчачих руках соняшникові палиці на палиці ліщиновій.

Чарнишеві підводи від'їхали впорожні, на прощання один з погоничів сказав:

— Ех, козаки, козаки, чого ви слухаєте цього волоського шавліра, цього цигана. Запропастять нас волохи та москалі.

Ми з Милею підійшли до ворітчаток на поле й ще якийсь час слухали скрип та побрязкування, які все даленіли й даленіли і врешті розтанули у важкій осінній нічній імлі. Ще десь двічі пугукнув пугач і замовк. А тоді ми вернулися. Миля завдав на плечі мішок і кинув:

— Прибери, повикочувалися.

Я підібрав два величенькі кавуни.

— Де це ти?.. — запитав Милю, коли підійшли до комори.

— Чарнишеві це кавуни, вони там, у клуні лежать. — Але не сказав, де саме, а я не збагнув, кпить Миля з мене чи каже правду. В ту мить я не одважився сказати, що красти гріх, і не сказав пізніше, бо поснідали ми кавунами з хлібом славно (нам майже перестали носити страви) й пожиткували ними не раз. Миля ще двічі приносив кавуни, й скажу я, то дуже смачно — кавуни з хлібом. Холодний кавун, який репається од одного доторку ножа, і луста житняку, спеченого на капустянім листі. А я, виспавшись удень, зарившись у солому, довгими осінніми ночами розмірковував, що таке оце наше вартування — вартуємо ми справедливість чи несправедливість, добро чи зло, праведній чи злій справі служимо. Іноді важко відвіяти зерно ціле від попсованого. І Чарниш, і Кіцеш зажерливі обоє, а Кіцеш ще й зайда, зловорожець. З іншого боку, ми допильновуємо закону, стоїмо на його сторожі. А кому служить закон? І що маємо робити ми? Дотримуватися його чи повставати проти нього? Що важливіше для людини, для її спокою, порядку, добробуту? Найчастіше пристрасті розпалюються навколо речей, навколо маєтностей, і вже потоптано все: справедливість, істину, совість. Виходить, міра людини — це річ. Так насправді, а всі кажуть, що міра людини — совість. Але її міра — це й підлість і страх. Міра людини — це доброта, але й лють. А ще — розум. Але й він буває всіляким. Мір багато, а людина одна. Й сказати, чого в ній більше, дуже важко. Особливо в житейських буднях. Вони стирають людину, як брусок косу, крихта за крихтою (ну що там оця дрібка, я ж не важусь на велике, ніяких Божих заповідей не порушую, я не вкрав, а тільки забрав те, що було майже нічиїм), й не побачиш, як стерлося лезо й лишився тільки пружок. Ми все повертаємо на речі. Купляємо на них любов, на любов розмінюємо речі. Як добре, що в світі є хоч одна любов, яку не можна продати та купити, обміняти на ненависть, і істина також: це Божа істина та любов до Бога. Я житиму тільки ними.

Одразу після Варвари, перед самим Миколою («Варвара зварить, а Микола поставить»), наше сторожівство скінчилося: прийшли майстри, Милорадович почав будуватися. Жив він і далі в Гадячі, а тут ставив один з своїх господарчих дворів. Походжав веселий, вдоволений, бо хоч Скоропадський не віддав на поталу зятя, навіть двигонув його на вищий уряд — генерального судді, Милорадовичеве виявилося зверху, переміг він, а не Чарниш, до того ж полковницьке урядування давало зиск значно більший, аніж генерального судді. Нам з Милею також знайшлася робота, жили ми в старій, перевезеній з сусіднього села хаті, в якій мешкало троє теслів зі сторо-

ни, решта були тутешні, комишнянські. Комишнянці раділи Милорадовичевій перемозі й працювали майже задарма. Отакі ми завжди, дивимося на крок уперед, не далі.

Але нам, особливо Милі, те нудне, одноманітне життя остирилось й остобісіло, й ледве на хмарному зимовому небі заясніли голубі таловини, Пилип закружляв, закурликав по-журавлиному, а біля нього задибцяв довгошиїм гусенем і я. Пилип не знав і не помічав, що давно перекинувся в перелітного птаха, що не може жити на одному місці, й складав усю вину за свій нинішній мандрівний настрій на управителя Семена, якого Милорадович посадовив на свій комишнянський реймент, на поганий харч, на блощиць та тарганів, яких привезли на нове дворище разом з хатою.

І коли одного разу він прибіг захеканий та сказав, що завтра ми вирушаємо в дорогу, я не здивувався і в першу мить навіть не запитав, у яку дорогу й куди. А коли запитав, Миля відповів:

— Тутешні хазяїни, Панчук та Кіт, наймають гайдаїв.

— А хто це такі гайдаї? — знову запитав я.

— Ти й цього не знаєш? Погоничі волів. Будемо чумаками. Славне життя... Ні тобі управителів, ні тобі старостів та бурмістрів... Вольнії, як птахи. Воли йдуть, сонечко сяє...

* * *

Воли йдуть, сонечко сяє. І я йду поруч мажі, то моє батожилно стримить з воза, то на нього навішена моя шапка. То мої дві пари волів. Чи то пак не мої, а Котові. Але поки що правую ними я. І вже знаю, що мої воли карасі та димки, а Милині — калини та линки. І вже знаю, що карасі — піристі, димки — темно-коричневі, калини — червоні, линки — світло-руді. А ще є у валці ляшки — білі, з жовтими плямами, половії — сіре з жовтим, мазії — темно-сірі, солов'ї — сірі, а ще є козії — ті, в яких роги розлогі, гостряками вбоки, космини — один ріг в один бік, другий — в інший, орли — роги вгору, турки мають роги розложисті, у шуляків роги нахилені донизу, шуті — зовсім безрогі, каплуни — воли хитрющі, і ще безліч назв за мастю, норовом, ходою, силою.

У мене дві пари волів, у Милі — чотири. Господар взагалі не хотів давати мені воли, його вмовив Миля, пообіцявши на перших порах допомагати мені. Він і справді допомагав, бо хоч я — хазяйський син, але полишив свій господарський двір ще дитиною й тільки влітку, та й то не завжди, навідувався туди. А воли чумацькії великі, як гори, дужі-предужі, є такі, що везуть по п'ятдесят пудів поклажі, а є й по дев'яносто, і є серед них кислиці — неслухняні, навіжені, ти до нього «ший-

ший-ший», а він, замість вкласти голову в ярмо, крутить нею, неначе циган коробкою. А ще ж треба їх уночі пасти, в пастухи, чи, як кажуть чумаки, на вартівню, призначають по черзі всіх, по двоє чи по троє, вдень ті чумаки хропуть на возах, за їхніми волами наглядають інші. У валці п'ятдесят, а то й більше маж. У нашій — п'ятдесят і п'ять. Славно живуть чумаки. Та ще коли хороше товариство, та ще коли мудрий ватаг, який добре знає дорогу, гарний господар, він і порядкує, й судить, і мирить усіх у дорозі, у нього на грудях гаман з пропускною грамотою, або з ярликом, якщо валка, як оце наша, йде в Крим по сіль. Вирушають чумаки здосвітку, легко, без скрипу — щедро мазані — котяться вози, сяє Боже сонечко, в золотій високості заливається жайвір, чумаки йдуть гуртами, розмовляють, тільки ватаг пильнує дороги, я лежу в мажі. Читаю Тіта Лівія, якого купив у Комишні за півталяра. А сонечко вже підбилося до полудня, притомилися воли, пора варити кашу. Стаємо десь за селом, на громадському пастівникові або біля зимівника. Сидні-зимівничани люди привітні, голодні на новини, вони, до того ж, майже всі й шинкарі. Якщо немає поблизу зимівника, стаємо в балці. Дістаємо з мажі тріски, запасець дров — він має бути в чумака обов'язково, а також триніг, казан — всі мають роботу. Одні розпрягають воли, інші змивають пшоно, розводять багаття. Перепочиваємо три-чотири години, воли пасуться, чумаки сплять під возами або в тіні степової грушки. Далі ще один перепочинок, і вже ватаг зорить по сторонах — де ставати на ночівлю. Здебільшого він наперед намічає ті місця — щоб були вода та паша волам...

Дощі йшли всю весну, й трави стояли в людський зріст. Увечері чумаки варять галушки, гречані або житні. ...Булькотить у казанку вода, сонце тоне у високих ковилах, деркач дере в долинці сухе лико, й водяний бугай бугикає, відлякує простудженим басюрою некмітливих ворогів, а вже під одним возом обізвалася сопілка, а під другим — кобза. Серед чумаків чимало мастаків грати на кобзі, вони й мене приохотили, а що всі визнали, що кращого голосу, як у мене, ні в кого немає, то найчастіше припрошували до кобзи мене. І я обзвичаївся, й степ полонив мою душу, і я співав без угаву, неначе той птах. Вже не соромився, вже не боявся кпинів, виспівував своє горе, свою недолю й недолю всіх інших козаків та чумаків.

«Ой чумаче, чумаче,
Чом не сієш, не ореш?
Чом не сієш, не ореш,
І не рано з Криму йдеш?
Чом не рано з Криму йдеш
І чумаків не ведеш?»

«Ой, одного немає
Товариша вірного.
Товариша вірного,
Брата мого рідного.
Остався він у Криму
Сіль важити на вагу.
Варіть, хлопці, чабака,
Да й пом'янем чумака».

Мені самому найдужче подобалися пісні, в яких чумацька доля-недоля перепліталася з любов'ю. Особливо ось ця:

Думав я женитися, а тепер не буду:
Куплю сиві воли, чумакувать буду.
Ідуть воли, ідуть вози вискрипуючи,
А чумачок у кабачок вигукуючи.
Зійшло сонце веснянеє, стало пригрівати,
Стали воли чумацькії в степу приставати.
Викопаю криниченьку в степу в кремені.
Чи не прийде дівчинонька по воду к мені.
А вже ж з тії криниченьки орли воду п'ють,
А вже ж мою дівчиноньку до шлюбу ведуть!

І тоді я нахилявся низько-низько, ховав лице, ховав очі, з яких на бандуру скапували сльози.

Співав я «Ой у яру глибокім» і «Коло млина червона калина», її чомусь найдужче любили статечні чумаки (кличе, кличе дівчина козака до себе ночувати, а він дає їй одвіт, що в нього є жона та діти). Майже в кожного чумака є жінка та діти, виглядає чумаченька молода дружина, змарніла, скучила за ним, хоче ласки, хоче любові, мужа хоче, і був у валці, окрім мене, ще один молодий чумак — Яцько, той просто марив любов'ю, либонь, соромився з чумаками говорити про це, а мені попропалював вуха гарячими од любовної спраги словами, розповідав чувані десь од когось сороміцькі бувалиці, розжохував себе, розжохував мене, й мені снилися ночами розкидані білі руки та гарячі перса, й пробуджувався я в жару та шепотів молитви. І співав я «Ой не пугай, пугаченьку», перейняв од старих козаків чотири думи — пам'ять у мене на думи та вірші була просто надзвичайна, а також дуже подобалися чумакам псалми. Ніхто так гаряче не молиться Богу, як чумак, бо ж надто далека перед ним стелеться дорога, й багато чигає на нього небезпек, в одвіті він за воли та добро хазяйське.

Полюбив бандуру... «Тільки й зосталася йому бандура подорожняя. Кобзо ж моя, дружинонько вірная, Бандуро моя мальованая. Де ж мені тебе діти? А чи у чистому степу спалити, і попілець по вітру пустити. А чи на могилі положити?» Полюбила й вона мене, пасу вночі при долині воли й переби-

раю тихо бунти, баси та приструнки, міг би стати бродячим кобзарем та заробляти кобзою на хліб, одначе не пройшов кобзарської науки в сліпих кобзарів, а без того вони «визвілку» не дають, та й не збирався я ставати бродячим кобзарем, просто мав втіху від гри. І відтоді вже не розлучався з нею. Вона найкраще гамувала моє горе й очищала душу.

У неділю, в свята чумаки не їдуть ніколи, якщо трапиться поблизу церква, — всі йдуть туди, а немає її, помоляться біля образа Христа й святкують у степу.

Вечорами та в неділю або ж на свята чумаки люблять погомоніти про всілякі пригоди, а також про відьом, упирів, нечистого. Які ж то благословенні були для мене вечори! Я мовби народжувався наново, я воскресав потроху, змивав з душі біль степом, небом, сонцем, і що далі ми від'їжджали від рідних країв, почував себе вільніше та впевненіше.

Славне життя в чумака! Коли все гаразд, коли як у тій пісні:

Ходив чумак сім літ по Дону,
Та не було пригодоньки йому.

Вельми рідко буває, щоб гаразд та без пригод. Прокляте життя в чумака!

Випав засушливий рік, пожухли трави, втекла вода з балок, пересохли струмки... Пекельна спека, пилюка стоїть до самого неба. Важко водять боками воли, каламутні сльози течуть з їхніх очей, слина тягнеться з ротів і висить, неначе пасма бабиного літа. Не їдять воли й не п'ють, навіть якщо трапиться паша добра. Лежимо й ми під мажами спраглі, зморені, сумні. Не співає жайвір, полишили широку долину бугай і деркач, подалися шукати кращого місця. Мовчить, розсихається чумацька порадниця — кобза, скривилася на ній кобилка, тріснув спідняк, пообвисали струни.

А потім пішов дощ. Йде день, і два, й три, й тиждень, і другий... Намокли чумацькі киреї, намокла вся одежа, воложиться сіль у мажах, хоч і вкрита з усіх боків. Холодно й незатишно чумакам. Пріють у волів шиї, вкриваються кривавими виразками...

І знову засяяло сонце. За кілька днів піднялися трави, а з ними вилізла з землі саранча. І цілі хмари її летять з півдня, закривають сонце й падають на свіже зело, й воли не хочуть ступати по ворухкому, смердючому килиму, товщиною в чотири дюйми, палять чумаки порох, курять сірку — не допомагає нічого. Слава Богу, поминули цю гидь. Попереду Самара, маже чумак дьогтем сорочку від чуми та гадини, дістає з дна мажі рушницю та шаблю — проти розбійної ватаги, проти татар, коша, який складає свої неправі домагання, востаннє гаряче молиться

чумак у церкві, щоб уберегли святі його й скотину від морового повітря, а вже попереду Кінські Води, сорочку він просто втоплює в дьоготь й знову молиться до прихиленої до підтоки іконки з парсуною святого Миколи, щоб не взяв смертної плати за проїзд, і щоб не гнули великої плати татарські диздарі, імани, каймакани, і щоб сіль сіла добре, й щоб не поламалися мажі... Чумаку доводиться молитись багато, а часу має обмаль.

Чотири рази — двічі туди й двічі назад — проїхали ми того ранку повз Перекопську вежу. Мали пригоди малі, більші й великі. Як верталися першого разу, пропала в одного чумака свита, а в ній тхорик з грішми. Ватаг учинив трус — перегортали сіль у возах, потратили чотири дорогі погожі дні і знайшли пропажу в одному з Яцькових возів. Мав ватаг судити парубка, який зізнався, що хотів женитися і вкрав ті гроші на весілля, бо ж бідний; і до чого б ватаг не присудив, той присуд сповнили б чумаки, але наш добрий ватаг не захотів класти на душу гріх, узяв паляницю хліба та дрібку солі й сказав:

— Нехай тебе святі хліб та сіль судять. Оддай гроші та йди від нас.

Яцько кинувся цілувати ватагові руку — бо ж боявся, що пропаде сам у степу, й той махнув рукою:

— Їдь назирці.

Але хіба йтиме восьмеро волів осібно від тих, з якими звиклися за довгу дорогу? Тож і їхав Яцько в хвості валки.

І помер зненацька, легкою смертю, — увечері заснув під возом і вже не встав, — старий чумак Забіла, помер у татарському степу, біля самого соляного озера (натягався цебрів, набовтався в солоній воді) й стояла спека страшенна, й нічого не лишалося, як поховати чумака в степу, в чужій стороні, й довелося мені самому відспівувати покійника, кропити святою водою, пляшечку якої мав ватаг, читати в степу під палючим сонцем «Святий Боже...» Може, це й гріх, але що було робити? Й зайняли одного разу волохи на своїх отавах дванадцятеро наших волів, і прийшли ми до їхньої слободи, й стали вони з рушницями та сокирами супроти нас, а ми з рушницями та шаблями супроти них, й, може б, полягли там усі, та наш мудрий ватаг, кинувши рушницю, пішов до волохів голіруч, й торгувався довго, соромив і присягався, й виторгував волів за двадцять чотири шаги, хоч спочатку волохи правили по два срібні таляри за вола.

А як вернулися ми в Комишню за другим разом, то виявилося, що всі воли, яких погоняв Миля, вже не Панчукові, а Котові. Панчук засперечався в шинку з Котом, у кого в кишені більше грошей, заклалися на воли та мажі, й Панчук програв, і мусив віддавати, й засумував-затужив, і повісився в клу-

ні на бантині. Люди вмовляли Кота повернути сиротам воли, але Кіт не повернув. І втретє пішли ми в дорогу в одній зв'язці з Милею — на Дін, — і я якось пожартував у дорозі, що тепер Пилип мій слуга, бо якщо покійний Панчук програв свої воли та мажі Котові, то з ними програв і погонича. Одначе не пішли на добро Панчукові воли й Котові. Бог любить правду й карає за злі вчинки.

Верталися ми з Дону, й на самому пограниччі, в слободі Овдіївці, нас зупинила карантинна команда. Й не давали нам пропуску довго, до самої зими — тримали в чумному карантині. Не везли ми з собою зарази, ніхто з нас не помер від чуми, але вона лютувала неподалік, у тих місцях, які ми поминули, й нас не відпускали. Окрім нас, в карантині застряла татарська купецька валка, а також київський купець Бринза з обозом, з тим обозом поверталася з полону дружина київського бурмістра. Бринза викупив її в якогось перса за чималі гроші, щоб повернути чоловікові, і, як розповідали його хурщики, жив з нею.

Важке й голодне було те карантинне сидіння. Зкуксуватілися бички (сіно дороге й погане), поохлявали ми, проїдали свої й хазяйські гроші. Велетенські осетри, яких везли з Дону, спаскудилися, й довелось викидати їх у річку. Доймали нас і осінні сльоти, доймала нудьга — в маленькій слободі одна корчма, й замість церкви — капличка. Ми стояли за корчмою, під горою; татари поставили свої намети в степу. Розрадою для мене була кобза та розповіді старих чумаків, а також розмови про те, як жили в нашому краї люди недавно, що діялося на нашій землі. Нас здружили три довгі мандрівки, пригоди та лиха, яких зазнали разом, й ще тісніше збило в один гурт карантинне сидіння, й не було поміж нас підступів, чвар, і гомоніли ми про все — про польську неволю й про Хмеля, про Дорошенка та Самойловича, а чи не найбільше про Мазепу та Орлика, який ще нещодавно блукав у татарських степах і появлявся то під Уманню, то під Ладижином, а то аж під Києвом. Осміліли чумаки, забули, що за одне слово про Мазепу або Орлика можна потрапити до льохів, двері яких замикалися на велетенські замки. Ні, не всі вони були за Мазепу та Орлика, а особливо Орлика... Але всі журилися, що пропала Січ, що розорили її московські солдати. Чумаки пишалися Запорожжям, мали його за святиню.

— Хіба тепер козаки, — бубонів дід Шатило. — Ото були козаки. Трапезунда сягали, султану носа втирали в самому його Стамбулі.

— Чого ж москалям поступилися? Чого навіть справжньої волейної потреби не дали? — під'юджував хтось.

— Бо не захотіли проливати християнську кров. Мали це за великий гріх.

— А москалі пролили. Гріха не побоялися.

Ще я любив блукати в степу. Дикий він був сеї пори, пустельний, хапав тугою за серце. Сірий, столочений до кореня, тільки полини та зчорнілі кінські щавлі гойдалися під повівами вітру, по долинах вигиналися лисячими спинами руді осоки та лепешняки. Одинока спалена верба бовваніла на овиді, чорний огарок вказував пальцем на небо, неначе вимагав кари. Випурхували з-під ніг куріпки, польові горобці розсипались вбоки сірими грудками, й кружляли в небі, ганяючись один за одним, два круки.

І ганялися в моїй голові одна за одною невеселі думки. В Божих заповідях сказано: не убий, не посягай на чуже. Чому ж убивають, чому не бояться Бога?.. А ще сказано: вдарили по одній щоці, підстав другу. Ніхто не підставляє. Бо й надто важко жити цими заповідями. Запорожці не відповіли на замах шаблі й погинули, а інші були змушені втікати в далекі краї, в Олешки, до бусурманів. Чому вони втекли, чому не стали до останнього смертельного бою?

Донедавна мені здавалося, що я знаю дуже багато, а виходило, що вельми мало. В колегії та Академії ми були обплетені Арістотелевими та Платоновими логізмами, занурені в богословські мудрості. А чи треба кому ті логізми — не знали й не цікавилися. Один з наших колишніх колегіантів, Феофан Прокопович, сягнув високих щаблів, вславляв сильних світу сього й учив того нас. Чумаки ж навчали іншого. І була іншою їхня правда. І я розгубився. А запитання били просто мені в серце, в мозок, і я не знаходив на них відповіді.

...Ми, козаки, люди праведні, бо не важилися на чуже, не воювали інші народи, не намагалися взяти їх у приневолю, це, за Божими заповідями, — наш скарб, який... потягнув на дно наш човен. Наші сусіди не зважали на ті заповіді — горнули під себе, не зупиняючись ні перед чим. І ось владарюють. Добрість, працьовитість, смиренність — вони мало чого варті. Скільки й світу — виживали ті, хто нападав, а не оборонявся. Ті ж святі отці славлять цареві походи, кроплять свяченою водою цареву зброю. Мусять славити?

Аж тепер мені пригадалося, що й самої нашої церкви не минула та скруха. Отці славили, славили, а їх потискали, потискали, силоміць хилили й хилять під патріарха. До нас глухо докочувався гомін лаврських ченців, нарікання й невдоволення, тільки ми не розуміли того. Хіба не однаково, з чиїх вуст слово кличе Спаса? А може, й не однаково?

Стояв у полі біля чорного, ошмаленого вербового окоренка й думав. І окоренок, чорний огарок, пронизував мої думки. Колись то була розкішна, росохата верба, вона росла й шумі-

ла, веселила степ, й звивало в її вітті гніздечка птаство, й давала вона прохолоду всім, хто зупинявся під зеленим шатром. А потім хтось приніс вогонь і в годину знищив усе від кореня до верхівки. Й стоїть темний, обвуглений пень, відлякує звірину й птаство, всі люди, мовби у якійсь провині, відвертають від нього погляди. Він устиг кинути поріст, в траві чорніє кілька молодих пагонів, але чи дадуть їм розвинутися, чи не зчешуть при самій землі?

Однієї ночі в степу зчинився лемент. Ми посхоплювалися, стовпилися на краю таборища, за мажами. Лементували в татарському стані. Там лунали вигуки, зойки, відтак звинувся тонкий, протяжний крик. Стояла місячна ніч, і ми бачили верхівки татарських наметів — їхній табір розташувався на горбі — й кілька прапорців темніло над ними. Почувся тупіт, в степ полетіли швидкі тіні — мчали вершники або розбігалися коні. А потім від наметів щось покотилося просто на нас, воно котилося й завивало, по тому скочило на ноги й побігло. То біг татарин.

Він закричав, спочатку по-татарськи, а потім і по-нашому:

— Харциз ріже. Рятуйте...

Ще кілька постатей метнулося від татарського табору, одна впала й лишилася лежати на півдорозі між таборами. Татарин, який прибіг першим, був закривавлений, інший тримався обома руками за живіт, і всі вони кричали, що на них напали розбійники, та просили захисту. Бахнув на горі постріл, й знову крик, тонкий, схожий на вовче виття.

Волосся в мене на голові поспиналося. Нас було дуже мало — четверо чи п'ятеро чумаків, здебільшого молодих, решта ночували в слободі по хатах, й ми тулилися один до одного, збилися в тісний гурт. Було дуже страшно. Лише один чумак не відступив. То був Пилип Миля. Він стояв попереду нас, розкарячивши ноги, здавалося, Миля вріс у землю. Та враз темна Милина постать схитнулася, Пилип ступив до возів, узяв жердину й похилитав нагору. Ніхто його не зупинив, ніхто не пішов за ним, лише я ступив кілька кроків, та й зупинився, бо в цей час попереду спалахнуло полум'я — горів один з татарських наметів. Цієї миті вистачило, щоб щось зупинило мене, відітнуло від Милі, який швидко віддалявся. А потім біля наших ніг упав ще один татарин, він качався по землі й болісно скиглив — конав. Нам стало неймовірно страшно, й ми відступили ще далі, за вози, й туди збігалися татари, які заціліли.

Вигуки на горі лунали ще якийсь час, а потім голоси почали затихати. Й знову знявся тупіт, і летючі тіні всотувалися в безмежний простір ночі. Аж тоді підійшли солдати карантинної команди й куценькою лавою, виставивши поперед себе рушниці, посунули до татарського стану. Ми пішли за ними.

Назустріч солдатам вийшла важка, освітлена догоряючою пожежею постать, солдати звели рушниці, а ми закричали, щоб вони не стріляли, бо то наш чоловік — Пилип Миля. Солдати запалили кілька смолоскипів. У татарському таборі був погром. Один намет згорів, ще один упав. Біля нього долілиць, розкинувши руки, лежав татарин, в його спині стримів спис. Ще кілька татар було мертвих і кілька поранених. Ми перев'язали поранених і забрали їх до свого табору.

Татари не знали, хто на них напав: втеклі солдати — блукали бандами цілі роти, а то й батальйони, — комишники, донці...

Прибиші звідкілясь дізналися, що купці багаті, при грошах. Хоч грошей їм вдалося взяти мало, — купці тримали їх у скриньках, прикопаних у наметах. Похапали джіупехи — хутряні кожухи, інший одяг, захопили коні. Трохи коней розбіглося, татари виловлювали їх у степу.

Наступного дня солдати забрали Милю та замкнули в ямі під вартівнею. Ми кинулися його визволяти, розповіли, що він один пішов захищати купців від розбійників, покликали купців, і ті потвердили наші свідчення, одначе солдати не випустили Пилипа. Й того ж дня зняли карантин, і чумаки та татари почали лаштуватися в дорогу. Тоді ми зібрали кілька кіп грошей, татари теж не поскупилися, й віднесли ундер-офіцеру, старшому над караулом, і він наказав випустити Милю.

Ми помастили вози, повкладали в них все, яке лишилося, начиння, тільки Милині вози були немащені, він стояв під корчмою й палив люльку. Я підійшов до Пилипа, запитав, чого він не збирається в дорогу. Миля довго мовчав, дивився в степ, де біля спаленої верби вихрило в небі гайвороння, його обличчя було суворе й непривітне. Мені кольнуло в серце — тої непривітності я не заслужив. А може, й заслужив, адже не побіг за ним до татарського табору.

— Я не вернуся на Україну, — сказав Пилип. — Не ведеться мені на ній. Лихо ходить за мною по п'ятах. Може, воно відстане в чужих краях, втомиться й відстане.

— А куди ж ти підеш? — запитав.

— В степи до татар. Купці підманюють... Я трохи знаю татарської мови. Принаймні не буде гірше, ніж удома. Бо... Й домівки в мене немає.

Я розхвилювався. Мені було шкода розлучатися з Милею. Й страхали мене степи, чужі люди, далека дорога.

— А як же Улита? — запитав я.

— Може, їй у монастирі краще, — мовив Пилип, мовив невпевнено. — Куди ми з нею подінемося? Й нащо я їй такий... А ти — як хочеш. Вертайся.

Цей великий, дужий, нестримний у гніві чоловік ніколи не нав'язував своєї волі. І я, затуживши душею, попрощався з Милею.

Милині вози ми розподілили поміж собою й рушили в дорогу. Наша зворотна путь була надзвичайно важка: випали сніги й воли насилу волокли важенні мажі, врешті їх довелося покинути (щоб забрати весною), покласти всі пожитки на двоє саней. З волів, які лишилися, в дорозі здохло ще кілька, й заробили ми, як Хома на вовні. Добре, що хазяїни не веліли кинути нас до боргової ями — пожаліли, зважили на нашу недолю.

* * *

У Комишні, та й не тільки в Комишні, а в усьому гадяцькому полку, ми знайшли одміну — погане старе перемінилося на ще гірше. Милорадович узявся урядувати заповзятливо, скрізь попризначав своїх людей, увільнивши тих, які були раніше (тільки Кіцеш поки що залишався без сотенного уряду, тому супротивився гетьман), позакривав ратушні суди й зробив судилищем свій полковий дім, зиск од таких судів мав величезний, бо й судові наклади визначав сам. Ратушні прибутки також збирала його челядь, комишнянцям призначено осенщини по дванадцять шагів від вола та від коня й по четверику вівса, з шевців, кравців — чобітьми та кожухами. У Комишні та інших рангових селах полковник почав приводити в послушенство не тільки посполитих, а й козаків, вони орали полковникове поле, жали й молотили, косили сіно. Розрісся, збагатів Милорадовичів господарчий двір у Комишні, там вже стояло дві хати, кілька комор, кілька стаєнь, хлівів, дві клуні. Козаки стерегли все те добро, доглядали худобу, козачі вдови білили хати, обпирали наймитів, варили їм їжу, і все це за так. Тепер і шинкову горілку комишнянці купували тільки Милорадовичеву, а також горілчані ягоди й сир, який прокис, при тому куфу горілки Милорадовичеві слуги продавали по двадцять карбованців, а купували в Глухові по дванадцять.

Крутилися довкола полковника самі лише серби та росіяни, і не стало чути в полковій канцелярії козачої мови, й мали козаки з того чимало лиха, бо московської не знали. Крутнулися комишнянці туди, крутнулися сюди, та й притихли. І покликав полковник до зборні найзначніших козаків, і мусили вони писати цареві листа в подяку «за присилку такого кавалера» та за своє щасливе життя, а далі Милорадович повіз того листа в Опішню та Зіньків і сказав: «Підписуйте, комишнянці вже підписали, і гадяцькі сотник та протопіп також поставили свої підписи та хрестики»; насправді ж гадяцький протопіп прикласти руку відмовився, й тоді галичччю налетіли на протопопів двір серби й побрали та понищили все майно.

На той лист прийшла од царя відповідь, що «оного полковника шанувати й всіляке должне чинопочитання йому віддавати», оскільки його величність особисто «пізнав іскуство і вірність Милорадовича в військових справах». Милорадовичу того всього виявилося мало, попросив канцлера Головкіна, щоб позолотив йому руку, але Головкін відписав, як одрубав: «Маєш гадяцький полк, з нього й наживайся». Милорадович чинив те й без поради. Наживався він, наживалися два його рідні брати, близькі та далекі родичі.

Аби швидше постаткувати, переважити маєтностями старожитних українських полковників, улестив дочку генерального осавула Степана Бутовича Уляну й заслав старостів, коли та ходила вже при надії, на п'ятому місяці. Був на той час вдівцем, свою першу жінку бив тиранськo, небога померла від побоїв. А тут раптом взяла гору Уляна. Бо ж Милорадович боявся розмиру з генеральним осавулом, а також саме нею прилучався до українських старожитних родів. Та й була то не жінка, а чорт у спідниці. Зростом вища за чоловіка, мала залізні кулаки, в її лементі безнадійно тонув полковників бас. За Уляною Милорадович отримав село Бутівку на Чернігівщині, порядкувала там неподільно сама полковничиха.

Такими новинами зустріла мене Комишня. Комишнянці вже тужили за захланним, лиходійним Чарнишем. Комишнянці, пам'ятаючи мій голос і мої старання на требах, запропонували мені йти до них у церкву дяком, а також дяком-уставщиком у школу (вони казали «паном дирехтором»), але я не погодився, начуваний про нові порядки. Проте все склалося само по собі мені на користь: на той час Уляна призначила Семена управителем в Бутівку, й він почав лаштуватися в далеку дорогу. Я попросився в подорожні, пообіцявши допомагати в дорозі. Я не збирався вертатися до Полуботка, але щось мене манило в ті краї.

* * *

Виїхали одразу після Стрітення, трьома саньми. Лежали глибокі сніги, оброслі інеєм коні швидко втомлювалися, й ми часто відпочивали. Їхали не через Ромни та Дмитрівку, а через Прилуки, Ніжин, там дорога була краще наїжджена, та й Семен мав у Ніжині щось підкупити. Я трохи повагався перед Ніжином — вступати мені туди чи ні, адже пам'ятав присуд — не з'являтися в місті, — але мене туди тягнуло непереможно, та й подумав, що впізнати мене, та ще в зимовому уборі, просто неможливо. Пересиджу в корчмі, по вулицях не вештатимусь...

У Ніжині гудів зимовий ярмарок. Й люду набилося без ліку. Ми наледве впросилися до якогось дядька на околиці міста. Ніжинські ярмарки знамениті на всю Україну. Туди приїжджа-

ють купці з Києва, Полтави, Чернігова, Москви, з Гданська та Шльонська і навіть з Криму та Туреччини. Я подумав, що Толстой з дружиною в такий час з Ніжина нікуди не поїдуть, отож, ризикну, поштовхаюся на ярмарку, по церквах, і десь то, може, побачу Улясю. Я до неї не підійду, а тільки подивлюся на неї здалеку. Моє серце відгадає, щаслива вона чи ні.

Зупинившись посеред ярмаркового майдану, я нарахував чотирнадцять церков. Їх бані палали в променях зимового сонця, мелодійний передзвін повисав у повітрі, мідні луни розкочувалися далеко по околицях. Майдан клекотів, вирував, одні продавали, інші купували, а були й такі, котрі продавали та купували витрішки, й тинялося чимало кобзарів та лірників, старих і молодих, сліпих і видющих, співали на різні лади, чимало пісень я знав і бачив, що міг би проспівати краще за багатьох кобзарів, одну пісню — про козака, який спить при долині й не бачить, що до нього наближаються татари, але те бачить дівчина й будить його, — запам'ятав. Вийшло з шинку троє підпилих козаків, замовили музик, вшкварили посеред майдану «горлицю» — ходили навприсядки, хоч це в них кепсько виходило — через хміль, котрий вступив їм до ніг. Хвицяли один одного, чудопалили. Надто вихилявся, мартопляcив один, маленький і нікчемний, прищуватий, з кислими очима козачок, мабуть, саме через те й шкварчав вишкварком — хотів, щоб мали його за вдатного, гуляй-вітра козака. А на ньому й зброя копійчана, і одяг лихий, і чоботи драні, і кінь його шельваг, уземок стояв біля конов'язі; похиливши облізлу голову, а поруч гризли конов'язь два добрі румаки. Козачок же хотів видаватися козарлюгою. А може, подумав я, він і справді такий, бо чого йому журитися, має службу, має товаришів. Може, має й дівчину... І я позаздрив йому. Мені вже двадцять два роки, на цей вік парубки женяться, заводять сім'ю, молоді богослови закінчують Академію, діти старшини вертаються до батьків та отримують у полках військову службу. На парафію я не заздрився, і військова служба мене не вабила. І все ж почував якусь свою незвершеність, чогось мені хотілося, кудись поривалася душа. Я знав: будь-яке хотіння, прагнення — це зваба, вони — супроти Бога; але ж маю розум, маю якийсь хист, і все це гине, марнується.

Прийшов на подвір'я, де зупинилися, розв'язав мішок, вийняв кобзу і, не соромлячись незнайомих людей, заспівав:

Гей, на біду, на горе
Козак уродився...

У пісні мовилося про те, що запопали козака ляшки-ляхи, забили його в кайдани, вкинули в темну яму... Не ставав я до

бою з ляхами, не хапали вони мене та не кидали до ями, одначе темницею став мені увесь світ, моя недоля повисла на моїх руках не згірше кайданів. Я таки справді уродився на біду та горе, й було в мене з тим козаком багато спільного:

Ой, приїжджає жовнір,
Став його питати:
«Чи є в тебе, козаченьку,
Отець, рідна мати?» —
«Ой, є в мене родина —
Уся Україна,
Та доведеться сіромасі
Без помочі погибати...»
Та збиралися люди
Й молоді молодиці:
«Визволь, Боже, сіромаху
З темної темниці!»
Прилинула Галя
З темними бровами,
Обійняла козаченька
Та й поцілувала.
Прилинула друга —
Ця вже не такая,
Ця обняла козаченька
Та й плакати стала.

І я заплакав при тих словах й думав про те, що немає в мене ні неньки, ні батька й нікому мене обняти, приголубити, пожаліти.

Ніхто до мене не підійшов, одначе ніхто й не посміявся наді мною, і я грав довго.

Як задзвонили до вечірні, я пішов до церкви при дівочому монастирі. Мабуть, мене вела туди якась віща сила, а може, повела думка, про черницю Улиту, я не забував і про неї.

...У церкві свічок, аж миготять, й черниць, неначе галок у полі на покинутому току. Здебільшого молоденькі, смиренно понахиляли голови, шепочуть молитви. Об чім вони моляться? Кожна об своїм? Тоді для чого йшли в монастир? А поміж ними миряни, здебільшого жінки. Чомусь згадалася розповідь одного козака у поході до Валдаю про те, як його товариш, багатий і не зовсім молодий козак, нагледів у церкві молоденьку черничку, котра йому вельми сподобалася, й черничка помітила його, й перемовилися вони поглядами, він дожидався її в монастирському саду, вона вийшла й пішла з ним, бо монастир їй остирився, й багатий козак одкупився од ігумені, сливе викупив черничку, й вони повінчалися і жили щасно. Невідь чого спливло таке на думку, і я аж подосадував на себе та перехрестився.

У церкві іконостас — різьблений і позолочений, ікони в рясно вишитих рушниках, панікадило срібне й багато ікон у золотому та срібному окладі, мальовані добрими майстрами. Я не стільки молився, скільки роззирався, хоч і знав, що це негарно. А потім заспівав хор, голоси все молоді, шовкові, й чомусь стислося мені серце, й безмірна втома оповила мене. Мало б бути навпаки: спів підносить людину, кличе до Бога, а я аж зігнувся, аж хитався, підняв руку для хреста, й вона впала, наче перебита. Хотів вийти, повернув голову, і в цю мить зліва, у лівому притворі, побачив... її. Так, допіру я себе обманював, я і йшов сюди, бо сподівався побачити її саме тут, у дівочому монастирі, пригадавши, що в Глухові вона ходила на молитву до дівочого монастиря. Як загадав: якщо побачу її тут — вона мене не забула.

Мене обсипало жаром, серце застукотіло швидко-швидко, в очах замиготіли свічки, і я мусив зробити над собою зусилля, аби не впасти. Сором і страх охопили мене, я жадібно впився очима й щось шепотів, але то не була молитва. Уляна стояла в уборі, який так личив їй, — червоне з чорним, — червона хустка і кожушок з опушкою, обшитий темно-синім сукном, лице їй змарніло й видовжилося, під очима залягли тіні. Тепер вона була ще більше схожа на казкову царицю. Дівчина, котра прийшла з нею й стояла позаду, подала їй запалену свічу, Уляна ввіткнула її в ставник перед Дівою Марією й хрестилася довго та щиро, довше, ніж звичайно хрестяться поважні полковниці. Вона не була поважною і не була звичайною, вона була схожа на черницю й чорніша за будь-яку з них, і її молитва була не просто молитвою, а молитвою за когось. «Боже, допоможи мені й заступи мене», — прошепотів я. Неначе сновида, не тямлячи, що роблю, рушив у куток, де стара черниця продавала свічки, хотів купити свічку й підійти до Уляни, і в цю мить почув скрик, я не бачив, хто закричав, і навіть не впізнав по голосу, але зрозумів одразу, що то — вона, повернувся, але на тому місці, де вона стояла, мелькали тільки чорні хустки та білі плями облич, далі гурт черниць швидко поплив до дверей. Вони вели Уляну. Я рвонувся за ними, але, поки продерся, черниці вже підсаджували Уляну в маленькі, вкриті килимом сани. Поруч сіла дівчина, яка супроводжувала її, ззаду на полозки скочив козак, кучер відпустив віжки. Я прихилився до холодної стіни. Загріб жменею снігу й притулив до обличчя. Воно палало, сніг теплими струмочками розтікався між пальцями.

Хотів осудити себе й не міг, хотів проклясти й не проклинав. «Я злякав її». Каяття перекраяло серце. Але водночас жаска, ворохобна, пекельно-радісна хвиля здійнялася в моїх грудях. Не гадав і не думав, що стільки в мені жаги, злості,

мстивості, радості. Кохання вже давно не шматувало мою душу, одначе не вмерло й спалахнуло, неначе присипаний попелом жар під вітром. Я хворів Уляною, неначе невигойною раною. (Диво, але тепер, після тривалого часу, після її одруження, я називав її в мислях не Улясею, а Уляною, сам не відаю чому. Кохання мого не поменшало, але щось не давало мені вимовити це ім'я, як вимовляв раніше. Тільки іноді, іскрою від багаття, пролітало в думці — «Улясю».) Нині для мене важило тільки одне — пам'ятає, любить. Хоч... важило для чого? Для самолюбства, для самовтіхи?.. Можливо, й так... Я знав, що тепер можу жити спокійно, хоч мало б бути навпаки.

У цю мить сліпі старчихи на паперті заспівали «Святу п'ятницю», і я зійшов униз, до бузкових кущів. Вони стояли в колючому інеї, який творив з них дивний чар, а з високої берези вітер обвівав іній просто на мене.

Я прийшов на кватирю, й Семен не впізнав мене.

— Ти, бува, не випив? — запитав.

А я походжав по хаті та посміхався, а тоді взяв кобзу й заграв ні сіло ні впало:

«Ой Романе, Романоньку,
Чи маєш ти родиноньку?» —
«Ой маю я родиноньку,
Одну сестру Олененьку» —
«Ой Романе, Романочку,
Продай сестру Оленочку,
Дам я срібла не вагою,
Дам я злота не лічбою...»
...Іде Роман додомоньку,
Спустив на діл головоньку,
Вийшла сестра Оленочка,
Питається вона його:
«Ой братчику, Романочку,
Де ти того коня взяв?» —
«Мені турчин дарував».

Виливши в пісні жар душі, я зажурився. Відчув велику втому, ще й подивування, що не такий, яким вважав себе донедавна. Проте ще раз сказав собі: доля не з'єднала нас, але любитиму я Уляну до загину, й це не гріх перед Творцем.

Я більше не прагнув побачити її й з двору не ходив.

* * *

Від Ніжина до Бутівки ми добиралися три тижні. Коли лишалося вже зовсім недалеко, верст, може, десять, перед Городнею, сотенним містечком, нас захопила хурделиця, та така, що ми ледве добилися до містечка, й сніги накрили нас там на

цілих п'ять днів. Таких снігів я ще не бачив ніколи. Вони лежали вище тинів, врівень з стріхами, в садках, верболозах стриміли з-під білої бинди лише верхні патички. До колодязів, до хлівів люди пробивали довгі вузькі лази й не їздили по вулицях майже тиждень, поки сніги не затужавіли. Потім ми викопували сани з-під снігу, витягали їх на вулицю й виводили, виволікали туди коней і їхали обережно, бо то той то інший кінь провалювався по черево.

Сидячи в Городні, я думав про те, як житиму й що робитиму далі. Я вже знав, що Бутівка — село невелике, там маленька дерев'яна церквиця, й священикові не потрібні в ній ніякі підпомічники. Селяни не можуть прохарчувати попа та дяка. І писаря в селі немає, війт сам справляє писарські обов'язки, яких кіт наплакав. Я вперше чомусь гірко задумався над бідністю, над власною бідністю й бідністю взагалі. Вже самими думками про статок порушував Божу заповідь («Легше верблюдові пролізти у вушко голки, аніж багатому попасти в рай»), ще зовсім недавнечко я підносився над захланністю, репаним багатсвом, зневажав гроші, тепер же мовби щось одмінилося в мені, бідність пропікала як вогонь. Я вже шкодував, що не відстояв свою частку вітцівщини. Я почав напитувати в Городні якоїсь служби й таки напитав — піддячого в Миколаївській городнянській церкві.

Тихим зимовим ранком ми добулися до Бутівки, поминули село і в'їхали на панське подвір'я, яке розташувалося на невисокім горбі над широкою долиною. За долиною чорнів ліс, туди вела дорога на село Жабчичі. Село й долина — присипані снігами, холодними, як смуток. Грива осок та очеретів за селом свідчила, що там протікає невелика річечка, десь вона повертає в село, посеред села — висока гребля. В селі — всього дві вулиці — хрестом — та кілька провулків. Панська садиба не багата й не бідна, Бутович ставив її біля хутора, й сюди, на скуплю, літ двадцять тому посадовив людей. Вже піднялися тополі, обступили з чотирьох боків подвір'я та сад, на подвір'ї хліви, клуні, льодовня й дві хати — одна панська, на дві половини, й друга для челяді, також на дві половини — чоловічу та жіночу.

Я переночував у селі, а ранком попрощався з Семеном та подякував йому, пішов у Городню.

...Поки що роботи в мене було небагато. Допомагав у церкві дякові та паламареві, співав на криласі, й голос та спів мій сподобалися мирянам та панотцеві. І панотець мені сподобався вельми, простотою та щирістю, казаннями своїми, розумом, здобутим з житейських криниць. Одначе він мав і кілька книжок, надто справила на мене велике враження книга Данила

Братковського «Світ, розглянутий по частинах», і я був подивований, що раніше не читав її, а вийшла друком, що було видно з віршів, давненько. Хоч йшлося в ній про Польщу, кривди шляхти над хлопами, але поет тужив над всією нашою вітцівщиною, над усім краєм і по той, і по сей бік Дніпра, обстоював людину просту, згорьовану, й закликав до злагоди, до одної хати всіх: голодних і сиріт, здорових і хворих, ошатних і голих, та раяв, як зробити, щоб всі мали однаково, несли один і той же тягар.

З одного боку, це було, як у Божих заповідях, з іншого — трохи не так, цей Данило Братковський не тільки просив не кривдити хлопа, а й підказував хлопові, щоб боронився й допинався справедливості. Чи такою мусить бути справедливість, міркував я, адже в світі одвіку існують багаті та бідні й кожен бідний хоче стати багатим, і, якщо може, стає, й майже ніхто з них не думає про рай, про оте вушко голки, в яке пролізе верблюд. І чомусь великі багатії, великі пани здебільшого є людьми не нашими, зайшлими, вони підгортають під себе наше добро й не люблять нас.

Отцю Єлисею я прислуговував у церкві та на требах і допомагав удома, був він чоловіком вельми правдивим, непримирливим, одначе мав добру душу й служив прикладом мирянам, брав з них помірно, хоч мав чималу сім'ю, й освітлював світлом своєї душі мою путь у чорних безнадійних нетрях життя.

Відправивши службу, він шевцював, обшивав сім'ю та родичів й не соромився того. Коли я вперше застав його за цією роботою, він помітив мій здивований погляд і мовив:

— Чого, отроче, сторопів? Вітець Небесний заповів усім нам працю, в ній немає ні гріха, ні сорому. Він сам трудився шість днів, творив усе своїми руками в поті чола, зрошуймо свої чола потом і ми.

— Сан ваш...

«Я істинна виноградна лоза, а батько мій виноградар». Він ходив помежи людьми й не шкодував ніг своїх, й мив ноги учням своїм та витирав їх полотняною шматиною. Ніяка робота не ганьбить людину, її ганьблять ледарство, невігластво, лжа.

— А що підносить?

— Правдивість, любов і віра. Віра — найдужче.

— Але й любов?

— І любов також. Якщо вона чиста й безкорислива. Але найпаче — віра. Вона — шлях до істини.

Мабуть, я грішив своїми запитаннями, але не міг стриматися:

— Істина, а для чого?

— Вона дарує людям свободу.

— Але ж, — одважився заперечити, — в нашому краї дуже багато людей. І стає їх день од дня більше й більше. Як же нам усім замати її, свободу?

— Через істину й віру. Ми слабкі в вірі і ще не спізнали істини. Немає серед нас такої людини, яка б показала шлях до неї. Бодай ціною власного життя. Пам'ятаєш, що сказав Каяфа: «Поміркуйте, що краще: щоб одна людина померла за народ чи щоб увесь народ загинув?»

Дратва мелькала в сухеньких попових руках, я дивився на них, немов заворожений.

— А для чого помирати? — запитав тихо.

Єлисей послинив дратву, прошилив її в дірку й сказав:

«Якщо пшеничина, упавши в землю, не помре, вона залишиться одна, а якщо помре, то принесе багато нових зерен». Сказано про інше, але годиться й під сю річ. Помре одна — народ житиме.

Тоді не збагнув переінакшеної отцем Єлисеєм суті цих євангельських слів, збагнув її значно пізніше.

...Настала весна, тепла і дружна, сніг станув швидко, розлившись синіми водами по долинах і видолинках, сонце пливло вгору та вгору, на Теплого Олексія прилетів перший бузько, походжав по полю, неначе дбайливий господар — чи все тут гаразд. Вечорами на колодках почали збиратися дівчата, виспівували сливе до ранку. Я допізна порався в церковному садку, палив листя, слухав пересвист качачих крил у пітьмі над головою, слухав дівочий спів, котрий тривожив мене і ятрив серце споминами.

На Юріїв день, як і годиться, городняни вийшли на свої ниви з хлібом, салом, ковбасами, червоними крашанками; ми з отцем Єлисеєм обходили нивки, кропили їх свяченою водою, під густою-прегустою грушкою витинали троїсті музики, жінки й чоловіки частувалися, діти качалися по житу. Майоріли на вітрі хустки, плахти, вітер розсипав по горбах музику, але справжніх веселощів не було.

З Бутівки також вийшли два гурти людей — селяни та Милорадовичева челядь, і там заторохтів бубон, задзвеніли цимбали й верескнула скрипка, неначе кидала комусь виклик. Городнянський бубон задзвонив усіма брязкальцями, скрипка аж верещала, люди полишали свої нивки, сходилися всі до одного гурту. Я вже знав, що поміж городнянцями та бутівчанами панує ворожнеча, й ті і ті займають скотину іншої сторони, б'ються поміж собою пастушки, минулого року бутівчани забили на смерть у своєму лісі городнянського порубщика.

— Коли б не сталося бійки, — стурбовано мовив отець Єлисей.

— За віщо? — запитав я.

— Бо Бутович поселив своїх людей на городнянських землях. На пісках — невдобіях. Поставив городнянській громаді три кухви горілки... Я застерігав — не послухалися. «Нащо нам той пісок». А як зародив він — бутівчани троє літ тирлували там худобу, — кинулися однімати, та пізно. До того ж ні в яких наших книгах та земля не значиться, а вписана в Бутовичеві пожиткові книги. Сього року ярина зійшла особливо гарно. Ой, коли б таки не зчинилася шванка.

Шванка таки зчинилася. Отець Єлисей утихомирював мирян, проте дісталося й йому та ще й від своїх, бо нагадав їм про ті три кухви горілки, він устиг вихопитися на коня, але роз'ярілі та захмелілі городняни стягли Єлисея з коня й потовкли його добряче, кілька разів копнули ногою, набили на потилиці ґулю, а що я кинувся його обороняти, то дісталося й мені. Врешті отцю Єлисею вдалося зіп'ястися на ноги, він зірвав з себе хрест і пригрозив прокляттям.

Городняни ще кілька днів бунтували проти свого попа, не пускали в череду дві попові корови та вівці, і в неділю на службі отець Єлисей виголосив проповідь. Такої проповіді мені більше не довелося чути ніколи:

— Слава в вишніх Богу і мир на землі! Якого немає і якого ви не хочете. З'єдную скорботи ваші, якщо вони у вас істинні, з своїми молитвами й молю Господа, щоб він простив вас дурних. Скажіть, кого недостойного я зневажив, кого образив? Кому приніс зло, за кого не молився щиро? Кому, в чому, що в моїх силах, відмовив? Моя душа опечалена, моє серце оповите скорботою. Ви не християни, а люті собаки, які кусають руку, котра несе їм їсти. Де ваш розум? Де ваша совість? Я не буду накликати на ваші дурні голови нещастя, я проситиму Всевишнього, аби він помилував вас і замінив у ваших головах трухлі клепки на цілі, вибрав з ваших сердець злобу й впустив туди хоч трохи світла. Багато я міг би ще сказати вам, але ви ще не здатні всього збагнути. Коли ж прийде дух істини, він не лише звістує вам про майбутність, а й відкриє вам правду у всій повноті, й тим уславить мене, бо звістує вам те, що сприйме від мене.

Миряни слухали понуро і так само понуро розійшлися по домівках. Вони не розкаювалися в своїй ярості проти отця Єлисея, не приймали його казання. Я бачив це по їхніх очах і розумів, що вони не втихомиряться, що лемішка заварюється крута. В четверту по Великодню неділю, на святого Георгія Побідоносця, отець Єлисей був битий знову. Відправивши утреню та прочитавши проповідь «Про розслаблення», належну цьому дневі, запросив до себе на братську учту кілька значних

глухівських козаків, і випили всі по чарці, й виникла поміж отцем Єлисеєм та сотником Скафарієм свара, сварка — нізащо. Скафарій розповів, як він сотникував ще в Старих Санжарах, то сталося там таке чудо-лихо, зайшлий маляр намалював нечистого, та так намалював, що наступного дня з церкви пропало все золото — нечистий його забрав. Отець Єлисей мовив, що ніякий намальований дідько забрати золото не може, забрав його маляр, Скафарій не погодився, стояв на своєму, отець Єлисей пішов на мирову, запропонував випити, але сотник чарки не взяв.

— Ти сучий сину, попе, — гукнув він. — Ти сам чортом ставлений у попи. А мене сам цар настановив на уряд.

— Я не бачив ні того, ні того, вони мені однакові, — відказав піп. — У мене свої владики, а над усіма ними владики небесні, тебе цар настановив, а в нас свої звичаї, закони та права, й папери у нас на те є.

— А куди ти подів папери на городнянську землю? — в'їдливо запитав Скафарій. — І це ти царя з чортом зрівняв. — І вхопив отця Єлисея за бороду, почав тузувати, товкти головою об стіл, наледве його відняли в роз'ятреного сотника козаки Ясько Меланченко та Носко Парасченко. Вони вивели сотника на вулицю, а отець Єлисей кричав з ґанку, що він завдасть до секвестру Скафарія, є в нього такі папери, що тільки він їх покаже, й того візьмуть в тюремне в'язання.

Скафарій вирвався й побіг назад, але отець Єлисей устиг замкнути двері.

— Ти верни громаді папери на землю, — ревів Скафарій.

Отець Єлисей відтулив сінешні двері і зсукав дулю:

— Ось тобі і твоїй громаді.

То був вельми необачний вчинок, який незабаром призвів до великого лиха.

Наступного дня з Бутівки охляп на коні прибіг хлопець і передав мені Семенове прохання приїхати до нього. Я трохи повагався, бо ж розумів, що якшання з бутівчанами може викликати в городнян підозру й до мене (що й справдилося), але згадав усе добро, що зробив мені Семен, вибрався на коника позаду хлопця, й ми покопитили на Бутівку.

— Я оце вдався до тебе, — сказав Семен, — бо пані папір прислала, але писано так, що важко розібрати. Спробуй прочитати.

Я знав, що Семен має малу грамоту, але ж листи читати вміє, і здивувався. Одначе не подав вигляду, почав читати.

— «Семене, слуго наш, вістимо стало мені, що городняни дуже потискують наших бутівських людей на їхніх полях, потому кріпко тобі наказую не вступати городнянам і по возмо-

жності одбиваться од них. Якщо трапиться, що наші застануть на своїх полях городнян, наказую грабувати їхніх коней і волів, при тому роби так: якщо городняни заграблять у бутівчан десять коней, ти заграб у них двадцятеро. Та вправляйся в господарстві кукібніше, греблю погачуй, перекрий конюшню й амбар, щоб покрівля не протікала. Чутно нам тут, що свиней у тебе зовсім мало осталося, й то, конєшно, од твоєї недбайливості: як приженуть їх з поля, то ви зганяєте їх в одну кучу й при тому свині їдять поросят. Ти повинен наглядати, щоб цього не було. Якщо поганий свинар попався, так накажи війту, аби знайшов хорошого за ціну, яку й люди платять».

Семен почухав бороду й сказав чи то мені, чи то сам собі:

— «Чутно тут нам...» За триста верст чутно. Хто ж це так голосно гомонить пані у вуха? Ну, було таке один раз, з'їли четверо поросят... Й ще одне задавили. Ти тієї чутки не ширив?

— Бог з вами. — Я перехрестився.

— Вірю. Ти хлопець щирий. А що там у Городні? Яким духом городняни дишуть?

«То ось для чого прикликав мене Семен», — подумав і сказав, що соромив їх у церкві батюшка Єлисей в своєму казанні, а більше нічого не знаю.

— Той Єлисей сам така зараза... — буркнув Семен і знову в роздум самому собі: — Не вгомоняться вони. А ти, — вже до мене, — якщо почуєш чи побачиш щось таке — одразу до мене... Або шепни Скафарію...

Семен ладнав мене в нашіптувачі, й мені стало прикро. Ніколи не був довідником — ні в семінарії, ні в колегії, не буду й тепер. Мав би залишити свої думки при собі, одначе не стримався:

— Так вони й скажуть мені. Та й теє... Негарно це...

— А в моїх санях їздити гарно? І хліб мій кутуляти?

— Я відпрацьовував.

— Хиндю ти відпрацьовував.

Я повернувся й вийшов з хати. Не збирався ставати Семеновим нашіптувачем і брав до серця клопоти городнян. Лежало містечко Городня на московськім шляху, й общіпували його всі, хто хотів, ще й всім воно чомусь здавалося нічиїм, полишеним Господом і державцями. Містечко справді розрослося знедавна, до нього прибилося багато зайшлих людей, серед них чимало до ката спритних, які почали підгинати інших, оббирати їх, і врешті старожитні городняни, колишні реєстровики, залишилися без землі, деякі з них самі опинилися в підсусідках і тепер охкали, та було пізно. Кинулися відвойовувати землю у бутівчан, на яку були так необачно махнули рукою — самі супіски та болото, — а ті тепер не поступалися. Семен

боявся, що гнів городнянської громади справується на Бутівку, й зокрема на нього, але він несподівано справувався в інший бік.

* * *

Мене мучили темні сни, наснилася Уляся в труні, і я пробудився в сльозах, а пробудившись, вже не міг заснути, й ледве засіріло, пішов до церкви прибирати, й поприбирав скрізь та приготував усе до служби, а потім сів біля дверей у лівому притворі, кріпко задумався над своїм життям.

Все мені було байдуже, якби міг, заліз би в якусь шпарину і вже не виліз з неї, не хотілося навіть молитися, темні лики святих були похмурі і здавалися мені втомленими. Мабуть, то я сам розтратив свою силу в боротьбі з стихіями життя, згубив надію на Нього, адже вважав, що в найбільшій скруті Він мені завжди прийде на поміч, бо ж вірую щиро й нічого лихого не вчинив, а все, що роблю, тільки во славу Його. Він на поміч не прийшов. Я не маю права дорікати Йому, але й життя мені остирилося.

І раптом я зауважив, що в церкві стоїть якийсь гомін. Служба ж мала розпочатися тільки увечері. Я здивувався, став вглядатися в сутінь, яка завжди стояла в церкві, й побачив людей, які йшли до вівтаря й щось гукали та вимахували руками.

Я поволі підвівся, обтрусився, якусь мить постояв біля стіни й наблизився до натовпу. Одначе спершу роззирнувся, подивився в темні, захвойдані дощами, запилені вузенькі віконця церквиці, й по тому, звідки падало світло, визначив, що вже полудень. Отак довго я спав! Мимоволі почав прислухатися та приглядатися. Довго не міг нічого второпати. Натовп вирував — самі чоловіки, — посередині стояв отець Єлисей, зяпав ротом, щось говорив, але його не слухали. До його блідого, якось дивно, вниз і вбік, витягненого обличчя тяглися вузлуваті чорні руки, гачкасті пальці були схожі на кігті, деякі діткалися попової голови, деякі шарпали одяг. Отець Єлисей був одягнений у домашнє, стояв зігнутий, розгублений і знічений.

Я все ще не міг нічого розчовпати, не міг зрозуміти, чому ці люди такі злі, чого хочуть від отця Єлисея, чому дозволяють собі такі невшетечні вчинки в найсвятішому місці — в церкві й чому такий зляканий, безпомічний піп, котрий здебільшого вміє знайти замашне слово, усмирити, прилякати мирян: «Не Божі ви творіння, а жалюгідні тварі, моліться, грішники, просіть мене, щоб молився за вас, бо покину вас я і Він покине вас». Нині вони не боялися попа, а він боявся їх.

— Віддай добром, ліпше буде!

— Все ’дно знайдемо!

— Й тоді закопаємо тебе під дзвіницею!

— Віддавай, бо порішимо, — лунало з усіх боків.

— Люди добрі, миряни, — підвів руку, неначе для благословення, отець Єлисей, і на мить всі притихли. — Немає в мене ніяких паперів. Не ховав я ваших вольностей і прав, не ховав паперів на землю, яку захопили бутівці. Всі козаки в компутні списки вписані. Кого немає, хто випав — питайте в уряду. А в мене немає нічого.

— Брешеш, як пес собі в бороду, — верескнув тонким голосом рудий-прерудий, тонкий і перехняблений на лівий бік чоловік, що стояв біля попа. Він верховодив натовпом.

— Вони ще од гетьмана Хмеля, гетьман Мазепа потвердив їх.

— Вони завше в церкві були, — прогув густий басюра. — Ти їх затахлював, царський брехуне. Оддай добром.

Завирувало знову. Що сталося в містечку, хто зворохобив цих людей (зворохобило, як я втямив пізніше, саме життя), я не знав, не розумів та й не намагався зрозуміти.

— Шукайте, вони десь тут, — прокалатало, як дзвін. — Піп похвалявся перед Скафарієм, що вони в нього.

Половина людей заметалася по церкві, інші побігли до комор, полізли на дзвіницю.

З скрині в лівому притворі полетіли на підлогу старі богослужбові книги, інші папери, кілька чоловік порпалися в них, жбурляли під ноги, в повітрі кружляли одірвані аркуші.

Хтось помітив мене, гукнув:

— Ось піддяченя, може, воно знає.

— Добре мені піддяченя, у нього вже матня по землі волочиться. Кажуть, воно з Семеном приїхало і в Бутівку швендяє...

Рудий дядько хотів ухопити мене рукою за підборіддя, але я, не знаю, як те сталося, раптом озвірився, скрипнув зубами, й він відскочив.

— Кусається, гадюка. Тягніть його сюди.

Мене заштовхали, і я опинився біля отця Єлисея.

Я не злякався, навпаки, якийсь їдкий холодок пробіг по грудях, я набурмосився. Цей мій грізний, непоступливий вигляд зупинив людей.

— Нічого я не знаю. Й знати не хочу, — рішуче мовив. — Ви тут свої й розбирайтеся. Звідки мені знати, хто ви такі й ким були, де ваші майна? Я з інших країв.

— Ти терся в церкві, може, знаєш? — мовив хтось примирливо.

— Який дурень показав би мені тоті папери.

Я сказав щось не вельми розумне, не вигідне для отця Єлисея, зрозумів це й замовк.

У церкві гуляла паперова віхола. Але то літали сторінки з старих требників, псалтирів, світських книг; грамот люди не знайшли. Вони нишпорили навіть в олтарі, знехтувавши страх Господній. І ставали все лютіші та лютіші, одчайніші, а декотрі аж веселі від одчайності. Я подумав, що такі люди найнебезпечніші.

— Він заховав їх удома, — нараз пролунало під високим склепінням і відбилося кілька разів: «-ома, -ома, -ома».

Люди посунули з церкви. Нас потягли за поли, били в плечі.

Надворі я роздивився, що людей небагато, чоловік тридцять, то в церкві мені видалося, що їх багато. Городня — містечко маленьке, з півсотні дворів, більша половина селян мали орну землю, ліс і левади, а дехто — тільки городи, наймитували в багатших та на млинах, займалися шевством, колісництвом та бондарством — це ті, чиї землі посіли люди Бутовича. Але всі були роз'ятрені, рішучі, всіх вела одна сила і одна пристрасть. Я не відав, що це таке, яка це сила, бо відав тільки силу слова — друкованого та мовленого. Багатьох із них я вже знав, то були сумирні шевці, винокури, бондарі, плугатарі, добрі та лагідні, покірні всіляким урядовцям, нині ж були рішучі, не схожі на самих себе. Я подумав: як то люди відмінюються вкупі, стають зовсім іншими, це вже не одна людина, а чотириногий звір, який не сприймає людського слова й не підкоряється ні людським, ні Божим законам. Їх усіх обіймає одне почуття, і вже щось інше пов'язує в один ланцюг, в одну гирю, якась надія, якась думка чи й не думка, не надія, а лютість і страх, котрі роблять людину безрозсудною. Миготіли шапки, свити та кунтуші, кожушанки, сипалися прокляття та погрози. Вар'яти кричали, сичали, свистіли, гакали. Перейшли по греблі через Чебриж, над яким стояло попове обійстя, благенькі ворота тріснули, й натовп ввалився на подвір'я. Валував пес, розліталися кури, теля з переляку перестрибнуло через тинок і дринзало в городі. З хати полетіли подушки, книги, всіляке начиння, за кілька хвилин вишкребли все і стояли ще дужче розлючені та розгублені. Низенький, натоптуватий дядько, на назвисько Хряпа, тусав отця Єлисея в потилицю, а той стояв, зігнувшись, притиснувши руки до живота. Верховодив рудий дядько, наймення якого я не знав, він перший закричав:

— Омана. Тут грамоти не може бути. Вона в церкві.

Нас знову потягли до церкви. Роз'ятрені люди знову шукали по притворах, в олтарі, в ризниці, на якийсь час вони навіть забули про нас, одначе втекти не можна було — в дверях стояло двоє чи троє дядьків, один — з кілком, виламаним з тину.

Отець Єлисей трохи очуняв, заспокоївся, він тихо мовив до мене:

— Принеси непомітно облаченіє.

Мене ніхто не пильнував, я приніс підризник, поручі та пояс, ризи і єпітрахиль. Єлисей почав облачатися, хтось із дядьків хотів завадити, але я заступив попа, він уже одягнув ризи, підризник накинув підсподом, я допоміг одягнути поверх риз єпітрахиль.

— Якщо зможеш, удар до вечерні, — знову попросив отець Єлисей.

Я поліз на дзвіницю, вдарив у дзвони, швиденько спустився й пройшов у ризницю та взяв кадило. В церкві сутеніло й вже горіло кілька свічок, хтось засвітив їх, од однієї я запалив кадило та роздмухав його. Коли я підійшов до отця Єлисея, він уже служив вечерню.

Дядьки спантеличено оглядалися, тепер ніхто не одважувався підступити до отця Єлисея; люди розуміли, що їх ошукано, але не могли нічого вдіяти. Зірвати з священика ризи, перервати святу молитву — то непрощенний гріх.

— Нехай одслужить, — сказав рудий. — А тоді...

Що буде тоді, ми не знали, але погроза пролунала застрашливо.

Що то була за служба Божа — не переповісти. Отець Єлисей служив вечерню, я підспівував йому та кадив кадильницею, з жахом думаючи про те, що служба незабаром має закінчитися. Либонь, про те ж думав і отець Єлисей; скінчивши вечірні молитви, він почав співати тропарі, неначе це був Світлий понеділок, мабуть, вони йому найперше спливли на пам'ять. Впала ніч, ми були втомлені до краю, виморені, але не спиняли співу ні на хвилину. Далі були акафісти Спасителю і Божій Матері, молитви до святого причастя, євангельські співи; отець Єлисей починав хрипіти, спів підхоплював я. Люди виходили й заходили, кількоро навіть сіло в порозі, всі вони слухали молитви без належної поваги, скорше навіть зі злістю, одначе не перепиняли нас. А ми співали й співали, і святі, здавалося мені, повтомлювалися слухати, а що вже казати про нас... Я ще сяк так тримався, отець Єлисей похитувався і врешті притулився спиною до горізьби олтаря.

Ми дотрималися до світанку й розпочали відправу, я знову вдарив у дзвони, але ніхто з мирян, окрім наших нерозумних кривдників, не прийшов, мабуть, у містечку всі знали, що діється в церкві.

Я зліз з дзвіниці й вийшов надвір. Найдужче мене вразило, що двоє молодих парубків на церковнім тинку гойдалися на дошці в переваги. Ще троє сиділи на церковних сходах, снідали. Хто їм приніс сніданок — не знаю, либонь, жінки, отже, вони також підтримували своїх чоловіків. У воротях стояв

з дубиною караульний дядько, дрімав. Я подумав, що можу нині легко втекти, попід бузковими кущами обійду церкву, а там перелізу через тин та й вийду в береги. Одначе покинути отця Єлисея не міг. Й не мав великого страху, він мовби обвіявся, облущився з моєї душі, я бачив убозтво цього світу, його криваву ярість, його жадобу й зносився над ним. Розтоптано, вбито щось більше за мене, чому маю тремтіти за своє життя?

Одначе отець Єлисей стратив усі сили. Він почав оповзати, я підтримував його, але і в мене не надовго вистачило снаги. Врешті він умовк зовсім і сів. Я взяв з його рук проскуру, розламав її й роздав антидор — без боязні вкладав у шершаві, вузлуваті, небезпечні бунтівницькі руки шматочки святого хліба. Дядьки антидор прийняли, прожували й взялися за попа.

— Тепер, отче, кажи, де наші вольничі грамоти, де грамоти на землю під Бутівкою?

— Не знаю, миряни, не бачив я їх ніколи, — прошелестів отець Єлисей так тихо, що його ледве почули. — Може, й не було їх...

— Брешеш, попе. Як то не було? Твоя земелька лишилася. Оддай, а то буде лихо.

— Нехай уже як буде, — похилив голову отець Єлисей.

Двоє дядьків — рудий та ще один, високий, обірваний, — підхопили його під руки й потягли з церкви.

— На бутівську землю його. Нехай поїсть її... Наб'ємо йому нею живота, — гукали вони.

Верховодив рудий, усі інші слухалися його.

Натовп знову роз'ятрився, згромадився в стіну. Він сунув по вулиці, тягнучи отця Єлисея та штурхаючи мене.

Присягаюся хрестом — я не боявся вельми тих штурханів, хоч і розумів, що справа йде до лихого кінця. Люди не вгомоняться, вони не підуть ні з чим, вони вважають, що ми обманюємо їх. Я й сьогодні не знаю, звідки вони взяли, що в попа мають бути якісь грамоти на їхні вольності та землю (і що вони зберігаються в церкві, бо отец Єлисей мені сказав, що ніколи тих паперів у його церкві не було). Мабуть, гнуті нуждою та кривдами, втративши ґрунти під Бутівкою, котрі цього року зародили, вони повстали з розпуки й не знали, в який бік спрямувати гнів, спрямували його на попа.

Знову по вутлій греблі, що її кожної весни проривала вода і її гатили, перейшли річку, на ній водяний млин молов вічне, як світ, зерно, лопаті тихо, навіть як здалося мені, урочисто, горнули воду, дорога повертала на Червінщину, мимо ярмаркової площі (чотири рази на рік ярмарки!), мимо двору Хвоща — колишнього першого городнянського займанщика. На тому дворищі Хвощів уже не було, перевелися, порядкували

...отця Єлисея повалили на коліна й забили в пеньок бороду.

далекі їхні родичі, нащадки, порядкував там Скафарій, а подвір'я й далі називалося Хвощове.

Ми вийшли на шлях. Натовп, натомлений безсонням, шаленів дедалі дужче, люди в дворах поховалися, виглядали у вікна, з-за дверей та причілків, одначе ніхто не став у поміч своєму духівникові. Зупинилися у переліску, звідкілясь взялася сокира, її ввігнали в пеньок, отця Єлисея повалили на коліна й забили в пеньок бороду. Сокира лежала на землі біля пенька. Я подумав, що викруту нам немає, натовп прирік нас на смерть, він ще не знає того сам, але смерть вже стоїть за нашими плечима, і вже не влестити цих людей, не напоумити — не зупинити.

Зло — воно всесильне, якого б образу чи подоби не прибрало, добро ніколи не володіло світом, як і доброчинні люди також, доброчинність і не може привести їх до влади, всі володарі були жорстокі й користали товпу, і всі бунти також закінчувалися кров'ю і витискали з себе нагору найжорстокіших людей, люди чомусь найдужче запам'ятовують жорстокості, переповідають про них з осудом, але й з якимось захопленням, немовби аж затамованою заздрістю, що не їм вдалося пролити стільки крові, що вони не спроможні на таке. А те добро, більше чи менше, яке творили поодинокі можновладці, зовсім забуте, і забуті їхні імена. Ми пам'ятаємо тільки одного праведника, який робив добро та кликав до нього — Ісуса Христа, молимося за нього, клянемося його ім'ям, але ніхто не живе так, як заповів він. Хіба що ті, що не можуть самі вчинити кривд. Усі хочуть слави, всі хочуть, щоб їхні імена пам'ятали нащадки, а до того шлях один — насильство та кров. Обіцянки тими людьми добра для інших — то лише шлях до крові. Люди вдихають той запах одвіку, він оп'яняє їх, їм здається, що то запах свободи. Що більше крові, то більше свободи! Інших шляхів, окрім насильства, люди не знають. Навіть отакі — забиті та темні. Ну як мені зупинити їх? Якими словами? Сказати, що я знаю вас добрими батьками за святою кутею, богобоязливими мирянами, землеробами? Але тут немає батьків, мирян, землеробів. Тут — юрма. Один клич, одне слово отамана, призвідці — і смерть.

Я не хотів умирати. Я не боявся цих людей, але вмирати не хотів і шукав якогось викруту. І таки знайшов його.

— Миряни! — вигукнув, і натовп зупинився. — Каюся перед вами. Не хотів казати... Бо ж не моя це справа... Але коли вже так... Грамота в Скафарія, сотника вашого. Він родак Хвоща, а Хвощ перший осівся на цих землях, ще перед Хмельницьким, ваші діди знають про це. Він був шляхтич і отримав

грамоту від короля. Її підтвердив Хмельницький. Скафарій навмисне одурив вас, одводив од себе ваш праведний гнів...

Я бачив, як найближчий до мене дядько зяпав великим, з пошерхлими губами ротом. Поруч мене витріщилися незмигні очі. Й ще одні — ліворуч, кліпали повіками: кліп-кліп, кліп-кліп.

А потім по натовпу покотилося глухе зітхання, чимось схоже на луну в колодязі, коли туди кинути камінчика. Я його кинув. Я розбудив луну — думку. Яка ж вона проста й спасенна! Чому вони не дотумкали одразу! Скафарій — Хвощ! Козак-шляхтич, перший городнянський займанщик!

Крик, вигуки, прокляття — натовп шарпнувся, й нас з отцем Єлисеєм оповила курява. Чоботи та постоли, що зняли її, миготіли — не здивитися. Ми лишилися самі.

Дивне почуття огорнуло мене. Щось лихе, злостиве прокотилося в моїх грудях, я злостився на юрму, яка щойно волокла мене до страти, й думав про Скафарія, якому помщався за Єлисеєві кривди та за те, що він у потаємній спілці з Семеном і Бутовичами.

Я запитав отця Єлисея, як він почувається й куди його відвести, відвів на Козюрівку до мельника, якого піп колись зарятував, захистив від наклепу, завів до хати, а сам заліз у ожеред торішньої соломи, що лежав під повіткою, й заснув мертвецьким сном.

Частина IV. При чорній свічі

Там мене й злапали козаки, прислані аж з Чернігова, невідь, як вони мене знайшли. Я не відбивався й не просився, був добре виспаний і бадьорий, навіть відчайдушний, безстрашний. Хтозна-як і від чого так сталося, але розірвалися линви, які в'язали мою душу, розкувалась вона, вивільнилася з хрусткої оболонки. Я сказав козакам, що маю обов'язково зайти до хати та попрощатися з отцем Єлисеєм. Козаки, два прищуваті хлопці з непомірно великими, мабуть, дідівськими, шаблюками, подумали й погодилися... Я не знав, за віщо мене беруть під арешт, хотів запитати, чи не знає про це отець Єлисей, і він сказав, що, мабуть, через сотника Скафарія, його селяни добряче побили, кількоро їх вже повезено, а оце знайшли й мене. І порадив, що та як казати, й пообіцяв поклопотатися за мене. Ще я попросив козаків, щоб провели мене до мого мешкання, і я взяв торбу з кобзою та пожитки.

Їхали до Чернігова на возі, що його тягла поганенька конячка, й на піску вставали, а в одному місці навіть підпирали воза. Хлопці довгий час мовчали, одначе після того, як я пограв їм на кобзі, розбалакалися й оповіли, за віщо мене взято. Отець Єлисей відгадав: люди добряче побили сотника Скафарія («в нього такі садна, що й через місяць не зможе появити на люди свого виду») й погромили садибу, побили все в хаті, ще й хтось під ту хугу забрав грошей сорок талярів. Сотник дознав про привідцю, тобто про мене, й поскаржився в Чернігів до полкової канцелярії. Хлопці дивилися на мене співчутливо, але мені все було байдуже, ніщо мене не страхало. Я жартував, награвав на кобзі, а в березовому ліску, на галявині, підхопився й побіг, хлопці посхоплювалися з воза, а я відбіг на кільканадцять сажнів, зірвав жовтеньку квіточку, понюхав і вернувся назад. Мої вартівничі засоромилися й похнюпили голови. А я й собі похилив голову, й печаль поволі заполонила мене. Чомусь згадав, як ходили ми з Улясею в ліс, як вона рвала маленькі синенькі, схожі на вістря стріл, квіточки, і як

лоскотала ними мені шию, і яка була весела, жагучо-красива й ласкава.

У Чернігові мене посадовили до цюпи при полковій канцелярії. Спочатку я сидів у напівтемній кам'яниці сам, потім туди закинули ще двоє козаків — вони не казали, за віщо їх туди запроторили, й трималися один одного, на мене поглядали підозріливо. Я також до них у товариство не набивався, чорні думки з'їдали мені серце. У цюпі не боявся нічого, бо ж знав: досить мені покликати вартового та об'явитися йому й мене випустять. Але не міг вирішити: сидіти тут чи згоряти в соромі перед очима полковника?

Краще сидіти тут. Дістав з торби кобзу й заграв «Запорожці у неволі». Заграв майже в жарт, але така вже в мене вдача... Заплющив очі, й задзвеніли на моїх руках заліза, розжохував себе й заливався дужче й дужче, мій голос розливався наче весняна вода. Я чув, як щось зашаруділо по той бік дверей, затупотіли кроки, хтось на когось цитькнув, — мене слухали. Нехай слухають, думав, нехай знають, що нікого не боюся, я вже не Мартин Рибка, який і старцю кланявся, — Іван Сулима. А далі заспівав «Жалувався лиман морю», «Пісню про Нечая», «Зажурилась Україна», аж поки моя душа не зірвалася з защіпок остаточно, й тоді я заспівав «Да ніхто сього не знав». Це була пісня нова, її недавно почув і запам'ятав, вона могла вельми зашкодити мені, адже йшлося в ній про людину мені близьку, про людину, в чиїй волі перебував нині. В пісні згадувався не тільки він, Павло Полуботок, а й інший чоловік, чиє ім'я заборонялося вимовляти навіть пошепки. Я ж співав на весь голос:

Да ніхто сього не знав,
Як Мазепа світ зміняв,
Тільки його зазнав
Кочубей да Іскра,
Написали письмо знишка;
А воронізький секретар
Поважний ходить,
Да поважний ходить,
Да стиха говорить.
А Полуботок написав,
Да по пошті й послав:
«Не велю ж тобі, куме-брате,
Да й віри доняти,
Да велю ж тобі, куме-брате,
З пліч голову зняти».

Не все, не все я розумів у тій пісні, мені здавалося, що Полуботок у ній радить воронізькому секретареві стяти голови Кочубеєві та Іскрі, отже, Полуботок пособляв Мазепі.

І я про це виспівував у цюпі. Прорвалася гребля моєї душі, я повстав проти світу, в такий спосіб виказував свої кривди всім і Полуботкові також. За віщо йому — не знаю. Либонь, найперше за те, що сиджу в цюпі при його канцелярії і мене приволокли сюди його козаки. Я втомився від голодних блукань, від голодної волі, але в моїй душі народилася і якась гординя — самогординя зневаженої людини.

Не знаю, чи Полуботкові доповіли про моє виспівування, чи почув його сам, але незабаром козак припроводив мене до світлиці. Полковник сидів за столом і щось писав. У синьому жупані з шовковим шнуром, китаєвому поясі з китицею, як завше, охайний, защіпнутий на всі гаплики, на всі ґудзики, з обличчям, з якого не можна було нічого прочитати. Я довго переминався з ноги на ногу, а він мовби не помічав мене. Врешті підвів голову:

— Чого це ти розспівався? — запитав, неначе ми не бачилися з учорашнього дня. — Де вхопив таку пісню?

— Один кобзар у Козельці співав...

— Дурна пісня. Не писав я ніколи нічого воронізькому секретареві... Не співай її більше. Співай про козаків, про Нечая, про Сагайдачного... Про Вдовиченка співай.

Я мовчав. Полковник підвівся, тепер його голову й плечі обливали потоки світла, які лилися у двоє венеційських вікон з лівого боку. Навіть те світло не вияснило його виду, обличчя було й не хмуре, але мовби камінне — суворе, задумане, таке воно завжди. Я ще не бачив, щоб його хто-небудь вельми розвеселив. На стіні за спиною Полуботка висіли дві ікони — Ісуса та святого Павла (покровителя Полуботка) та на стіні праворуч дві картини — «Тайна вечеря» і «Плач невольників».

— Ну що, находився, нагулявся? — мовив полковник. — Скуштував Милорадовичевого хліба?

— Звідки знаєте, де я був? — подивував.

— Знаю. Спочатку ти був згубився... Ну та... Мабуть, находився. Пора братися за розум, навчитися якогось діла. Підеш до канцелярії...

Він не розпитував про городнянську пригоду, мабуть, вже знав про неї все.

— Твої права на вітцівщину...

— Не хочу... — вихопився.

— Прав не хочеш? Чи суду?

— І того, й того.

— Гаразд, спробуємо залагодити без суду. Але мусиш знати... Тестамент твого батька не зовсім опертий на право. Його можна захитати. Батько підписав його при одруженні, так зажадала Варка, твоя мачуха. Інакше, сказала, не вийде заміж. У теста-

менті написано, що маєтності на дітей, які будуть. Тоді їх ще не було. Й немає ніде такого, ні в яких статутах, ні в яких законах...

— Не треба мені нічого...

— Це зараз. А замаєш власні діти...

— Я вже не женюся.

— Сього ніхто не знає. Ну та гаразд... Ще матимемо час... Твоє ліжко стоїть, де й стояло...

— Я хотів би жити в курені.

Полуботок ледь нахмурив брови.

— Що ж, живи. Звідти ближче до канцелярії. Але моєї хати не перележиш і не пересидиш... — І раптом, вперше, з зітханням: — Ой, Іване, Іване. Який же ти схожий на матір. Неземна вона була... І в тебе вклала чимало своєї ніжності. А ти — козак! А козак мусить зубами вгризатися в земну твердь. Часи тепер такі настали. Либонь, находився, надивився. Сідай, розказуй, що бачив, що чув.

Ми гомоніли до самого вечора. А коли Полуботок підвівся, то мовив:

— Чимало ти побачив... І розуму трохи набрався. Одначе... Дивися на світ не з піднебесся, а з землі. Ще, може, доведеться сьорбнути ковток лиха всім разом.

— Чому всім разом? — не зрозумів я.

— Побачиш, — загадково й похмуро кинув полковник і для чогось підняв та знову поставив важкий, мідний, у вигляді гармати каламар. І раптом: — Діяння римські знаєш? А які великі діяння вершилися в нашому краї?

— Ну, які... Мономахи... Бориса та Гліба.

— Вчився ти в колегії Петра Могили... Коли він помер?

Я знизав плечима.

— Помер він року Божого тисяча шістсот сорок сьомого від Різдва Христового. Через рік вийшов на бойне поле Богдан Хмельницький. Затям, Іване: треба знати діяння антецесорів наших. Добрі й лихі. Всі. І з них черпати мудрість собі. Я дам тобі одну кроничку, почитаєш. Поміркуєш.

Він ще раз зупинив мене, вже аж біля порога.

— І все-таки... Чого нацькував городнян на сотника?

— Бо він побив отця Єлисея...

— Хм... Вигадав хитро...

...Я намагався міркувати. З недавнього часу мені почало здаватися, що облаштований Богом світ хтось переінакшує по-своєму, та ще й не в злагоді з Божими заповідями. Побіля великих лиходіїв крутяться себелюбці, здирники, негідники, часом у ошатній одежі, під захистом закону. В Святому Письмі сказано, що Бог — у кожній людині... Отже він і в Кіцешу-волошину, і в Милорадовичу?..

Немає в світі правди, немає добра, не рівні між собою не тільки окремі люди, а й цілі народи. Ось і ми: одежа в нас своя, пісні і звичаї свої, поважаємо доброчинність, закони антецесорів наших поважаємо (хоч і не вельми їх знаємо, правду сказав Павло Полуботок), а нам хочуть нав'язати чужі закони та чужі порядки. Ми тут, на рідній землі, покликали на поміч сусіднє плем'я, а воно, замість помочі, хоче підігнути нас під себе. Воно саме захлане й нещасне, й збиткуються над нами його верховоди, а надто той один, найвищий! Невже і в ньому Бог? Мало б бути так, адже він помазаник Божий. Але хіба Бог може проливати кривавицю? Помислив так і злякався, а думки й далі стриміли в голові, неначе розпечені цвяхи. Згадував книгу Корба, й вона ставала мені підпорою. Є розумні люди, які пишуть книжки, і в тих книжках ганьблять нечестиві діяння кривавих можновладців.

Мандруючи в думках далі за Корбом, я прийшов до думки, що цар Петро — потурмак і Божого в ньому немає нічого. Й намагався відгадати: в одне мислю з полковником чи насупротив і чого він завше такий хмарний, такий задуманий? Вельможний, багатий, у славі, а на душі — кайдани. Чую брязкіт, здогадуюся про них. Одначе в який бік течуть ті думки, де те гирло, в яке вони впадають? Того не знаю. Та либонь, те не має мене обходити. Маю власні болі, власні незлагоди.

Я був, неначе щепа, висмикнута з землі й повернута на старе місце. Земля та сама, сонце те саме, деревця поруч ті самі, а коріння вростає важко. Я мовби прожив одне життя й розпочав нове коло, знаючи наперед, що вже не зустріну, не побачу нічого цікавого, достойного своїх мук, захоплень і страждань. Люди навигадували безліч казок про безсмертя, але якби небо подарувало кому-небудь безсмертя, він би збожеволів від того.

Отак важко вростав я в старе нове життя, вертався до себе колишнього й не міг вернутися.

* * *

Надворі стояла суша, сонце гріло, неначе вліті, хоч була тільки середина квітня. В неділю я прийшов до Полуботкового дому над Стрижнем, на подвір'ї жид Юдко випрягав рябу кобильчину — він веде з паном полковником ґешефт оддавна: возить раки, рибу, сіль, а бере хліб, капусту, масло, птицю. Юдка покликали до челядницької поснідати, і я також зайшов туди послухати Юдка. В челядницькій під усіма лавами сиділи в кучках на яйцях кури, качки та гуси, і дзьобали всіх, хто сідав на лави. Юдко смішно випростовував ноги й вдавано

охкав та сердився. Юдко — жид розумний, дотепний і новин має повен міх.

Як воно все те вміщається в жовтій, схожій на гусяче яйце Юдковій голові, хтозна, але Юдкові вісті правдивіші за ті, які привозять у поштових саквах стойчики. Юдко розповів, що цар відпочиває на водах, а з Києва від князя Трубецького їде обер-фіскал з наказом видати тридцять тисяч московських четвертей борошна, що на Вкраїну йде велике московське військо, його веде князь Меншиков, і стане воно новим постоєм — ротами, й на кожного драгуна в селі мають платити по шість золотих на порцію та рацію, себто на прожиття та одяг, стануть ті драгуни в Ніжині, Гадячі, Стародубі й по багатьох менших містах та по селах, і то для нього, Юдка, розор, а ще від князя Трубецького є промеморія — ловити козаків, які не пішли під Дербент, та копати канал поміж Волгою і Доном, і промеморія та дуже строга, втеклих козаків каратимуть канчуками прилюдно, й тих, які не помруть, забиватимуть у колодки та відправлятимуть у Архангельськ, ловити втеклих посилатимуть солдатів і наших козаків. Ми слухали Юдка, вірили й не вірили.

Одначе все, що він провістив, не забарилося збутися. Пройшли через Чернігів роти (Меншиков осів у Глухові, до нас не приїздив), і прийшов указ на житній побор і промеморія ловити утеклих. Та промеморія мала прямий стосунок до мене, в одну з команд, яка їхала на лови втікачів, на ревізії та інші факції, було вписано й мене. Команда їхала в Городню. Довідавшись про те, я хотів відпроситися, але потім передумав. Чого мені боятися, кого соромитися, я нікого не вбив, нічого не вкрав... Провідаю отця Єлисея, погомоню з ним. Та й матиму над собою не кого-небудь, а Борзаківського.

Команда була в тридцять козаків на чолі з підосавулом Ситником, одначе всі свої повеління той узгоджував з Борзаківським. А Борзаківський оддав повеління на лови таке:

— Ловіть, козаки, та не шпарко...

Себто, щоб не попідвереджувалися, не попсували здоров'я, воно знадобиться для пильніших справ...

Сам Борзаківський не вельми переймався тим ловецьким промислом. Спав до обіду, а потім одягав сукняний жупан з опушкою внизу, вірменську, на чотири ріжки, шапку, накидав наопак легку, оторочену жовтим шнурком кирею — красень і чепурун, — сідав на широку лавочку під парканом війта, у якого й кватирував, стромляв у зуби люльку, й пахучий димок від гішпанського тютюну плутався у вітті старої шовковиці, що росла по той бік паркану. А викуривши, йшов до двору снідати. Щоправда, ловити втеклих козаків у Городні було кому:

там стояли дві роти. Але й драгуни не поривалися в ліси та на болото — промисел той небезпечний, воліли сидіти в корчмі при гарнецеві горілки або полювати на гарненьких молодичок, коли ті мандрували вузькими стежками в городнянських чагарях. Якщо виїздили в якісь села, то лише великими командами, ходили на лови по двоє, по троє не важилися. По селах, а частіше в лісах, окрім «дербентських» та «валдайських» втікачів, тулялося чимало всілякого розбійницького люду, іноді селяни самі відлякували солдатів, пускали поганий поголос про себе. Селяни села Борки, аби відлякати постій, перейменували своє село на Бандитівку. Почувши таку назву, солдати оминали те село десятою дорогою. І появилися також Розбишівка, Гострі Ножі, Троє Вбитих... Отож, за перший тиждень було спіймано тільки одного втеклого козака, та й то через те, що п'яничка й сховку шукав у своїй сільській корчмі.

На подив, саме я вистежив справжнього втікача, хоч і не збирався його ловити. Я жив у отця Єлисея в старій хаті над річкою. Отець Єлисей, дарма що битий, як і раніше, настановляв своїх мирян на путь істини словом гострим, правдивим, виказував пастві усі її гріхи, а після служби... шив чоботи. Чоботарем був його батько й навчив свого ремесла сина, в нього просто свербіли руки до шила та дратви. Я любив погомоніти з отцем Єлисеєм про справи духовні та світські, але так само любив доброї вечірньої години сісти при воді, послухати її тихий плескіт, послухати соловейка.

Витьохкує соловейко, й кумкають у воді жаби, далі зриваються на рипіння, на скрекіт, вся оболонь наповнена тим скрекотом, у вухах лящить, соловейко вмовкає, чи то образившись, чи втративши надію перемогти жаб'ячий лемент. Жаби вмовкають всі враз, мовби за чиєюсь командою, й тоді розпочинає соловейко: «Тіох, тіур, тьох-тьох-тьох». Мліють під місяцем верби, куняють верболози над річкою, а за ними, по тім боці, хилитається, неначе примара, одинока постать у білому. Й чути шерхіт коси. Мені у вдивовижу, що хтось косить уночі, але яке маю до того діло: хоче чоловік, то й косить.

...То косив Федосій Сопілка, найкращий городнянський косар, і викосив за ніч усі молоденькі жита на Заріччі. Два роки тому Федосій з'їхав з глузду й тепер, якщо допадався до коси, стинав усе підряд. Таке було його божевілля, косарське, й, коли починали підводитися жита та інше збіжжя, його замикали в коморі. Цієї ночі Федосій якось виліз з комори і знайшов косу.

Вранці господарі йойкали на городах і кляли Федосія, а він стояв з косою біля свого двору й гордовито посміхався: покласти за ніч стільки покосів не зміг би ніхто.

...Сидячи при місяці на вербовому пенькові біля річки, помітив я одного разу, як з під густого вербового шатрища за сотню кроків від мене випірнув маленький човник і, швидко перетнувши плесо, шаснув у зарості очерету на острові. Я пильно вдивлявся, але нічого не побачив, не почув — навіть кочетки не скрипнули, — а по якомусь часові човник вирнув з темної болотяної шалини й швидко поправував під ту саму вербу. Наступної ночі я знову спостерігав за човником, а ще через ніч, зборений цікавістю, по тому, як човник відплив, перемінив місце на ближче. У ту мить, як човняр підпливав під вербове шатрище й місяць освітив його обличчя, побачив я в зачудуванні, що то дівчина, ще й, як видалося мені, вельми гарна. В човні не було ні ятерів, ніякого іншого рибальського справунку, а тільки кошик. Переді мною відтулився крайок чужої таємниці, одначе якої я ще не знав. Можна було довідатися — схопити дівчину або ранком разом з козаками поплисти на острів. Одначе я не зробив ні того, ні другого. Либонь, саме через те, що таємничим човнярем була дівчина. Тривога пойняла мене. Я вирішив порадитися з отцем Єлисеєм.

Наша розмова, як і в давніші часи, розпочалася зі сфер високих, не зовсім мирських, і, хоч як би те було дивно комусь, слова, котрі більше личили отцеві Єлисеєві, казав я, а ті, що мав вимовити отрок Іван, — отець Єлисей. Ми спогадали моє життя в Городні й кривди, які нам довелося спізнати разом, і я сказав:

— Почуваю в серці ненависть і скруху, долаю їх, і майже подолав. Господь рече: люби ближнього, яким би він не був, наша віра — це прощення.

— А як не стає терпцю? — запитав отець Єлисей і поправив свічу, при котрій сиділи.

— Прощай без кінця. Іншого немає. Інакше ти заміниш прощення помстою. Помста ж — безгранична. Зло породжує зло. І люди вічно будуть жити в злі. Божественне — це перемога духа над тлінню, добра над злом.

— Але ж люди живуть стражданнями, вони убогі й нещасні...

— Треба вознестися над цим... Адже там...

Йогомосць узяв гребінь, почесав ним тім'я, зітхнув:

— Увесь вік я намагаюся примирити людей з Богом. І це мені не вдалося. Я кажу їм тільки правду, якою б гіркою вона не була. Я вчу їх жити, а вони за це ненавидять мене. Скоро, мабуть, проженуть зовсім.

— Це не Божа заповідь, — несміливо мовив я.

Отець Єлисей раптом зблиснув очима, повернув голову до ікони «Зняття Ісуса з хреста», сказав:

— Бог зробив для мене багато, але й я для нього зробив немало. Іноді мені здається, що я зробив для нього більше...

— Він привів нас у світ...

— Мене народила мати, з Його благословіння... Я ж увесь вік вчу дурнів розуму, підлих страхаю Ним і примушую ставати добрішими, розкаюватись. Хоч це рідко вдається. Я вчу людей не тільки прощати, а й захищатися правдою. Я викриваю всіх отих... здирників, убивць. На старість вони стають дуже богомільні, плачуть над своєю пропащою долею, ще й вважають, що їх обдурило життя та злі люди. Вони розповідають сльозливі байки, в яких самі — жертви. Я вчу мирян не давати обдурювати себе і не прощати кривди.

— Навіть на сповіді?

— Ну... Яка кривда... Кривди, як і лиха, різні. У одного лихо — не зійшов часник на грядці, здохла качка, а в іншого — смерть брата, матері або, як оце нині, похід Дербентський. Як можу благословляти на цей похід козаків, коли то погибельно для них і не в нашу користь. Я знаю всіх утеклих городнянських козаків. Знаю навіть, де хто з них ховається. Але не викажу нізащо.

— Єпископи кажуть, що то гріх перед царем, — мовив я обережно. — Цар — Божий помазаник...

— Хіба ми знаємо, що таке справжній гріх? І чи може один гріх затулити інший? Ось ти розповідав про скарання в столиці людей. Та ще й невинних... І вважаєш, що можна такий гріх замолити в Бога?

— Не можна, — мліючи в душі, промовив.

— От бачиш. Царі й князі... Їх багато. Сутність їхня — одна.

Я слухав, і щось отерпало в мені, щось вмирало і щось народжувалося. Власне, те почалося ще раніше, а тепер поплинуло лавою. Дні і ночі думав над тим, що бачив у Пітері, перетруював у думках і не міг виважити з душі все, що вклалося туди з малих літ, бо ж вважав, що чинитиму проти Божої волі. Я опирався, я мучився, я розіп'яв себе на власних думках, наче на хресті.

— Вночі хтось човником їздить на острів, — сказав зненацька. — Жінка.

— Дівчина. Ганна Легейдина, нареченому їсти возить. Утік він з півдороги, з степів донських. Люблятьcя вони. А повінчати я їх боюся, — похилив голову піп, немовби вибачаючись переді мною: мовляв, отакий я — язиком, а отакий — на ділі. Я не осуджував його, бо й сам ще нікого не заступив грудьми. Одначе поклав собі, що намагатимусь жити іншим законом, справедливим. Христос сам розіп'явся за інших, він не скорився Пілатові, не вимолював у нього життя. Я передумував своє

життя, життя людей, з якими зустрічався, бачив себе в минулому, немовби в двох образах: отак на кипарисі проглядає крізь один, свіжонамальований образ інший, давній — іншого святого, інше обличчя. Ми молимося цьому, другому, святому, хоч пам'ятаємо, що там є ще одна парсуна. Безгрішним був тільки Христос, це знають всі, одначе не з однаковим сумлінням дивляться на це: одні хочуть наслідувати його, також бути безгрішними, інші грішать без страху та совісті — мовляв, все одно всі в гріхах, а більше чи менше, те не має значення; як на мене нинішнього, потурати кривдникам, людожерам людським — потурати гріхові.

Забігаючи перед себе, мушу сказати, що диспут, який розпочали в Городні з отцем Єлисеєм, багато разів продовжували в Чернігові, єгомосць таки зайшов у повний розмир з мирянами й мусив вибиратися з парафії, я порекомендував його Полуботку, й полковник погодився взяти отця Єлисея домашнім духівником при каплиці над Стрижнем.

Поки я виважував у голові свої нові думки, а в серці відчай і страх, наш підосавул сказав, що за день ми обшукаємо село, всі хащі й поїдемо додому. Я страшенно стривожився, не знав, що мені робити з утікачем на острові, адже вже мовби почувався його спільником, спільником тієї дівчини... Цар забрав у мене любов, тепер він хоче забрати її в оцього хлопця та дівчини. Якщо він забере її — буде вчинено велику кривду, якщо ж я не допущу до того — стану супроти царя... Я вельми подосадував на себе і на життя: ну чому повсякчас маю ставати на той або на той бік, навіть у справах, які мене не стосуються, чому не можу махнути рукою і жити тільки власними клопотами?

Одначе щось підказувало мені: рятуючи чужу любов, я рятую і власну, нехай і занапащену, рятую себе самого і саму правду.

Проболівши душею день, увечері таки пішов у береги, але ледве не вскочив у халепу: ніч була темна, я чекав під вербою дівчину, й щойно вона ступила з човна, схопив її за руку. Вона вирвалася, кинулася тікати — мовчки, без крику, — я побіг за нею, гукаючи, щоб зупинилася, вона заплуталася в бур'яні і впала, я впав поруч неї й знову вхопив її за руку, вона виривалася, я ледве вгамував її, промовляючи: «З нами хресна сила, я свій, ти не бійся». Й коли вона трохи заспокоїлася, я сказав, аби верталася й попередила нареченого, що завтра буде облава в селі, нехай утікає в поле або в ліс, а наступної ночі вернеться на острів. Дівчина, мабуть, не вельми вірила мені — в темряві я бачив тільки її блискучі очі, — я перехрестився й забожився, що кажу правду. Повернувшись до хати, я помолився содіяному

добру. Було трохи страшно, але в той же час почував у грудях твердий пружок, котрий появився невідь звідки. У мені мовби щось проростало, пробуджувалося, я прислухався з недовірою. Вже коли поверталися до Чернігова, розповів про втеклого козака та дівчину Борзаківському, а також про те, що попередив їх (мабуть, хотів раз і назавжди вивірити Борзаківського), а той, вислухавши мене, добряче вибанітував.

— Зробив — мовчи. Ніхто того не знає. Хочеш, щоб похвалив? А якщо я розкажу ще комусь? Живи сам по собі...

Ми їхали поруч, гнідий румак покусував мого мирного плохенького бурого коника, і я ледве втримував його й подумав, що навіть у цьому покусуванні є якийсь знак. І я раптом розсердився й сказав:

— Я не хочу жити собі. Але не хочу жити й для інших.

— Отакої, — здивувався Борзаківський. — І в поле не їдь, і дома не лишайся...

— Я так сказав, бо... ніби проснувся. Після Пітера й після того, що побачив удома. Ми оце їздили на лови... самих себе. Чому себе ловимо? Чому батожимо самі себе? Хіба гірші за інших?

— Всілякі...

— Так, а серед нас запроданці, що зреклися роду свого, батьків своїх, дідів своїх, шабель своїх, звичаїв своїх, коней своїх...

— Це вже ти заскочив... Коней не зрікається ніхто. І волів, і упругів...

— Це я знаю. Світ корчиться в злобі, зажерливості, люди множаться й народжують грішників — все гірших та гірших, кличуть до доброти, до всепрощення, а самі недобрі та лукаві. Світ занурений у розбій, захланність, загарбництво — чужих земель, чужого добра, чужої мудрості, — я це бачу...

— Іване, не говори, наче піп на проповіді, — попросив Борзаківський.

— Я увесь вік читаю собі проповіді. Кажу до того, що ми, мені здається, не гірші за інших людей, за всіх, яких бачив: татар, німців, поляків, московитів. Ми й трудящі, і грамотні, принаймні, грамотніші за московитів, й мусимо зрікатися самі себе, своїх добр, своїх антецесорів... Ось і оці лови...

— Ти зробив на копієчку, а похваляєшся на таляр, — перепинив мене Борзаківський. — Міркуєш справедливо, й доміркувався до чогось, міркуй і далі, але тримай все те при собі. Хіба знаєш міру своєї душі? Візьмуть на квестію... й прорветься вона, як гнила верша. Ти, Іване, вельми наївний, а то й дурникуватий трохи, а може, прикидаєшся таким, це, до речі, вигідно, за це тобі прощають твої незугарності, але до певної

межі. Не вскоч у халепу й не введи в неї нікого. Зрештою, ну... мені здається, є ще люди, які міркують так само, як ти, але що вони можуть удіяти? Отож! Читав книгу Корба?.. Але Корб далеко, у Відні, його й цар не дістане. А тут... Нині вивідників усіляких розвелося... Он навіть твій Бурчик розвісив вуха та слухає, — жартом скінчив розмову Борзаківський.

На ту мить Борзаківський трохи впав у моїх очах. З того дня я почав дужче хилитися до Рубця, хоч був він надто закоржавілий і підкепковував часто наді мною, зате ходив направці.

— Світ стоїть на брехні та силі, — казав він. — Смерть чигає на тебе на кожному кроці. Вірити не можна нікому. А жити потрібно так, щоб самому бути зверху, а інші — насподі.

Я не вмів так жити. Я хотів вірити. Але в Рубцевих словах почувалася грізна сила, закрайками душі я здогадувався, що вони сливе правдиві, й сам Рубець викликав у мене повагу.

* * *

Ми вернулися в місто. Воно потроху відбудовувалося після пожежі, в ньому скрізь комашилися люди, щось копали, тесали, вкопували якісь стовпи, — здавалося, це мурахи трудяться над своїм поруйнованим гніздом.

Весна була напрочуд тепла, а далі пішли дощі, йшли і в травні, і в червні, трави стояли рутв'яно-зелені, плодові дерева важко хилили безплідні, з засохлим цвітом віти, скрізь гнало бур'янища, відомо ж бо, що бур'ян не росте так ніде, як на попелищах. З густими дощами, з дрібною мчижкою в людські серця падав новий неспокій: що ж воно буде, чи не згноять дощі хліба та городину? А тут ще постої, побори, — люди ходили чорні, усмішки зникли з облич.

На той час вийшов повторний монарший указ, за яким заборонялося друкувати малоросійським наріччям церковні книги. Лаврська друкарня підпадала під нагляд присланих з Москви ченців.

Лаврські ченці сполошилися, захвилювалися, кинулися до гетьмана, але той тільки розводив руками. Він переживав і вболівав, але влада його танула, збігала, як вода з пробитого водяного дзиґаря, її лишилося тіль-тіль на денці. По деяких сотнях козаки ще обирали старим звичаєм сотників, присилали папери на утвердження тих виборів, але гетьман підписувати їх боявся. Лише іноді одважувався прошепотіти: «Нехай сотникує. Якщо того... ніхто не напише доноса». Київські ченці царському указу не скорялися довго, тоді було покликано до Пітера київського митрополита, а з ним архімандрита Печерського. Митрополит помер у дорозі, чи то від дум важких, чи то від тягару на душі, чи й бозна від чого.

У гетьмана на душі стояли тумани. Тумани стояли й над Есманню. Серце підказувало йому тяжкі переміни, молив Бога, аби те сталося хоч пізніше, вже після його смерті. І в нас, у Чернігові, й на хуторі над Стрижнем клубочили ті ж тумани, заволокли обрій. Ніхто не знав, що воно там, за ними.

На хуторі розгодинювалося лише тоді, коли туди приїжджав з наймолодшою полковниковою дочкою його наймолодший зять — Яків Маркович. Він влітав, як шура-бура, розкутурхував усіх, від сторожа до полковника, розбурхував, розсміював і реготівся сам, веселився, неначе хлопчик. І не сказати, щоб був легковажний, просто таку мав вдачу. Я радів кожному його приїздові. Та що там я, — занурений у думи суворий полковник яснів лицем і відмахувався широкою, немов праник, долонею тільки для годиться.

— Татуню, татуню (так він називав Полуботка), ви тільки подивіться, яку я люльку купив для вас у вірменина. В цілому світі немає такої люльки. А як вона відчиняється? Секрет! Ось пиптик — натиснули, і вже! Не гасне на найбільшому вітрі, тютюн не розсипається. А вам, мамуню, привіз птушок заморських і насіння німецкої цибулі... А вам, хлопці, гарнець горілки.

Рум'янолиций, чорновусий, чорнобровий, волоокий, і очі ті оливою облиті, крутився на всі боки, роздавав подарунки, не забуваючи при тому нікого. Навіть мене — привіз новеньку бандуру, веркіївську, з козаком Мамаєм. Хоч не раз мені ставало тяжко дивитися на тотії веселощі, то більше, саме на їхньому з Оленкою весіллі спалахнуло по-справжньому наше з Уляною кохання, весільні скрипки закрутили нас у тому вихорі. А ще ж він був трохи схожий на Уляну...

— Не кисни, Іване, проквасиш молодії літа. Молодість — вона одна, й життя одне, не встигнеш зоглядітись, а вже вус посивів. Літай, поки літається, пий, поки п'ється... Розуму не пропивай і діло своє знай. Ех-ма, щастя-долі чортма. Це — коли її не шукаєш. Удар, Іване, «Журавля», покажемо їм, Оленко, як у Лубнах танцюють!

І літала Оленка з Яковом у парі по кленових мостинах у кунтуші білоносовому, спідниці атласній, запасці темного штофу, майоріла шовкова намітка, миготіли жовті козлові чоботи... І щось миготіло в моїй голові й тонко, неначе молодий льодок, потьохкувало в серці, а тисячі голосів чорними ангелами кричали, що те миготіння грішне й дивитися мені в той бік не треба.

Навідомо, багато знала Оленка про мене та Уляну, чи відала, як глибоко розпанахане моє серце, може, й справді вважала, що ми з Уляною побігали, погралися та й забули про все.

Вона своє щастя в Яковові знайшла і розповідала про своє щастя, чомусь мене обрала для своїх сповідань. Саме мене чомусь дуже часто обирали жінки та дівчата, аби поділитися своїми таємницями. Вони ділилися зі мною, неначе з святим, але я відчував, що, коли б зробив бодай несміливий крок, вони могли б не тільки розділити зі мною старі гріхи, а й сотворити нові. Від того мені ставало жаско. Чому так, не знав. Чим саме навертав їх на те, може, тим, що вони якось знали, відчували, що я дівич, і душа моя не пом'ята, й серце моє чисте. Всі на світі прагнуть чистого, щоби... забруднити його.

І потім яких тільки див не творить цей світ. Як тільки не переплутує, не перекуйовджує всі нитки! Бо одного разу мені приснилося... приснилося ясно та гаряче, що я согрішив з Оленкою... І той гріх став відомий, і мене потягнули до колоди дубової, біля якої стояв високий, худий, жилавий містр з чорним ощиреним ротом і широченною шаблею в руці. Диво, я не злякався, я йшов на страту хоч і з мукою, але й з почуттям, що кара справедлива, я тільки боявся, аби про мій гріх не довідалася Уляся. Отакий дивний і страшний сон мені приснився.

Якось нас із Оленкою побачив біля перелазу Яків і жартівливо покивав пальцем:

— Оленко, не зажартовуй з Іваном. Бачиш, як він почервонів. Іван ще малий.

Але Яків був не тільки мартоплясом, жартівником. Він мав зірке око й добре розумівся на тому, що діялося довкола. Московити потискали козаків, й про те гомоніли всі, проте гомоніли обачно, з осторогою, оглядаючись. Іноді хтось і вирветься поперед інших з гострим словом — гурт сам по собі, мовчазний, під'юджує, підштовхує, — й принишкне, примовкне. Та не такий був Яків. Одного разу за широким столом підняв чару й сказав:

— Вип'ємо, братці, щоб воля не захиріла, щоб були ми господарями у власній хаті й щоб спини наші не гнулися. Земля наша ніким нам не дарована, давнини наші — од предків, ми зуміємо оборонити їх, бо шаблі наші не тупіші за шаблі наших сусідів.

Я бачив, як здригнули Полуботкові брови, як він прояснів чолом, а далі нахмурився: радів за свого зятя, пишався ним і боявся за нього. Мабуть, вони мали між собою балачку, й не одну, бо далі на людях Яків не висловлював отако прямо своїх думок, плів мову тонко та хитро, так що жодного кінчика не було видно, але всі здогадувалися, куди веде та мережка. А нам — Борзаківському, мені, Биковському — казав:

— Ось вже скільки часу ми йдемо... спиною наперед. Перед нашим носом вимахують києм, і ми відступаємо, відсту-

паємо. Мо', пора зупинитись? Бо так можна і в урвище впасти.

Я тратився й малів, тратився перед такою відвагою, малів перед таким валечним козаком, ще й думав про те, якого гарного мужа має Оленка і як мені далеко до його чеснот, до його відваги, до його вміння розвеселити, піднести людей, та ще в такий сумний час.

* * *

Уже кілька місяців я обтираю лікті за широким кленовим столом полкової канцелярії. Поки що ходжу в копіїстах, підписках, суддя обіцяє (чи страхає) незабаром покласти на мене першу справу.

Мешкаю у великій хаті разом з іншими неодруженими канцеляристами, мені призначено жупан та чоботи на рік. При хаті, де ми живемо, сад та город, одначе вельми запущений, город канцеляристи весною засадили, одначе не пололи, ходили туди тільки по часник та цибулю, мак заріс бур'яном, гарбузи поплелися по деревах і тинах, подерлися навіть на хату. Малина та порічки в саду давно здичавіли, тільки сливи, теж напівдикі, ронили в траву сині, продовгуваті плоди. Я любив ту глушину, залазив у чагарі, лежав, підклавши під голову свитку.

Я вже багато чого вмів, багато знав з того, що робилося в полку і в краї, знав навіть деякі таємниці. В полку глухо гомоніли, що наступає кінець усім вольностям, усім давнинам, якими жив наш люд. Вольності наші вкорочували, наглядачів на Україну присилали все лютіших і лютіших, називалися вони обер-фіскалами. Такого-сякого стольника Андрія Ізмайлова, котрий був настановлений при гетьмані для нагляду, замінили Федором Протасьєвим, чоловіком ницим, підлим, ще й драпіжним. Не кращим був і Дмитро Голіцин, який сидів у Києві. За чималий хабар нашим людям вдалося прочитати листа, надісланого Голіциним канцлеру Головкіну. «Для нашої безпечності, — писав він, — на Україні треба насамперед посіяти ворожнечу між полковниками й гетьманом... Коли народ дізнається, що гетьман такої влади, як Мазепа, не матиме, то сподіваюся, що будуть приходити з доносами... Як раніше я вам писав, так і тепер повторюю: треба, щоб у всіх містах полковниками були люди, які не згодні з гетьманом, коли вони будуть не згодні, то всі їхні діла будуть нам відкриті».

І хоч гетьман, будучи в Москві, просив, аби чужинських полковників на Україну не присилали, на його прохання не зважали, й за останній рік сіло на полковництва два москалі. Якщо якийсь полковничий уря́д звільнявся, з Москви надходило повідомлення, щоб полковника там не обирали, бо «опре-

деление учинитца вскоре». Скоропадський покірно чекав «определения».

Нинішній гетьман, — говорили на Україні, — людина сумирна, постояти за Україну не іме; хто не нападе — всі деруть, коли б діждатися, щоб гетьманом був чернігівський полковник... Не так давно він за Україну стояв і москалям її розоряти не давав; в його полку без його розпорядження москалі нічого не беруть.

Се була правда. Москалі у нас стояли гарнізонами в кількох містечках, у селах постоїв було мало, й жили солдати не по хатах, а в великих куренях, збудованих для них. Усі апеляції, які виникали поміж офіцерами та місцевими старшинами, полковник розбирав сам, в присутності обох сторін, численних свідків, і чинив по справедливості. Суворий та мовчазний, вів справу так, що справедливість ставала очевидною всім. Либонь, і в нашому полку були зброднi та донощики, й вони доносили, але чомусь апеляцій з Пітера до нас не поступало.

Одначе незабаром полковникові довелося приймати апеляції зі всієї України. На початку того таки тисяча сімсот двадцять другого року гетьмана Івана Скоропадського знову було покликано до Москви й затримано там надовго, від'їжджаючи, гетьман залишив замість себе чернігівського полковника.

Полуботок і далі жив у Чернігові, до Глухова наїздив, отож і більшість справ розглядалися в нашій канцелярії. Прибували справи нові, й випливали старі, Скоропадський був чоловіком, який не любив ніяких турбацій, всі ті справи, покрутившись місяць-другий, лягали на спочинок на дно велетенських скринь. Тепер їх витягали звідти й розглядали заново.

Мені вельми запам'яталася одна, оскільки розпочалася вона при мені, коли я ще мешкав у Комишні, одразу по заміні Чарниша Милорадовичем. Саме по тій апеляції мені разом з Борзаківським довелося їхати до Гадяча при генеральному судді Савичу. Надійшло кілька скарг з Котельви, що Милорадович хоче силоміць узяти її собі в підданство.

Котельва — містечко козацьке, під Милорадовичеву руку хилитися не хотіло, вчинило відчайдушний опір його спробам посісти поля та луки котельв'ян, тоді гадяцький полковник вдався до розору Котельви. Милорадовичеві слуги вирубували ліси довкола Котельви, руйнували греблі та палили млини, сам полковник влаштовував на котельв'янських полях полювання; ганяв з чамбуками, з тренбами, прапорами та бубнами, ловчі витоптали хліби й городину, перебили безліч гусей та свиней і захопили чимало коней. Ускаржилися на Милорадовича Ярема Короткий та Луцик Бакуменко. Другою скаргою була скарга сотника Івана Пирятинського. Його хорт обігнав на полю-

ванні хортів Милорадовича, сотник підніс Милорадовичу впольованого його хортом зайця, а полковник почав бити олов'яною фляшкою сотника по голові. Сотник сказав, що напише гетьману, Милорадович відповів — пиши, я тим папірцем онеє місце підітру.

Людей тягли до квестії за найменшу провину й без оної; хтось купив горілку не в його крамниці, хтось не хотів уступити млина, на когось донесли, що «казав проти македонського каваліра сарказми», таких карали особливо тяжко, підвішували за руки до сволока й били так, що крізь одяг проступала кров. «Дам фіскалам по триста київ, — похвалявся Милорадович, — одіб'ю шкуру од кісток, вже нікуди не поїдуть зі скаргами».

Глухівські канцеляристи розповідали, що Скоропадський бубонів при нечисленних свідках: «Затурбував нас своїми строгостями полковник, одбирає собі всі доходи, ратуші в полку запустіли, управління віддав на відкуп слугам своїм», одначе всі скарги складав до судової скрині, ходу їм не давав, пам'ятаючи цареву промеморію про те, що «Милорадович верность мне свою показал».

Ми приїхали до Гадяча. Полковник був у від'їзді, й Савич, відаючи, з ким має справу, слідства не вчиняв, одначе люди провідали про те, що приїхав генеральний писар, й сміливіші потягнулися зі скаргами. Я записував скарги, й не одна сльоза впала мені з очей на папір. На власні очі бачив, як полковничі слуги хапали на базарі людей і завдавали до цюпи, тримаючи їх там, поки не відкупляться. Козакам і посполитим ускаржуватися не було куди: Милорадович знищив ратушні суди й зробив судилищем свій дім. Там правили його жінка, брати, син, полковникові прикажчики. Не тільки посполиті, а й козаки платили полковнику чинш і ясенщину — від коня і вола по дванадцять шагів і по четверику вівса й відбували всіляке послушенство — косили сіно, орали, молотили, рубали дрова, топили печі, стерегли двір, козацькі вдови білили йому хати, й мусили купляти тільки його горілку.

Милорадович ще в Сербії розпочав займатися всіляким гендлем, тепер розгорнувся в дві руки. Підряди на горілку брав по кілька тисяч відер і прикупляв та перепродував шовк, його служники гнали в Крим табуни скоту — по двісті й більше штук, а звідти везли вино, шовк, сап'ян, воли переганяли в Шльонськ та Пітер — по п'ятсот, шістсот голів за один раз, і все то була дармова праця — люди працювали на своїх харчах і в своїй одежі. Всім тим заправляли серби та москалі, й приступитися до них ніхто не міг.

Відчайдушний опір вчинив Милорадовичу козак Балясний із Веприка, котрий мав селітровий заводик і варив селітру. Ми-

лорадовичева Уляна забажала придбати той заводик, звичайно ж, за безцінь — «сама варитиму селітру», одначе Балясний затявся. Пішов під киї, але не скорився, писав на всі боки скарги, й тоді його, буцім за те, що не вклонився полковнику, вхопили й на свято Зішестя Святого Духа оповили ланцюгами та прикували до гармати. Морили на гарматі спрагою, оправлявся просто на гармату, одначе не здавався. Тоді його посадовили на незасідлану, страшенно худу, гостроверху коняку, й сам Милорадович гнав ту коняку поперед себе тридцять верст і пригнав на свій хутір, де Балясного було посаджено в індичник під варту.

Про все це розповів Савичу син Балясного. Савич не знав, що робити, й послав козака до Полуботка. Полуботок наказав Балясного звільнити й, аби Милорадович не вчинив над ним якогось нового злого вчинку, привезти в Глухів.

На той час сам Милорадович повернувся в Гадяч. Савич показав йому листа від Полуботка. Сербин звився, ляснув нагайкою по столу, аж продірявив білий убрус. Савич знизав плечима й мовив:

— Чини, як знаєш. Тільки скажу тобі, Полуботок — не Скоропадський.

Милорадович стояв посеред світлиці — темний лицем, лиса голова виблискувала, неначе кована з міді, очі налилися червінню. Він нічого не сказав, одягнув шапку й вийшов. Ще раз вимахнув нагайкою, й високий, у півтора людські зрости, кущ конопель упав, перерізаний навпіл, жовтий димок закурів з них, вітер поніс його просто до мене — я стояв під вишнею і голосно чхнув. Милорадович повернув голову в мій бік, білки його очей зблиснули, й він подався за ворота.

Того вечора Балясного було звільнено. Ми ж проваландалися в Гадячі ще кілька днів, ніякого слідства Савич більше не чинив, кілька разів зустрічався з Милорадовичем, а про що гомоніли — не відаю. Щоправда, і в гостину до гадяцького полковника Савич не ходив, може, той не запрошував, а може, генеральний суддя не захотів. Він уже натомився, умлівав від спекоти — був це дуже тілистий, неначе з пшеничного тіста виліплений, чоловік, — раз по раз утирався велетенською шовковою хусткою, тратив час на килимі під грушею за кухлем холодного узвару й вимірковував спосіб скорше вернутися в Глухів. Біля обережного, нерішучого Скоропадського і сам став обережним, хоч душею вболівав за козацьку справу. Либонь, у його жилах гомоніла справжня козацька кров, напоєна полиновим запахом Дикого поля, яке вздовж і впоперек об'їздили його предки, любив козацьку пісню, розповіді про минувшину, аж трохи загорявся

від них, але надто багато додалося до тієї крові солодких наливок та густих заморських вин, кров пригускла. Тепер біля Полуботка та кров зануртувала швидше. Повернувшись до Глухова, Полуботкові склав звіт про Милорадовича правдивий. Полуботок закликав гадяцького полковника до Глухова. Проте Милорадович у Глухів не поспішав, натомість його обоз торував путь до північної столиці, в палубах високих возів погойдувалися барила з анисівкою, вишнівкою, горілку везли в дарунок цареві (Петро дарунки любив). Старший команди віз у скриньці листа, в якому гадяцький полковник нагадував Петрові про свої заслуги перед імперією та ускаржувався на причіпки нового уряду, а також ще одного листа-подяку цареві від гадяцьких козаків та міщан за «присилку до них такого зацного каваліра». Підписи вибивав киями. І коли «гадяцький кавалір» приїхав до Глухова, то на столі перед Полуботком вже лежало цареве послання, в якому було сказано: «Оного гадяцького полковника всіляко шанувати і всіляке належне шанування віддавати».

Указ прийшов на гетьманську канцелярію, а сам Милорадович отримав орден на стрічці. Два тижні пиячив з тієї радості гадяцький полковник, напившись, роздягався догола, ставав перед дзеркалом, чіпляв через плече стрічку з орденом і вигукував у дзеркало до власного відображення: «Хто ти такий?» І сам відповідав: «Ясновельможний пан полковник, його царської величності кавалір». Одного разу його служник Самійло заліз у димар, і, коли Милорадович запитав до дзеркала: «Хто ти такий?», Самійло прогундосив з грубки: «Волоський вар'ят і дурень царя небесного». Милорадович упав з переляку, а отямившись, підійшов до вікна, Семен саме вилазив з димаря, полковник ухопив рушницю й застрілив його. Ще й сам подав позов, буцім Семен хотів його пограбувати, й склав на мертвого Семена неславу. Челядники, котрих привів у свідки, потвердили, буцім Семен лазив у грубку для грабунку.

Тими пиятиками, вбивством Семена і судом над ним, вже мертвим, вкинув Гадяч у неймовірний переляк.

...Милорадович зайшов до світлиці сягнистою ходою, шабля летіла за ним, неначе довгошия птаха, що склала крила й шугає з височині, закаблуками стукотів, неначе ступав по ґанку власного будинку. В світлиці найдовався довго. Ми, канцеляристи, стовпилися біля вікон, які виходили на ґанок, чекали. Сподівалися, що почуємо крик, сварку, погрози... Милорадович вийшов тихо, ледь зігнувшись, ступав м'яко, шаблю в наділках тримав у лівій руці. Вже зійшовши з ґанку, одягнув шапку. Зупинився, чомусь оглянувся. Повільно пішов з двору.

Що то за розмова відбулася в них з Полуботком, про що гомоніли — невідомо, Полуботок після того покликав мене й звелів переписати якийсь папір, і був такий, як і завше — спокійний, розважливий.

По тому на довгий час лихі чутки по гадяцькому полковнику запали. Либонь, затаївся до певного часу. А може, й сказав йому щось таке чернігівський полковник, може, й прохукав у душу дірку якимись особливими словами, мовляв, ти ж вже наш, пустив коріння в цю землю, і брати твої також, не забивайте давнього пагіння, бо воно колись заглушить вас. Бог над нами один, всі ми діти його.

Не знаю. А таки заповажав хоч трохи Полуботка Милорадович, бо пізніше, коли мав можливість люто помститися, продати, не помстився; не підтримав, не став на його сторону — чужоземна кров заговорила, — але й з арканом не кинувся. Одначе я забіг трохи наперед.

Від Скоропадського надходили вісті часто і все втішнії: цар дуже ласкавий до гетьмана, на банкетах садовить тільки поруч себе, приймає Скоропадського то в Кремлі, то в Німецькій слободі, сенатори, всі синодальні поспішають наввипередки, аби засвідчити українському гетьману свою шану. Був з царем на похоронах генерала Кантакузіна, того самого, про якого ходила чутка, буцімто хочуть його настановити замість Скоропадського, пишно відзначали річницю Ніштадтського миру, псковський архієпископ — синодальний віце-президент — майже щодня навідує гетьмана, руку цілує, сват Петро Андрійович Толстой не знає, де посадовити й чим пригощати високого родича. І сам пан гетьман майже щодня приймає гостей високих, припаси тануть швидко, просить прислати то кілька куф горілки, то круп всіляких, сушні і всього іншого. Цар поїхав на води до Алонца, лікувати міхур сечовий, а гетьману наказав чекати на нього. Дочекався. Знову цар возив його з одного банкету на інший. І мчали в Москву, й летіли з Москви козаки вістові, глухівський ратушний підписар Савка, машталір гетьманського двору Григорій Заєць, Яків Маркович, старший канцелярист гетьманської канцелярії Григорій Тимошівський, один раз возив припаси сам генеральний бунчужний Яків Лизогуб. З часом добрі вісті чи то почали губитися в дорозі, чи то нічого було передавати, натомість з'явилися неприємні, тривожні. Надійшла промеморія, щоб прядиво з України везли тільки в російські міста, і ще одна, котрою заборонялося на Україні робити смолу та поташ (а де їх взяти?), далі — указ, за яким у Глухові розташовувалися ще два російські полки.

Не встигли отямитись від тих промеморій, як надійшов царський указ — відправити десять тисяч козаків на Ладогу та

десять тисяч на Терек, на тому указі Скоропадський прописав, якому полку куди йти: на Ладогу Чернігівському на чолі з полковим суддею Василем Томарою та полку Полтавському на чолі з наказним полковником Іваном Черняком, на Терек — полкам Миргородському, Прилуцькому і Київському. Й ще один указ: скласти по всій Україні присягу про престолонаслідування — престол наслідує особа, на яку вкаже імператор в своєму тестаменті. Такого не було ніколи в жодній країні.

Полуботок на те сказав:

— Напишемо цидулу, старшина підпише. Нехай там як собі хочуть: нам від того ні солодко ні гірко.

На указ про посилку козаків на Ладогу та на Терек Полуботок одписав, що це зробити майже неможливо — настало морове повітря, хвороба викосить козаків у дорозі, до того ж, нині ще трава не піднялася й води високі, потрібно чекати просухи та паші. Підписар ратушний глухівський Савка повіз того листа в Сенат і ще одного, таємно, Скоропадському, в якому Полуботок натискав на гетьмана, аби той не піддавався, аби одбивався, бо такими посилками людей і постоями вигубимо Україну до решти й не буде нам прощення ні від люду нинішнього, ні від дітей та внуків наших. У листі до Скоропадського перераховувалися всі постої, указувалося, скільки в якому полку лишилося козаків, і розповідалося, як вони обшарпалися та озлиденіли. Полковник підказував гетьману, аби писав цареві листа особисто й водночас заручився підтримкою всіх значних людей у Москві — сенаторів, губернаторів, генералів, зичливих гетьману, а також тих, які мають на Україні маєтності, і вони також убожіють від постоїв та поборів.

Опираючись на той лист, Скоропадський з старшинами, які були з ним у Москві, написали цареві промеморію з шести пунктів. У промеморії насамперед вказали на те, що за останні роки Україна оскуділа й виснажилася до краю, козаків та посполитих лишилося мало, але й з них третину щорічно забирають у походи, отож козаки йдуть на Ладогу, під Царицин та в Кримські степи, а їхні жінки мусять годувати драгунів, котрі стоять по їхніх хатах постоями, і мусять ті жінки забезпечувати російське військо та форпости підводами (а то ще підводи драгуни беруть силою), і навіть прогонів їм не платять, чого немає ніде в царстві Московському. Якщо ж хто намагається підводу не дати, того забивають у заліза й завдають до секвестру. Поскаржитися немає кому, бо московитські коменданти від українців скарг не приймають, а спіймані самоправці-солдати до українського суду не йдуть.

Київський губернатор і глухівський комендант пишуть свої промеморії, наперекір тим, що їх видає полкова старши-

на. Та ще в полках Стародубському та Переяславському давно немає полковників і немає дозволу обрати нових. Далі в промеморії писалося, що в Стародубський та Чернігівський полки набігло дуже багато розкольників, і коменданти їм потурають. Водночас з українських полків слобідські бригадири забирають людей та садовлять на свої землі, нахапали тих земель хтозна-скільки й розоряють виводом полки українські. Гетьман просив відмінити побори та дозволити й далі вести судові справи за законами і звичаями предків. Листа переписали по-московському й віддали в царську канцелярію. Відповіді довелося чекати довго.

Вводячи нові побори, відміняючи козацькі вольності, цар щоразу посилався на Переяславські статті, підписані Олексієм Михайловичем та Богданом Хмельницьким, нахабно перебріхуючи їх та тлумачачи пункти на свій розсуд і вигоду. Цього разу він знову посилався на них і перекручував їх: «А в статтях і чолобитних як гетьмана Богдана Хмельницького, так і інших по ньому будучих гетьманах написано іменно: перше — в яких великих містах будуть наші воєводи, в тих містах для судів і розправи будуть урядники козачі, й судитися по тих правах, одначе якщо хтось того суду не визнає і захоче свою справу перенести до воєводи, то воєводі розправу чинити на власний розсуд, для чого й суддю мати, який ті справи вершитиме правдою без тяганини, і все те на користь народу малоросійського; друге — в тих пунктах написано, щоб у малоросійських містах наші урядники були достойні, вони будуть підданими, управлять і доходи всілякі грошові та хлібні забирати та віддавати в нашу казну. Одначе онеє було упущено, невідомо для чого, й чинилося супроти договору Богдана Хмельницького. Тож нині ми указали чинити все, як визначено в згаданих Хмельницького договорах, де саме й написано, щоб бути під великоросійським судом і управлінням, щоби всьому малоросійському народу всі неправі суди та всілякі обтяженості припинені були».

Цар перебріхував й перекручував, бо знав — заперечити не одважаться. Скоропадський розгубився. Знову помчав гонець до Глухова; стривожений і стурбований не менше за гетьмана, Полуботок відшукав чорнові аркуші статтей Богданових, написав листа, в якому радив Скоропадському не піддаватися. Поки складали нового листа цареві, гетьман їздив за підмогою та порадою до графа Федора Апраксіна, до графа Петра Толстого та до Павла Ягужинського, генерал-прокурора, показував їм статті Хмельницького та грамоти самого Петра, одну року тисяча сімсот шостого, другу писану пізніше, з Амстердама, де стверджувалися всі права козацькі — вольності, суди і все інше. Гетьман переконував, що новий

царський указ розорить Україну до решти й нікому буде поле орати, нікому захищати Україну від турка та татарина. Толстой говорив ухильно, а Апраксін та Ягужинський радили гетьману відстоювати свої права.

Через Ягужинського Скоропадський перепровадив чолобитну цареві. В ній писалося: «Предки Вашої імператорської величності указали на користь Малоросії бути своєму суду. За Богдана Хмельницького, коли Мала Росія під Богом бережену предків Ваших вічної пам'яті достойних державу піддалася, й за інших гетьманів, таких суддів і хлібних та грошових поборів в казну не було, оскільки він, Богдан Хмельницький, при своїх правах і порядках, зі всім малоросійським обох сторін Дніпра народом в особливім респекті і милостивій протекції їх величності був утриманий, але вже після смерті Богдана Хмельницького в написаних ним статтях відміна учинилися за гетьманів непостійних — сина його Юрія, а після нього й Брюховецького, і тоді в нових договорах і про побори їм було запропоновано; одначе після зради Брюховецького, коли великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, блаженної і достохвальної пам'яті батько Вашої величності в колишню свою милість Малу Росію прийняв, тоді Юрія і Брюховецького статті волею Його імператорської величності були відставлені, і встановлені давніші статті Богдана Хмельницького, підтверджені за Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича, до мого уряду гетьманського ці статті непорушно дотримувалися, і Вашою імператорською величністю при настановленні мене на той уря́д ті права та вольності свято утверджені були.

І нині від усього малоросійського народу мого, з дітьми й нащадками, просимо попередні наші права і порядки нам лишити. Вашої імператорської величності вірний і підданий раб зі всім малоросійським військом і поспільством підписав рукою власною Іван Скоропадський, травня 3, року 1722».

Лист до царя повіз реєнт військової канцелярії Дмитро Володківський. Як вертався з Преображенського назад, його нагнав царський бомбардир і сповістив, що увечері цар «зволить відвідати» гетьмана.

Цар знову, як і торік, цілував гетьмана в голову, й банкетували, і вели вчені бесіди про Бога та Божу благодать, про всілякі інші високі речі, а також про турків, шведів, Мазепу. Про листа — анічичирк. Мовби й не було його зовсім.

Цар і далі волочив за собою старого гетьмана по банкетних залах, плавали вони також на галері повз Кремль і стріляли з гармат, гасали на конях по Преображенському, пили в князів і генералів, і скрізь Петро демонстрував свою приязнь до гетьмана.

Відтак від'їхав до Коломни, а гетьманові, котрий збирався в дорогу, прислав останній пошанівок, останню милість — указ, у якому писалося, що віднині на Україні всі справи вершитиме не він, гетьман, а Малоросійська колегія: «Колегія при вас, замість того, як постановлено з Хмельницьким, щоб верхній апеляції бути у воєвод великоросійських».

Це був смертний присуд Україні, кінець усіх її вольностей, свобод, чим жила й квітувала стільки літ. Петро сповнив свій давній ниций замір.

Старий гетьман прочитав указ, і йому потемніло в очах. Він похитнувся, вхопився за серце й повалився на руки старшин.

Скоропадський вже не очуняв. Лежав, втупивши очі в стелю, в кутиках його очей закам'яніло по сльозі. Так його й везли на Україну — лежачого, обмертвілого, байдужого до всього на світі. При ньому сидів молодий канцелярист, гілочкою відгонив мух від обличчя. У Глухів приїхали двадцять другого червня, біля міських воріт гетьмана, немов у наругу, зустрічали Скорняков-Писарєв і генерал Бельцер, старшина товпилася оддалік. Либонь, царські круки воліли на власні очі пересвідчитись, що гетьман пряде на тонке, що нічого він вже вдіяти не може. І всі вони хотіли швидше доповісти про те цареві.

Тиждень лежав Скоропадський у малих нових будинках свого маєтку. Двадцять дев'ятого справили у Соборній церкві молебень на його одужання. Гетьмана принесли на ношах, ноші поставили навпроти царських врат. Соборний піп правив молебень, півча співала жалібно, Скоропадський лежав, і його погляд уже належав потойбічним сферам, його обличчя страшенно зжовкло, ніс вигострився, на чолі сріблився піт. Таке обличчя буває тільки в людей, до яких у серце влетіла смерть. Хтозна, про що думав гетьман, либонь, одне було вочевидь: життя йому стало осоружним, воно втратило для нього смисл, прогіркло й проржавіло — адже саме за його гетьманування Україна переставала бути Україною. Він знав: коли б його не повалила на ліжко недуга, він також нічого не зробив би, сприйняв би Малоросійську колегію в покорі, сливе, це було його останнє каяття.

Вдавала заклопотаність, то схилялася над гетьманом, поправити ліжника, то випростовувалася дорідним станом гетьманша, й теліпався в неї на шиї на шовковій шворці подарований царицею портрет оної, гетьманша почепила його, аби всі бачили, що не тільки гетьман, а й вона перебуває у високій монаршій милості, тож нехай ніхто не думає, що у випадку чого вдасться покривдити її. Вона здавалася високою-високою, на її голові майже на сажень височів парчевий, обшитий

перлами надочіпник. Гетьманша скошувала колись знадливі, гемонсько гарні, а тепер пригаслі очі, намагалася запам'ятати, в кого який вираз обличчя, хто сумує насправжки, а хто нудиться позіхаючи, в кого незабаром шукатиме прихильності, а кого обійде десятою дорогою.

Першого липня Полуботок, а з ним і я та Борзаківський приїхали до Глухова. Полковник був у селі Гамаліївці, там його й застала звістка про повернення гетьмана. Він пішов до нової гетьманової хати, яка ще виблискувала закипілою живицею, ми лишилися на подвір'ї. Побрязкував позолоченим кільцем прив'язаний до конов'язі Полуботків кінь, скажено кричали сойки на тополі, що росла в кінці двору, мовби віщували біду. Одначе всі знали про неї й без віщування.

Полуботок виніс з гетьманської світлиці засмуту справжню, не вдавану, задуму глибоку. Мовчазний, значливий стояв посеред двору. До нього не зважувалися підійти.

Цвіли мальви, заглядали великими здивованими очима до світлиці гетьмана. Його не турбували болі, але життя вибігало з нього, неначе вода з пробитого кулею відра. Метушилися лікар драгунського полку Адам та анатоміст Полторацький, намагалися влити срібною ложечкою гетьману в рота якісь краплі, але він не міг розтулити зуби. А розтуливши, прохрипів:

— Тестамент!

Принесли тестамент, складений заздалегідь, одразу по поверненні з Москви, в ньому Скоропадський заповідав дружині та дітям своє власне майно, публікував військовий скарб, а також що кому лишає після себе; в тім тестаменті просив царя утвердити гетьманом Павла Полуботка. Либонь, на останньому прузі Скоропадський розумів: якщо ще хтось зможе опиратися навальній і підлій, нелюдській налозі царя, то тільки Полуботок. Гетьманів підпис ствердили Савич, Жураковський, Андрій Маркович, останній, верткий і пронозливий, встиг підсунути під кволу, майже мертву руку гетьмана другу грамотку, якою лубенському полковнику даровано село Згурівку та хутір Куренський. Скоропадський, певно, не відав, що підписує.

Гетьман відійшов о шостій годині.

Ховали його з пишнотою і скорботою, бо ж розуміли, що ховають Україну. Не був гетьман їй справжнім захисником та оборонцем, але любив її щирою любов'ю. Відспівали його в церкві Святого Миколи — гетьманша зімліла біля труни, — винесли нари з труною на соборний майдан, дужі козаки підняли на руках, аби востаннє побачив свою столицю, і вдарили на валу гармати, й фуркнули білі голуби з церковних бань, і посипалися в садах ранні груші. І голуби, й груші, і мальви за плотом — все те для гетьмана вже за межею. Любив він і маль-

ви, й груші в угорському вині, і маєво корогов козацьких, гуркіт литаврів. У Глухові замайоріли для нього гетьманські хоругви, тут прогуркотіли литаври. Шістнадцять літ тому. Тут все починалося, й здавалося, не буде йому кінця. На цьому самому майдані, нехай і не вольними голосами, а по царевому велінню, проголосили його гетьманом України. На цьому самому місці, де стоять мари, стояв стіл, і дяк Родостанов читав грамоту на гетьманство, а князь Федір Долгорукий дав йому в руки клейноди. Скоропадський склав присягу, і так само гриміли гармати, і військо йшло святковим кроком. Щоправда, людей на майдані тоді було небагато.

На цьому ж майдані цар вустами Феофана Прокоповича прокляв антецесора Скоропадського — гетьмана Мазепу. І горіли тоді чорні свічки вздовж стін соборної Троїцької церкви, й одіті в чорне попи, — їх, пригрозивши смертною карою, зігнали зі всієї України, — кричали анахтему Мазепі, далі було повішено на шибениці опудало Мазепи, єпископ бив опудало жезлом у груди. Меншиков і Головкін шматували грамоти на гетьманство та стрічку ордена Андрія Первозванного, яким був нагороджений гетьман, шматували люто, один перед одним, виявляючи свою рабську запопадливість, й штовхали ногами повідрубувані козачі голови — Чечеля, Герцика. А чорні свічки чаділи, а труби ревли гнусаво, й кров парувала на заковзаному підошвами льодку.

Скоропадський розумів, що та кров — українська, й труби ревуть чорно не во славу її, одначе й інше почуття проймало його — вознесіння, возвеличення; інакше б він не став гетьманом, інакше б його не настановили на цей високий уряд. Навіть помри Мазепа, козаки своєю волею обрали б Полуботка, йому віддавали найвищі почесті, його шанували найдужче, й треба віддати належне Скоропадському — не став ворогом чернігівському полковнику, не намагався згладити його з світу, — навпаки, тримався з ним рівно, навіть запобігав, рахувався з його думкою. Адже знав — то думка за ввесь народ. Ще й сам, коли по Мазепі зайшло на вибори гетьмана, радив до обрання молодого й валечного Полуботка, за що чернігівський полковник, жодного разу не сказавши того вголос, носив у серці вдячність.

Чорні мари від'їхали в Гамаліївку — сільце пані гетьманші. Перед труною несли два прапори: білий та жовтий, і бунчук, і булаву золоту в самоцвітах на оксамитових подушках. За труною йшли родичі й генеральна старшина. Я шукав очима Уляну, знав, що це негарно — дивитися на неї при труні батька, й шукав, — і нарешті побачив: вона ступала поміж якихось тіток у чорному, також убрана у все чорне, мені заболіло серце,

я пожалів її... І пожалів себе. І зрозумів, що не байдужа мені її доля, не байдужа вона сама.

Толстой ступав у самому кінці старшинського гурту. За старшиною — полк при зброї — сотня за сотнею; йшли глухівські школи та цехи, їхав конюший в чорному одіянні, вели коней верхових в позолочених рондах і одного окремо — під чорною попоною. Шестеро коней під чорними попонами везли воза з вкритими килимом марами, на яких стояла оббита чорним оксамитом труна. Плакали срібні литаври, з яких аж до землі звішувалися шиті золотом по зеленому оксамиту чепраки.

Плакала генеральна старшина, плакали полковники, адже ховали хоч і не валечного, але доброго, м'якосердого чоловіка, й лякала їх грізна невідомість попереду. Мовби на підтвердження цього, під самою Гамаліївкою вдарила гроза з громовицею та градом, блискавиці шугали понад самими головами людей, харапудилися коні, верещали жінки. Труну накрили віком, і великі білі градини барабанили по ній. Все це — в чистому полі, й блискавиця мелькала, наче небесна коса, прихиляючи смертних людей до самої землі. Жінки, малеча кинулися під верби, чоловіки вели далі траурне шестя, стьобані дощем, биті громом, палені блискавицями.

Гетьмана поховали в церкві жіночого монастиря.

* * *

Справивши поминки, старшина написала цареві листа, в якому просила дозволу обрати нового гетьмана, листа повіз царю під Дербент Ханенко, але з відповіддю не повернувся, його затримано там до кінця літньої військової кампанії. Донесення в Москву повезли Семен Рубець та Василь Биковський.

Написали також універсал до народу, в якому оповіщали про трагічну подію і веліли всім жити в спокої та покорі владі. Коли справа дійшла до підписування універсалу, першому подали перо Полуботку, й він поклав підпис — «чернігівський полковник». Старшина просила, аби він підписався «наказний гетьман». Полуботок відмовився. Серед старшини сталося замішання. Ніхто не знав — справді Полуботок не хоче того звання чи набиває собі ціну. Либонь, справді. Доки він заступав гетьмана, який найдовався в Москві, то була одна справа... Але тепер... Це означатиме — ступити крок до справжнього гетьманського уряду. А якщо той уряд не збудеться? А основне: нині такий непевний час. Непевніший ніж будь-коли. Упасти ганчіркою до ніг президента Малоросійської колегії — ганьба на всі віки. Стати супроти — можна втратити життя. Це

розуміли всі, а найперше Данило Апостол, так би мовити, другий найбільший пошукувач булави. Прагнув її спрагло, жаско, до болю. В'їдався в неї своїм єдиним оком, аж сльоза викочувалася на щоку. І тут, на раді, були в нього прихильники, готові закричати по першому покиву: «Апостолові булаву! Валечний козак!» Одначе бачили, як одводить погляд Апостол, мовчали. Мовчанка буває грізнішою за гарматні стріли. Похилили старшини голови, думали. Думали водне: доля велить їм змагатися за права та вольності свого народу, а зробити нині це може тільки одна людина — чернігівський полковник.

Просили його прийняти уряд не галасливо, лестиво, один поперед одного, а стримано, настійливо, переконано. Полковник мовчав. Виважував. Виважував власну долю й долю України. Мабуть, жодну битву не обмислював так. На обличчі — ані риски, з якої б угадати, про що думає. Зосереджений, владний, розсудливий. Якщо брав щось на свої плечі, то вже не скидав з них навіть порошини. Але тут — вантаж особливий.

— Не прагну я цього уряду, — мовив.

— Знаємо, розуміємо, — заговорили старшини. — Але розмисли і уваж: немає нікого іншого, кому можна дати до рук булаву. Істину речемо.

— А відаєте, нащо її даєте? — Нараз підвів голову, намагаючись заглянути кожному в очі. — На яку факцію?

Тільки троє чи четверо відвели очі.

— Відаємо. Стоятимемо в підмогу. Сповнимо всі твої веління.

— Вірю й через це сповняю ваше прохання, — сказав по довгому розмислу. — Тільки ж... Щоб у поміч стояли твердо. Будете стояти в поміч? Інакше... Відаю, не принесе ся булава нині нікому ні шани, ні маєтностей, ні задоволення... А принесе... клопіт великий, а може, й щось гірше.

— Будемо стояти в поміч, — загули старшини.

Не було по тому банкету ні великого, ні малого. Мовчки розійшлися старшини по домівках та по заїжджих дворах, корчмах, де хто став постоєм, понесли в серцях велику тривогу.

Старшина написала в Сенат про свій вибір. Сенат вибір старшини ствердив указом. Від царя звісток не було. Приїхав звідти значковий товариш Дем'яненко, він про ту справу не знав, а оповів, що поміж Тереком і Дербентом, над Сулаком, заклали фортецю, названу Святим Хрестом. Добували ту землю полки Миргородський, Прилуцький і Київський, і лишилося там козаків менше половини, назвав також глухівчан, хто погинув у тих спекотних степах. І стояли плач та лемент по місту, й відспівували у церкві Святого Миколи тих побитих, несли мари порожні, чорним сукном заслані, а на марах вінки

барвінкові — за кожного убієнного по вінкові. У церкві читали требник, читали так, немов мертвий лежить тут, на марах, тільки не читали молитви на відпуск гріхів.

Настали жаркі літні дні. В місті панувала притлумленість, яка інколи змінювалась спалахами чи то одчаю, чи то радості. Щось нез'ясненне, невидиме витало над містом, над усіма головами, щось визрівало, чи то в небі, чи то на землі, а що, ми не знали. Одначе по кількох днях надійшли певні відомості про Малоросійську колегію та про те, для яких справ та колегія укладена. Привіз їх срібнянський сотник Антон Троцина, котрий колись був півчим у царівни Софії Олексіївни, вів перший голос, мав вельми компанійську вдачу, товаришував з багатьма можновладними московитами, далі пропив голос і вернувся на Україну. Обережний Скоропадський частенько посилав його в Москву та Пітер, буцім за якимось припасом, насправді ж вивідати, смаленим чи жареним пахне в північних столицях і в який бік повалує дим; дошпетний Троцина сповняв той обов'язок весело та легко й привозив найточніші вісті. Нині він привіз їх з власного ранкору, й були вони вкрай невтішні. Префект колегії генерал Вельямінов уже виїхав на Україну, їде він з повноважними інструкціями царя.

У тих інструкціях найперше указано, що колегію запроваджено для управління судів, і якщо хтось битиме чолом на Генеральний суд, військову канцелярію, на ратушні суди, то одразу брати позов до діла в колегію і самим рішення чинити по своєму регламенту. Далі Петро наказав, щоб включили в розкладку на постій російського війська двори всіх українців — у містах і селах, слободах і хуторах, аж до гетьманського включно, і монастирі також, і збором грошовим та іншим віднині відати назначеним колегією людям, а збір той має йти не на українське військо, а увесь, без решти, в царську скарбницю.

Майже одночасно надійшла з Пітера промеморія про ту колегію, писана на Полуботка. «Понєже сього іюля 11 дня по донесенні вашому із Глухова вість учинилася, що сього іюля, 3 дня, вірний нам підданий гетьман Іван Ілліч Скоропадський волею Божою помер, Наша імператорська величність вказав Малою Росією до обрання другого гетьмана відати і управління нею чинити за законами малоросійського народу, вам, підданому нашому полковнику і генеральній старшині всій, одначе в усіх справах і рішеннях, стосовних Малої Росії, мати зношення й повідомляти повноваженого для охорони народу малоросійського бригадира нашого Вельямінова, і як ви сію Нашої імператорської величності грамоту отримаєте, то вам чинити по вищенаписаному указу, і в якому числі грамота отримана буде, про те нам в урядовий Сенат писати, і Нашої

імператорської величності бригадиру Вельямінову те саме буде указано.

Писано в Москві, літа 1722, іюля 11 дня. Кавалер граф Головкін, граф Брюс, граф Іван Мусін-Пушкін, барон Петро Шафіров, князь Григорій Долгоруков, граф Андрій Матвеєв, князь Дмитро Голіцин, обер-секретар Іван Позняков».

Міцно я вбив у пам'ять ту грамотку, бо переписував аж тричі — в полки, й собі копію вчинив. Переписував її з іншими канцеляристами, бо надіслана була в усі полки.

Кажуть: просіть, і вам воздасться. Я не просив, а воздалося: стараннями своїми, акуратністю, звернув я на себе увагу старших канцеляристів, і самого управителя канцелярії, й мені давали переписувати набіло важливі папери, а також давали деякі справи до розгляду.

Вістимо всім: менше будеш знати, краще будеш спати, одначе загомоніли всі про ту грамотку, тулили її в одне з оповіддю Троцини й не могли стулити, найперше тулила старшина, й не могла скласти думки, де ж правда. Тулила ті дві звістки й купка канцеляристів у садку біля одноповерхового будиночка на Дергачівській вулиці. У тому будиночку жив полковник Полуботок, і там часто збиралися ті, хто приїхав з полковником з Чернігова.

Тулив ті половинки докупи й я і не міг стулити. У мене не було ні землі, ні волів, які міг би обікласти податками цар, але щось у мені гірко ображалося на ті штиби, які збирався запровадити приїжджий генерал, щось опиралося. Я не все розумів і просив Господа, аби очистив мою душу і осінив мене, послав розуміння того, що відбувалося. Й просив не полишати наш край. Він розіп'явся на хресті за всіх, а найперше за нас, покірних йому християн козацького краю, згорьованого й змученого. Бо ж чим ми гірші за інші народи, думав, чому маємо увесь вік коритися комусь і виконувати веління чужих державців? Чому це чужий чобіт має заносити в нашу хату свій бруд? Ми всі народжені рівними перед Ним, і маємо жити, як рівні.

У ці дні у нас, канцеляристів, було дуже багато клопоту. Ще тоді, як Скоропадський їздив до Москви і його заступав Полуботок, почав він наводити лад у судах наших. Вони, на мій розмисл, праведні, й судили в них по справедливості, одначе, як це буває скрізь, деякі судді вели ті справи лінькувато, через пень колоду, а траплялися й такі, що обходили закони кривими стежками. Полуботок видав універсал, за яким суди мали провадитися в певні дні тижня: понеділок, середу та п'ятницю, аби всі люди наперед знали про це, аби не дармували часу. На полковому суді вводилася в обов'язок присутність полковнику, судді, обозному, писарю, двом осавулам, двом хо-

рунжим, значковим товаришам; рішення суду стверджувалося притиском печаті. Й увів до Генерального суду четверо асесорів — Піроцького, Тарасевича, Уманця та Чуйкевича, — асесорами призначалися по черзі бунчукові товариші, й тепер суд міг брати до розгляду значно більше справ, ніж раніше, а також проводити розгляд скарг, якщо генеральний суддя у від'їзді або хворий. Посполитим надавалося право позову козаків і старшин, простим безмаєтним людям — маєтних, суд став відкритим для всіх.

Тільки нині, по літах, дійшов я повного розуміння, що такого суду ні до того, ні після не було більше ніде в світі. По сотенних містечках і селах також мали засідати в судах по кілька осіб, й обов'язково сотник, отаман або бурмістр, й судили лише в урядових місцях, а не вдома в урядовців або в шинку. Суддям вводилося в обов'язок стежити, щоби державці не вигадували нових поборів й вдовольнялися тим датком, який встановлено за попередніх гетьманів.

Ми переписували універсал і разом з стойчиками розвозили по полках та сотнях.

І чинив полковник суд сам, справедливо та по закону, іншим у приклад. І списав я з його слів універсал до всіх, кому про те відати належить: полковникам, сотникам і отаманам, війтам, а також хто торговим промислом займається, про те, що багато людей з закордону — Польщі, Литви та Московії їдуть у міста та села України, скуповують всіляку пашню на підряди й оную пашню вивозять за кордон, наші ж обивателі й убогії люди із-за непомірно зрослих цін не можуть і для прожитку свого того хліба докупитися, отож обози ті заграничні не пускати й ціни на хліб не піднімати. Оний указ було надіслано в полк Стародубський, а далі ще в кілька полків.

Й ще кількоро універсалів видав Полуботок в ті дні, запобігаючи лихові, яке насувалося.

* * *

Двадцять першого липня до Глухова приїхав Вельямінов. З прокурорами, охороною, писарями, податковими комісарами. Шість офіцерів — помічників, шість майорів із російських полків, що стояли на Україні, також з'їхалися до Глухова. Під свою резиденцію колегія зайняла дім купця Романенка на Веригіні.

Хоч про приїзд Вельямінова вже знали, звістка, що генерал під'їжджає до Сваркова, побігла по гетьманській столиці, як вогонь по пороховій трубці. Полуботок на той час був у Савича, туди прийшли Чарниш, Жураковський, Лизогуб, Миклашевський, кілька бунчукових, глухівський сотник Мануйлович, а

також Яків Маркович, котрий часто гостював у тестя. Загомоніли, засперечалися: зустрічати небажаного гостя чи не зустрічати, більшість старшини стояли на тому — не зустрічати. Яків Маркович, чорнявий, верткий, хоч і наймолодший за віком і чином, й, либонь, за козацькою регулою мав би сидіти в кутку, зблиснув волоокими, каштановими очима:

— Не пустити його в Глухів. Замкнути ворота й не пустити! Нехай ночує в полі.

— Він об'їде довкола Глухова і переправиться через Есмань на човні, — обізвався Жураковський.

— Нехай переправляється, нехай знає, як ми його чекаємо, — гарячкував Яків.

Але Полуботок розсудив інакше.

— Не гоже нам так чинити. Маємо доходити порозуміння. Не знаємо, який він чоловік, їде за власною волею чи з принуки. Та й все таки — гість. Зустрінуть його Савич, Жураковський, Мануйлович і бурмістр наш. Зустрічайте по чину, гостинно та без лакейства.

Увечері я молився в церкві, аби прийшов до злагоди той генерал з нашою старшиною. Молитва чомусь не йшла на душу, й заважав дячок, певно, він оддав у заставу псалтир, читав кафісму по пам'яті, збивався, мекав, бекав, псував святу молитву.

Я вийшов на вулицю. Сонце сідало за садками передмістя, зелено-жовте, в короні, в місті стояла вечорова тиша, либонь, нічого в ньому не змінилося. Я пройшов за браму аж до греблі, став на її краю. По той бік біліли хати Веригіна, обсипані золотом сонця, сяяли бані церкви Богородиці Різдва. Хлюпотів колесами млин, глухівчани кажуть, що під ним живе песиголовець з одним оком, вночі він виходить на греблю й лякає запізнілих перехожих. Але нині песиголовець, либонь, ще спав. Галасували хлопчаки, хльоскали батіжками з конопель, «пасли» жаб попід греблею. Найменшенький, у великому, що раз по раз насовувався йому на лоба, брилику, фуркав хургалом з кісток.

Але щось мені віщувало, що таких тихих днів лишилося небагато.

Повечерявши хлібом та в'яленою чехонею, ліг спати.

Наступного дня Полуботок пішов привітати Вельямінова. Йому радили не йти, нехай Вельямінов першим оддасть візиту, але гетьман на те відказав:

— Ми люди не горді. Та й, може, він не знає наших законів гостинності...

І пішов, узявши з собою Савича та Жураковського.

Вельямінов не вийшов ні до воріт, ні навіть на поріг, чекав на гетьмана в просторій світлиці, де ще висіли українські об-

рази, тільки рушники з них вже були познімані. В світлиці був і прокурор Хрущов, що приїхав з ним. Вельямінов — чоловік середніх літ, середнього зросту, з головою, посадженою просто на плечі, високим лобом, загнутим носом та важким, прямим підборіддям — те важке, ніби сокирою тесане, підборіддя робило його обличчя непривітним, непривітності додавали й очі — круглі, наче ґудзики, загнані вглиб, — зустрів козацьких старшин понуро. Сидів за столом набурмосений, бундючний. Либонь, так порішив од першого разу, од першої миті — стати над полковником, над гетьманом, над усіма, повелівати, правити, примушувати. Не шукати злагоди, порозуміння, а наказувати.

Холодно привітався, покивом руки запросив сідати. Хрущов, натоптуватий тілистий чоловік, поглянув на нього й також зігнав з обличчя усмішку. Полуботок запитав, як генералові їхалося, як мається-здоровиться, Вельямінов відповів: «Харашо». Гетьман ще запитав, чи зручно їм на цьому обійсті, чи не потребують чого. Вельямінов знову відказав: «Харашо» і «Нічего не нужно». Неначе відрубав. Схитнув головою, і світла, в кудельках, перука скинулася двома хвостами на зеленому мундирі. Мовляв, ви — самі по собі, ми — самі по собі, що буде потрібно — стребуємо.

На таке старшини не сподівалися. Пам'ятали, як гостинно їх приймали вельможі в Москві — князі та графи, й Вельямінов також сунувся в товпі вельмож, аби поручкатися з українським панством, не могли скласти з'яснення на те. Отже... розмир з першого кроку? Чому? Таке має повеління? Підігнути, підломити, підгорнути під себе? Управляти одноосібно, не радячись?

Запала неприємна мовчанка. Старшини перезирнулися, і щось невидиме, крихке, полохке повисло в повітрі — кресони кресалом — станеться вибух. Йорзнувшись на лаві, Савич запросив усіх до себе на обід, але Вельямінов сказав:

— Ми уже покушалі.

Старшини попрощалися й пішли. Почувалися ніяково. Савич висловив здогад, що генерал натомився, а може, щось попсувало йому настрій, щось йому наговорено по дорозі до Глухова, але й сам не повірив у те.

Савич і Жураковський бідкалися, Полуботок крокував по довгій, з мостом посередині греблі до воріт мовчки. Він щось думав, думав важко. Кинув лише:

— Губернія!

Ніхто не зрозумів, що хотів сказати, запитували поглядами, але він не відповів. Либонь, означало: віднині ми не козацька держава, не нарід, а губернія Московії.

Пообідали в Савича, довго не розходилися.

Наступний день минув спокійно, а в середу в Глухів прибіг змиленим конем осавул витемлянської сотні й подав гетьману цидулу, підписану Вельяміновим (мабуть, генерал пустив її ще з дороги): «За скаргою жителів села Витемлі на свого державця сотника Голецького, останній має бути в Глухові, в Малоросійській колегії негайно». Полуботок довго вдивлявся в ту цидулу, по тому сказав осавулу:

— Їдь у Витемлі. Голецького, якщо буде треба, покличемо самі.

Отже, камінь кинуто. Невеличкий камінець, з відстані. Кинуто в перший день, на випробування. Гетьман наказав покликати Чарниша. Коли той прийшов, показав цидулу й сказав:

— Колегія може приймати скарги тільки по апеляції на дозвіл полкових і генерального судів. Жителі села Витемлі самі позову не подавали, через те ми не знаємо, за якою їхньою скаргою маємо викликати Голецького, отож пошли когось, нехай дознають, на що скаржаться, тоді ми викличемо Голецького й розсудимо їх у суді Генеральному. Увідом об тім і Вельямінова. — Помовчав і додав: — І напиши універсал від мене в усі полки; напиши так: по смерті гетьмана за грамотою з Сенату, управління наших справ тримаю я, полковник чернігівський, і через те якщо хтось на когось має подати апеляцію або якусь іншу скаргу, то повинен звертатися до мене й вимагати від мене рішення.

Універсал було написано. Голецький до Вельямінова не поїхав.

...Стояли погожі дні дозрілого літа. Вишні бризкали з-за плотів червоними іскрами, осипалися півонії в палісадниках, молоді голуби перекидалися в голубій блакиті. Здавалося, і весь людський світ купається в Божій благодаті, одначе він принишк, зачаївся. Кілька днів після витемлянської справи обидві сторони розсилали реляції — гетьман універсали, Вельямінов (від імені царя) — укази. В тих указах генерал писав, аби всі, хто невдоволений рішеннями судів Генерального, полкових та сотенних, хто хоче на кого позивати, йшли в Малоросійську колегію, там вони знайдуть справедливість. Козаки та посполиті до Малоросійської колегії не поспішали. Козацькі суди, особливо Генеральний, де засідали асесори, розглядали справи пильно, без тяганини.

Вельямінов нервувався, закипав злістю — його облесні листи мали успіх дуже малий. До того ж гетьман надіслав ще одного універсала, в якому вказував, що розглядати позови мають право тільки українські суди. Оскільки ж Вельямінов і

цар посилалися на статті Хмельницького, Полуботок попросив Сенат розшукати давню угоду. Але чи шашіль її струбив, чи миші з'їли, чи спалили спритні стряпчі малоросійського приказу — знайти її не вдалося. Тоді покликали старих козаків, які мали пам'ятати угоду Переяславську, вони в один голос стверджували, що про суди та про побори, аби йшли від московської сторони, в статтях не сказано. Врешті взяли чорнові аркуші статей Хмельницького і статті Скоропадського, писані при вступі на гетьманство, затверджені царем Петром, і переписали їх та віднесли до Малоросійської колегії.

Стаття п'ята не лишала ніяких сумнівів: «...Панове воєводи, які по давніх президіях залишаються, аби до жодних порядків і справ полкових та міських стосунків не мали й замків полкових і людей малоросійських собі на службу не брали, так і те, аби місцевим людям і самі собі в справах, що приключаться, управи без нашої старшини не чинили. Гарнізонів нових по містах малоросійських тепер, коли супротивника подолано, у вітчизні нашій не ставити». Відповідно цього пункту цар написав: «Воєводам, які перебувають в Україні, за давнім звичаєм, указом його царської пресвітлої величності підтверджено, аби людьми малоросійського народу не цікавились і прав їхніх та вольностей не порушували, і в суди та розправи їхні не втручалися, й до кого з малоросійських людей у кого справа буде, з дозволу тих міст полковників і старшини по справедливості й правах їхніх чинити».

У пункті першому статей Скоропадського від України писано: «...при обранні й настановленні мене на гетьмана в Глухові обіцяти ствердити і оберігати наші військові вольності, права й порядки наші, які були від пресвітлих самодержавців Великоросійських государств всьому війську дані й стверджені». На березі навпроти цього пункту Петро написав: «Права і вольності і порядки військові від попередніх великих государів царів Всеросійських і від моєї царської величності попереднім гетьманам в статтях начертані і особливо на які вказав гетьман Богдан Хмельницький з малоросійським народом в грамоті своїй, за підписом своєї монаршої руки при настановленні пана гетьмана в Глухові на гетьмана уряду генерального вже підтвердив і оні нині підтверджую і обіцяю непорушно дотримуватися їх по милості моїй монаршій. 1709 року, іюля 17 дня». І ще один напис нижче: «Малоросійський народ віддавна милості царської величності мав і нині має всі привілеї та вольності й свободи паче всіх інших народів. Про це міцний наказ учинено».

Нині цар відрікався від власних слів, брехав, як останній захланний писарчук поганенької сільської управи. Перебріху-

Нині цар відрікався від власних слів...

вав Хмельницького, перебріхував власні статті, підписані власною рукою. Старшини звіряли статті, похитували головами. Списавши на окремі аркуші, послали в Сенат, а також понесли в колегію. Поніс сам Полуботок. З ним були Жураковський і Чарниш, а також Биковський, котрий переписував статті. У Вельямінова застали полковників російських полків Кошелєва та Ушакова, а також майора Лихарєва. Полуботок розіклав на широкому столі папери й попросив, аби прочитали написане. Взявся читати Ушаков, у нього був густий бас, полковник гудів, наче дзвін. Вельямінов слухав удавано байдуже і вдавано неуважно дивився в вікно. Але по скритих в очах жовтих іскорках, настовбурчених вухах було видно, що дратується. Коли Ушаков скінчив читати, Полуботок сказав:

— Може, вам незнайомі ці статті, вони стверджені й освячені високими царськими клятвами. Тепер ці статті порушуються.

Ушаков і Кошелєв зніяковіли, статті справили на них враження, Вельямінов підвівся й проскрипів високими блискучими чобітьми до дверей та назад. Уникав Полуботкового погляду.

— Онії статті писані старим штилем. Якщо розглядати з одного боку, то здається, що так, а з іншого — ні. Інтереси держави і час вимагають насамперед взяти до уваги останнє.

— Час? Він тихий нині. З шведами укладено Ніштадтський мир, — сказав Полуботок.

— Що ми знаємо про час? Що ми знаємо про неприятеля? — крутійствував Вельямінов. — Про те відає тільки імператор. — Жовті кільця перуки — невідь чиєї дівки волосся, зрізане з живої чи з мертвої, — звивалися на зеленому мундирі. Генерал каламутив словами, оговталися й полковники, стали на підпряжку. Вискакували один поперед одного, тлумачили статті навиворіт, захищали неправе діло. А що воно таки неправе, й це бачили вочевидь, сердилися, галасували. Полуботок говорив спокійно й однак наступав. Сперечалися до обіду, ні до якої згоди не дійшли, та й не могли дійти. Гетьман це розумів. Розійшлися, обмінявшись на прощання дошкульними словами.

Наступного дня були сороковини по Скоропадському. Зійшлися вся генеральна старшина, полковники, родичі покійного. Ледве розмістилися в трьох хатах. Полуботок порадив запросити й Вельямінова з прокурорами. Він таки не хотів розмиру, не хотів війни.

Вельямінов розумів, що відмовлятися йому не випадає, відмова виставить його у лихому світлі; сидів в одній світлиці з Полуботком, прокурори банкетували в іншій, з міською старши-

ною. Анастасія Марківна пильнувала, аби було всього в однаковому достатку. Горілка була міцна, меди солодкі, двоє прокурорів сп'яніли, і їх довелося одвозити на возі.

По поминальній учті опечатали гетьманські клейноди, скриню віднесли до Генеральної канцелярії.

Незабаром настало свято Преображення Господнього, в Глухові це було храмове свято, за давньою регулою, обід давав гетьман, і Полуботок знову запросив генерала з його свитою.

Вони ще якийсь час віддавали один одному гостину: Полтавська вікторія — банкет у Вельямінова, свято Успення — в Полуботка, тезоіменини імператриці — у Вельямінова, храм Різдва Богородиці — в Полуботка. Все те йшло з руки гетьмана, він знав гаразд, що злагода найперше знаходить людей за святим хлібом. Вельямінов жував український хліб і думав свою — цареву — московитську думу.

На початку серпня гетьман гостював у зятя в Лубнах. Він взяв з собою й мене. Яків Маркович жив при батькові, який на той час найдовався у Дербентському поході. Обійстя Марковичів над Сулою — розкішне, з нього видно все Засулля — широкі луки й ліси, оповиті голубим серпанком. Понад Сулою великий сад і город, таких городів я, либонь, більше ніколи не бачив. Гарбузи вилися по плотах, по тичинах, по деревах, на баштані кавуни, неначе велетенські казани, мак стіною, огірки та цибуля й квасоля на тичинах, а понад самою водою коноплі, як ліс. Під конопляними хащами зустрівся я з Оленкою. Вона пильно поглянула на мене, і я зрозумів, що Оленка не знає, що діється в моєму серці. Бо зачіпала жартами й збиткувалася, а я не міг відгадати чому. Я живу з молитвою про Уляну в серці, нащо я їй і чого їй від мене треба? У неї багатство, в неї удатний чоловік... Я тратився й ладен був утекти в коноплі, сердився. Яків приймав високоповажаного тестя щедро, сердечно й водночас поштиво, шанобливо, й виходило це в нього просто та гарно. «Батечку, батечку, — за кожним словом, — а йдіть-но сюди, подивіться на нашу спальню нову, білу, купив за сорок три золоті, йдіть-но сюди, погляньте на цибулю, такої немає ніде в світі, аглицька, привіз купець заморський, візьміть ось цю книжку: «Правдива новина і жахлива історія, випадок з нашестям відьом і диявола в місті Дінбурзі...», книга дуже стара, по-німецькому писана...»

А що обоє знали ще й по-латині, й по-польському, кохалися в книгах, Оленці не одразу вдавалося відірвати їх від тих книг до обіду. Показував Яків гостям зброю: ковані сріблом булдимки та флінти, й карабіни прості, пістолі в золотій оправі, водив по двору господарському, де вози та плуги, і сохи волові, цілинні, і якось так розповідав, що всім було цікаво, хоч бачили той

реманент сотні разів. Особливо впивався зброєю, то була поезія, а не зброя, надто мисливська — німецькі та французькі рушниці з найкращої сталі, інкрустовані золотом, з неймовірно точним боєм. Сподобалися рушниці гетьману, і Яків подарував йому одну, найкращу.

«Батечку, батечку», — слова перекочувалися у нього в роті, неначе горішки, на суворому обличчі гетьмана раз по раз ясніла усмішка. В тісному колі, за столом, саме Яків давав напрямок розмові. Наводив усілякі приклади з давньої та недавньої історії й казав, що вольним людям краще померти, аніж схилитися в чужоземне ярмо. Казав багатозначно, поблискуючи очима, рішуче струшував головою, і чорні кучері злітали вороновим крилом. А тоді враз перекидався на жарти, дотепно перекривляв старого приходського дячка, показував, як той вчить грамоти: стає перед школярами, випрямиться — «Ферть», руки вгору — «Пси», опустить — «Ща», й учні завчають те, й потім, навіть у церкві, як трапиться їм у псалтирі, скажімо «пси», скидають руки догори, а миряни нічого не розуміють, дивуються. Гості сміялися, сміявся Полуботок. А далі розпитував про полковий уря́д, про полк. Я чомусь не міг уявити Якова на полковницькому уря́ді, а він вже правив цей уряд другий рік, минулого року батько ходив на Ладогу й теж лишав його замість себе. Щоправда, козаки ремствували, казали — надто молодий, позаочі називали «новохрещеним жидом». Диво, Андрія Марковича жидом не називали, хоч у його жилах текло жидівської крові вдвічі більше, ніж у Яковововій.

Напакував Яків тестеві гостинців — цілого глабчастого воза заставили бутлями, барилами, корзинами, — мовляв, гетьман живе не вдома, свого справжнього дому в Глухові не має і припас йому знадобиться. Все розумів Яків, все бачив наперед оком свого розуму. Він і в Глухів часті присилки тестю робив, то пару огарів та журавлів, то діжечку патоки, то яблук ранніх, то воску кілька кругів, то гарнець вина полинного.

Над Сулою від гетьмана одступила темна хмара, чоло його проясніло. Але вернулися в Глухів, й знову туча закрила небо. Я спостерігав її, і шепотілися ми з моїм новим товаришем Ільком Диким, трохи молодшим од мене парубком, також канцеляристом гетьманської канцелярії. Потоваришував я з Ільком міцно. Ми навіть замешкали в одному кутку куреня. Молодість, вона безпечна. Адже Ілько хворів на сухоти, і я міг захворіти від нього. Але те мене тоді не страхало. Ми спали поруч, їли з однієї миски, пили з одного корця. Ілько — спалахливий парубок, трохи гоноровитий, жвавий, трохи хитруватий, одначе хитрував якось так, що я на нього не ображався. Обличчям тонкий, з гострим, дзюбкою, носом, на щоках, коли хвилював-

ся, проступали червоні півонії. Може, то вже були півонії сухотні, не знаю. Він надзвичайно гарно грав у дами, й приохотив до тієї гри мене, і вмів грати в карти, й знав безліч всіляких бувальщин. Та все ж іноді його очі ставали затуманеними, печальними, либонь, прозирав у глибінь свого майбуття й бачив близьке дно.

Я жалів Ілька, іноді, на самоті, думаючи про нього, мені на очі наверталися сльози, я взагалі страшенно жалісливий, шкодую старців, і сиріт, і котів та собак бездомних. Розлучившись на довгий час з кимось, з ким водив дружбу, не знаходжу собі місця, груди мені стискає туга, і така там стоїть печаль, що сльози самі навертаються на очі. Я знаю, що це погано, навіть смішно, надто для парубка, але такий вже є. Свою щемливість старанно приховую від усіх, та не завжди це вдається. Он і Ілько іноді потішається наді мною. Але тільки врядигоди. Він і кабешний, і законозистий, але й тямковитий. Де тільки збереться кілька канцеляристів або старшин на розмову, вже він там. Слухає, як хороший школяр, а тоді ділиться зі мною почутим. Вчора розповів, що підслухав розмову Полуботка з Жураковським. Буцімто Полуботок сказав: «Це царство пожиратиме сусідів, доки не подавиться. Воно тичеться в усі боки, скрізь прогризає діри, всюди просовує свою лапу, нехтує людські закони й звичаї і рахується лише з міцним кулаком, а більше ні з чим».

— Як ти вважаєш, про яке царство він казав? — запитав Ілько.

— Як то про яке? — здивувався я. — Невже не здогадався? Про Московію. Продерлися до одного моря, до другого, лізуть до третього. Ну нащо б їй ота Персія, отой Дербент? Перси Московії не чіпають, живуть собі.

— Ти ба, а я й не здогадався, — почухав потилицю Ілько.

Позавчора ми з Ільком понесли від Полуботка якусь цидулу Якову (Ілько завше набивається мені в підпомічники), Якова не застали, цидулу передали Оленці. Вона сиділа на ґанку в люстриновій шнурівці, розшитій на грудях керсетці, на голові в неї поблискував парчевий кораблик, тримала на руках руду кицьку з синім бантом на шиї, гладила її, й Ілько розкрив рота та забув його закрити. За ворітьми ж спустив з припону язика:

— Ге, яка краля. Та ще й заміжня — за полковниченком. Даремно, Іване, смалиш халявки...

— Плетеш ти лико, Ільку. Вона заміжня жінка. Та ще й моя двоюрідна...

— Кажи, кажи... Дивився на неї, як кіт на синицю.

— То ти розтулив рота та й забув затулити.

— Атож, ласий шматочок... Куснув би.

— Не встид тобі... Цур, дурню.

На всі подальші Ількові гаки про дівчат та молодиць я не відповідав. Радів тільки, що не знає нічого про мої справжні сердечні болі. Та й було нам в ті дні про віщо говорити, чим турбуватися, опріч дівчат. Малоросійська колегія працювала день і ніч, відкрила всі лотоки на старих греблях, у які ринула гнила вода. Там приймали позови про справи, вирішені бозна-коли, десять, а то й більше літ тому назад. Кожен, хто програв позов, тепер міг випробувати своє щастя ще раз, навіть коли був вочевидь неправий. Колегія ставала на сторону сутяжних позивачів. Хоч більшість позивачів ішли до полуботківського суду, люди захланні, драпіжні топтали дорогу на Веригін. Там не шкодували паперу, не шкодували чорнила, бо й папір, чорнило, віск та сургуч почали присилати тільки в колегію, а в Генеральну канцелярію не присилали. Якось я застав за літнім столиком під грушею Ілька, який старанно водив тонко затемперованим пером по паперу. Я прочитав написане й зупинив Ількову руку.

— Що це ти пишеш?

— Позов козака Тупичівського Петра Івановича за млин...

— То це ти пишеш у колегію?

— В колегію. А хіба що?

— Як то що? Не прикидайся дурнем.

— Полтину платить за супліку. Та за папір гербовий десять копійок... Такі гроші...

— А за внесення до протоколу протоколісту — карбованець, канцеляристу, який діло править, два карбованці, капітану, який їде на місце — десять карбованців. Добрі гроші. За діло неправе.

— Та що нам до того. Правота, вона завжди має виворіт.

Я вихопив папір і пошматував його. Ілько підхопився, стиснув кулаки. Стояв навпроти мене звихрений, в очах яріла злість, на щоках грали рум'янці. Це був наш перший розмир.

— Ось піду до судді генерального, — мовив я і ступив кілька кроків. Генеральний суддя на той час сидів у підвалі канцелярії та пив пиво.

Ілько посунув за мною.

— Чекай, Іване. Ти того... Не кажи судді... Дурний я... І бідний... Не розтямкував, що й до чого.

— Не бреши, Ільку. Тямкуєш ти добре... Хотів заробити...

— Більше не буду. От їй же богу. — Мене розчулило Ількове дитяче каяття. Ми помирилися. Кажуть, дорога до істини — з помилок, Ілько, подумав я, вже знайшов її.

З колегії летіли указ за указом по судових справах всіх рангів, декотрі укази солдати носили з колегії й нам у Генеральну

канцелярію, і були там укази на виклики сотників та полковників по старих судових справах, як, скажімо, виклики сокиринського та глухівського сотників, і дозволи значним козакам ловити рибу в Десні, Сожі, Путі, Бесяді, Судості, Івоті, Убеді, Острі, хоч ті рибні угіддя були давно віддані в оренду, а гроші з них ішли у військову скарбницю, й укази з вимогою доповідати кожному полку, кожній сотні, які податки там збирають і куди йдуть гроші, скільки збирають хліба та вигонять куф горілки, скільки в полках та сотнях козаків і посполитих, і укази з забороною приймати в полках запорожців та татар, а також не ширити до них листи, а листи, що надходитимуть звідти, відсилати в колегію. І публікували указ на збирання по всіх полках на колегію тютюнової та бджолиної десятини, а потому послали своїх збирачів податків по всіх полках. Ті укази та промеморії були писані з диявольською хитрістю, по них виходило, що цар та колегія тільки й клопочуться простими людьми, а українська старшина тих людей дотирає. Москва зводила українських козаків та посполитих у сварку з старшиною. Отако він «клопотався» українським людом, а власний люд по всій Московії зубожів до останньої межі, до того ж там заходило на нову ревізію, за якою всі російські прості люди ставали панщинними. Гетьман якось сказав, що по ревізії в Московії зроблять ревізію й тут і всіх українських козаків та посполитих запровадять у панщину. Сього боявся найдужче.

На укази колегії Полуботок наказав послати в полки універсал, аби десятин не збирали, й сталася в нього з Вельяміновим вельми гостра розмова, генерал навіть ногами тупотів, й погрози кидав, і лютував страшенно. Полуботок вислухав погрози мовчки, одначе, йдучи з двору, мовив, що до десятин і інших податків Вельямінову зась, сього на Україні ніколи не було й не буде.

Того дня ще одним указом Вельямінов викликав до себе суддю генерального, але Полуботок того не пустив. Й склали в Генеральній канцелярії до Сенату промеморію, в якій оскаржили самоуправство Вельямінова. Оповіли, що засипає він Генеральну канцелярію та полки указами, а укази, як відомо, видає тільки цар, що втручається в справи, у яких нічого не розуміє, сіє розмир поміж старшиною та козаками, підриває повагу до багатьох вельми шанованих, валечних козаків і що в війську зростає нарікання на ту паперову завірюху та на генеральські погрози.

Написали й цареві, вже в котрий раз. Цар сидів у Астрахані, українській генеральній канцелярії не відповідав. Й тримали в Астрахані Семена Рубця та Василя Биковського. Вони зробили зо дві посилки листами, в яких повідомляли, що з

приводу виборів гетьмана нічого нового сказати не можуть, цар мовчить. Послали туди Ханенка, але й його було затримано, він повернувся аж тринадцятого грудня, грамоти від царя не привіз.

Полуботок продиктував листа обер-секретареві Сенату Івану Позднякову, чоловіку зичливому до українців, у якому було сказано про укази Вельямінова та про десятини. «Через ту колегію сильний кривдить слабкого, ніхто нікого не слухає і ніякої справедливості вчинити не можна», — так скінчив свою мову в листі до Позднякова Полуботок. Написали й Меншикову — вельми обережно, Меншиков дихав проти українців чорним димом; жадібний і захланний, він нашорошував вуха на шемрання тих старшин, які несли йому багатий ралець. Погромивши та потоптавши Батурин, отримавши від царя Батуринську волость у вічне володіння, почав захоплювати та приєднувати сусідні волості й то вже не добирав способу, аби скарати тих, хто не хотів віддавати свої володіння. Батурин виглядав пустелею, Меншиков вистинав там старих і малих і тепер чортив себе за такий недогляд, якби ж то знав, що ті землі дістануться йому, рубав би голів менше.

До подарованого Петром Меншикову Почепу світлійший приклинцював Баклань і Мглин і всіх козаків перевів у посполиті. З Почепа посипалися в Сенат скарги, їх прийняв до розгляду віце-канцлер барон Шафіров, почав розмотувати клубочок, який Меншиков старанно ховав. Шафірову стали в поміч Голіцини та Долгорукі, люди родовиті, яких посунули на край столу Меншикови, Скорнякови-Писарєви й інші людці, котрі вибралися нагору з царської ласки. Шафіров таки взяв верх над Меншиковим, зібрав незаперечні свідчення хабарництва та беззаконня світлійшого, хоч потім, наступної весни, Меншиков та Скорняков-Писарєв упіймали Шафірова на дрібній неправді, причепили туди ще кілька справ вигаданих і спровадили його на ешафот, і вже коли кат замахнувся сокирою, аж тоді вийшов з натовпу кабінет-секретар царя Макаров і проголосив, що Петро дарує Шафірову життя й заміняє смерть довічним засланням до Сибіру. А про свого улюбленця Меншикова тільки й сказав, що той зачатий в беззаконні й таким уже помре. Мовляв, що з нього взяти.

Отож, пишучи листи до Москви — в Сенат, доводилося брати до уваги все. Тим часом з колегії почали вимагати від старшин, аби являлися туди за викликами, й свідчили, і відповідали на позови, й складали реєстри добра, яке є в полках та сотнях. Тих, що не йшли по добрій волі, приводили солдати, неначе злочинців. Старшини кинулися до Полуботка, і він їм відказав:

— Чого мовчите? Я пишу в Москву. Пишіть і ви, бо мені не до кінця ймуть віри.

Кілька чоловік написали до Сенату, одначе підписувати листи не квапилися. Врешті підписалося від полків сімнадцять чоловік, здебільшого не перші люди, й принесли листа Полуботку. Той відніс його Вельямінову, аби, за законом, генерал передав до Сенату. Й знову вони говорили гостро, й знову слова летіли, як стріли, пущені з близької відстані. Полуботок вернувся з листом, почав шукати значних козаків, які б одвезли скаргу в Москву, але ніхто не хотів її брати до рук. Врешті повіз сотник Холодович.

* * *

На той час випало мені їхати з Пилипом Борзаківським при судді Тарасевичу в містечко Короп на вияснення кількох справ. Суддя Тарасевич — опасистий чоловік літ під п'ятдесят, неквапливий, трохи занудливий, сповнений самоповаги, коли він починав говорити навіть про найбуденніші речі, скажімо, які страви любить, то зупиняв коня, й ми мусили зупиняти коні та слухати уважно, тобто вдавати, що слухаємо, хоч у очах Борзаківського грали жовті бісики; тими зупинками підкреслювалася важливість того, що оповідає суддя, й це нам настирилося добряче, далі ми хоч і зупиняли коні, одначе проїхавши вперед, і суддя промовляв нам у спини.

Борзаківський, хоч поглядав на Тарасевича іронічно, слухався його — суддя свою справу знав і закону пильнував. Від Борзаківського, як і завше, пахло кагве та гішпанським тютюном, кагве він примудрявся варити навіть у дорозі, в полі, на маленькому тиблику, й пив її невеликими ковточками. Тарасевич бридував тим напоєм і запивав обід узваром, який його служник возив у шкіряному мішку. Узвар укисав, і служник потім довго мив мішок у річці.

У Коропі ми зупинилися в дяка й взялися до вияснення справ. Одна справа була химерна й не вельми складна. Півтора тижні тому помер заможний господар Йосип Остапенко. Лишив трьох синів, всі були одружені, старшого, Радна, він відділив, двоє молодших жило при ньому. Почали ділити батькове майно й знайшли в скрині грамоту гетьмана Мазепи— на козацтво Йосипу Остапенку. За особливі заслуги в Кримському поході, у який Остапенко ходив козацьким підпомічником, його було уведено в козацьке звання. Одначе до самої смерті Остапенка про те, окрім нього самого, ніхто не знав, і невідомо, чому Остапенко приховав грамоту. Може, через те, що козаків тоді щороку посилали в походи, а в Остапенка — три сини, не хотів, аби погинули на каналах та в болотах північних, а може,

боявся, що грамота — підписана Мазепою, якого проголосили зрадником і якому в церквах вичитували анафему.

Тепер, коли підпомічників почали загонити в посполиті, сини вирішили оприлюднити грамоту й однімали її один в одного. Не втаємниченим у закони, їм здавалося, що козаком стане тільки той, хто заволодіє грамотою. Зчинилася в хаті буча, втрутилися невістки й собі почали виривати папір. Брати чубилися, сварилися, кожен доводив, що грамота має належати йому. Найстарший — за законом старшинства, найменший — бо посідав батьків спадок, середульший — бо доглядав батька до смерті. У тій бучі вже добряче пом'яту й пошарпану грамоту вдалося вихопити наймолодшій меткій та проворній невістці. Саме топилося в печі, й вона з криком: «Коли так, нехай вона не дістанеться нікому» вкинула грамоту в піч, й папір згорів. Уже наступного дня Остапенки дознали, що за тією грамотою мали бути козаками всі троє, але її вже не було.

Що могли вдіяти ми? Ніхто з людей, окрім самих Остапенків, тієї грамоти не бачив, не знайшли запису ні в Генеральній, ні в полковій канцелярії. Склали на папір свідчення самих Остапенків, списали, хто з них що пам'ятав, а пам'ятали вони надзвичайно мало, та й поклали для передачі Генеральному суду. Надій на те, що суд ствердить за Остапенками козацьке право, не було ніяких — чверть віку лежала грамота в Остапенка в скрині, а сам він з синами сповняв посполитський закон. Остапенки намагалися дати Тарасевичу хабаря, але він хабаря не взяв. А ми з Борзаківським з'їли в Остапенковім саду велетенську, в жовтих порепах диню-дубівку, вельми смачну. Не знаю, чи є те хабарем. Ще Борзаківський пожартував з Остапенками, які сікалися до наймолодшої, вельми гарної на вроду, невістки, мовляв, оддайте нам її на розправу. Остапенки жарту не зрозуміли, стояли всі троє поопускавши руки, великі, чорні, циганкуваті, бандитуваті з вигляду, та такими, як казали сусіди, були й насправді, й таким був їхній батько, який перехитрував себе. Остапенки сказали, що вчинять розправу самі, й тоді Борзаківський пригрозив їм судом та квестією, якщо вчинять таке. Білява красуня-невістка дивилася на нього повними вдячності, а також захоплення очима. Я подумав, що вона б охоче віддалася йому «на розправу». Такими очима на Борзаківського дивиться багато жінок, та те й не диво: вродливець, балакун у китаєвому жупані з мережаною люлькою в зубах, в угорській шапці, з-під якої в'ються кучері.

Наступна справа була складніша й до розгляду важка. Погинув у власному лісі козак Кіндрат Папірний, його було за-

бито сокирами. Тіло знайшли серед свіжого порубу, порубане дерево зникло. Брат і син Папірного прийшли до здогаду, що Кіндрат нагодився в ліс, коли деревину крали злодії, й вони вбили його. Почали самі нишком вивідувати, знайшли свіжопорубану деревину в сусідньому селі, у козака Шатила, й вимагали взяти його до квестії. Визначити нині, та це деревина чи не та, було неможливо, Шатило з зятем попиляли колодки на дошки й відмагалися з усіх сил.

Їх було взято до тюремного в'язання й поодягано на обох диби — дошки на чотири діри. А що вони й далі не визнавали своєї вини, а позовна сторона справу попирала й шкод своїх кривавих допиналася, Тарасевич наказав взяти їх на квестію.

Отако, в дибах, з голими спинами, сіли Шатило з зятем перед суддями та перед Папірними — брат і син покійного мали стояти перед катованими, дивитися на муки, тільки так могла об'явитися правда, адже, якщо Папірні завдали на муки людей безневинних по якійсь своїй давній злобі, то, спостерігаючи катівництво, мали відмовитись від свого позову, в свою чергу шкодуючій стороні важче тримати брехню перед родичами вбитого.

Містр замахнувся канчуком-восьмериком і вдарив. Старий Шатило навіть не здригнувся. Витримав усі тридцять ударів, і кров текла йому по розшматованій спині, й канчук розбризкував кров по сірих стінах. Коли ж почали бити Шатилового зятя, тонкошийого парубійка, він зайойкав, закричав, а далі запросився, щось забелькотів, либонь, хотів повідати якусь таємницю, але на нього пронизливо, нищівно подивився тесть.

І я дивився на те страшне дізнання. Не знати чому. Адже міг не бути при тому. Але стояв, і моя душа кричала, і бушували в грудях страх, осуд, злість. А я стояв. Стояв зовсім не з цікавості. Просто сказав собі, що мушу вистояти до кінця, мовби готував себе до чогось, хоч до чого, не відав сам. Страх ходив у мене попід ребрами, мені хотілося втекти звідси, але я собі того не дозволяв. Вже розумів, що життя суворе й страшне і, аби вижити, маю знати все про нього, щоб лишитись людиною й не зрадити за першої лихої нагоди себе самого.

Зойкав парубійко, зойкала моя душа, мовби то її містр смугував канчуком-восьмериком. Шатили так нічого й не сказали, і тоді Тарасевич і полкові підсудки повеліли відвести їх знову до цюпи, а завтра допитати синім залізом.

Одначе наступного дня допит не відбувся. Увечері сталася пригода, яка перевернула життя містечка на кілька днів згори донизу. У Коропі стояли постоєм солдати Сибірського полку, чималий гурт їх того вечора гуляв у корчмі. Спершу вони платили, а далі пили і їли й пішли, не заплативши. Корчмар побіг

за ними, просив заплатити, солдати реготілися і йшли собі далі.

— От глупий хохол, — казали, а один зупинився й штовхнув корчмаря, аж той упав на тин і затявся. І загорілася в корчмареві злість, він вихопив з тину кілок і вдарив солдата по плечах. Той закричав і упав. Решта солдат кинулися до корчмаря, той ударився навтьоки й прибіг до козацької дерев'яної фортеці. Там вже готувалися на ночівлю, корчмар ускочив, і козаки зачинили ворота. П'яні солдати почали кидати гласи в фортецю, погрожували, двоє подіставали шаблі й штрикали в щілини між дошками воріт, поранили одного козака в ногу. Далі солдатам надійшла підмога — прибігло ще кілька з рушницями, почали стріляти. Стріляли й козаки з фортечки. І вдарили в литаври на сполох. І повискакували з хат збройні козаки. Солдати відступили до в'язниці, либонь, вирішили тримати облогу там. Сторожа хотіла їх не впустити, вони прогнали сторожу. Потому, бачачи, що непереливки, повідбивали замки й випустили в'язнів. Мабуть, сподівалися, що ті кинуться на козаків, а може, мали якусь іншу гадку. Проте в'язні, а було їх душ двадцять (і Шатили з зятем серед них), всі побігли до річки, перепливли її, тільки двоє лишилося на цьому боці — не вміли плавати. Та ще лишився якийсь в'язень, він не захотів утікати. Солдати ж, у яких на той час пройшли хміль і гарячка, бачачи, що вскочили в чималу халепу, зламали в тюрмі мостини й прокопали хід на волю — в такий спосіб замітали сліди.

Наступного дня почалося слідство, його вели полковник Сибірського полку та два майори, а також були покликані бурмістр і сотник коропські. Ми також прийшли на тюремний двір. Туди привели двоє солдатів, які казали, що підкоп зробили в'язні, й привели в'язня, котрий не захотів утікати. В'язень посвідчив, що підкоп вчинили самі солдати, й показав, як це вони робили. Солдати заперечували, погрожували в'язневі. Я дивився на в'язня, й що більше вдивлявся в його обличчя, то дужче мене охоплювало хвилювання. Це був... Пилип Миля. Дебела постать, кругле, як діжа, обличчя, тільки змарніле вельми, пронозливі очі, які не викликали довіри в тих, хто чинив дізнання.

Я стояв у гурті, Миля мене не бачив. А хвилювання огортало мене дедалі дужче. Я не знав, що вчинив Миля, чому знову опинився в цюпі, може, убив кого або обікрав, не вельми хотілося освідчуватися в такому знайомстві. Але в цю мить згадав Христа і апостолів його, які відреклися від нього, й хоч Миля не був Христом, а я його апостолом, ступив уперед і сказав, що цього чоловіка знаю і даю йому віру. Солдатів тут

же взяли під варту. Миля ж не стільки зрадів мені, скільки здивувався, що я в таких шатах і при такому товаристві. Я ж повів мову далі: якщо провина цього чоловіка, тобто Милі, невелика, віддайте його нам зі всіма його шкодами на виправлення та замолювання гріхів. Не знаю, звідки в мене взялася така сміливість — перебрати на себе Милині гріхи. Мабуть, все-таки не вірив, щоб Миля міг вчинити якийсь великий богопротивний гріх.

Бурмістр відказав, що провини Милі не вельми означені й, оскільки він не втікав, отже, почувається не винуватим, і можна віддати його на нашу волю.

Отак привів Милю на двір, в якому стояли постоєм. А що там стало тісно, й хотілося спочатку поговорити з Милею самому, а вже потому привести до розмови з Тарасевичем, ми перебралися до сусідньої хати.

Миля охмолостався дуже швидко, пішов кудись і вернувся з пляшкою горілки, сіном заткнутою, запросив до чарки чинбаря, й господиня поставила нам на стіл вечерю — холодець з квасом та пироги з горохом, а також були огірки свіжі, й ми славно повечеряли. Подивував, як то швидко Миля дістав горілки, либонь, у нього й грошей не було, у нього їх не було ніколи, а якщо й завалявся якийсь гріш, мали б одібрати перед тим, як запровадити до в'язниці.

Господар постелив нам у коморі, але я дуже швидко вибрався звідти — такий там стояв сморід од шкір, котрі, либонь, тільки недавно звідти забрали. А Миля любісінько вклався й спав до ранку, я ж кулився на кулях очерету під хлівом, і заважали мені спати брехання собак, якесь шемрання в соломі, возіння горобців у стрісі над головою. То були дуже неспокійні горобці.

Вранці, по сніданку, Миля розповів мені свою одіссею:

— Як розійшлись ми тоді, пристав я до купців татарських, пограбованих. Хоч не все в них і пограбували — гроші вони сховали в землі, в наметі. Припрошували вони мене до себе, бо боялися грабіжників. І подумав я: поїв християнського хліба, давай скуштую поганського. І став їм у пригоді, бо таки спробували напасти на нас у степу комишники, але я лад своїм татарам дав, прогнали розбійників. То ж як минули Перекопську башту і прийшли в Крим, в улуси їхні, купці подякували мені й заплатили добре. Чи не вперше після французьких дукатів, за плавання по морю отриманих, мав я в руках стільки золота. І вирішив поваласатися по Криму, купці виклопотали мені у якогось дуже високого старшини ярлик на переїзди ще й листа подорожнього, і я помандрував на Козлов, далі на Кафу, ще раз подивився на море, але воно мене ні холодило ні

гріло. І остирилося мені тамтешнє життя — немає горілки доброї, самі вина, немає балачки до душі: з татарами не набалакаєшся, бо й кепсько знаю по-татарськи, а свої там здебільшого в услуженії рабськім, а ті, що на волі, — дуже хитрі. В одному містечку, вже по дорозі назад, спізнав я жінку з оцього самого Коропа, Харитиною її звати, вона втрапила в неволю, поїхавши в гості до сестри під Полтаву. І хоч прожила в татарському брані чотири роки, так побивалася за домівкою, за донечкою своєю, за ріднею, так день і ніч плакала, що пожалів я її й заплатив татарину викуп з тих грошей, що лишилися. Татарин не дорого взяв, бо за тими слізьми й побиванням всяка робота валилася в неї з рук і користі з неї татарину було мало. Отож купив я ще коника та візка на двох колесах, і поїхали ми. Їхали довго, майже три місяці, й спізналися за дорогу ближче й, що гріха таїти, жили вшетечно. Себто, вона дужче призвичаїлася до мене, чи й так сказати — закохалася. І я трохи звик до неї. Але приїхали, і я по закону передав її чоловікові в руки. І раптом вона в крик, не хочу з чоловіком, хочу з тобою. Тут і моє серце трохи заниділо, але ж закон є закон. То вже потім я дознав, що й чоловік її хотів узяти шлюб з одною пристаркуватою дівкою, умовляли попа, аби повінчав, і той вже був завагався, а тоді таки відмовив. Воно й зрозуміло: важко чоловікові в хаті без господині, та й Харитина хоч і не вельми показна з себе, маленька, тендітна, а таки ж гарна. Отож вона й давай мене таємно вмовляти: втікаймо вдвох, і квит. Я довго не хотів, а потім здався: жінка просить, як не поступитися. І подалися ми тим самим возиком на Новгород-Сіверський, аби далі в руському краї сховатися. Але Харитинин чоловік зібрав погоню, й наздогнали вони нас біля Мезина й вернули її силоміць додому. І ухопила тоді мене досада, а за нею й злість, купив я жупанок польський, перекрутив вуса, перемінив і шапку, лишив возика, а на коника поклав сіделечко, й припхався вночі знову в Короп. Думаю, дери лико, як дереться — любись, поки тебе люблять. Де ще така дурна знайдеться... Та й злість же... Приїхав увечері, зустрівся мені козак, я й почав розпитувати про Харитину та про її чоловіка, як там та що, й видаю себе за ляшка. А той козак упізнав мене, тільки вигляду не подав, а був він родаком чоловіка Харитини, та одразу до нього. Коли б я хоч був сховався де-небудь, а то, дурний, в корчмі сидів. І мене любісінько попід руки з корчми та прямісінько до цюпи...

Я дивувався, я знову бачив колишнього Милю — розбійника й дитину, брехуна і правдивця, все те й ще багато іншого вживалося в одній людині.

— А ти, Мартине, як? — запитав Миля.

— Не Мартин я, Іван.

Миля недовірливо подивився на мене.

— Ти що, вивідник потаємний?.. Так не вельми схожий на вивідника.

— Чому?

— Ну... Роззявкуватий... І не хитрий.

Я розреготався.

— Правда твоя, Пилипе. Не вивідник я... Просто мене теж доля викинула з колиски, як і тебе.

І оповів про себе.

— То ти... син Сулими? Багатій! Мабуть, горілок та наливок у погребі...

— Не багатший від тебе.

Потому Миля повідав про свої митарства Тарасевичу та Борзаківському. Простий і наївний Миля іноді бував і пронозливим та хитрим водночас. Тарасевичу та Борзаківському він розповідав так, що ті аж хилилися один на одного од реготу й примушували деякі місця переповідати по кілька разів, надто реготівся Борзаківський, і вельми гарний у нього був сміх.

— Ти Пилип, — сказав він на закінчення, — і я Пилип. Ти ось влип, а я не влип. На ж тобі півталяра за таку гарну розповідь та принеси хорошої горілки по два ока на кожного.

Я не знав, що нам робити далі з Милею, й запитав Борзаківського, й той відказав:

— Заберемо з собою, а там побачимо.

Пилипа Милю ми з Борзаківським влаштували сторожем на глухівському обійсті Полуботка. Вмовляти гетьмана довелось недовго, на той час він був піднесений і розхмарений, що траплялося з ним надзвичайно рідко. І всі старшини й писарі в Генеральній канцелярії тріумфували: з Сенату надійшла реляція, в якій колегії веліли указів більше не писати, а тільки промеморії і листи, й ті з поштивістю та ввічливістю, щоб колегія приймала скарги тільки по апеляціях, а всі інші справи правили суди українські, як те й раніше велося, й щоби поборами не обкладали всіх підряд, а тільки тих, хто спроможний сплатити без шкоди для власного господарства.

Бог відає, що сприяло такому вирішенню справи: зичливість деяких сенаторів до України, де побували самі й де їх приймали шанобливо та хлібосольно, й бачили вони в українських давнинах, правах та звичаях запоруку доброго ладу та статку, й потайки не хотіли, аби цар дотирав усе добре, а чи сприяли незлагоди поміж сенаторами, казали, добряче натиснув Меншиков, боявся, що колегія, прибравши все до своїх рук, прибере і його почепські нечесні набутки, так чи так, але тріумф стався. І вже ті, що боялися підписувати листа в Се-

нат, бігли до гетьмана й запевняли, що на той час не могли приїхати в Глухів — були недужі, у від'їздах, обламалися в дорозі, і вже ті, що підписали, заламували шапки, ось ми, мовляв, які, нічого не боїмося, важили життям, і вже генеральні старшини чаркувалися, а канцеляристи пили в шинку, і радість робила гірку горілку солодкою, а меди міцнішими.

Я не пив горілки, не пив і медів. Я помолився Богу й подумав про те, що стояв тоді в стороні, та мене й не кликали до тих паперів (хто я такий, молодший канцелярист) і не запитували моєї думки, але якби покликали, якби запитали, як би вчинив? Звичайно, ниньки знаю, на чийому боці справедливість і перевага, цар — великий і грізний, але й він під Богом, і оце його повеління неправедне. Але знав я й те, що праведний шлях крутий і тернистий, здебільшого закінчується прірвою. Я оддавна впевняв себе, що живу в єднанні з Богом і в крутий час Він мене порятує. Ні, не порятує. Може, винагородить там, на небі. Якщо не забуде. Нас багато. Світ великий, широкий, він квітуватиме, а мене не буде. Я є, і мене немає. Ні, таки є. І є для чогось... Для чого? Для чого всі ми? Рятуватися? Тобто рятувати себе, а все нехай гине? Чому воно має гинути? Чим воно гірше за те, що є в наших сусідів? Воно не гірше, а в дечому й краще. Я завжди думав, що шлях людський — шлях вдосконалення. Вдосконалення самого себе. І ось тепер запитую, для чого вдосконалення? Для радості душі? Але ж сього мало. Я — тільки порошина в світі, у якому добро і зло, й часом вони невіддільні. Отож відвівати зло від добра й нищити його? Працювати на добро. Нині я знаю, де воно і яке воно. Мої очі отверзлися, мій розум ясно показує, де правда. Але, може, мені не втручатися ні в що, може, то не моя справа?

Вчора я зайшов до Борзаківського, не застав його вдома, а в хаті було повно люду, за столом сидів мандрівний чернець у чорному шовковому підряснику, без камілавки, але в скуфейці, він проповідував слово Боже й розказував про відьом та упирів, а також про те, що чимало монастирів на Московщині спорожніло, бо оскуділи вельми, побори накладено на святих отців великі, й що багато церков там стоїть безголосих — дзвони познімали й попереливали на гармати, а на нові немає грошей, і натякав, що те саме чекає й наші святі обителі. Авжеж, подумав я, інакше й бути не може, цар церкву підломив під себе, зробив своїм оруддям. Наші попи служать чужій владі, чужим порядкам, а отже, йдуть супроти того, що передали нам наші предки, наші батьки. І ось ми співаємо молитви, які нам укажуть, і навіть славимо Бога не по-нашому. (Вперше зароїлася в моїй голові така думка, і я здивувався їй.) «Шануй вітця свого і матір свою...» Чужою мовою шепочемо, й чийого ж

тоді вітця кличемо шанувати? Моя мати і мій вітець сею мовою не говорили. Виходить, я кличу шанувати чужих вітців і чужих матерів? Тобто мовби моїх, а мовби й не моїх.

Влучивши зручний момент, коли люди загомоніли поміж собою, я нахилився до ченця й сказав:

— Святий отче, не кажіть, що ви чернець. І зніміть підрясника та скуфейку, поміняйте на іншу одіж. З Пітера привезено царського указа виловлювати бродячих ченців та брати їх до в'язниці. Новий указ усі сповняють пильно. Завтра по місту підуть солдати ловити таких, як ви.

Справді, надійшов такий указ, із завтрашнього дня він брався до виконання. Отож я переступив межу ще вчора, вчора я вже став на прю, не помітивши того. Якась невідома сила вирішила це в мені. І я піднісся духом.

І всі в місті були піднесені, мовби одмолоділи. Декотрі старшини вимагали покарати тих, хто не підписав до Сенату листа, з'явилися й всілякі нашіптувачі, одначе гетьман до розправи не допустив.

— Ся путь безконечна, — сказав він, — і немає на ній ні переможців, ні переможених. Їхній злочин — тільки перед своєю совістю. Ми всі винуваті. Славу дідів забули. Гордість втратили. Ходимо, поопускавши голови. Шаги мідні на землі шукаємо.

— Правда, правда, — загомоніли старшини.

...Та й поприкушували язики. Бо вже через два тижні прийшов у Глухів царський указ, одразу в колегію і в гетьманську канцелярію, де було написано, що гетьман не може нічого чинити, не погодивши з колегією, і що «...кожен може являтись прямо в колегію, не боячись козацької старшини». І самій старшині дали пристрашку. Другого вересня прийшла звістка з далекої Ладоги, що на каналі помер Іван Черняк, наказний полковник полтавський, а небавом ще одна — кілька стародубських козаків поскаржилися в Пітер на свого наказного полковника Журавського, й звідти, з Пітера, прийшов указ: зичимо покійнику на небі вічного упокоєння, в обох полках обрати полковників із москалів, яких — буде указано осібно. Отак і Журавський ніби опинився в покійниках. Той указ вкинув усіх у тяжкі роздуми. Навіть я, дрібний канцелярист гетьманської канцелярії, стояв при місяці під тополями й думав: на велику веремію заходить, великий вогонь розгоряється, багато людей згорить на ньому. Можна й собі пообпалювати крильця. А світ такий гарний, такий ясний. Дозрівають у садах яблука, місяць сріблом землю заливає... Дихай, радуйся, живи. Не радується! Для чого жити? Протирати штани в канцелярії, дивитися, як занепадає світ, у якому наші предки жили по власній волі?..

А вже увечері кілька канцеляристів, і я з ними, сиділи на валу й ласували кавунами, якими нас пригощав Миля. Кавуни були великі, темно-рябі, хтось висловив здогад, що вони з-за Есмані, з Веригіна. Я захвилювався й запитав Милю, чи то правда, що кавуни з Веригіна, і в кого він їх купив.

— Та що я такий дурний, щоб купувати, — здивувався Миля.

— То ти, виходить, украв?

— Хіба то крадіжка, набрати кавунів, — аж обурився Миля. — Одвіку їх крадуть... беруть тобто.

— Впіймають на греблі з кавунами, кинуть під млинове колесо, — сказав Ілько.

— А я не ходжу через греблю. Я човником...

Як воно часто ведеться, розмова розпочалася з житейських клопотів, а доскочила до справ великих. Чомусь згадали Мазепу, маленький червононосий канцелярист Рукавиця мовив, що од Мазепи пішло все лихо, з ним погодився інший канцелярист, Кирило Копил, який сказав, що Мазепа перехитрував сам себе. Ховався й ховався з своїми намірами, поки Петро не розтягнув усіх козаків українських, тих під Ревель, тих на Ладогу, тих ще кудись, і лишився гетьман зі жменькою війська, та й те нічого не знало, аж поки Мазепа не привів його до Десни та не сказав, що йдуть до Карла.

— Старий він був уже для такого діла, — мовив Рукавиця. — В цьому вся причина.

— Може, й правда, — погодився Копил. — Коли б на його місці був Орлик... Сміливий чоловік і розуму великого. «Видячи Москву, обставлену многими силами і укріплену на морі та на землі, всім стає страшно й небезпечно, всі мають з'єднатися у союз військовий», — прочитав по пам'яті з Орликового універсала. — Про те ж і король Карло писав: «Зверніть погляди на катівські пристрої, в Москві заведені, подивіться на народи, державі Московській підкорені, й страшні знаки тиранства постануть перед вами... Кому віра, свобода вітчизни, жон і дітей життя дороге, ті проти своїх гонителів, злобителів і утискувачів повстануть».

Канцеляристи загомоніли, декотрі — обережно, застережливо, а декотрі й гаряче, бо вже випили трохи. Від Полтавської баталії минуло тринадцять літ, про неї, про шведчину знали в основному з оповідей старших, ті події хвилювали багатьох козаків, вони переграваали їх по-своєму і тлумачили також.

Про Мазепу гомоніли старі й малі, і то по-різному, тобто гомоніли люди прості, старшинам і урядовцям до тих розмов було зась, хіба що в колі тісному, де довіряли один одному. Про Орлика ж спогадувати було небезпечно взагалі. Запеклий,

сміливий, розумний, освічений — знав латину, грецьку, французьку, німецьку, польську, шведську й ще кілька мов і розсилав на тих мовах реляції до королів та султанів, зумів подвигнути на війну проти Росії турків, і ті оточили російське військо понад Прутом, і вже цар готувався здатися в полон з усім військом, проте вдалося підкупити візиря, котрий командував військами і якому пізніше це коштувало в Стамбулі голови. І сам Орлик зібрав чимало війська з тих, хто встиг проскочити з Мазепою під Переволочною на той бік Дніпра, покликав запорожців, повів на Україну, дійшов до Білої Церкви, та, як вже те бувало не раз, зрадили його невірні спільники — татари й мусив відступати. Тепер Орлик десь ховався, по його слідах гнали царські хорти-посіпаки, Петро наказав виловити Орлика, чого б це не коштувало, Орлик вважався найбільшим державним злочинцем.

А тут, підігріті горілкою, хлопці розбалакалися, розсміливились, казали про нього похвальні слова. Я намагався їх погамувати, переводив розмову на інше, але вони верталися на те саме тирло. А там же тільки чорна збита земля, що з того можна взяти собі на зажиток! Мазепи немає, Карла також, а Орлик вієтьcя по світу. Мені самому було цікаво все те, й холодив серце страх.

Розійшлися, бо почав накрапати дощ. А вранці, ледве повставали, прийшли до нашого куреня капітан з двома солдатами й повели Кирила Копила з собою. Ми кинулися до гетьмана, але його не було — від'їхав до Чернігова. Савич й слухати не хотів про те, щоб заступитися за свого канцеляриста, ледве вмовили його написати цидулу. Її поніс у колегію Борзаківський. Йому вдалося домовитися тільки про те, що при вивідних розмовах буде присутній глухівський сотник Мануйлович. Того ж дня почали по одному викликати тих, хто вчора увечері був на валу при крамольній розмові. Першим покликали канцеляриста Василя Пастуха, він повернувся пом'ятий, а трохи веселий. Розповів, що дізнання веде якийсь майор, але при тому присутній сам прокурор колегії Михайло Хрущов, напосілися вони на нього вельми, але він обвів їх довкола пальця, сказавши, що був п'яний і нічого не пам'ятає. Я пригадав, як мався вчора Пастух, він справді здебільшого мовчав, пив горілку та їв кавуни. Одначе що буде з іншими? Й що казати мені? Також видавати себе за п'яного? Але в те ніхто не повірить, всі знають, що я не п'ю. Сказати правду? Те супротивне моїй совісті, всьому, чим жив, про що думав останнім часом. Посвідчити, що нічого такого не говорили, в те не повірять, вони звідкілясь вже знають правду. Моє чоло оросили липкі краплі поту. Все на світі надто просто й непросто. Існують тільки дві

сторони — чорне й біле, добро і зло, любов — ненависть, життя й смерть, правда та неправда. Цей вибір куций і здебільшого страшний. І страшний нині час. На який би край я не став, він смертельно небезпечний для мене. Або запроданець, або в'язень! Я — поміж двох каменів, і вони зітруть мене на борошно. І ось я вже йду слідом за солдатом. І такий я маленький-маленький, і тінь моя коротенька, не більше кроку. Солдат понурий і злий, і тінь його довга, рушниця теліпається за плечима, й хляпають прибиті пилюкою чоботи. Йдемо містом, і всі зустрічні проводжають мене хто подивованим, хто співчутливим поглядом, йдемо довгою греблею, у воді схлюпує риба, чорна лиска попливла в очерет і потягла за собою вервечку каченят, десь іволга п'є тягучий осінній сік пізніх вишень і давиться ним, виспівує коротко, кіркітливо, на Веригіні в присохлому листі сито виблискують велетенські кавуни на баштанах. Життя тече, життя вирує... Таким воно буде й без мене. Стрибають горобці на дорозі, й стрибають горобцями мої думки, шукають викруту. А його ж немає... Чорне або біле. Добро або зло. Горобці під решетом, і страшно... Неймовірно страшно. Всі йдуть по своїй волі, а я йду за солдатом. Ще нещодавно я був присутній на квестії і впевнив себе, що витримаю й сам будь-які випробування. Витримаю в ім'я добра та справедливості. В ім'я мого люду, в ім'я України.

Але виявляється, що справедливість є мала і велика. Велика, це загинути за Україну, загинути на велелюдді, красиво й почесно. Але здебільшого маємо причетність до справедливості малої. Коли людина поступається по дрібочці, по цяточці, коли щоденні вигоди штовхають її до тих поступок, і вона ледве чи й помічає те. А якщо і помічає, то: ну що залежить від отакої дрібниці. Звісно, вона розуміє, що вчинила нечесно, але вчинок той такий маленький... А за нього можна понести велику кару. Як оце ниньки. Ну, посвідчу я на користь Кирила Копила, п'янички і перелюбника, захланного чоловічка... І мене самого візьмуть до тюремного ув'язнення. Й кому буде з того печаль? Хто згадає про мене? Заб'ють канчуками, згноять у ямі. І то нізащо. За п'яничку Кирила Копила!.. Посвідчу на користь тих, хто допитує Кирила, на користь колегії... Про те знатимуть всі. Й цуратимуться мене. Показуватимуть пальцями. Я не зможу більше працювати в Генеральній канцелярії. А основне, я не зможу поважати себе. А ще таке: «Люби, Боже, правду». А правда така, що гірша неправди.

Почувався щиглем, загнаним в сильця. Я боявся сказати щось таке, об чім шкодуватиму довго, можливо, все життя. Я боявся не сказати нічого... бо теж можу шкодувати, вже не на волі, а за ґратами. Серце моє тіпалося й тремтіло, і в голові

гуло, як у порожньому комині. Мені здавалося, вивідники все розуміють, про все здогадуються, бачать мене наскрізь.

Одначе людина не щиголь, її розум верткий і хитрий, він прагне отієї середини, якої здебільшого немає і яку іноді вдається знайти. Я знайшов її вже на порозі кам'яниці, до якої мене привели. Кам'яниця колись була коморою, в ній зберігали щось цінне, бо двері — оббиті залізом і вікна вгорі маленькі, загратовані. Під стіною стояв стіл, за ним сиділи тілистий прокурор Хрущов, майор з хвацькими вусиками та гострими бровами і військовий писар, а трохи збоку, на ослонці без спинки — сотник Мануйлович, який вдавав байдужість, але тільки вдавав, у його очах присипані сірим попелом байдужості тліли іскри. Він перший і розкаже про мене все.

Я став посеред кам'яниці, розглядався. Розглядався навмисно довго, трохи відкривши рота.

— Ти будеш канцелярист Іван? — запитав майор, перед тим заглянувши до паперу, який лежав перед ним.

Я не відгукнувся, розглядався далі. Якісь гаки попід стіною, либонь, на них вішали копчені окісти, в стелі — діри.

— Ти єсть Іван Сулима? — вже голосніше запитав майор.

— Га, що? — сказав я і подивився на майора.

Той зглянувся з прокурором.

— Ти що, погано чуєш? — обізвався Хрущов.

— Еге ж, прийшов оце, — відказав я.

Прокурор і майор зглянулися знову.

— Він глухий? — запитав прокурор Мануйловича.

Той знизав плечима.

— Здається, трохи недочуває.

— Нащо ж його тримають у канцелярії?

— Пише справно. І грамоту знає.

Майор підвівся й підійшов до мене.

— Що ти чув учора на валу? — гарикнув просто мені в обличчя.

Я витріщив очі.

— На валу! — прогримів майор.

— Кавуни їв. Солодкі, — голосно, вельми голосно відказав я.

Тепер ми кричали обоє. Майор допитувався, про що гомоніли канцеляристи на валу, а я плів йому, що на думку збігало. Врешті майор утомився, підійшов до столу, взяв аркуш паперу й написав на ньому: «Про що учора ввечері розмовляли канцеляристи? Що казав про Орлика Копил? Він читав якогось листа?» Я покрутив головою і написав: «Паперу в Копилових руках я не бачив, а про що говорили канцеляристи, не знаю. Бо глухий. Колись упав з коня». Я бачив, як осміхався Ма-

нуйлович. Либонь, йому подобалося, як я воджу по пустирях вивідників. Вони ж ще трохи поморочилися зі мною й відпустили. Хоч майор і висловив сумнів:

— Цей хлопець зупиняв усіх інших, казав, щоб не згадували Орлика. Отже, він чув.

— Може, щось і чув. Через те й застерігав. Він і зараз дещо чує.

Я йшов через греблю з Веригіна, і вже веселіше цвірінчали горобці, й іволга мовчала, а на осокорі щебетали дрозди.

Тепер я думав про те, хто виказав Копила, хто переповів усю розмову на валу. Нас було шестеро, Миля — сьомий. Хтось із семи. Звичайно, не Миля. Отже, хтось із п'яти.

Думав і думав, до розлому в голові, й ні до чого не міг додуматися.

Всі, кого допитувано, пішли стежкою, яку вказав Пастух: були п'яні, нічого не пам'ятаємо. Дознання обірвалося раптово: хтось вночі вийняв з прибоя патика, яким зачинявся льох у дворі колегії, і Копил утік. Якийсь зичливець допоміг йому втекти, бо й обох вартових було підпоєно, вони спали на соломі біля погреба.

— Які сміливці, — казав мені Ілько. — Там же стільки сторожі. І Копил також... Хто б міг подумати... Миршавий, нікчемний. Куди він міг податися?

— Звідки я знаю.

— Може, й справді мав від Орлика якийсь знак? То такий чоловік...

— Який?..

— Славний. Хіба не так?

Я чомусь промовчав.

З Чернігова приїхав темний, як хмара, Полуботок. Розмовляв, а в очах печаль і холодок зимовий.

А тим часом з колегії летіли листи густіше, ніж листя з осінніх беріз. Колегія виставляла себе захисником усіх покривджених і під'юджувала козаків та селян подавати скарги на старшину. Вельямінов діяв підступно, йому найперше було потрібно сколупнути весь нинішній український уряд і посадити на його місце своїх урядовців. І вже в селі Погребах побито старосту, і вже старшину Данила Забілу натовп тягнув по вулиці за волосся. Ся остання новина розвеселила всіх у Глухові. Данило Забіла — чоловік ворохобний, відчайдушний і вельми лихий, він писав доноси ще на покійного Скоропадського, оббріхував його тяжко, буцімто гетьман якшається з Орликом та Карлом, буцімто звиває кубло зради, буцімто лютує і немилосердно карає людей. Все те було неправдою, і ось врешті покарали самого Забілу, котрий тепер писав те саме на

Полуботка й раяв москалям, як краще потолочити українську старшину, прибрати її до рук.

Полуботок видав універсал, аби люди на московські під'юдливі поклики не піддавалися, сиділи тихо, працювали, землі один в одного не одбирали, самовольств не чинили. На всі незлагоди є закон, потрібно звертатися до суду, до Генеральної канцелярії, а не до колегії.

Кілька чоловік вже наступного дня забрали позови з колегії. Вельямінов знесамовитів, примчав з Веригіна. Кипів і бризкав піною, кричав і погрожував. Його прозорі, ніби налиті голубою водою, очі посатаніли. Важко було збагнути, що це за чоловік. Чи є в нього душа і, якщо є, що в тій душі. Людського закону там не було. Бога й поготів. Він скрипів, жахтів, а гетьман сидів на фотелі спокійний. Кілька старшин горбилися під стіною на лаві:

— Без відома колегії універсалів не посилати! Ніяких повелінь, які супротивні повелінням колегії, також! Інакше...

— Я наказний гетьман, і це ствердив сам цар. Вище гетьмана на Україні ніколи нікого не було. До того ж, я знаю тутешній люд і звичаї набагато ліпше за вас, бо тут народився і прожив життя.

— Я бригадир і президент, — заревів Вельямінов. — А ти що таке переді мною? Ніщо! Ось я вас зігну так, що й інші тріснуть. Государ наказав перемінити ваші давнини й робити по-своєму.

Я дивився на президента колегії. Я розгадав його. Він тільки вдавав лютість, злість. Насправді ж нічого того не було. Це був млинок, змайстрований і виставлений на вітер дужою, підступною рукою. Не перший і не останній. Він — негідник, але таким його пустив у світ творець, не той, що на небі, а той, що на землі.

— Пане бригадир. Де вчилися такої вшетечності? Хто ваші батьки? — запитав Полуботок.

— А що тобі до того? — спантеличився Вельямінов.

— Нічого. Просто в нас не прийнято ображати людей. Та ще старших віком. Навіть школяр те знає. А потім... Шкода вас. Отако напнетеся... Погляньте, як посиніли... Удар може вхопити...

Троє штаб-офіцерів, які стояли за спиною бригадира, попустили погляди. Вельямінов налився буряково й заревів уже зовсім не до речі:

— Я вам указ!

— Тільки неправа людина може кричати. Ви не поважаєте наших законів і не поважаєте своїх. Мені соромно таке слухати. Мав вас за просвіщенну людину, а ви маєтеся, наче п'ятий

солдат. Не соромтеся самі, не соромте честі мундиру свого. Йдіть звідси добром. Про все я повідаю його величності. І, зрештою, готовий будь-якої хвилини, хоч і зараз, задовольнити ваш афект лицарським звичаєм, який і ми, козаки, знаємо.

Вельямінов удав, що не почув останніх слів.

Полуботок відав: все, що чинить Вельямінов, то за таємним велінням царя, яке бригадир і виконує. Це не людина, а державний батіг, і він не зупиниться. Наступає тяжкий час лютого двобою з стодужим змієм, яким є російська державність.

Щось кривавилося перед очима гетьмана, й серце йому стислося, і, щоб хоч на мить відволіктися від тих думок, не датися на підмову царського посіпаки, адже він пащекував ще й для того, аби викликати його на сварку, аби Полуботок необачно сказав щось у бік царя, Москви, підвівся й подивився на євангельську картину, на якій двоє сіячів сіяли зерна. За ними йшли білі птахи й клювали ті зерна.

— Ми люди мирні, — мовив гетьман, звертаючись поглядом до штаб-офіцерів. — Ми ратаї, тільки лихо змушувало нас брати в руки шаблю. Ми завше захищаємось, а не нападаємо. Така нам випала доля. Ми сіємо зерна для всіх, хто йде до нас з миром. І для птахів небесних також. І живемо в злагоді з Богом та законом, який є Божим, праведним. Подумайте об сім.

Я бачив, як по тій розмові гетьман вийшов на подвір'я, пройшов на вал і став під кленом. Я бачив, як приклав він до серця руку й зітхнув. Він звик ставати проти ворога з шаблею, а тут доводилося ширмувати словами, та й то тільки закладатися, а не нападити. Важкі це змаги, і — ніякої світлини попереду. Він обвів поглядом хати і сади на передмісті, річку й заріччя, темний ліс на овиді. О, як він любив цей свій край, о, як бажав йому добра, хотів його захистити. Віддавав йому в офіру всі свої сили й життя.

* * *

Бій розпочався лютий, жорстокий, нещадний. Не свистіли шаблі, не гримали гармати, але втрати були не менші, ніж в найкривавішій битві. Хиталася під ногами твердь, але це помічали не всі. То більше, по тій стрічі Вельямінов зрозумів, що програє у словесній змазі, та й інші факції вимагали обачності, обережності. Ніштадтський мир, день ангела Катерини, Петрової жінки, мусили святкувати разом. Хто святкував, а хто вдавав, що святкує. Старшина знала, що в Пітері буде відомо, як справляли день ангела цариці, отож гримали гармати й хитрий Троцина орацію тримав, у якій, порівнював царицю з орлицею, а її чоловіка з орлом, котрі сидять на високому піднебесному сідалі й оглядають свої володіння.

Так дожили до Різдва Христового. У перший день світлого Різдва зібралася старшина в Генеральній канцелярії і пішли всі до церкви. День був морозяний, сіялася легенька пороша, посипала червоні та зелені верхи шапок, кожухи, сукнами криті. Панував настрій урочистий, святковий, дзвони дзвонили по всіх церквах. Мені здалося, що вони дзвонять не в одне, перемовляються потаємно між собою — Миколаївська тут, у місті, і Богородиці Різдва на Веригіні, в цій старшина слухає службу, там — Вельямінов з штаб-офіцерами. А Бог один і Різдво одне на всіх! По тому старшина ненадовго зайшла до Савича й віддала там пошанівок вину угорському та кримському, і старший канцелярист Матвій Себастіанович мав переру латиною, яку всі слухали з увагою та достойністю.

Далі старшина нанесла візит Полуботку, і в шумній тісняві Троцина говорив орацію, аплікуючи гетьманове правління до новонародженого од коліна Навинового Христа Господнього, по тому всі пішли до гетьманші, яка частувала старшин улюбленим напоєм покійного — вином французьким, настояним на грушах-дулях. Туди прийшов і Вельямінов з прокурорами, й знову Себастіанович мав переру латиною, й московити не зрозуміли жодного слова, бо латини не знали. Москва і Пітер були напаковані іноземцями, і вся та випадкова мішанина мов тільки поглиблювала одвічну московитську заскорузлість та неграмотність.

Українці, приїхавши в Москву підписувати укладену в Переяславі угоду, не знайшли там освічених людей, на всю Московію була одна друкарня, та й та майже перестала друкувати, і всі священні книги переписували від руки напівграмотні дячки, й допереписувалися, що з тих книг не розуміли нічого не тільки миряни, а й самі священики. Й тоді було закликано з Київської Академії тридцять академістів з Єпифанієм Словинецьким на чолі, й вони переклали з грецьких оригіналів Євангеліє і псалтир, і канонік, і всі інші священні книги, фундували друкарню та видали ті книги, а також багато інших — математику та астрономію, і космогонію, і Фукідідову історію, і житіє Олександра Македонського, й багато-багато інших. І приїхав туди ще один київський академіст — Симеон Полоцький та заснував школу, й спорудив комедійні хоромини, у яких лицедіяв свої ж драми з життя священного, й почав учити московитів римованого віршування, бо вони такого не знали й не вміли. Цар Олексій та патріарх Никон благоволіли до киян, одначе знайшлося чимало темних людей, які почали гукати, що українці навчають їх латинської схизми, богопротивної Арістотелевої науки, закликали молитися по-старому, хреститися двома перстами (пам'ятали Бога-Вітця та Бога-Сина,

а Бога-Духа забули), й стався там розкол церковний, і зазнали кияни чимало кривд, одначе, й після повергнення їхнього найбільшого заступника Никона, цар Олексій не велів проганяти українських академістів, а запросив з Києва ще кільканадцятеро. І так — донині. Стефан Яворський береже патріарший престол, Феофан Прокопович навчає княжат та укладає план Пітербурської академії, цар вельми полюбляє погомоніти з київськими вченими академістами і... хоче затоптати землю, в якій вони виросли й звідки наука розпросторюється по всій землі слов'янській. Московитам ще потрібно довго пнутись, аби науку творити від себе. Одначе це — до слова.

Того першого дня Різдва 1723 року Полуботок з Вельяміновим візитами не обмінялися. Проте третього дня гетьман прийняв запрошення президента колегії і був у нього на іменинах. Там і сподибав звістку, що цар вернувся з Астрахані в Москву. Кажуть, що люди найдужче веселяться у великому щасті та перед великим лихом. То, мабуть, правда. Ще ніколи не справляли глухівчани так бучно Різдва, ще ніколи не бачили глухівські вулички запряжених у глабці коней в таких дорогих рондах, стрічках — хоч куди тут їздити — найдальші гостини — за верству. І весілля бучні та голосні, і Водохреще на шостий день на льоду, куди вийшло самих попів у золотих ризах душ сто, і хрест з льоду сажнів три заввишки, й престол, і сотня глухівська з двохсот козаків пройшла тріумфальною ходою по льоду, а що вже люду — не протовпитись.

Не було там тільки Полуботка. Він сидів удома, й до нього заходили то Борзаківський, то Жураковський, то Войцехович — його зять, сотник седнівський, — то Іван Добронизький — сотник переяславський — сестринець. Все — люди вірні, такі, що вміють пильнувати таємниці. Гетьман радився з ними, кого послати до Москви. Намітили двадцять чотири особи: Василя Кочубея (сина Кочубея, страченого Мазепою), Андрія Миклашевського, Петра Кулябку, Степана Гамалію, інших двадцятеро, й написали їм листи з проханням негайно прибути до гетьманської столиці. Й приготували листа цареві, його складали довго, переписували кілька разів: просили елекції — виборів гетьмана, голосами вільними, за давнім правом. Полуботок здогадувався, що цар відтягує вибори з певною метою, має якийсь потаємний замисел, відав і те, що його цар до булави не допустить, й мав те за марницю, волів, аби обрали будь-кого, але таки обрали. Про елекцію просили і в листі до Меншикова, одначе Борзаківський, котрий мав його вручити світлійшому, спочатку повинен був розвідати, яким духом дихає князь. Поспішали — царя легше досягти в Москві, й там більше людей, зичливих українській справі, в Пітері Петро мається-

ся особливо запекло, незгідливо й уперто. Може, то так діють на нього невські тумани, може, почувається там занадто впевнено, може, щось інше розпалює і дратує його.

Поки укладали посольство до Москви, поки умовляли старшин на ту факцію, з Москви надійшов указ про настановлення ще трьох московських комендантів в українських містах: Богданова в Чернігові, Яковлєва в Переяславі і Пашкова в Стародубі. Вражений тим указом, Полуботок написав цареві, що це небачене попрання наших вольностей, законів і пунктів Хмельницького, адже за пунктами комендант мав бути тільки в Києві, вже потім, по Полтавській битві, цар домігся, щоб такий комендант сидів у Полтаві, тепер понаставляли комендантів скрізь, і всім їм ставилося в обов'язок не тільки займатися гарнізонними справами, а й втручатися в справи полкові.

Гаразд пам'ятаю гетьмана в ті дні. Він часто від'їздив — у полки та сотні, — стемнів лицем, чоло перерізали глибокі зморшки. Я тоді ще не все розумів, молодість має той триб, що шукає собі кого наслідувати. Таким прикладом ставав мені наказний гетьман. Він бачив далі всіх нас, розумів усе глибше за нас. Пам'ятаю вечір у канцелярії, вже майже всі розійшлися, нас лишилося чоловік сім. І тоді зайшов гетьман. Втомлений, мовчазний. Сів на стілець, простягнув до грубки, до вогню великі руки, звиклі й до чепіг, і до шаблі, дивився у вогонь нездвижним поглядом. Щось важко думав. На дворі лютувала завія, торигала віконницями, била у вікна сухим снігом, завивала, гуділа. Гарно в таку погоду біля вогню й страшно в полі чи в лісі. Хтось із нас запитав, чи немає вістей із Москви, й зненацька в гетьмана мовби щось зсунулося з душі, й він сказав:

— Яких вістей чекаєте? Добрих? А хто їх подасть? Не потрібні ми нікому ні нині, ні прісно, ні вовіки віків. Мабуть, з немилості Бог оселив нас на такому велелюдному перехресті. А на перехресті — он які вітри гудуть. Чуєте, — схитнув головою в бік вікна. — То одна буря котить нас, то інша. Ми порізнені й не можемо взятися за руки. Нас купляють, нас продають... Ми брязкотимо шаблями, кидаємося в кривавий вир і... потикаємо один одного. Наші прапори порвані в ганчір'я, над нами чужі руки зводять чужі прапори. Ми завжди перед кимось винуваті. Чужинці їдять наш хліб і дорікають нам, що він не такий смачний, як їм би хотілося. Ми безсилі й убогі, кожен з нас стає багатим і сильним тільки тоді, коли служить дужому можновладному чужинцю. Ми боїмося подати один одному руку, боїмося щиро поговорити один з одним. — Він зітхнув. — Може, й правильно робимо. Учіться, хлопці, цієї науки. Вона проста, нагріє та

нагодує. Бо інакше можете вскочити в халепу. Скрізь є вуха, скрізь є пильне око... Не звіряйте один одному помислів. Не любіть один одного й нікого в світі не любіть. Ні батька, ні неньки. Бо можуть і їх взяти в заставу, примусити відректися від вас. Легко відрікатися не люблячи. Не любіть край свій. Він гарний гаями і полями своїми, але зганьблений, він тричі политий кров'ю батьків ваших, і ви їсте кров їхню, яка проросла в жито. Любіть тільки самих себе...

Полуботків голос затремтів. Я ще ніколи не бачив його таким. У мене на душі бриніли сльози. Не знаю, що спонукало гетьмана отако відкрити душу — якась велика невдача, чиясь незгода, чиясь зрада, бо пощо говорив нам таке! А може, що молоді, хотів, аби запам'ятали ті слова, передали внукам, та й вірив нам, а ми були готові офірувати йому всім, навіть життям.

Я кажу ми, маючи на увазі Борзаківського, Биковського, Рубця, Добронизького, Войцеховича. Себе я туди не долучаю. Я на той час мало знав валечних справ і знав багато ницих — обманів, кривд, я мало знав правдивих, гідних шани людей, і більше — дрібних, багатих статком і малих душею. Я спізнав пронизливих вітрів на перехрестях і дуже мало затишку. Донедавна гадав, що оце писарське місце — зручне, затишне, більшого я не хотів. І не думав про власне прийдешнє, й не до кінця переймався тим, що казав Полуботок. Вбуравлений в свої лиха, я й на світ дивився крізь ту малу, проверчену лихим свердлом дірку, і якщо з'являлися мрії, то вельми непевні. То марилися мені мандри в далекі землі, то затишне місце на безлюдді над річкою... Списані на шкурі кривди боліли, але то, здебільшого, були тільки мої кривди, я їх гоїв отрутою власного серця. Пам'ятаю, я тоді сказав:

— Виходить, ваша вельможність, ми і наші душі — в руках важких і темних сил? Ми залежимо тільки від них та від припадку долі?

Полуботок підвів голову:

— Я того не сказав. Багато залежить від нас. І ми повинні боротися... з припадками долі. Ми пливемо по річці бурхливій і каламутній... Але весла в наших руках. Їх не можна випускати до самого кінця.

Гетьман підвівся, застібнув гаплики на киреї. Був спокійний, зосереджений, можливо, трохи шкодував на свій порив. А може, й не шкодував, може, навмисне сказав нам те, про що думав день і ніч. Він прочинив двері й ступив у білу каламуть завірюхи.

На Різдвяні святки в Глухів приїжджав Толстой з Уляною. Але я її не бачив. Загубилася вона десь у тій завії, заметілі, та

не загубилася Уляся в моєму серці. І в думках моїх. Думав про неї знову багато.

Я взагалі надто багато розмірковую і скорше керуюся в житті думками, а не сердечними спонуками, хоч сердечні спонуки — то спонуки Божі, а розум може ходити й диявольськими стежками. І вчинків усіляких злих запобігаю розумом, частіше покладаюся на нього. Мені соромно за це, соромно, що не знаю, яка то є душа, осяяна Божим промінням, котра сама по собі летить на добро і так само сама по собі відчуває кривду. Перш ніж щось вчинити, я кажу собі, що то буде по совісті чи не по совісті, вибираю стежку правдиву, але вибираю розумом. А є в світі люди, і я бачив таких, які, неначе святі, живуть єдино праведним Божим законом, вони спрямовані на добро, як соняшник на сонце. А я он спрямований і на щось інше, мене дедалі дужче закручує у свій вир життя мирське, клопітке, та ще й таке, яке понад мої сили, яким верховодять сили інші, але земні, а не небесні. І думаю іноді грішно: може, добре, що в мене немає нікого — ні за кого не в одвіті. Іноді відчуваю, що має мені випасти в житті щось таке, що не убезпечило б від лиха тих, хто був би зі мною. Душа моя щось знає, щось бачить сліпо.

Увечері, в куточку, прихилившись до мене головою, Ілько шепоче:

— Знову стає на завірюху. Треба її пересидіти десь... Кажу тобі, бо люблю, як брата. Оглянься... Поміркуй. На те саме заходить... Виговський, Брюховецький, Многогрішний, Самойлович, Мазепа... Де вони всі? Декого навіть нізащо, як Самойловича і Многогрішного... І скількох потягли з собою... Низками, гирями... — І ще тихіше: — Нині шукають охочих везти в Москву папери... Небезпечні вельми... Можна з ними там, у Москві, й голову залишити...

Я ковтаю давку слину страху, зіщулююся під ліжником.

— Так от... Гетьмани попередні... Чого вони досягли? Нічого. Бо й не можна. Бо — сила. Страшна сила. Сам бачиш... Одних полків скільки стоїть... Я також люблю нашу вітцівщину. Ой, як люблю. І бачу — ти йдеш на кличі... Я й сам... Але ж — сила. Тільки тобі зізнаюся... Про що вам гетьман казав?..

Я вдав, що сплю.

У ті дні Полуботок шукав людей, котрі повезуть у Москву листа. Не просто було їх знайти. Стояла важка зима, дорога до Москви далека, не кожен зважиться на таку путь. Й не кожен зважиться заявитися з таким листом перед грізні очі царя. Відомо бо: найперше рубають голови вісникам, найперше їх кидають за грати. Бо вони найбільше знають, можуть розказати. Я багато думав у ті дні... Моє життя в моїй уяві то набувало

поважної значимості, то маліло безкінечно. Кожному дороге власне життя. Воно одне, твоє... Й муки страшать. Світ складний, але небезпеку всі бачать і вгадують найперше, бо вона проста й видима. «Ну чого варте таке твоє життя, кому воно потрібне, — нашіптує голос. — Злети орлом... Подивися хоч раз з високості». А інший голос свідчить, що крил тих у тебе немає, що є страх і бажання жити далі — пташкою, комашкою, їсти гречані коржі, гріти біля вогню руки, гомоніти в доброму товаристві, мріяти на ніч...

Отакі, здебільшого, ми всі. Хить туди, хить сюди. Заясніє, і вже ми підводимо голови, випинаємо груди. Присмеркне, й поприсідали, змаліли. І все-таки сяє щось попереду. Й кличе, і веде. Й ти розумієш, що воно велике-велике, що за нього поклали життя тисячі валечних козаків, поклали не здригнувшись. Стати б таким! Страшно. А може, й вони вагалися? А може, й вони душили страх у собі?

З двадцяти чотирьох намічених Полуботком старшин, котрі мали підписати листа і повезти до Москви, підписало тільки шестеро. Посилалися на завірюху, непроїжджі дороги, декотрі відмовчувалися. Повезли листа Андрій Борзаківський — Пилипів брат, також військовий канцелярист, Іван Добронизький, Петро Войцехович, Василь Кочубей, Григорій Грабянка, Іван Холодович та вже навздогін погнав Оникієнко, з якимось потаємним велінням. Я узнав об тім того самого дня, коли пересягнув пруг у власній душі і також запропонував свої послуги. Мій рішинець виявився запізнілим.

Українські посланці затрималися в Москві. Вони подали через Сенат лист царю, а також листи Меншикову та Феофану Прокоповичу. Меншиков на той час сам виплутувався з почепської справи. Дяка Лосева, який проводив межування на користь князя, закували в колодки, цар, як уже мовилося, погримав і на Меншикова та й простив його за великі заслуги перед Московією, Феофан Прокопович, мудрець і книжник, мудрував, але в інший бік. То вельми сумно, що немало земляків наших, серед них і стовпи науки церковної та світської, дбають не на користь вітчизни, а на власну, й та їхня власна персона є їм такою дорогою, як майже персона самого Бога. Про це, про вчителя мого колишнього Феофана Прокоповича, який проміняв милу нашу вітчизну на жирні московські ковбаси, оповім пізніше. Ті люди вивищуються на брехні й готові запродати самого Бога, аби ступити на один щабель вище. Я знав людей, котрі вчиняли великі святотатства для того, щоб допомогти іншим людям, і певний, що Бог на тому світі простив їм їхні гріхи. Літом судили судом церковним одного бродячого ченця, котрий таємно урізав шматочок риз святого в

Київських печерах і зціляв ними хворих. Його святотатний вчинок одкрився, він не одпирався й не просив помилувати, але святий суд помилував, бо ж не для себе робив те, зціляв, а грошей не брав, і суд наказав йому одмолювати свій гріх у схимі сорок днів та ночей. А яким чином здобуду царство небесне я? Тихим життям, покорою... Покорою кому? Цареві чи Полуботкові? Адже нині знаю: це — не одне і те ж. Різняться вони один від одного, яко тьма од світла.

* * *

Я вперше побачив, що вечори сині. Сині дерева, синя долина, синій сніг. Найдивніше — синій сніг. Вечори приходять з чорних глухівських лісів, але не чорні, а сині. Тіні від дерев лякливі, тремтливі, падають під ноги й тремтять. І чомусь стає на душі тоскно. Парубоцька пісня побрела на Веригін, а я самотній, з своїми думками й синім снігом. Чому я такий? Чому не такий, як інші парубки? Не горланю пісень, не лізу нахраписто до дівчат? Я всього соромлюся. Й себе самого також. Мені й гарно, в цій вечоровій синяві, й сумно, й чомусь трохи моторошно. Прудкі тіні сягнули через пліт, одна затрималася й завила. Тічка! Зашуміло над головою — з сосни посипався сніг. Тільки тут, на Глухівщині, сосни ростуть на подвір'ях. І соснові та ялинові ліси стоять стіною. Глухі, погрозливі, моторошні. Мені тоскно, і згадую мандри, згадую степ, марево над ним...

Сьогодні до канцелярії під'їхав у мальованих глабцях Яків Маркович. Їхав удвох із Оленкою, без кучера, — правив сам. Забіг до канцелярії, аби списали копію з якогось паперу, а я підійшов до саней. Я знаю, що Оленка часто бачиться з Уляною, гостюють одна в одної... І хочеться мені запитати... Не одважуюся.

Пара сірих у яблуках коней ледве стояли на місці, забирали на себе віжки, й Оленка щосили напинала їх. Була в сірій вовняній хустці, критому зеленим сукном кожушку, розчервоніла, весела й трохи відчайна.

— Сідай, Іване, сюди, бери віжки, втікаймо в поле. Або на край світу. Чи в тебе вже є з ким утікати?

Коні рвуть у неї з рук віжки...

Взяв за гнуздечки коні.

— Не хочеш? Тоді я пущу їх, і вони розтопчуть тебе. — Регочеться.

Я стою, мені кортить запитати про Уляну, треба б мовби поміж іншим. Спаленію, розхвилююся, виставлю себе перед Оленкою дурнем. Вона ж, напевно, все знає... Не знає тільки, що хворію Уляною й досі.

До козирків підходить джинджуристий майор у плащі з чорним хутряним коміром, вітається з Оленкою. Один з тих майорів, які допомагають бригадирові. Либонь, знайомий з нею. І вже зовсім це не той майор, що засідає в колегії. Дзигорить, жартує, округлює очі — розповідає щось страшне й веселе, бо Оленка спочатку теж округлює очі, а далі обоє регочуть. Коні крешуть копитами наледь, напирають на мене, обфоркують мене білою парою. Мене починає розбирати злість: служка я їм з Яковом?.. Але повіддя тримаю. А майор уже й ногу поставив на крило глабців і погладжує медвежу повсть, яка лежить на колінах у Оленки. З канцелярії виходить Яків. Кругле котяче обличчя вдоволене. Потрібну копію взяв. Либонь, ще на якийсь ставок чи млинок. Множить багатство Полуботків зять, множить. Уміє!

Він стоїть біля дверей і не спускається по сходах. Він бачить Оленку й майора і не поспішає до них. Бачить, як заграє до його дружини майор, і не ображається. Мав би підбігти, потурити того від саней, — адже майор залицяється відверто та нахабно, — принаймні сісти в сани й поїхати. А він стоїть. Переминається з ноги на ногу. Мене поймає дедалі більше образа. За нього ж таки, Якова. Який я не тихий, а не стерпів би. А Яків терпить. Чому? Неприємна думка роїться в моїй голові: або він боїться майора, або той потрібний йому. А може... Що?

Бачить щось наперед?

Такої спритності не чекав від власної мислі. Відпускаю гнуздечки, ступаю вбік, тихо цокаю язиком. Коні рвуть з копита, майор відлітає. Оленка підхоплює віжки, але зупинити коні вже не може. Сани зникають у завулку, Яків біжить навздогін.

Увечері я розповів про все Ількові.

— Так Маркович нічого майорові й не сказав? — допитувався той. — А що він взагалі про всіх цих майорів каже?

Чи то я подумав, чи щось подумало за мене: сказати, буцім Яків про цих майорів і тих, хто над нами, шемряє погане. Подумав і засоромився: адже Ілько може передати ще комусь, а той ще... Гидко. До того ж і неправда. Просто мені образливо за нього.

— Полетіла пташка, — мовив Ілько. — Гарна в тебе двоюрідна! А ми... Ходімо сьогодні в гості до двох перепілочок. Годі тобі киснути. Козак ти чи не козак?

— Та козак... осьде матня... — Грубо бравую навмисне.

Вечір вже не синій, а чорний. Великі чорні тучі козацькими шапками стоять на овиді й сунуть на нас. Знову буде сніговиця.

Жіночки виявилися замашними, жвавими, веселими, ще й схожими одна на одну. Може, вони були сестрами? Я так і не

зміг довідатися, як і того, хто вони: вдови, старі дівки, адже кожній десь під тридцять. Жили в старій хаті, біля якої не було ні обори, ні хліва, ні бодай комірчини. Нас чекали; мабуть, Ілько попередив про наш прихід, бо на лаві на чистому рушникові лежали поліплені вареники. Одна з молодиць затопила в лежанці огудинням, поставила до вогню макітерку.

— То — моя, — прошепотів мені на вухо Ілько. — Мокриною її звати. А твоя — Ївга.

Мені стало соромно, Ілько ділив жінок, як овечок на торзі. Зварилися вареники. Ілько дістав з кишені карафку з пінною. Молодиці спочатку комизилися, а тоді випили по чарці, й балачка побігла, як вогонь по сухому хмизу. Ілько розповів, як у їхньому селі силою вінчали дяка, й той утік, удавши в церкві, що нестерпно хоче до вітру, не може втриматися, а одна з молодиць повідала, як її подруга загубила в лузі коралове намисто і як незнайомий козак допомагав їй шукати, згадували інші веселі пригоди, а тим часом надворі загуділо, завихрило — знову знялася хуртовина, хуга.

— Ну, тепер ми додому дороги не знайдемо, — сказав Ілько, — доведеться ночувати.

— Я тебе проведу, — зареготіла Мокрина.

— А як заблудимося обоє?

— Разом — не страшно.

Я паленів, але... вирішив залишитися. А тут і Ілько шепоче на вухо:

— Прикинься п'яним, щоб, значся, не вигнали. Я не можу... Вже один раз прикидався...

Я не знав, як то прикидатися п'яним, й дурникувато посміхався і вимахував руками.

Випили ще по одній.

— Люблю хугу, — сказала Мокрина. — Реве, віє, тут тепло, затишно, а я думаю про поле — як же там нині страшно...

— Страшно... Так страшно, — раптом мовила Ївга. — Я пам'ятаю... Сиділа біля вікна до ранку... Петра чекала. Серце так боліло... А потім ніби здерев'яніло. Замело його. Через тиждень знайшли по голоблі, до полудрабка прив'язаній. А ми ж тільки дві неділі як повінчалися...

І Ївга заплакала.

Я перестав удавати п'яного й почав прощатися. Ілько шкандибав за мною в білій завії й лаявся.

* * *

Хуртовини котилися над містом одна за одною. А в місті дві важкі хмари повисли одна супроти одної. Перша на радному майдані, друга на Веригіні. Генеральна канцелярія та Мало-

російська колегія. Яка яку скурає. За колегією — інша сила, ще більша, цар із військом, за канцелярією — окремі старшини, одні — міцно, інші хитю-хитю туди-сюди. Колегія й далі посилає канцелярії накази як підвладній. Канцелярія не бере їх до уваги. А колегія натискає, погрожує, залякує. Точиться війна універсалів з указами та промеморіями. Полуботок відає: поступиться — все загине. Тим часом попідводила голови усіляка нечисть: доносять, нашіптують, пишуть, хочуть погріти руки, щось ухопити собі чужою ціною. За доноси платять грішми, маєтками, уря́дами.

Колегія закликає писати, доповідати, доносити, скаржитись. Канцелярія нічого такого робити не може, та й немає того у її звичаях. Вона береться тільки через Сенат. Мчать у Москву та Санктпітербурх, міняючи на станціях коні, гінці. Повезли ще одне клопотання, де повідано про злидні народу, запустіння в полках, про розор, який іде від постою російського війська. У відповідь з північної столиці указ про відпровадження двох нових партій козаків — на Ладогу та Терек. Полетів по засніженій дорозі гонець, повіз листа, у якому сказано, що в ці походи нікого посилати, перераховано, у якому полку скільки лишилося козаків. Москва та Пітер у те не вірять. Ще один гонець мете снігами — гетьман просить хоча б відкласти ті походи до весни — аби по теплу, по травах іти, інакше погинуть козаки. Москва зловороже мовчить.

Роз'їхалися по полках з колегії кур'єри з указами збирати податки «з усіх безобхідно державських і старшинських пожитків на користь колегії, нікого не минаючи, нікого не милуючи». Піший гонець поніс в колегію універсал з канцелярії: за яким правом, по якому закону такий указ? Він неправий, і козаки його виконувати не будуть.

Закутаний у ведмежі кожухи, погнав у Пітер Вельямінов. Погнав скаржитися цареві на недобрих, непокірних українців. У Москві Андрій Борзаківський, Петро Войцехович, покликані по почепській справі, намагаються довідатися, які розмови точаться в Сенаті про Україну, яка павутина плететься. І помирає раптово Андрій Борзаківський, племінник гетьмана, а відтак, двадцятого лютого, зять Петро Войцехович. Він устиг написати листа прощального й закінчив життя з великою рефлекцією, споглядаючи Богоматір і розмірковуючи про радість вічну та царство небесне. Його тіло привезли й поховали в Седневі. Обидві смерті загадкові, таємничі, застрашливі. Говорять про них тільки пошепки. Отримавши звістку про смерть Войцеховича, гетьман два дні не виходив з хати.

І стояв по Україні плач — виряджали козаків у Ладозький похід. Козаки збиралися в дорогу, а до північної столиці мчав

на змилених конях ще один гонець, якого там назвали «втретє впертим», з листом переконливим, що, опріч лиха, погибелі козакам, розору, з того походу не буде нічого. Похід таки відмінили, козаки верталися вже з дороги. Але то було єдине й останнє тепло, яким повіяло з північної столиці.

Та й те з смородом. Указ про відміну походу послано в колегію, а вже звідти, копією, гетьману. Аби ще раз принизити, аби вказати, що гетьманському правлінню настав кінець, що колегія — понад гетьманом. Полуботок одписав цареві: пишіть мені, а не в колегію, я грамотний, вмію читати. Все те — перетрактації, навалу царя й спротив гетьмана — не сховати від людей. Надто від старшини. І хиляться сиві, чорняві, русяві голови — думають. Все вельми складно й надто просто. Так просто... аж холоне під серцем. У казці перед лицарем завше стелються три шляхи — а тут лише два. На той ступити не хочеться, не дозволяє совість, на другий — страшно. Й шукають похилені голови третього шляху, шукають. Третьої дороги шукають всі одвіку. Ще од часів грека Перікла або й раніше. Аби якось перехитрувати всіх, аби й совість не продати і статку не позбутися. Вдають з себе хворих, посилаються на хвороби близьких, намагаються пересидіти круту годину в якомусь сховкові. Декому вдається. Але людське око зірке, воно бачить все.

Одначе є й такі добродії, для котрих все визначено од самого початку. Це ті, котрі народилися без совісті або загубили її. Користують першою ліпшою можливістю, щоб пожакувати. Або й потоптати всіх. Новгород-Сіверський сотник Федір Лисовський, призначений царськими указами спочатку на гадяцького протопопа, а далі на сотника, не сповняв гетьманських велінь. Я перечитав усі скарги, написані на Лисовського, всі справи, сам побував у Новгороді-Сіверському при судді Остапенку, якого Полуботок послав розібрати складений на сотника позов, й дивувався й торопів з усього, що побачив. Лисовський усім казав, що він тут не просто сотник, а «ради всех управлений и наблюдения и преследования измены». Його боялися, як скаженого пса, а він чинив, що хотів, бо знав — його можна абшидувати тільки за царевим указом. Мав природу непогамовну, й висіло на ньому гріхів більше, ніж горшків на тину в доброї господині. Й чого там тільки не було, яким тільки промислом не займався Лисовський за свій вік. Крав коні, гроші, навіть ікони — якось покрав і заховав у гній, — робив з котельником фальшиві копійки, промишляв баришництвом, братерством, перепродував крадене. Служив у чернігівського полкового осавула Красовського челядником і вкрав у нього скриньку з грішми, й був присуджений за те до

повішення, випірнув у Москві, й співав у церковному хорі, якимось чином прислужився цареві, й осідлав у Гадячі протопопського фотеля. Посипалися від гадячан скарги, Скоропадський і Чарниш наказали укласти вивід, але київський губернатор послав свого дошуканця — полковника Вестова, й той чинив слідство на користь Лисовського, скарг від людей не приймав, кажучи: «немає указу приймати скарги на протопопа», й склав у Пітер визвіток такий, що опинився Лисовський на Новгород-Сіверському сотенному уряді. І тут дав собі повну волю. У Сенат написав, що буде царю вірно служити, «бунтівників усмирятиму, жеби народ в граді не підбурювали». Почав вельми швидко багатіти, взяв двоє сіл на корогву, посів у місті двір торговий, обіклав митом перевози через Десну й риболовні єзі на ній, ярмаркові комори, сільські отамани збирали йому на ралець. Одначе непогамованій природі Лисовського того було мало. Хтось не так вклонився, хтось із бунчукових на весіллі сів на стілець, на який збирався сісти сотник, і вже Лисовський хапається за пістоля, і вже сотницькі гайдуки тягнуть невдаху за чуба. Новгород-Сіверський поставлений біля кордону московського, втікачі звідти валом валять із-за убогості тамтешньої, він їх приймає й примушує робити на себе. Ті ж, втеклі, а також посполиті новгород-сіверські, майстрували башту велику оборонну, а потім виявилося, що то не башта, а комора пана сотника з лазнею та погребом, а башту вимурували поруч, і не оборонну, а до в'язання тюремного.

Ми їхали по кількох скаргах: господаря заїжджого двору, в якому помер подорожній, а Лисовський почав вимагати від господаря двісті золотих, погрожуючи покласти на нього ту смерть способом насильницьким — удушенням. З переляку, з очману господар дав сто золотих і «облік» ще на сто — більше не мав, — по кількох днях Лисовський почав вимагати по «обліку», погрожував поличкувати стома березинами, якщо той зволікатиме. Корчмар трохи оговтався, та й не було в нього таких грошей, і його син припровадив скаргу до гетьманської канцелярії. Друга скарга була від козака Околота про те, що Лисовський забрав його дерево, яке лежало на березі Десни. Але найповажнішим у канцелярії вважали третій позов — Палажки Улезківни, яка «з кривавими слізьми била чолом пану гетьману», бо «сотник Лисовський одружився на дівці Оксані, але раніше мав шлюб зі мною, Палажкою Улезківною, та втік з хутора, забравши сорок карбованців грошей, коні, корови і все майно», вона, Палажка Улезківна, не знала, куди подівся її чоловік, і аж тепер, через п'ятнадцять років, заманячив він на сотницькому панстві в Новгороді-Сіверському.

Гарне місто Новгород-Сіверський. Напрочуд гарне. Я дивився на нього з найвищого чопика, стоячи біля монастирської стіни, й не міг відвести очей. Білим шовковим поясом Десни обвинута гора, а по ній хатки, будинки, церкви дерев'яні й кам'яні, поміж ними дерева в інеї, все мовби вирізане майстром з одного великого шматка дерева. Над димарями в'ються димки — жінки варять вечерю. Тихо бемкає малий монастирський дзвін. І здається, немає на землі затишнішого куточка, а всім людям тут живеться щасно. Одначе привезені нами в шкіряній торбі папери свідчили, що це не так.

З Лисовським ми не мали способу зустрітися чотири дні. Він мовби був у місті, і його не було, його бачили то тут, то там, і ніхто не міг сказати, де він нині. Лисовський знав про наш приїзд і уникав нас.

Мені вельми кортіло бачити таку вперту людину. Я ненавидів Лисовського, неначе свого власного кривдника. Либонь, ми б ще довго ганялися за ним, якби не його розперезаність та непогамованість...

Опівночі Лисовський з кількома горілчаними братами пішки поверталися з гостини, ніч була темна, у них погас ліхтар, і вони почали грюкати в двері школи. Побудили школярів, дяка та кухарів, ті довго не могли очуматися зі сну. Лисовський та братчики підганяли їх штурханами, школярі — серед них було кілька чималих парубійків, шкільних виростків, — розсердилися, далі осатаніли, зчинилася бійка, гармидер. На той лемент позбігалися люди, прибігли й ми, бо ночували неподалік. Наші козаки запопали Лисовського й одвели в гренадерський караул та віддали офіцеру, аби тримав там різуна, бандюгу Лисовського.

Одначе офіцер відпустив Лисовського, і той доночовував удома. Тоді суддя пішов до полковника, німця, й розповів йому, що ми чинимо дізнання за велінням гетьмана, а також генерала Вельямінова, показав гетьманський універсал. Полковник послав солдатів, Лисовського знову припровадили в караул. Він був пом'ятий, пошарпаний, мало що тямив з похмілля, белькотів щось незрозуміле. Покликали цилурика, той оглянув сотника — в того була розбита голова, кілька синців та саден помітили й на тілі. Либонь, школярі тямилися не тільки на шкільній науці.

Лише через тиждень почали складати дізнання, опитали кілька десятків людей, списали багато паперу й, забравши сотенну корогву, поїхали додому. Лисовського лишили в караулі до остаточного розпорядження з Глухова.

Суддя захворів у дорозі простудною хворобою, і ми залишили його в Чернігові. Складати звіт гетьману довелося мені.

Був пізній час, і я не хотів турбувати гетьмана, лишень повідомив маршалка дому про свій приїзд та про хворобу судді, але невдовзі мене було покликано до гетьманської світлиці.

У чорному підсвічнику горіло три свічі, біля них сиділо двоє: гетьман і отець Єлисей. Гетьман у ті дні говів, отож проводив вечори в товаристві святих отців, намагався не гніватися й не перейматися клопітними справами. Я увійшов посередині розмови, й вони не обірвали її, розмовляли й далі, мовби й не бачили мене, не зважали на мене. Я лишився при одвірку.

— Ти хочеш перемогти зло добром? І вважаєш, що це можна? — запитав єгомосць.

Аби я не знав його, то вельми б подивувався, адже не випадало священикові казати таке. Господь же переміг! Мені аж крутнулися на язиці ті слова, ледве втримав їх. Але замість мене їх проказав Полуботок.

— А ще, ще хто? — долягав непогамовний отець Єлисей, і його довга вузенька борідка тіпнулася туди-сюди.

Він нахилився вперед, і його тінь із скарлюченими, худими руками, кібцюватим носом на худому обличчі видалася мені тінню птаха. Не подобу святого отця нагадувала вона, скорше диявола, і я присоромив себе та прочитав перші рядки вечірньої молитви. Але все одно пхалася до голови думка, що, либонь, не втримається єгомосць на цьому місці.

— Хто ще? Назови! — прискіпувався отець Єлисей. — Він же все робить не добром, а злом! Та ще й яким злом. Ступає по християнських трупах, заливає кров'ю свої і чужі землі.

Тепер вже «він» було інше, я зрозумів, про кого мовиться, й проковтнув боязкий клубок у горлі. Нині боявся не стільки за себе, скільки за тих, що розмовляли.

— Я чиню не добром і не злом, а правдою, — відказав Полуботок. — Законом. Законом наших предків і законом, який написали та підписали наші антецесори...

— Він топче ногами той закон... і всі закони. Його закон — сила. Військо. Держава.

— Правдиво. Сила, держава. В ім'я її... — беззаконня.

— Але ж і ти — в ім'я її. Іншої, своєї... Чи не так? Чи не програли ми все тим законництвом?

Я хотів сказати, що ми чисті перед Богом, не сказав. Отець Єлисей мовби читав мої думки.

— І ось ми всі — раби... Не тільки царя небесного, а й земного. «Івашко Брюховецький...» Івашко!.. Там всі Івашки, — й зареготав по-гемонськи, аж мені мороз побіг по плечах.

— Не всяка держава — беззаконня, — захищався Полуботок.

— Іншої я не знаю. Інших не було. Од часів Ірода і до часів нинішніх... — Жорстко стулив сухі губи.

— Творити її потрібно справедливу. В ім'я людей...

— Він теж — в ім'я людей. Своїх...

— Ні... не в ім'я людей. Ти сам сказав: там люди — ніщо, івашки. Раби. В ім'я... самої держави... ідола... Вона поглинає їх усіх... І поглине. Жорстокістю й безсердечністю. Це переходить у всіх... У кров... Як гірчак земляний у все, що на ній росте. Й чим далі, тим більше.

— Виходить, всі вони не винуваті?

— Не знаю. Це вельми складно... І винуваті й не винуваті. Самі не живуть, не вміють жити, й іншим не дають. І якщо не захистимося, станемо, як вони. Тобто не такими... В латках, у нужді. Та ще й принижені. Вони ж, найрабіші раби, возвеличуватимуться над нами, не тямлячи власного рабства. Се — страшно.

— То про який закон річ? — знову скрючилася на стіні кажаном тінь. — Такий закон визнавати не можна. Потяти його...

Полуботок раптом підвівся, полум'я свічок тіпнулося, одна з них погасла. Він важко ступив від столу на середину світлиці, круто повернувся:

— Не гніви мене, попе. Потяти — чим? Немає в нас такої сили. Була один раз — при Богданові, втратили. Розсмикали її далі... Згадай Виговського, згадай Дорошенка. Який муж був! Як любив її, Україну! А всі, всі проти нього — й турки, й татари, і ляхи, і москалі. Одіб'ється від одного, з інших сторін налягають. Дешевою кров'ю хочуть посісти наші землі. Неначе змовилися, неначе нечиста сила їх водить. Жодної години перепочинку. Тільки... щоб під себе... Собаки... — скреготнув зубами.

— Були шведи...

— Безумно сміливий, авантюрний королик... Дав під Лісною побити корпус, який ішов до нього. Коб з'єднався з ним, ударив на царя — пір'я б з нього посипалося. А він — через усю Польщу та Україну... Стратив сили. Жменька вояків лишилася. Мазепа ж... Перехитрував себе і всіх нас. Дав розтягти власне військо. Звитягу давно втратив... Мав би раніше звернутися до війська. Ми нічого не знали... Петро укази слав, а він у мовчанку грався. Військо тратилося, нічого не розуміло. Відтоді немає у нас справжнього війська. В кожному містечку — гарнізон московський... — Полуботок глибоко зітхнув і знову сів... — Не можна... Ніяк не можна... Море крові... Даремно... Не маю на те Божої волі. Маємо домагатися наших законних прав... Відкрито. Чесно. Не таячи за спиною ножа. —

Ще раз зітхнув. — Ми хилимося й хилимося, а вони далі нас гнуть і гнуть. Але... Мовчи, попе. Ти вже й так зламав тишу в моїй душі. І святість порушив. Не гоже мені так гніватися перед причастям, не буде мені добра... Що там у Сіверську, Іване? — звернувся до мене й покивом голови попрощався з отцем Єлисеєм.

Я розповів, і також покивом голови гетьман відпустив мене. Вийшов на подвір'я, й здалося мені, мовби за хатою щось гупнуло. Сторожкість, котра не полишала мене останнім часом, підштовхнула, й ледве я ступнув за ріг, як од вікна, неначе сніп з воза, обвалилася, а далі шелехнула в сніг і подерлася до приметеного снігом тину та перевалилася через нього довгополa постать. Майнули поли, майнула біла пляма обличчя. Я аж присів — мені перехопило подих. Постать видалася знайомою. Що робив тут цей чоловік? Для чого зазирав у вікно? Ясна річ, для чого. Неспасенним ремеслом бавиться... Ми вже всі знали, що за паном гетьманом пильно наглядають з колегії. Чорні тіні скрадаються поза тинами, скачуть верхівці, буцімто в своїх справах, у ті міста й села, куди їде він.

Але ця постать!.. Ні, не може бути, — розмірковував. Привиділося, приверзлося. То хтось інший... Цур — навести підозру на свого товариша. Гетьману скажу, що хтось був під вікном, але ману наводити не буду.

Я йшов до свого куреня й часто оглядався на одинокий вогник у вікні гетьманового будинку. Либонь, він горітиме до пізньої ночі. І раніше бачив той вогник. Бувало, погаснуть усі вогні й світиться лише два. Один — у вікні Полуботка, другий — у вікні Вельямінова. Ті вогні неначе змагалися, який якого пересвітить. Біля одного, скинувши перуку, ниже на папір доносні слова драпіжний генерал, вимірковує, як краще, підступніше провести отой указ царя, «про який не тільки старшині, а й своїм колегіантам об'явити не можу», як посварити старшину з своїм людом, як обібрати й уярмити той люд. Старається, сопе, скрапує чорнило з пера, скрапує з простудженого носа капка, лоскоче пір'їною підборіддя й заплющує в солодкому маренні про нові чини, нові маєтності очі.

І не гасне вогник у Полуботка. Гетьман сидить, підперши голову руками, думає, як захиститися від тієї напасті, як не дати, щоб понищили останні вольності та права народу, врятувати від кріпацького хомута український люд.

Нині Вельямінова немає — подався до північної столиці з наклепами, підказками цареві — видивився багато, намірковував підступів також. Але сьогоднішньої опівнічної пори блимає ще один вогник. У приземкуватій хаті козака Ясочки народилася дитина. Вільний чи раб? Те ще невідомо.

* * *

Віддзвеніли струмки, під вікном куреня, біля якого було моє місце, гострими шаблями рвонулися вгору півники, виткнулися тендітні, кволі, буряково-рожеві стебельця півоній. Півники та півонії посадив хтось з канцеляристів, але не зізнається в тому, і ми не знаємо, чиї вони, в чию честь квітують. Повінь велика була того року, вона застала нас з Ільком та Пилипом Милею в селі Гейманівка на Удаї. То було рідне Ількове село, й він запросив нас на Великдень у гостину. Повінь прийшла нагально, річка Удай, на якій стояло село, розлилася в одну ніч, відітнула нам шляхи від'їзду. Кущі, дерева, здавалося, бродили в воді, водяна гладінь зливалася на овиді з небом, лишивши незайманим лише горб, на якому злякано тулилися одна до одної хати.

Ми не могли виїхати, бо повінь знесла місток на греблі, а приїхали візком канцелярії, якого не хотіли кидати. Та й не вельми поспішали. Було хороше, хоч трохи й незвично серед цих водяних просторів; надто нам подобалося їздити човном у ліс, висаджуватися на високих сухих горбах, полювати зайців та кіз, а також ставити крильчаки та верші.

...Дерева поклали на воду хисткі тіні, наш човен перетинає їх, угорі вільгло шелестить олешина, й чорнильні сережки падають на тихе плесо. По плесу, по таємничій весняній воді розлилася душа, й бачиш, що вона також безмежна й ніжна. Весна усміхається, весна зітхає на повні груди.

Одного разу ми знайшли чужого крильчака, мабуть, господар забув, де його поставив. У крильчаку була дохла аршинна щука та кілька краснопірок, такої великої щуки я більше ніколи не бачив, мабуть, вона хотіла накинутися на краснопірок, які вже були в крильчакові, й влетіла туди сама. Я уявив, який страх вона викликала в тих малих рибок, як вони металися, а подітися було нікуди. А потім щука здохла від голоду. Й не поласувала рибками. Здихала, а їх не поковтала. Чому? Страх має більшу силу, ніж голод? Дивні загадки ставить перед нами життя. Борсаючись з крильчаком, у якому була щука, я вибовтнувся з човна. Гойданув його вельми, проте Миля та Ілько не повипадали, бо Миля встиг ухопитися за дерево. Я опинився попідруки в студеній воді, яка вогнем ошпарила мені тіло, Ілько та Пилип втягли мене в човен і притьма погнали до села. Гребли поперемінно, а потім Миля посадовив мене на весла і змусив гребти. Я добовтався до берега, випустив весла й подибцяв до хати, бо бігти не мав сили. В хаті Миля стягнув з мене увесь одяг, і я переодягнувся в сухе — смертну одіж Ількового діда, яка дідові не пригодилася, бо втопився в Удаї і тіла не знайшли. Матня волочилася по землі, а рукава кунтуша були

короткі. Миля примусив мене випити півкорця горілки, сипонувши туди півжмені пороху. Опекло всередині, я чув, як біжить по жилах вогонь, як розсипається в животі жар. Здавалося, порох спалахнув. Мій одяг викрутили й повісили на тин, чоботи засунули за заслінку.

Після обіду Миля ліг спати, Ілько пішов у гості, а я якийсь час сновигав по двору без діла, а тоді й собі вклався на лаві, підславши під голову Ільків кунтушик. Перед очима все ще гойдалися води, гойдалися дерева, синьо цвів ряст на піскуватому згірку, й те гойдання не заколисувало, а розколисувало. Перекинувся на другий бік, і здалося мені, що щось прошелестіло під щокою. Муляв рубчик. Лапнув рукою й намацав розпоріх, посунув руку — намацав щось цупке, гладеньке. Підвів голову й побачив у кунтушику кишеню, але не там, де вона мала бути, а в підкладці з лівого боку, майже в полі́. Це мене вельми здивувало. Не стямився, як у пальцях опинився згорнутий вчетверо аркушик голубого паперу. Нічого не розуміючи й без докорів сумління — адже і в мислі не клалося про якісь таємниці, — розгорнув, почав читати. Читав і нічого не міг втямити. «Гамалія, Терський похід...» «Полковник. 26. У місяць — 4. Обозний писар 14». «Глух. 7 гетьманів». А далі прочитав таке: «Писан лист до пана обозного полку Прилуцького з предложенієм, що поневаж по трикратнім писанії полковник тамошній для обачення не хотів приїхать, того ради послали туди в Прилуку Філіпа Борзаківського, аби там якось зробили общеє намєрєніє подати чолобитну всією старшиною полку Прилуцького, на котрій мають вони всі, вбачивши в тому пользу, руки підписати».

Що довше вчитувався в цидулу, то більші мене поймали сумніви. Щось підказувало, що це не звичайна цидула. Я не осягав усього, не розумів, для чого вона написана, але тямив, що тут — таємниця. І то не проста. Чомусь мені майнуло Ількове обличчя під гетьманськими вікнами. Майнуло й пропало.

Одначе тривога ходила в мені, як звір у лісі. Я розбудив Милю.

— Потрібно поговорити, — прошепотів на вухо. Велике, кругле, як діжа, Милине обличчя, м'яте зі сну, було сердите й спантеличене. Він лупав обпаленими повіками, плямкав губами.

— Тебе що, курка гедзнула чи зовсім скапустився!

— Ходімо, ходім, — потягнув за полу. Озираючись, неначе злодій, повів Милю в клуню, стали за дверима, лишивши чималу щілину, щоб видно було подвір'я. Простягнув Милі папір.

— Читай.

Він читав, знизував плечима.

— Що це таке? До чого?

— Не знаю. Знайшов у Ілька в кишені. Потайній.

— У потайній?

— Так.

— А що означають ці значки? «Полковник — 26...»

— Полковник отримує таку платню...

— Хто цього не знає...

— У нас знають всі. Писано для когось іншого. А може... — завагався. — А оце: «Гамалія, Терський похід...» Гамалія відмовився йти в похід... Сього ще майже ніхто не знає. Проситься в гетьмана, аби послав когось іншого.

— А хто такий Глух?

— Се просто чудасія, та й годі. Глух — дід столітній із села Кнути. Туди приїхав сотник Шишкевич, особисто царем призначений, і почав налягати, чого податки не зібрані. Глух отаманував у селі, тепер отаманує його син, Василь. Василя не було вдома. Глух сказав, що про такі податки ніколи не чував за свій довгий вік. Шишкевич почав гримати на діда, погрожував. А дід тоді йому: «Я перебув дев'ять сотників і знав сім гетьманів...» — «Мене, десятого, не перебудеш, — Шишкевич йому. — Київ скуштуєш. Доповім президенту колегії Малоросійської...» — «Ось йому дуля», — дід на те. Шишкевич поскаржився в гетьманську канцелярію. Там реготілися. Що з діда взяти. Сто літ йому.

Ми помовчали, а потім ще раз прочитали останній запис. Він турбував найдужче. Я пригадував... Писали в Прилуки і в інші полки. І ці листи тримали в таємниці. Ті, хто їх возив, повертали назад у руки Жураковському або Савичу, чи й самому Полуботку, й одразу ті листи палили в грубі. Отже, на папір списана таємниця Генеральної канцелярії. Для чого?

Відповіді не доводилося шукати. Мене аж затрусило з того здогаду.

— Чого ти? — здивував Пилип.

— Мабуть, од горілки, — збрехав. — Страшно мені.

— Нехай йому буде страшно, — похмуро мовив Миля. — Знав я колись потаємних вивідників... Як служив у тому війську... чужому. А цей у своїх вивідує та чужим продає... Мав би писати на власній шкурі...

Я мовчав, не знав, що діяти. За мене вирішив Миля.

— Не повинна така гадюка повзати поміж нас. Не можна допускати його в Глухів.

— Яким чином?

Миля вирішував усе швидко й просто.

— А так. Може наробити біди. Оце, що написав, передасть у колегію. Та мало чого він ще знає! І що може вкоїти.

Для таких людей кінець один... Поїдемо завтра знову на розливи... Й вернемося без нього. Випаде з човна... Ти ж сьогодні випав...

Я жахнувся.

— Цур тобі... Гріх такий на душу.

— Його гріх більший у стократ, — суворо й переконано мовив Миля.

Ми не дійшли згоди. Я нервувався, я тратився... Як зустріну Ілька, що скажу йому?.. Аби не бачити колишнього приятеля, одразу по тому, як вернулися до хати, розперезав куль околоту біля печі й ліг. Сказав, що мене морозить, що хочу спати. Натягнув на голову кирею, скулився під нею. Не спав усю ніч. Не знав, що робити. Моя душа розривалася на дрібні шматочки. Гнівався на Ілька, готовий був убити його й почував, що на таку помсту не здатен. Не знаходив викруту. Часом мені починало здаватися, що ми помилилися, я не вірив, що серед нас міг завестися отакий зброденъ. Ну через що став зброднем? З гніву на когось, з перестраху, за гроші? Він кпить з усіх, ненавидить всіх із-за своєї хвороби, з-за думок, що життя його коротке. Але хто в тому винуватий?.. Помщається за це світові? Були не такі горопахи, не такі нещасні, ще й віддавали всю решту життя вітчизні. Звичайно, його потрібно б скарати. Але я не зможу жити з таким гріхом.

Перед світанком заснув, і снилися мені велетенські човни, вони пливли, і я також плив, але в маленькому човнику й зовсім у інший бік.

Ілько встав рано, пішов порати худобу, я підхопився також, насилу понатягував збучавілі за ніч чоботи й подався за ним. Він саме закладав за драбини коням сіно. Я вхопив його за комірець сірої свити, мовив, відводячи очі вбік:

— Ільку, нам усім відома твоя проклята таємна служба... Мені й іншим. Ти розумієш, тобі туди вертатися зась. Я отримав наказ... Страшний наказ... Але вирішив сказати тобі: утікай світ за очі. І не спробуй об'явити про те в колегії. У нас там також є свої очі та вуха. Будеш знайдений на краю світу. Я зневажаю тебе...

Оце все надумав за ніч. Тільки виповів жужмом.

Ніколи більше я не бачив такого обличчя. Ількове обличчя поблідло, а далі попливло плямами, очі полетіли кудись углибінь, губи скривилися й затремтіли. Далі його обличчя збуряковіло, очі налилися кров'ю. Я думав, Ілько вб'є мене. У його руках були вила, вони погрозливо нахилилися. Хрумтіли сіном коні, десь поряд мекали вівці. І важко, з сухотним посвистом дихав Ілько. Мені було й бридко, і лють поймала мене. Адже Ілько не знітився, не заперечив, не просився й не

У його руках були вила, вони погрозливо нахилилися.

каявся. Він і справді був готовий штрикнути мене трійчатами, навіть посунув на мене. Але я не відступив. І враз мовби щось засвітилося у моїй душі. Мовби щось спало з неї, й стало мені легко та ясно. Щось таке відкрилося мені... Ілько — христопродавець. Він служить ворогам. А я шукав собі чогось... Опертя якогось... Щоб жити. Для чогось жити. Так от для чого: боронити вітчизну. Від Ілька, від Лисовського, від Милорадовича, від усіх, хто за ними. Я ж там — далеко-далеко. Всі разом вони заподіяли мені багато зла. Й хочуть заподіяти всім нам ще більше. Захотілося вбити Ілька. І я не жахнувся цієї думки. Як він міг продатися? Нишпорити, підглядати за всіма нами? Й ділити з нами хліб, а зі мною ще й одну подушку.

Я подивився на нього сповненим презирства поглядом і вийшов з хліва. Пройшов у кінець городу, став під вербою. Верба й лози вже викидали листочки. Повінь спадала, по всьому розливу видніли чорні острівці. По воді скакали сонячні зайчики — весна усміхалася з-під молодих вій. Я вагався, чи вчинив за Божими законами. Вперше сумнівався в тому, чи правдиво сповняю Божі заповіді, й подумав, що до сьогоднішнього дня не так, як треба, бачив Бога. Я бачив себе лише в покорі. Так, Бог — це любов. Любов до ближнього, до праці, до науки, до правди і до вітчизни. До вітчизни — насамперед. І боротися за неї — праве діло. Феофан Прокопович вчив нас любові до царя. Але цар не любить мою вітчизну. Отже... Я не можу любити його. Але чому любить його Феофан? Як він може любити його? Бо має з того користь. Отже, то любов з користі. Значить — не любов.

Ілько не прийшов до сніданку, не прийшов і до обіду. Його мати сказала, буцім поплив човном до далеких родичів, має їм у чомусь допомагати й повернеться аж через два тижні. Миля спочатку подивував на те — як це Ілько поїхав, не оповістивши нас, а потім здогадався про все й сказав мені:

— Якщо ти попадешся йому, він тебе не випустить. Дурний ти, Іване, за що й подобаєшся мені.

По кількох днях ми поверталися в Глухів. Їхали лісами, луками, жовтими від квітів. Весняні квіти — майже всі жовті. Тільки подекуди, поміж жовтого, синіли півники. Надзвичайно тендітні й ніжні, вони й росли не купами, як жовті, а поодинці, поміж трав. Світило сонце. Щиглі посвистували на ще холодному вітті. З лугових озерець парами зривалися качки. Десь ґелґотіли ґуси й трубили лебеді. В лісі цвів сон. Сніг розтанув і скрізь було видно купи лосиних, оленячих та козячих бурульок. З-під куща сухої нехворощі виповзла гадюка, засичала. Коні шарпнулися вбік. Кажуть, о цій порі гадюки люті й страх які отруйні.

Миля обіперся на луку сідла й раптом заспівав:

Тим трава зелена, що близько вода,
Тим дівка хороша, що ще й молода.

Я підхопив, і ми повели пісню вдвох:

По травиці ходжу, та й не находжуся,
Кого вірно люблю — та й не налюблюся.
Козаче, серденько, не ходи удень,
Не ходи удень, не сміши людей,
Ходи уночі при ясній свічі...

Було весняно, легко на серці. Одначе Глухів звіяв з душі весняні леготи. Все там було сповнене тривоги, настороги, якоїсь зачаєності. Чогось чекали, щось мало статися. Вже й сталося, тільки не знали достеменно, що саме. Привіяв вітер-москаль чутки, що в Санкпітербурху цар із Вельяміновим плетуть на Україну чорні сіті. Що гетьмана козаки більше обирати не будуть, що права й вольності у них одберуть і що весь люд український цар забирає в неволю.

Чутки ці незабаром справдилися, вийшов новий царський указ, та такий страшний, немилосердний, що його й надсилали частинами, боялися, аби козаки не взялися за шаблі, аби не почалася нова Хмельниччина.

За тим указом московським комісари мали збирати податок з старшини, козаків, посполитих, ченців, священиків — з усіх, не милуючи й не обходячи нікого. Ті комісари складали також надвірні списки, за якими запроваджувалася панщина. На найвищий уряд настановлялася Малоросійська колегія, і тільки через неї українці мали право надсилати до столиці листи, чолобитні, скарги, Генеральна канцелярія втрачала будь-яку владу, указ забороняв їй писати універсали. Стосовно обрання нового гетьмана, Петро написав: «Понєже нам відомо, що від часу гетьмана Богдана Хмельницького й аж до Скоропадського всі гетьмани були зрадниками і які біди терпіла від того наша держава, а найбільше сама Мала Росія, і ще свіжа пам'ять про Мазепу, для того для обрання гетьмана дуже вірного й відомого чоловіка шукати належить, до чого й прикладаємо всі старання, а поки такого знайдемо, нині визначено уря́д, щоб найбільшу користь тому краю приносив і кріпка йому дана інструкція, й зупинок в справах до виборів не буде, і для того в цій справі обридати не належить». Закінчувався указ такими словами: «Оскільки полковник Полуботок і старшина, не зважаючи на дані їм інструкції, послали деякі укази, не радячись з президентом, велено для відповіді бути тут полковнику Полуботку та з старшин Савичу і Чарнишу».

Складено те все було на початку року, а передане через київського губернатора Дмитра Голіцина в травні особливим кур'єром князем Енгеловичем і трималося у великій таємниці.

Але навіть вітряні хвороби не поширюються з такою швидкістю, з якою розлетівся по всій Україні той грізний указ. Либонь, то було вчинено навмисно, аби таємниця стала не таємницею. Ми, канцеляристи, шепотілися по кутках, обговорювали його з усіх боків і не знаходили в ньому жодної світлини. Ще в більшому клопоті була старшина. Гетьмана рідко бачили на людях, до гетьманської світлиці заходили то Жураківський, то Савич, то Чарниш, лишалися там подовгу, щось обмірковували. Через те я не наважувався потурбувати гетьмана своєю дрібною справою, та якось, влучивши час, що він був сам, зайшов і розповів про Ілька. Й навіть те, що Миля хотів убити Ілька, а я випустив його.

Гетьман довго мовчав, спроквола ходив по світлиці. На стінах світлиці висіли ікони, багато ікон, та кілька картин. Гетьман зупинився біля картини: «Ісус розмовляє з самаритянами».

— Добре, що не взяв гріха на душу, — мовив, і по довгій хвилі: — Певно, він не один. Ще є інші... під ферулою тамтешніх посіпак.

Я гаряче заперечив:

— Всі наші хлопці готові віддати життя за Україну.

— І ти? — раптом запитав Полуботок.

— Я — найперше! — вигукнув. — Я давно хотів сказати... Тобто... Не знав. Був, як лепеха. Але тепер... Ступлю на рокову кладку... Вірте, дядьку Павле... — вперше назвав так.

— Навіщо ж на рокову, сину, — сказав Полуботок, і те «сину» сльозою одізвалося в моєму серці. — Ти ще маєш одружитися, народити діти... Виростити козаками, справжніми українськими козаками. Але віддані, щирі козаки нам потрібні й зараз. Якщо хочеш прислужитися...

— Сповню будь-яке веління!

Жертовний вогонь горів у моєму серці. Я весь палав, як у горні, я горів любов'ю до моєї вітчизни, до люду свого приниженого, і в синіх вимріях бачив себе в подвизі, в смертельному бою. Я сказав собі, що боротимуся до кінця й погину за правду.

— Не треба... так запально. Може, й на те прийде час. Але зараз... Ми мусимо громадою, всім народом обстояти свої права та вольності. Якщо обстанемо себе всі гуртом, не можуть не сповнити нашої волі. — І, повернувшись різко, на закаблуках: — Тримати язика на припоні вмієш?..

— Умру...

Полуботок наморщив чоло.

— Не треба вмирати. Справа проста. Поїдеш до полковника прилуцького Галагана й покличеш його сюди. Скажеш йому, але тільки йому, особисто, щоб не гаючись правував до Глухова: «Потрібно погомоніти об тій самій матерії». Тільки оце, й нічого більше. Він сам знає, об якій матерії річ. На шляху зворотнім заїдеш до Якова в Лубни... Щось він давно виду свого сюди не являє.

Я поміркував і пригадав, що од самого Різдва не бачив Якова, а отже, й Оленки. Диво, чого їх немає? Раніше він наїздив кожні два-три тижні. «Батечку, батечку», — так і дзвенів його голос, і вертівся біля Полуботка, а тому це вельми подобалося. Не любив Полуботок крутіжу, не любив людей суєтних, влазливих, а от Яків Маркович полонив його душу.

— Він мені також потрібен в тій самій справі, — немов виправдовуючись, мовив гетьман.

Я вклонився й вийшов.

— Візьми з собою когось з козаків. — Ці слова наздогнали мене вже за порогом. Я взяв з собою Милю.

Їхав, і було мені весело й сумно водночас. Сумно, що настали на Україні такі трудні часи, й радісно, що таки не пропав, що ось граю добрим конем, в добрій одежі. На мені жупан синій сукняний з опушкою внизу, чоботи козлові, — й сповняю пильну справу, а основне, що знаю, для чого живу й чого хочу.

Спали весняні води, ріки входили в береги, хоч подекуди повінь позносила містки, доводилося переправлятися глибокими бродами, й дороги ще не попросихали. Миля весело посміхався, либонь, він був створений для мандрів, для життя безпечного, безмрійного — для дороги і всіляких пригод. Хоч того разу особливих пригод нам не трапилося.

Я вирішив заїхати в село, звідки пішли мої предки, зізнаюся: мені трохи хотілося похизуватися перед сільчанами, які колись відступилися від мого батька...

Їхали мимо хутора, в якому мені подавала напитися красуня-дівчина, котра так байдуже, так холодно дивилася на мене, я завернув на хутір, і ми напоїли коні з коритчатка, прибитого до колодязя, й напилися самі, нам подав відро та питуна батько тієї дівчини, він дуже постарів, я запитав, де його дочка, й він відказав, що замужем у сусідньому селі. Їхав через знайомий пастівник з двома могилами — ляською і козацькою, — кажуть, тут колись відбулася битва; мимо хреста, під яким лежали давні гарячі коханці, потяті ревнивим мужем. Все було знайоме й незнайоме, серце стискалося, але стискалося в якійсь пустці.

І розвіялося моє бажання величатися перед сулимівцями. Я поминув село. Під самими Прилуками минули обоз воло-

вий, який віз деревину. Миля запитав у одного гайдая, чий це обоз і куди він правує, гайдай відказав, що обоз — пана полковника прилуцького, правує до Удаю, де пан полковник хоче поставити млин лоційний, великий. Пана полковника ми здибали на березі Удаю серед обкорованого колоддя, плах, дощок. Пригрівало сонце, й підбита песцями лямпарова вильчура та червоний шовковий жупан пана полковника лежали на колоді, він був у льняній сорочці, піджупаннику, без шапки, жваво, навіть весело віддавав якісь веління, вимахував руками, щось міряв кроками. Мабуть, міряв свій майбутній лоційний млин, який збирався спустити на воду цієї весни. З себе пан Галаган тілистий, дорідний, здавалося, велике черево тільки й втримує тугий шовковий пояс. А сорочка аж репалася на його плечах. Підстаркуватий пан Галаган — дотепний, охочий до всіляких жартів і кабишів, жартів грубих, а то й жорстоких, безжурний і безмрійний. «Була б тільки чарка, а до чарки дівка». Мріє тільки бідняк, багатому це ні до чого, у нього є багатство. Галаган бравував своєю неосвіченістю: «Ми люди прості, по колегіях не вчилися», — похвалявся високим протегуванням: «нас цар жалує своїми милостями». Ті милості проросли з смердючого зерна, з допомоги, яку надав Галаган москалям по зруйнуванню Запорозької Січі, колиски нашої слави та вольності. Каяттям Галаган не переймався й далі жив весело. Надто полюбляв заявитися до якогось свого приятеля, теж пана, у якого зібралися гості, в драній свиті, постолах, підмальовував фарбою твар, міняв голос. Здійнявши шапку-бирку, доповідав «своєму панові»: «Здохлу свиню я вже закопав» або «Нужник почистив», пани за столом бридилися, кривилися, а господар на їхнє обурення звертався до «наймита»: «Чарку вип'єш?» — «А чого ж», — відказував той і сідав до столу. Деякі гості підводилися і йшли, деякі починали проганяти нахабного «наймита», а кінчалося все реготом, коли Галаган скидав з себе наймитську машкару, втирався і всі впізнавали його. Уславився пан Галаган і іншими витівками, але уславився також й своєю хитрістю.

Але й йому не велося, як хотілося. Здобувшись на високий уря́д, шпарко вклюнувся в торговельні справи — вклав туди все своє багатство, — його обози ходили у Гданськ, Вільно, Кенігсберг і навіть у далеку Австрію та Францію. Його купці продавали полтавські тютюни, сало, шкіру, мед, віск, привозили золоте шитво, сукна, вина, родзинки та всілякий інший крам. Одначе Петро заборонив купувати сукна та нитки за кордоном, українці мусили купувати погані московські сукна, нитки та панчохи, а потім було поставлено на кордоні розорні для українських купців митниці, далі відмінені українські пашпорти,

й мусили купці видобувати ті пашпорти за великі гроші в київського губернатора, а по тому й українські обози зовсім перестали випускати через західні кордони, мусили вони волоктися в далекий Архангельськ. Й знову ж таки платити великі мита на російському кордоні. Поляки, німці та французи посилали до царя депутації, аби відмінив укази на заборону торгівлі з Україною, але цар стояв непохитно. З Україною торгівлі не мало бути. Й захиріла велика торгівля, лишилася дрібна в самій Україні, й настав розор для колись багатих купців, хухом пішли їхні добра. Галаганові — насамперед. Не стало йому куди гнати на продаж свої воли, й тютюни він більше не садив. І буркотів невдоволено на ті царські заборони, й казав Полуботкові, що мають домагатися відміни їх.

Миля лишився з кіньми неподалік від кринички, а я, переступаючи через колоддя, пішов до полковника.

— Спасе Бог вашу вельможність, — привітався й зачекав, поки Галаган закінчить розмову з старшим майстром. Коли той пішов, я ступив ще два кроки вперед.

— Я до вашої вельможності від пана гетьмана.

Галаган простягнув руку:

— Давай цидулу.

— Цидули немає. Велено сказати вам, аби ви їхали до Глухова, бо потрібно погомоніти об тій самій матерії.

Я бачив, як розгубився Галаган.

— О якій матерії? — запитав, але по очах було видко, що відає, о якій, а запитує, аби оговтатись.

— Об тій самій, — ще раз притиснув я.

— Не відаю, про що йдеться. — І вдав надмірну заклопотаність, а вид відвертав і нервово м'яв у руках матерчаний сажень. — Не до гомінок мені зараз, бачиш же — млин лоційний будую і церкву також. Поїду — все розладнається, все пропаде. Не можу я церкву покинути, святе то діло, Богу угодне, обітницю я дав... — Галаган ухопився за церкву й тепер затулявся нею і від мене, і від Полуботка, і від усього світу.

— Гетьман велів, — сказав я суворо, хоч на те вже й не був повноважений.

— Мені велить Бог, — так само одвертаючи вид, одказав Галаган. — Він над нами всіма.

— Воля ваша, — мовив і пішов.

Галаган дріботів поруч мене, і його великий живіт тремтів, неначе холодець. Либонь, почував сором, страх (навіяний з півночі страх був більший), намагався хоч якось затушкувати свою відмову, запобігав переді мною. Він і далі говорив щось про церкву, про пожежу, яка пожерла стару церкву, але я мовчав.

Ми підійшли до криниці в пониззі поміж кущів верболозу, де стояли наші коні та сидів на теслиці, покладеній на два обаполи, Миля. Біля його ніг стояв цебер з водою.

— Як водиця? — запитав Галаган.

— Хороша вода. Холодна — зуби ломить, — відказав Пилип.

— Знаменита криниця. Скорикова називається. Стояв тут хутір запорожця Скорика. Викопав криницю... Був характерником. З нечистим знався. Бачили його в тій непевній кумпанії. І все біля цієї криниці. Й світилося на дні. Скарб він у ній заховав. І тоді мій батько з сусідом Уласом вирішили той скарб видобути. Улас лишився нагорі, а батько почав пірнати. За третім разом ухопив чобіт і вивергнувся з ним нагору. А той чобіт повен червінців. Він борсається в воді й гукає до Уласа: «Тримай!» Та в ту мить чобіт порвався й золото шурхнуло на дно. А там як загуло, як завирувало! Гаразд, що батько встиг ухопитися за цямрину. Виліз, а Улас — бух йому в ноги. «Прости, — каже, — брате, прости. Хотів убити тебе за ті гроші, вже й сокиру вхопив. Убив би неодмінно, якби чобіт не порвався. Прости! Бог відвернув від того».

Потім скільки не шукали, не знайшли жодного таляра. Забрало їх джерело... Чи сила нечиста... А криницю ми освятили, й смачнішої води немає в жодній волості.

Я мовчав. Галаган у обмін на свою відмову дарував нам баєчку.

— Не раджу більше нікому про це розповідати, — сказав я.

— Чому? — здивувався Галаган.

— Нещодавно був царський указ, у якому записано, «не проявляет ли кто для скверноприбитства ложными чудесами при иконах и кладезях?» Дуже грізний указ.

Полковник розгубився.

— Та я що... Я так... Давно це було. А може, й не було...

— Ну що, поїхали, Пилипе, — взяв я у Милі повіддя свого коня.

— Куди ж ви, — насправжки заклопотався Галаган. — Їдьте на мій двір. Відпочинете самі, коні відпочинуть. І... той... дулівки скуштуєте.

— Тісний ваш двір, пане полковнику, і гірка дулівка.

Галаган насупився. Ясна річ, виглядало кепсько: канцелярист грубіянив полковнику. А тут ще Миля розтулив рот і прорік:

— Корова реве, ведмідь реве, а хто кого дере, і чорт не розбере.

Він часто казав приказки, які не стосувалися ні до чого. Скаже, а воно тулиться, як горбатий до стіни. А може, цього

разу приказка таки була до діла? Бо й Галаган почервонів. Простакуватий, нелукавий Миля в той же час мав око пильне, гостре. Либонь, уловив, що в мене щось не склеїлося з паном полковником.

* * *

Довго я не спав сеї ночі. Лежав і думав. Чудно думав. Про себе, про Галагана, про всіх інших, які не їдуть у Глухів на гетьманів поклик. Про всіх нас. Либонь, ми втратили себе, розвіяли серед цих розкішних лук, гречаних полів, садів, які цвітуть так, як цвіли перед гріхопадінням людським. Ми мовби й не завойовані, але й не вільні. При нас наша зброя, з нами наша молитва, але зброю ми виймаємо за чужою командою і молимося за здоров'я чужих державців. Ми п'ємо студену джерельну воду і вдихаємо п'янкий запах бузку, й не помічаємо, що ті запахи отруєні чужим порохом. Почуваємо, що щось не так, та нам чогось не вистачає до великої сміливості, великої самопожертви. До того ж знаємо, що можемо померти за найменшої провини, тобто з того, що завдадуть нам у провину: безліч дрібних страхів, дрібних справ поглинають нас без решти. Ми заспокоюємо себе, кажемо, що живемо за законами батьків, за договорами, які уклали наші визначні антецесори, й волимо не помічати, що давно не дотримуємося тих законів, а договори сповідаємо, як того вимагають наші поневолювачі.

Мали б помолитися своєму Богові, поскаржитися, попросити, щоб укріпив наш дух, нашу ненависть, але нас запевнили, що Бог у нас з нашими кривдниками (їх називають братами) один, отже, нема кому скаржитися. Це дуже тяжко — один Бог, і хтозна за кого він. А ще тяжче, що один державець, і дехто вірить, що він наш, наш по справедливості, посланий нам Всевишнім, і щиро хилиться перед ним.

І всі ми неначе заблудилися в лісі, у власному лісі, й не знаємо, як з нього вийти і навіть з якого боку сходить сонце.

У суботу ми в'їжджали в Лубни. При самому в'їзді трапилася пригодонька: відстала й почала хляботіти підкова на правій передній нозі мого коня, він закульгав, ми запитали, де кузня, й під'їхали до неї. Але коваля не було, пішов у місто, його довелося довго чекати. Я сидів у темній приземкуватій хаті, розмовляв з дідом, який вигрівав на лежанці кості, в мене на колінах лежав попелястий кіт і стиха мурликав. Приходили міщани — той жало на сапі одтягти, той чаплію полагодити, приїхав і Марковичів челядник, привіз півв'язки заліза на лемеші, розпитався в мене, хто я й звідки, та й поїхав, не дочекавшись коваля. Зрештою, прийшла якась жінка й сказала, що

коваль лежить у корчмі п'яний. Тоді Миля сам узяв молоток та вухналі й підкував коня. Милю я залишив у корчмі, а сам потрюхикав до полковницького двору. Багатий то був двір і чепурний, хліви та клуні, погреби і льодовні криті ґонтом, а будинок і флігель — черепицею, скрізь порозбивано квітники й біліли посипані піском доріжки.

Багатий господар полковник Андрій Маркович. І крутий вельми. Почуває силу за собою велику. Побивав разом з Меншиковим Батурин, цар власноручно одягнув йому на шию голубу стрічку. Скуплював багатства владною, дужою рукою, одбирав землі в козаків та посполитих, ставив млини на ріках та горбах, рубав ліс понад Сулою та продавав на слободи.

Челядник провів мене до світлиці, й там я зустрів Оленку. Була чи то розгублена, чи то розхвильована, поправляла на голові білий серпанок, який носила замість очіпка, кутала плечі в зелену квітчасту хустку, хоч було зовсім не холодно.

— Сідай, Іване, — запросила трохи розгублено.

Я сів на оббиту зеленим сукном лаву. І всі інші лави були пооббивані зеленим та синім сукном, і стояли фотелі з високими стінками, й стіл на лев'ячих лапах, і дві шафи з горізьбою. Й скрізь на стінах — зброя, від луків і кольчуг стародавніх до булдимок та карабінів найновіших. Здавалося, тут мешкають щонайзаповзятливіші вояки. Щоправда, полковник Андрій — козацюра справжній, він і нині у Терськім поході, а Яків нюхав пороховий дим тільки на полюванні, хоч нині виконує уря́д наказного полковника. Що то значить мати багатих і вельможних родичів. Так дорікнув йому в мислях за зброю і одразу подумав, що й сам син предків славетних, а жодного разу не стрілив по ворогу.

На лаві поруч мене теж чомусь лежали дві шаблі та ронди.

— Збирався Яків одвезти до золотаря, та от така недоля — занедужав, — бідкнулася Оленка. — Кашель у нього, магнезію приймає.

Мене пойняла досада. Хоч і не був у тому винуватий, але не виконав Полуботкового доручення: не поїхав у Глухів Галаган і тепер ось не поїде Яків. Оленка, либонь, вловила розгубленість на моєму обличчі.

— Був лікар солдатський, і наш цирулик... Віск з живицею та здором на яйцях замішані давали і мед з цибулею — а кашель не проходить.

В сусідній кімнаті забухикало, і вона повела очима.

— Чуєш. Так бідолашний мучиться...

Я не знав, що сказати.

— Зайди на хвильку. — Оленка прочинила двері спальної кімнати.

Я переступив поріг. Скрізь біло, рожево, біло-білі ліжка тонкої, химерної різьби, білі фіранки на вікнах, біла серпанкова завіска на іконах у кутку, білі подушки й простирадла купою на одному ліжку, а на другому з-під білої ковдри виглядала чорна кучерява Яковова голова. На бильці ліжка — халат бухарський рожевий, підбитий зайцем.

— Спасе Бог, — привітався я.

— І тебе також, — прохрипів Яків. — Днина гожа... А я оце лежу. З чим завітав?

— Прислав пан полковник. Сподівався побачити тебе, щоб погомоніти об тій самій матерії.

Яковові очі стрибнули горобцями.

— Куди мені... Хіба що на смерть.

— Бачу, бачу, — мовив я.

— Як там... батечко? — насилу ковтаючи слова, мовив Яків. — Ломить мене... Й сон морить.

— Здорові пан гетьман. Приїдеш, як одужаєш. Одужуй швидше.

Я задки вийшов з спальної кімнати.

— Купив Яків спальню білу за двадцять тисяч і ось тепер валяється на тих ліжках, — ні сіло ні впало мовила Оленка, мабуть, таки хотіла похизуватися дорогою чужоземною спальнею, та не знала як. А мене вхопила досада. Перед ким вона хизується?

— Мабуть, ти втомився з дороги і зголоднів, — сказала Оленка. — Заночуєш у нас?

— Либонь, що так, — відказав. — Але я не сам. Зі мною козак, товариш мій, він у корчмі лишився. Я приведу його.

Від Милі пахло вином, але він не був п'яний. Мабуть, ще не встиг напитися. Одначе дознав багато чого.

— Шинкарка крадене переховує. Хотіла мене женить на наймичці, — сказав, ледве ми вийшли з корчми.

— Отако швидко! — здивувався я.

— А чого валасатися, — засміявся Миля. — Тільки ряба дуже, ще й кривонога.

На валу, повз який ми проходили, працювали козаки. На башті стриміло кілька драгунів, одягнених у чудернацькі чужоземні капелюхи.

— Драгуни людей палицями луплять, а добродійний зять нашого гетьмана дивиться на те та вино з поручиком п'є і родзинками закусює.

— Не бридь ледачого, Пилипе, — суворо сказав я.

— Та ще сьогодні пив. З поручиком Сибірського полку. В тій самій корчмі...

— Брешеш! — гримнув я. — Пан Яків лежить хворий.

— Він ще сьогодні з конюхами лошака-стрижака вчив, — зупинився посеред дороги Миля. — Там, у корчмі, його старший конюх і куренчиків двоє.

Мабуть, я мав вельми розгублений вигляд, бо Миля засміявся.

— Од чого б це він міг заслабнути так одразу? — Пошкріб величезною п'ятірнею потилицю.

Я вже знав, чого заслаб Яків. І чому не навідувався в Глухів, і чому не слав своєму тестю подарунків — птушок — тетеруків та рябчиків, запольованих у власних лісах. У моєму серці клекотів гнів. Ми зайшли в двір. Челядниця покликала мене до господи, Милю — до челядницької.

— Сподіваюся, горілки мені дадуть? — мовив Миля.

— Дадуть, — запевнила челядниця.

Спершу я взагалі хотів не йти на полковницький двір, але потім мене пойняло дивне почуття. З тої миті, як довідався про Яковове боягузтво, ба — зраду, перестав поважати його, знав, що вже ніколи не зніяковію перед ним, не позаздрю йому.

Та й хотілося розпитати в Оленки про Уляну. Знав — здружилися Толсті з Марковичами вельми.

Мабуть, за ті кілька хвилин я дуже одмінився, це помітила й Оленка.

— Щось з тобою, Іване, сталося? — сказала. — Якийсь ти... Ну, не розберу який.

— Такий, як і був. Хвороби мене не беруть, і магнезію мені не доводиться пити.

Оленка почервоніла до кінчика носа.

Обідали ми в наріжній кімнаті, і хоч за стіною покашлював Яків, почувався вільно, невимушено, в мені справді щось одмінилося, я мовби викупався в живій воді й став зовсім іншим. Я не боявся нікого, насамперед самого себе, всіх отих засторог, які зринали невідь з чого, а найперше від думок про всілякі темні сили. І коли Оленка повела оповідь про двох лубенських упирів — живого та мертвого, — один з яких, мертвий, п'є людську кров, я запитав:

— Де він?

— Живе десь там, під старими млинами... Для чого ти запитуєш?

— Щоб побити його.

Звичайно, я не збирався ставати на бій з упирями, бо, опріч всього, знав, що їх немає, вони — суть вигадка темних людей, але коли б довелося виказати свою хоробрість, пішов би вночі до тих млинів.

Оленка сполотніла й пильно подивилася на мене. Ми обідали довго й пили вино волоське, й на моє прохання стоянець

того вина Оленка послала Милі. Аж у кінці обіду я повідав Оленці, що її батька, пана гетьмана, покликано в Пітербурх, і це її вельми стривожило та налякало. Я заспокоював її й пообіцяв, що обов'язково поїду з паном гетьманом до північної столиці й надсилатиму їй звідти вісті. Вперше ми розмовляли з нею про гетьманський уря́д, московські постої та Московію, про те, що чекає в найближчий час наш край. Оленка мала знати правду, яко дочка гетьмана, знати, що обстоює її батько, бо я вже здогадувався, що Яків туманить їй голову брехнею. Я сказав Оленці, що пан Полуботок супротивиться Малоросійській колегії, бо ж вона хоче понищити наші давнини, наші вольності, що цар хоче прибрати всю Україну до рук і завести в ній панщину. Вже й судити самі себе не можемо, й торгувати, з ким хочемо, й книжки видавати свої, а тільки ті, які нестеменно московські, он і всіх спудеїв правобережних з Київської Академії, у якій і я мав честь навчатися, вигнано, з тисячі спудеїв лишилося сто шістдесят один, нових спудеїв з правого берега Дніпра до Академії не приймають, і вже над нашим військом у походах настановляють тільки московських начальників, і що всі наші звичаї цар хоче перемінити на німецькі та московські. Цар намагається забрати з гетьманових рук всю владу, й, коли люди побачать, що в гетьмана влади немає, побіжать з доносами один на одного до московських урядовців, що вже й почалося. Отож гетьман опирається щосили, розсилає свої універсали й велить розбирати справи тільки своїм судам. Поки Петро не мав такої, як нині, сили перед Полтавою, та й після неї, обіцявся тримати український народ у милостях, яких «не має жоден народ у світі», саме так сказав, і обіцявся, що воєводи «не будуть інтересуватися до українського населення, військо матиме над собою своїх проводирів і без великої потреби їх не посилатимуть у походи». А тепер он щороку десятками тисяч женуть козаків на Ладогу, під Дербент, де вони гинуть, як мухи.

— Ти сама поглянь, як зубожів, як оскудів люд наш, як його розорюють московські постої і побори непосильні, подивися, скільки в нас калік і старців... Он у ваших Лубнах вся церковна паперть обсипана ними, як горохом...

Оленка слухала, і її очі поймалися смутком.

— Я ніколи не думала про таке, і Яків мені нічого не розказував. Все про птушок своїх, та про зайців, та про свиней поросних. Вчора водив мене їх оглядати, й тавра свої ставив на свинячих вухах... А ти, Іване, такий розумний. — І раптом вона заплакала: — Ой, таточку мій, таточку. Боюся я за нього.

— Йому іншої путі немає, — сказав суворо. — І мені теж. А ти... нічого такого Якову не кажи...

— Він — муж мій...

— І однаково не кажи. Батько його з Меншиковим батуринців побивав. І в походах він увесь час з царем, цар вельми прихильний до нього. А Яків... Хіба випадково він захворів, довідавшись, що я приїхав од пана Полуботка? Він відає про все.

— А я думаю, чому ми в Глухів перестали їздити... Все в Ніжин та Ніжин. Той Толстой такий потурмак...

— А Уляна?.. — запитав, мліючи в душі.

— Змарніла. Богомільна стала. — І враз звела на мене очі. — Я все знаю, Іване... Але ж ти, мабуть, вже забув?..

Слухав, як б'ється в грудях серце, як шугає у вухах кров.

— А якщо не забув?

— Воля Божа... звершилася.

— Хіба Божа? Царева...

— В церкві...

— Не треба, Оленко. Я все розумію...

Оленка відпила маленький ковточок вина.

— Тобі потрібно закохатися... Клин клином...

— У серце клин не вбивають.

— А до́бра чому свої не вимагаєш?

— Спочатку не хотів. А тепер нема коли. Ось трохи вщухне...

Наступного дня ми від'їжджали. Оленка провела нас за ворота. Я тримав у поводі коня, вона йшла поруч. Ми почували якусь особливу сув'язь, особливу близкість, нас пов'язували ті самі думки, та сама таємниця. Ця ниточка, тонка, невидима нікому, була міцна, як сталевий ланцюг.

— Я знаю, що в батька пильна охорона, — сказала на прощання Оленка, — сердюки там усілякі й інші козаки, але... але пообіцяй мені бути при ньому й охороняти особисто.

Я пообіцяв.

Мій кінь з місця взяв скоком.

* * *

Сам не відаю, чому не розповів гетьманові правду про Якова, сказав, що він хворий. А про Галагана розповів. Гетьман мовчав, тільки низько схилив голову.

У моїй голові роїлися думки про те, що не варто було кликати Галагана, погромника Січі, одначе не сказав нічого. Кликали всіх. Я, Борзаківський, Биковський, Рубець, Ханенко, Лагович, довірений канцелярист Іван Романович — всі ми два тижні не злазили з коней. Гетьман хотів, щоб чолобитну цареві підписала вся генеральна старшина і всі полковники, сподівався взяти одну чолобитну з собою, а з другою вирядити поважну депутацію. Одначе чимало старшин не приїхало, вигадували

всілякі відмови, прикидалися, як і Яків Маркович, хворими. Галагана Полуботок таки вимусив приїхати («сим універсалом ознаменую і грізно наказую»), пославшись на те, буцім на того є дуже поважна скарга; Галаган приїхав, але, довідавшись, що скарги немає, одразу й ударився навтьоки. Загубився десь під Черніговом Лизогуб, бунчужний генеральний, будував монастир і відгородився монастирською стіною, не приїхав і київський полковник Танський і ще чимало. За декого підписувалися — хто сміливіший — наказні, судді, значкові та бунчукові. І думав я... Що ж страхає, що гне в дугу цих мужів зацних... Адже чимало їх прославилися на полях ратних, відомі своїми подвигами бойними, не раз важили життям. Важили життям! Либонь, на полі брані подвиг видимий усім і смерть швидка, а тут, під теплим ліжником, віч-на-віч з своїми думками та сумнівами, важко виборювати себе в себе ж таки, по крихітці, по дрібочці витискати з серця страх. А ще ж поруч жінка та діти й до́бра, які не охота втратити. І шепчуть у вуха дві сторони, одна, що все це справа ризику гідна, й інша — справа ця більшою мірою сумнівна, ніж здобутня. І якось так воно ведеться, що той, другий голос чутніший та переконливіший.

А тим часом ладнали вози, рахували гроші на проїзди та прожиття, писали подорожні. З Пітера повернувся Вельямінов, він ті подорожні охоче підписував. Був веселий, навіть привітний. Цар схвалив усі його діяння, відкриті й потаємні, підлі, підступні — як підтяти під корінь козацьке врядування.

Гаятися далі не можна було, Полуботок доручив Жураковському зібрати підписи ще на одній чолобитній — військовій, — її він приєднає до цієї, що бере з собою, і разом подасть цареві. Замість себе залишив Василя Жураковського та Якова Лизогуба.

...І вже стоять у дворі гетьманської канцелярії вози високі, ошиновані, налагоджені в дорогу, і вже в комору складають усілякі дорожні припаси, і вже біля возів походжає десятеро добрих хлопців-компанійців, тих-таки, котрі виділені в охорону. Якось, коли до від'їзду в Пітербурх лишалося п'ять чи шість днів, повернувшись з Миргорода, куди мене посилав гетьман, я зайшов до нього. Він щось писав за столом, повернув голову, мовив:

— Заходь. Розповідай.

Гетьман за звичкою крокував по кімнаті, й наприкінці розмови я ступив до нього, опинився біля столу й, вже прощаючись, несамохіть поглянув на стіл. Там лежали розкидані папери, а також окрема купка паперів, на першій сторінці горішнього

аркуша великими літерами було написано слово: «Тестамент». У мене щось тенькнуло в душі, і я вийшов.

Згадую про ту купку паперів не випадково, адже зацілів тільки кінець тестамента, й потім стільки було розмов про гетьманські скарби, буцімто вивезені за границю в далекі Англію або Бельгію, стільки вигадано небилиць, а достеменної правди не знає ніхто. Не знаю її й маю деякі здогади, про них оповім пізніше, а тут тільки скажу, що в тому тестаменті — це певно — йшлося про власні, Полуботкові, до́бра. Вони були великі — Петро, не дозволивши тисяча сімсот восьмого року обрати його гетьманом, намагався задобрити чернігівського полковника ланами й маєтками, та й сам полковник побільшив свої маєтності, йому велося й малося, і били в стійлах важкими копитами бахмути, й бродили великими табунами корови та вівці, й не послід, а добірне зерно мололи вітряки та водяні млини. Проте добутих з тих маєтків золотих не вистачило б навіть присипати днища діжок, про які йшло стільки поголосу. Одначе... Одначе ще була гетьманська скарбниця. Нею завжди володів гетьман, тільки він знав, скільки там грошей, тільки він давав одвіт, куди їх витрачає. Після смерті Скоропадського вона перейшла до Полуботка. Окрім нього та генерального казначея, до неї ніхто не заглядав. Генеральний казначей поніс таємницю в могилу. А я... Ні, про те я таки оповім потім. Бо навіть сказати напевно, чи мав він такий замисл, чи міг його мати, ніхто не може. Знаю одне: гетьман розумів, а може, й передчував, що вже не повернеться сюди. Не дорожив життям і тими ж таки до́брами, якими йому, вже мертвому, дорікають царські посіпаки. Бач, не дісталися їм! Гетьмана щось вело — велике й офірне, що я й осягти тоді не міг, та й нині не осягаю вповні. Все його життя, всі його помисли були віддані одному — вітчизні, задля неї жив, боровся, страждав. Й не те, щоб не любив життя, його розкоші, нині я знаю, що на старість людині не хочеться розлучатися з життям дужче, ніж за молодості, одначе жертвував усім. То ж чи не міг він пожертвувати талярами та дукатами? Всі ті дні він про щось глибоко думав, але, як і завше, був спокійний, розважливий, намагався все залагодити, все передбачити. Видів його роз'ятреним тільки раз, коли втік Лизогуб.

— Пси смердючі. Вони думають, що та булава потрібна мені, — грюкнув кулаком по столу. — Вона потрібна Україні. Та й те ще: нині вона така гаряча, що тому, хто її візьме, обпалить і серце й душу. Якщо та душа жива. Її мені не дадуть. Не собі й прошу. Це — останнє, що ще є в України.

Полуботок, Чарниш і Савич лаштувалися їхати в Пітер, а вся інша генеральна старшина готувалася до походу в татар-

ські степи. Такий прийшов указ від царя. Полуботка забирали з України, аби не заважав заводити московські порядки на Україні, військо виводили в степи, аби козаки не збунтувалися. Старшим над військом назначався князь Дмитро Голіцин.

Востаннє вірні гетьманові старшини зібралися в нього дванадцятого червня. Полуботок зробив настанови й повідав усім, в яку сторону хилиться чорна віха. Хилиться вона на кріпацтво всім посполитим, на нові страшні побори, на втрату всіх вольностей, на те, аби посварити старшину з поспільством. Цар удає себе його захисником, насправді ж чорна хмара нависла над всім українським людом. Тільки нерозумні голови можуть нині затівати сварки, маєтну тяганину, позови. Пильнуйте, сказав, аби ніде не було ніяких зловживань, пильнуйте закону та звичаїв наших. З північної столиці їдуть нові й нові ревізори та комісари, збирачі податків з відставних ундерів, не пускайте їх у полки та сотні без наших осавулів, значкових та бунчукових.

Ще раз наказав Жураковському та Лизогубу, щоби були зібрані підписи під чолобитними від усього війська. І якщо доведеться вийти в похід військовий, то всі справи чинити розважливо, порадившись з канцелярією, завжди бути тверезими й жодним непотребством не займатися. Він уже про щось здогадувався, про що ми всі й гадки не мали.

Розійшлися всі, лишився з найвірнішими — Жураковським, Савичем, Ханенком та Биковським. Савич — відданий своєму шуряку душею і не меншою мірою Україні, тільки трохи полохливий, розуму ж в'юнкого, спритного (всі дивувалися, як у такому важкому тілі вживається такий швидкий і гострий розум) — незабаром вийшов до окремої світлиці і саморуч писав якісь листи.

Частина V. Смерть і безсмертя

В середині Петрового посту, тринадцятого червня, ми виїхали з Глухова. Дехто намагався відговорити гетьмана, аби не вирушав у дорогу сього непевного дня, одначе Полуботок на те не зважив, у прикмети не вірив. З гетьманом їхали Савич, Чарниш з синами Іваном та Петром, Чернігівського полку писар Іван Янушкевич, гадяцький полковий суддя Григорій Грабянка, наказний полковник переяславський Іван Данилович, наказний стародубський Петро Корецький, військовий товариш Косович, бунчуковий товариш Володковський, канцеляристи Ханенко, Романович, Биковський, я, піп Василь Петров та ще кілька чоловік, а також по кілька челядників гетьмана, Чарниша, Савича — всього шістдесят сім чоловік. Та охорона.

Їхали без особливих пригод, тільки, коли переправлялися через Десну, надто перевантажили пором, і він почав тонути, четверо коней зірвалося, один втонув, троє випливло, адже стояли біля возів випряжені, пором, який уже допливав до берега, підхопили руками дядьки та допомогли причалити. Якось ночували в лісі, і вночі ліс сповнився пересвистом, ми всі не спали, тримали напоготові зброю, але на нас не напали.

Біля Орла вдарилися навпрошки й заблудили, проблукали в пущах цілий день та ніч, і аж наступного ранку побачили чоловіка, який притьма від нас утікав, його впіймали, то був бортник, котрий зоддалік прийняв нас за розбійників, він і вивів обоз на битий шлях.

Два тижні перепочивали в Москві, а далі рушили на Пітер і приїхали туди третього серпня.

Санктпітербурх виріс і погарнішав. Побільшало будинків кам'яних, кількаповерхових — дерев'яні швидко псувалися, цар наказав мурувати нові тільки з каменю, настала заборона по всій Росії на будівництво з каменю, хто не хотів зводити в Пітері нових кам'яниць, тому розбирали покрівлю. З'явилося й кілька вулиць, мощених каменем, але по слободах стояли

дерев'яні хати й навіть хижі, а біля них — купи гною, який дощами змивало в канали та Неву.

На Васильєвському острові й нині величався над іншими палацами палац Меншикова з садом, він поступався хіба що царському саду, де порскали водою фонтани й сиділи в клітках небачені в наших краях птахи та звірі. Вночі в царському саду горіли олійні ліхтарі на стовпах і подекуди на вулицях також. На Неві — кораблі плавали й прапорцями різнокольоровими один одного вітали й цілі обози корабельні, це вельми цікаво й приємно для ока. Церкви вигравали золотоголовими банями, а вечорами вогні, феєрверками звані, біля палаців пускано. Одначе побільшало й нестатків. На вулицях люду харпацького повно, та такого, що готові або вбити тебе, або продати дитину за кусень хліба. Хліб доправляли з Прусії та Данцига, але хіба можна його накупитися на стільки ротів, до того ж карбованець російський схуд у п'ять разів, за один старий давали п'ять нових. Люди їли капусту гнилу та рибу, од якої сморід стояв страшенний. Замучені поборами, службою у війську пішому та морському, люди знаходили собі іншу службу — розбійну. Довколишні ліси були переповнені прибишами, яких ловили і вішали на деревах понад дорогами. І скрізь того бідного мужика тицяли носом: і ореш не так, і вівці пасеш не так, і хату фундуєш не так, і бороду носиш, а треба, щоб був безбородий, і щодень, щогодини: гроші, гроші, гроші — плати в царську скарбницю. Не так чхнув, не так почухався — плати.

Людей натикалося в Пітер сила-силенна, одначе вік їх був короткий. Казали, люду двадцять п'ять тисяч статі чоловічої, а лежало в землиці, по якій ступали живі, вже сто. Менше як за двадцять літ! Расея-а-а! Така вона споконвіків. Людину тут не шанують, не тільки просту, а й панів, і всі разом топлять лихо в горілці. Хто в аглицькій, а хто в своїй, гіркій, з пригарою. І кожна пиятика, навіть у князівських палатах, закінчувалася бійками, князі та бояри хапали один одного за окуплені бороди, стягували з голів перуки й плювали один одному в обличчя. Те не від добра: їхнє життя також не медами кроплене.

Багатьох своїх знайомих та приятелів не знайшли живими наші старшини в столиці. Й деякі недруги завершили вік під сокирою ката або на мотузку, з українських-таки ж конопель зсуканому. Проте невідомо: чи вистачило б мотузків, якби вішали всіх винуватих хоча б у хабарництві. Цар наказав написати іменний указ: якщо хтось украде стільки, що на ті гроші можна купити мотузок, — має бути повішений. На що генерал-прокурор осмілився зауважити: «Царю, невже ви хочете залишитись один, без підлеглих?» Цар розреготався.

У Пітері не помирилося двоє найбільших хабарників: підканцлер Шафіров та обер-прокурор Скорняков-Писарєв, кожному здавалося, що його недруг гребе більше. Скорняков-Писарєв не переставав нашіптувати цареві, аби не допускав до булави Полуботка, мовляв, він чоловік не зовсім совісний, а сам крав казенні гроші, аж поки не був викритий тим таки Шафіровим. В дні нашого приїзду Скорняков-Писарєв крокував журавлиною ходою на плацу — був розжалуваний у солдати, а Шафіров, полежавши на пласі, в яку катова сокира ввігналася біля самісінької його голови, поїхав у холодне сибірське заслання. Під судом помер Курбатов, князь Гагарін і обер-фіскал Нестеров скінчили свої життя — один на шибениці, другий на пласі. Особливо жахливою була смерть князя Гагаріна. Його повісили перед вікнами Юстиць-колегії, і передсмертні муки князя з волі царя спостерігали всі його родичі. Довкола шибениці стояв частокіл із паль з понастромлюваними на них головами, поміж них на особливому ешафоті мріла голова брата цариці-удови. Відтак тіло Гагаріна забрали від того добірного товариства, перевезли в Російську слободу й, лишивши в сподніх, почепили на простій шибениці, серед повішеного «подлого» люду, потому перечіплювали з одної на іншу ще на три шибениці, а вже аж тоді одвезли в Сибір догнивати на шибениці, витесаній із доброї сибірської сосни. Сливе, він один у всій державі не брав хабарів, цар наполягав, аби князь зізнався в хабарництві, а він — рішуче заперечував. За те й поплатився так жорстоко.

То ж не дивно, що саме в день святого Петра виліз на крамницю чернець, підняв на палиці клобук свій і заволав на весь майдан, що антихрист явився, він буде печатати всіх і тільки тим, кого запечатає, дасть хліба. Чимало людей вірили в пришестя антихриста. Чернець також сконав на шибениці, та ще й, допитаний розпеченою шиною, назвав кілька десятків чоловік, всіх своїх знайомих, котрі, мовбито, думають так, як він.

Багато чого довідалися ми в Пітері в той рокований приїзд. Найперше від князя-папи, головного царського блазня, в дворі якого й оселилися, найнявши той двір за двадцять шість карбованців — дві кам'яні палати та кілька дерев'яних хат, по-тутешньому підклітей. Сіни в тих підклітях величезні, а горниці — маленькі, та й не горниці то, а темні, як ніч, комори, у них і справжніх вікон не було, а тільки дірки, котрі на ніч засувалися дощечками. В тій теміні челядники раз по раз розбивали лоби, й врешті купили на три копійки по аркушу паперу, прооліїли його та повставляли замість дощечок. Доймали блощиці, й ми гріли в казанах воду та обливали кип'ячкою стіни.

Коні одігнали за слободу, там було дешевше утримати їх, а найняли двох їздових з чотирма кіньми, і їздили в своїх санях. Іноді давав старшинам свій виїзд князь-папа.

Блазень, він таки блазень, плеска язиком, що спаде на думку, то кпить з когось, то гнівається вдавано, то регочеться... а очі здебільшого сумні й розумні. То вельми важка служба, бути блазнем, та ще при такому цареві, як Петро.

Зовсім недавно було справлено весілля князя-папи — супроти його волі, рік опирався Бутурлін забаганці Петра, одначе мусив скоритися. Одружували його на вдові попереднього блазня — Микити Зотова. Чотири заїки запрошували гостей, всі запрошені прибули до церкви Святої Тройці в личинах, стріляли гармати, тріпотіли прапори з двоголовими орлами. Вінчали князя-папу в Троїцькій церкві, потому цар і гості вийшли з церкви й цар ударив у барабан, та так, що позаздрив би будь-який барабанщик. Либонь, він і народився для такого ремесла. Особливі маршали шикували гостей — понад тисячу чоловік — і повели їх по площі, гості крокували повільно, величалися один перед одним личинами, цар, одягнений голландським матросом, гатив у барабан, перед ним ішли три сурмачі й сурмили безугавно, князь-кесар в золотій короні та зі скіпетром у руках плуганився за царем, а вже за ним — перси, китайці, капуцини, домініканці, стародавні римляни — хто яку личину одягнув. Черідкою дибали кардинали — молоді люди зі знатних родів — гіркі п'яниці, — щойно помирав від горілки один — на його місце цар призначав іншого, теж із князів та бояр. В оточенні такого почту, а також свити з дванадцяти заїк, князь-папа їздив з візитами до вельмож, у візки були запряжені воли, осли, свині, ведмеді, козли, в одному з візків трусився цар.

Повеличавшись, пожирувавши зо дві дзиґареві години, «молодий» — старий дід Бутурлін — з «молодою», бабою шістдесяти років, повели гостей в колегію і там гуляли до пізньої ночі; й знову стріляли гармати й шипіли феєрверки, і верховодив на тому банкеті голий Бахус. Статуї Бахуса стояли в Літньому саду, у царському палаці — либонь, це був найшанованіший царем «святий».

Наступного дня личини збиралися на тому ж місці, що й учора, щоби провести молодих у Поштовий дім, а що він стояв по той бік Неви, то для папи та його кардиналів було споруджено особливий пліт — із порожніх, пов'язаних між собою бочок. На кожній парі бочок стояла ще одна, а в ній сидів кардинал. Князь-папа плив у велетенському пивному казані, також поставленому на порожні бочки, казан — повен пива, і в пиві, у велетенському ковші, неначе в човні, плавав князь-

папа, з казана було видно тільки його голову. І він, і кардинали, котрі трубили в коров'ячі роги, помирали зі страху, надто князь-папа, бо поперед нього на дерев'яному страховищі сидів Нептун і весь час крутив своїм тризубом ківш, а Бахус, який приліпився ззаду казана, загрібав пиво велетенською ложкою й також розгойдував ковша. Щойно князь-папа почав вибиратися з казана, цар змигнув, і кілька молодців кинулися йому «допомагати» й шубовснули його в пиво, так що виволокли ледь живого. По тому всі личини гуляли до вечора й ще цілих чотири дні. І ніхто з личин не осмілювався піти з того брудного гульбиська — боялися царського гніву. Так розважалися цар і його панство, голота ж, чорнота пила гірку по шинках і розважалася видовищем смертних кар, мук, які чинилися майже щодня. Страшні колеса, палі обнизали Троїцький майдан, поміж усіма зубцями Петропавловської фортеці стриміли колоди, на них розгойдувалися повішені, здалеку, з цієї сторони, вони були схожі на груші. В освяту всіх тих мук Петро наказав вибити медаль, на тій медалі сяяла на високій горі корона, освітлена сонцем, і яріли слова: «Величество твое везде ясно». Ту медаль чіпляли найдостойнішим.

Гай-гай, думав я, що то може бути з того люду, котрий надивиться на тих блазнів та на ті страхітливі смертовбивства, яке милосердя може втриматись в настраханому, озлобленому серці!

А які гроші потрачено! На гойдалки позолочені, на човни дивовижні, на блазнівські палаци. Простий люд конає і звіріє в нужді, голоді, темряві, неуцтві. Це ж і ми станемо такими?!

Як я вже сказав, ми мешкали в князя-папи, «найшутійшого з шутів», на його широкому обійсті, де стояло з десяток зрубів. Я жодного разу не бачив, щоб Бутурлін блазнював удома, тобто за власною волею, був це скорше вельми стомлений і сумний старий чоловік, мучений хворобами, катований своєю лихою службою.

* * *

На Троїцькій пристані, де ми зупинилися, гетьман і генеральні старшини перепочивали лише один день, бо вже наступного віддали візиту великому канцлеру князю Головкіну, а п'ятого виставлялися в Сенаті і вели там довгу бесіду. Шостого їздили на острів Котлін, де їх поставили перед царем. Цар приймав милостиво, зичливо, одначе гомоніли тільки про дорогу, погоду, врожай, цар кудись поспішав і сказав, що о всіляких турботних справах поговорять завтра або позавтра. Але ні завтра, ні позавтра він не покликав наших старшин. Чи то навмисно уникав, чи то перебивали похорони, які потягнулися цілою

...у візки були запряжені воли, осли, свині, ведмеді, козли, в одному з візків трусився цар.

низкою одні за одними. Ховали покійників значних, вельможних, родів князівських і навіть царських, і похорони відбували пишні, багаті, з військовими командами, при зібранні всіх найвищих попів. Спершу помер князь Григорій Федорович Долгорукий, далі раптово — Петро Іванович Бутурлін, на подвір'ї якого ми зупинилися, за ним цариця Парасковія Федорівна — дружина Івана Олексійовича, царевого брата... А поміж похоронами та поминками, аби, як сказав князь Меншиков, не заплісняві́ти в скорботі, влаштовували веселі банкети та грища. Якщо до того не було приводу — його знаходили, Меншиков сам показував приклад, влаштував гульбище на честь його калиської перемоги над шведом, яка сталася 1706 року, банкетували три дні. В калиському бою пороху було витрачено вдесятеро менше, ніж на феєрверки на честь тієї перемоги. Свято було облаштовано так, аби нагадувало цареві урочистості по Полтавській перемозі. Семеро тріумфальних воріт, на кожних — великий золотий російський орел побивав сірого шведського лева, й сурмачі, і хори, і волочені в пилюці шведські прапори, й приковані до возів, всіляко принижені шведські полонені. Нині полонених удавали Меншикові челядники.

Тоді, по Полтаві, ще були самоїди в шкурах на оленях на чолі з «своїм» царем — французом Вімені; той Вімені був божевільний, кумедний божевільний, чим і сподобався цареві, й той настановив його царем над самоїдами. І ще тоді було таке, об чім, либонь, забув Меншиков. Цар увесь час їхав попереду, московити вітали його галасами та горілкою; і він пив ківш за ковшем, і пережерся горілки, й зненацька почав тіпати головою, хвицяти ногами та руками, рот йому перекривило, очі полізли з лоба, й він, завернувши коня, раптом погнав назад. Налетів на російського солдата, який ніс шведський прапор, і тільки Бог відає, що йому привиділося п'яному, Петро вихопив палаш та почав рубати бідолаху на шматки. В тривозі, страхові, сум'ятті царя обступили його ж генерали й наледве вговтали.

На калиській меншиковській «перемозі» Петро також пив багато, але нікого не порубав і навіть бешкету не зчинив. Найпишніше свято в ті дні було облаштовано на честь Петрового ботика, човна, того самого, в якому він у юному віці плавав по Яузі та по ставу під Москвою. Для цього з Кронслоні прибув увесь флот, і ботик шниряв поміж кораблів, а ті салютували йому, офіцери та матроси віддавали всілякі почесті, адмірали були на ботику гребцями, сам Петро стояв біля стерна.

Салютами та феєрверками спалили пороху на дванадцять тисяч карбованців, я тоді подумав, що це ж можна було б взу-

ти в чоботи дванадцять тисяч сиріт та вдів. Босі ходили в Пітері навіть спудеї академії, платні їм не давали, й вони жили з жебрів та крадіжок.

Ботик оббили міддю, почепили на щоглу царський прапор і урочисто поставили в фортеці яко святиню. Царські лакизи цілували мідь на кораблику, з наших для цілування не підійшов ніхто.

Окрім того, що розважався на святах, цар завше мав якусь свою власну розвагу, сиріч забаганку: карликів, слонів, змїїних монстрів і всіляких виродків, заквашених у горілці, нині ж всюди возив з собою чоловіка з Прусії, котрий піднімав однією рукою гармату в п'ятдесят каменів, себто в двісті п'ятдесят фунтів, а зубами — ослін у сімнадцять фунтів, чіплявся п'ятами та головою за два стільці, два солдати клали йому на живіт каменюку й розбивали її молотом. Того дня, коли показали його нашій старшині, прусак зрушив на Троїцькій площі навантажений мішками з пшеницею віз, що його не змогли зрушити два битюги. Цар плескав у долоні й реготівся, неначе це він попер того воза. А що ще й насміхався над всіма, хто стояв довкіл, найперше ж над нами, лінивими «хохлами», то з козацької товпи, увесь час озираючись на гетьмана, вийшов козак Яким Горох, поплював у долоні, підняв дубового дишля, впер собі в живіт і попхав воза на те саме місце, звідки його приволік пруський дужака. Цар аж рота роззявив, та й забув закрити, він кілька разів плеснув у долоні, але було видно, що невдоволений. Ще й вельми невдоволений. Він хотів звести на борню прусака та Гороха, але простакуватий з вигляду Горох здогадувався, що прусак накоцюбеньканий на се діло, й мовив:

— Я борюкаюся тільки п'яний.

— Скільки ж тобі треба, щоб напитися? — запитав цар.

— Не знаю, — щиро відказав Горох. — Мабуть, з відро. Та хто б дурний дав стільки горілки!

У такий спосіб Горох відітнув і думку вшенькати себе в ту затію: «Хто дурний дасть стільки горілки!» Цар промовчав.

Либонь, Петро не тільки гаяв час на банкети та гульбища, лягав він пізно, вставав рано, його бачили то в корабельні адміралтейства, то на каналах, то на полі, де навчалися солдати. Разів зо два і я зоддалік бачив його запряжену однокінь двоколку з скринею позаду, казали, в тій скрині змайстрована штукенція, яка міряє, скільки верств цар проїхав за день. Я ж подумав, що мотає вона на коліщата людське горе. Одначе на гетьмана в царя часу не було. Всі наші розуміли, що то неспроста, й тривога не полишала нас. Одного дня, довідавшись, що цар буде в Сенаті, гетьман до самого обіду чекав там на нього, але цар чомусь не прийшов. Гетьман і старшини ще раз навідали

Головкіна, побували в Меншикова, Апраксіна, князя Василя Долгорукого, Дега, де їх приймали привітно, господарі вихваляли гостинці, якими обдаровували їх гетьман та старшина. Здавалося, багатії, князі та графи, у винах заморських купаються, але кожному приємна дармівщина! Та й де ще в світі є такі золоті меди, як на Засуллі, таке сало, як у Прилуках, такий віск, як у Стародубі! А борошно, змелене пахучими степовими вітрами з полтавських пшениць, а руна срібні, що самі в'ються в тонкі панчохи, а рушники кролевецькі, тонші за шовки, хрестики, ронди й шаблі, ковані ніжинськими майстрами, а срібні підсвічники, вилиті в глухівських гамарнях! Й кому не приємні прості, привітні слова, мовлені щирим, нелукавим серцем. Майтеся з нами, як з людьми, не кривдіть нас, і ми полюбимо вас, як братів, поділимося з вами всім, що тільки в нас є. На ту щирість дехто відповідав щирістю. Одначе не всі.

По деякому часі мішки з нашими запасами добряче схудли, й гетьман послав за новими, й привезли чотирма підводами горілки перегнаної тридцать носаток та вісімдесят три кварти, горілки анисової шість барил, вишнівки антал, масла десять пудів, воску дев'ять пудів, тютюну турецького два ока, простого п'ятдесят папуш, сала, м'яса, пшона, сухарів, круп, меду, свічок воскових триста, сальних двісті, варення з троянди, пряників, вісім сідел дорогих з чапраками, ронди...

Гетьман шукав зустрічі з царем, хоч подавати одразу чолобитну не збирався. Чекав підмоги — ще однієї чолобитної від полків, насамперед з Миргорода від Апостола та з Києва від Танського. Жураковський пообіцяв добути їх і надіслати з Биковським. Й нарешті Биковський ті листи привіз.

...Дивнії тут у Пітері бувають восени вечори та ночі, вечоріє і не звечоріє, посутеніє жовто, й та жовта сутінь довго-довго стоїть над землею, і не розбереш, не глянувши на дзиґарик, вечір це чи ніч, болить голова та стає маркітно на душі. Ось такого вечора, коли спати хочеться, а заснути не вдається, я вийшов з своєї хати з небіленими стінами — тут стіни не білять ні ззовні, ні зсередини, всенький вік вони чорні, з позатиканими мохом дірками, у високих панів вигемблювані, — вийшов з тієї хати, підкліттю званої, й заглянув до комори сусідньої, у якій також жили канцеляристи. Я знав, що старший канцелярист Микола Ханенко, либонь, найближчий чоловік до гетьмана, лягає дуже пізно, він дозволяв мені посидіти при його свічі та почитати книгу Пуффендорфа «Введення в історію європейських народів», придбану ним тут-таки, в Пітері, дорогу вельми, й через те на руки її він не давав, а може, не давав ще й через те, що хоч книга та й була видана і в Московії, але Пуффендорф той дуже погано писав про москов-

ські порядки, московський стрій, і ті, хто читав сю книгу, ризикували потрапити у таємні списки, хоч сам цар буцімто за читання сеї книги й не велів карати.

Ханенко сидів на лаві, випроставши довгі ноги в коротких блискучих сап'янцях, і читав німецьку газету. Свіча стояла на вікні, Ханенко надто нахилив на себе газету, й вона диміла у верхньому кутику. Ханенко того не бачив, і я загасив пальцями. В кімнаті стояв важкий дух шкіри, чоловічого поту, тютюну — тут мешкало з десяток чоловік. Нині всі вони валандалися в місті. Було жарко — край холодний, топити починали рано. В кімнаті велетенська піч дивовижного строю, аби добутися до челюстів, треба було пройти лазом поміж нею та стіною й ще одним лазом, і вже звідти топити.

— Чого тобі? — На мить одірвав од газети очі старший канцелярист. Він ніколи не звертався до мене так. Неговіркий, ввічливий, до всіх привітний, вельми вчений, він видавався мені чоловіком особливим, і я тратився при ньому, він, либонь, бачив це й намагався, аби я почувався вільніше, мався зі мною лагідно. Але сьогодні він програв на більярді якомусь корабельному офіцеру сорок копійок і був вовкодухий.

Я не одважився сказати, що хочу почитати Пуффендорфову книгу, й промимрив:

— Та так... Не спиться.

Ханенко відклав газету.

— І мені не спиться. Ці ночі жовті... очі виїдають. Хочеться на Україну.

У цю мить до кімнати зайшов гетьман. У короткому жупані, м'яких, без каблуків, турецьких чоботях, без шапки. Вдихнув носом повітря, мовив:

— Горілим смердить.

— Газета зачаділа, — пояснив Ханенко. Гетьман поглянув у мій бік, я майже відгадав той погляд — був зайвий у цій кімнаті, — хотів уже вийти, та Полуботок зненацька запитав Ханенка:

— Переклав чолобитну на письмо московське?

— Переклав, — відказав старший канцелярист.

— А хто перепише на бланкет?

Ханенко подумав мить і відказав:

— Та ось Іван і перепише. Московську грамоту він знає і почерк має гарний. Чоловік свій...

Гетьман подивився на мене.

— Гаразд. Посади його завтра вранці у моїм покої і покажи, як писати.

Наступного дня я сидів у гетьманській вітальні, прикрашеній нашими українськими рушниками та барсовою шкурою, й

списував на чистий бланкет чолобитні. Одну — в Іноземну колегію, в цій чолобитній старшина від імені українського поспільства просила відмінити тяжкі побори, не чіпати судів українських, лишити їх такими, якими були одвіку, й права та вольності козакам повернути, адже ті вольності утверджені за царя Олексія Михайловича та гетьмана Хмеля й від самого його імператорської величності нинішнього государя при наставленні на гетьманство Скоропадського конфірмовані. Другу чолобитну — в Сенат, у ній були показані всі гетьманські прибутки й куди та в якій кількості вони витрачаються — плата компанійцям, сердюкам, канцеляристам, гармашам, трембачам, на стації драгунів, на лиття гармат і таке інше. І ще одна чолобитна — цареві, у ній старшина просила вчинити замість Малоросійської колегії генеральний суд о сімох персонах та провести вибори гетьмана.

На тих бланкетах, на які я списував чолобитні, внизу були підписи генеральних старшин, полковників, бунчукових товаришів у кількості великій. Потім я не раз згадував те моє переписування, ті бланкети, адже їх використали як свідчення в усій тій справі, яка склалася.

Чолобитну подали через два дні, — цар саме був у Колегії іноземних справ, — він пробіг її очима й повіз з собою на острів Котлін. Він не сказав нічого, але всі, хто був при тому, — Полуботок, Чарниш, Савич, — бачили, як микуляв очима, як прикусив губу — тамував гнів.

Наступного дня подали чолобитні імператриці Катерині та канцлеру Головкіну. Чарниш просив не робити того, та й Савич трохи м'явся, пам'ятали вид царський гнівний, але Полуботок сказав:

— Нам з порожніми руками вертатися не можна. Мовчати не мусимо. Ми ніколи не зласкавимо сих людей. Що нижче хилитимемося, то дужче нас гнутимуть. Добра тут не розуміють, і добром не доб'ємося нічого. Права наші — одвіку, од предків наших, поступатися ними — се поступитися їхньою пам'яттю. Підемо призначеною нам дорогою до кінця.

— Людьми править закон... — спробував заперечити Чарниш. — Чий закон вищий...

Гетьман обірвав його:

— Закон цей лихий. Маємо жити своїм, праведним законом. А якщо не вдасться жити — то померти за нього.

Так сказав. І не звернув з рокованої путі. Либонь, він не вельми сподівався, що доб'ється правди. Його живила якась інша віра. Може, та, що його муки, його страждання окупляться в потомках. Засіються в їхніх душах свободою, непокорою й проростуть у добрий час буйним колосом. Гетьман

жив помислами вищими, нам недоступними, офірував своє життя тим, хто прийде до нас. Так мені здається. Людина — Боже творіння, у її серці — Бог. У серці справжньої людини, яка дивиться на небо, а не лише собі під ноги, вишукуючи там корму собі. Бог створив людину для молитви, для пісні, й наш люд, наш народ виплекав чудові пісні й чисті молитви, а їх відбирають у нас і нав'язують нам чужі, не прив'язані до серця нашого, бо ж не виплекані в ньому. Я не знаю, чому Бог допускає це. Чому він терпить на землі ницих і підлих, і що ж тоді виходить — він і в них? Не може сього бути. Але чому в світі добре живеться негіднику, супостату й так важко хорошій людині? Житимеш по совісті — пропадеш, і що ж тоді — лицемірити, хитрувати, казати неправду? Цілувати чужі ікони й плювати на свої?

Сі питання мучили мене, я вже тоді побачив: покорися, примирися Полуботок з неправдою, й був би гетьманом, і розкошував у палатах, помер у пуховиках. Що його зупиняло?

Совість! Правда народу свого, у який вірив і задля якого став на ту роковану путь. А з ним став і я.

Я плакав уночі, але не з жалю до себе, а з жалю за народ свій, за те, що його так попирають, що ось тут, у Пітері, холодному й чужому, кращі люди народу мого мусять стояти біля порогів чужинських та просити, наче милості, аби їм відчинили двері, в той час, як пороги наші ці самі чужинці переступають, не питаючи дозволу, й плюють на них, і коять у наших світлицях, що їм хочеться. Я сам почувався приниженим, бо так вже тут повелося, що люди убогії і ниці духом, неосвічені, майже дикі величалися перед нами, називали нас «хохлами» й «мазепинцями» і жакували, скільки могли. Хто ж їх навчив сьому? З чого велич їхня? З темноти власної, лютості і невігластва, безсердечності і нещадимості. З нахапаного у інших народів — з книжок, у яких нічого не розуміють, монстрів, у горілці заквашених, перук з волосся чужоземних бабів, стридій, виловлених у теплих чужоземних морях, кроплених чужоземною цитриною, яких проковтують з величезною огидою, боючись гніву царя, котрий не є батьком народу своєму, а вітчимом, лютим і помраченним, хоч і тямкується на дечому й кохається в новинках європейських. Якби ж то він до отого всього кращого, що позичив у сусідів, позичив доброти та спочутливості, то й велося б їм усім на добре, але він вганяв позичковане в тіла й душі їхні, неначе цвяхи, аж цвіркала кров, і ходили вони всі отако, з пробитими душами, й накидалися з болю та ненависті на інших, найперше на нас. Кусані самі, кусалися, зневажені самі, зневажали інших. Такий стрій сеї держави й закон її

такий на віки вічні. І ті добрі люди, які є серед них, мусять коритися сьому законові і з принуки таки ж топтати всіх, хто трапиться.

* * *

У ті дні початку осені Полуботка, Чарниша та Савича покликали до Таємної канцелярії. Виклик був нагальний, несподіваний. ...Ще вчора вранці німець показував їм у кунсткамері всілякі штукенції стеклами запалювальними, з мікроскопів знятими, увечері слухали в палатах у Меншикова співи дівок італійських. А ще їх запрошували до Літнього саду на феєрверки (й ми всі ходили туди подивитися, стояли за огорожею), там сяяли вогні, ракети з шипінням злітали в повітря, й стояв одразу за ворітьми змайстрований з дерева велетенський двоголовий орел, а між його ніг ще один орел двоголовий, менший, і обсипали вогні орлів, і солдати роздавали дармівщинне пиво людям, і люд у саду та поза садом веселився, забувши на той час свої лиха та турботи, й нам мовби трохи розгодинилося в думах... А наступного дня вранці суворий і похмурий гвардійський поручик повелів іти до Таємної канцелярії. Старшини йшли повз тих орлів обсмалених і думали в тривозі, навіщо їх покликано...

У Таємній канцелярії з ними мовби просто бесідували, а мовби й робили дізнання. За столом, над яким висів бляховий двоголовий орел, сидів віце-президент з Сенату, й генерал-прокурор канцелярії і ще якісь люди — піддячі, котрі шаруділи паперами й щось писали, а також писали за окремим маленьким столиком двоє нотаріусів, адже «кожне слово має лишити слід на папері». Те, що покликали не до Сенату, й навіть не до Юстиць-колегії, не віщувало нічого доброго.

Старшини не одразу дотямкували, хто тут старший і кому мають відповідати, адже запитувало одразу кілька чоловік, либонь, старшим був вирлоокий худорлявий пан з високим чолом та стрілками-вусиками, задраними вгору на іноземний кшталт. Кілька разів приходив на вивідні розмови генерал-прокурор Ягужинський, сідав за стіл, запитував, напускав на себе таємничість та пиху, вдавав, буцім не знає близько Полуботка, не чаркувався з ним і не чоломкався, й дарунків від нього не приймав; кабінет-секретар Макаров, навпаки, вітався приязно, яко давній знайомий, сідав збоку й слухав, у розмову не втручався. Здебільшого ж дізнання чинили люди незнайомі, піддячі й асесори Таємної канцелярії, вичитували щось у паперах та задавали питання:

— Чому це ти, пане полковнику, заборонив вивозити хліб до нашого государства? — рівним голосом, не одриваючи очей від паперів, запитував піддячий.

— Тому що недорід був і в нас, і за границею, хліба ледве вистачило нашому війську та драгунам, що на стаціях.

Не знати, задовольнила піддячого відповідь чи ні, він нічого не показав своїм виглядом, колупав великим пальцем у вусі, вичитував щось з теки. Нотаріуси скрипіли перами.

І далі всі запитання були недобрі, підступні, і хоч вимовляли їх різні люди, здавалося, що прошемряні одними губами.

— Щойно приїхав до вас Вельямінов, ви розіслали по всіх полках універсали. Для чого?

— Вельямінов розіслав своїх офіцерів, щоб вони під'юджували людей, аби ті не визнавали своєї старшини. Ми ж закликали до порядку і послуху, — відказав Полуботок. Чарниш схитнув головою на згоду, Савич також.

Губи шемряли далі:

— Ви послали в Кролевець козака Уманця, щоб велів обирати сотника Семена Григоровича та Захара Колісниченка, перший — зять зрадника Кожуровського, другий — шурин Горленка, який пристав до Мазепи. Толстой писав вам з Ніжина, що потрібно настановити на сотника Головарівського, вірного слугу государя, ви вчинили по-своєму.

— У нас на вибори виставляють кілька чоловік, а не одну персону. Ми можемо радити кого-небудь, а справа козаків вибирати, кого хочуть. Ми радили обрати з трьох: Григоровича, Огієнка і Колісниченка. Головарівського козаки не захотіли, й не лише козаки, а й міщани, бо він ґрунти віднімає і людей розоряє.

Асесори зглядалися поміж собою. Не могли втямити, як це обирати з кількох одного.

— Ну... для чого виставляти кількох? — запитав один з них. — Старший велить — хіба того мало?

Полуботок довго мовчав. Нарешті стиха кашлянув і, поглянувши з жалем на асесорів, мовив:

— Мало... Я не зможу вам пояснити... Потрібно починати з греків.

— Ви там всі богопротивним Арістотелевим словом осквернені, — кинув той самий асесор.

— Арістотелеве слово — вчене слово... Хоч воно й не звернене до Бога. Це правда. Але... — Полуботок махнув рукою, бо зрозумів, що його вивідники сього зрозуміти не годні.

Запала неприємна мовчанка. Її згладив Савич:

— Ще Скоропадський послав у абшид, себто одтрутив од сотництва, Головарівського, бо той вельми захланний, людей кривдив.

Губи пошльопали й розтулилися знову, очі ж були зоднаковлені, мали один вираз.

— Малоросійською колегією визначено казначея і комісара для збирання грошей. Колегія веліла назначити казначеїв із гарнізонних солдатів, але ви сказали, що казначеї та комісари вже обрані, бо з гарнізонних солдатів вибирати нікого, всі вони бідні й привласнюватимуть гроші.

Чарниш і Савич несамохіть попідхоплювалися з лави. Чарниш — високий, обличчям темний, неначе циган, чорноволосий, гарний з себе, хоч вже немолодий, Савич — тілистий, білолиций, білочубий, він з самого початку впрів і витирав обличчя зеленою хусткою.

— Се — неправда, — вигукнув Савич.

— Де ж вони бідні, — обурено розвів руками Чарниш. — Чимало тих гарнізонних солдатів уже мають у нас свої крамниці й торгують аж гай гуде.

— Чому гуде гай? — не зрозуміли асесори.

— Ну... Так у нас кажуть. Ліхо торгуют, — мовив по-московському.

Очиці подивилися в папір, губи прорекли:

— Минулого року в малоросійські полки були визначені збирачі, яким велено збирати гроші, хліб, мед, і тільки в царську скарбницю. А ти, полковнику, одібрав у них дві тисячі двісті шістдесят чотири карбованці і хліба шістсот двадцять вісім четвертей.

Полуботок неквапливо вийняв кисет і набив люльку. Пахучий димок легеньким струмінцем поплив по кімнаті, залоскотав ніздрі асесорам та піддячим.

— Цареві гроші і хліб збирали колезькі, а не полкові збирачі. Яким чином ми могли в них те одібрати? Покажіть хоч один папір, де б колегія писала нам о такім вчинку.

— А ось і папір... У Стародубський полк послано Пеклицького. З колегії йому був указ, щоб прибув з грошима. Він не явився...

— За сенатським указом гроші мають зберігатися там, де вони зібрані. Через те їх і поклали в Стародубі при полковій старшині. Їх було сто карбованців з гаком. Там вони й лишилися, а про те, що Вельямінов писав Поклицькому, ми не відаємо. Кому писав, з того й одвіт.

— Не відаєте й про те, що Вельямінов указав вам сотника Мануйловича в низовий похід не посилати, а ви послали!..

— Послав його ніжинський полковник, у нього й запитуйте... І просто... — У Полуботка на думці крутилися міцні слова, він змів їх, а натомість мовив: — Все це — дрібні причіпки по намові Вельямінова. Він сам дрібний...

Одначе дрібні, як горох, запитання сипалися й далі, на них здебільшого відповідали Чарниш та Савич.

Через два дні Таємна канцелярія поклала на вивідні терези свій основний камінь — донос любецького попа Гаврила та доноси козаків Стародубського полку Ломаки і Сухоти, які самі й привезли свої наклепницькі листи аж у Пітер. Цидула попа Гаврила була довга та особливо в'їдлива: Полуботків управитель проклав дорогу через його город, поставив корчму на поповій землі, викосив сіно на двох островах, взяв два вулики в бортях, не шанує сану попового й безліч іншого.

В'їдливий, скажений піп сутяжив з усіма: з любецьким сотником, війтом, з Полуботковим управителем, з власними мирянами. Є такі люди, для котрих і життя не життя, якщо немає з ким посутяжити.

Пани таємні канцеляристи справляли тріумф, ввели до кімнати Ломаку та Сухоту, які, один, одвертаючи вид, а другий просто в очі гетьману, виказали свої скарги.

Савич та Чарниш, приголомшені, мовчали.

Полуботок теж довго мовчав, а тоді запитав у скаржників:

— Ви давно з Стародуба? Яка там погода? Льон уже вибрали?

Ломака та Сухота перезирнулися. Відказав Ломака, знизавши перед тим плечима й микульнувши до колегіантів чорними, загнаними вглиб очицями, мовляв, бачите, про що запитує гетьман, може, він не при здоровому глузді.

— Льон вибирають. Добулися ми за вісімнадцять днів.

— Швидко. Вельми швидко, — сказав Полуботок і підвівся. Стояв суворий, важкий, тамував гнів. — Так прудко можна доїхати тільки ямським способом. Покажіть подорожню!

Ломака та Сухота запитували в колегіантів поглядами, що їм робити.

— Покажіть! — звелів прокурор.

Сухота дістав подорожню. Полуботок узяв її, перебіг очима.

— Писано по-московському. Й гроші прогонні дано колегією. З якого ж це респекту президент так розщедрився? Кому закон велить давати гроші на прогони? Царським кур'єрам, генералам... І тільки. А цих ось прирівняли до генералів. Піп Гаврило також давно на мене зуби стриже. Бо не може пережувати в Любечі все, що на них трапить. — Гетьман кинув подорожню на стіл. — І скільки ж вам заплатив генерал? Ну, сього ви не скажете. Мій велце ласкавий приятель Вельямінов од першого дня через послушників своїх нашіптує у вуха людям нашого краю: «Пишіть на Полуботка, і у вас не буде ні панів, ні підданих». Хіба се правда? У вас у Московії немає ні панів, ні холопів? І не означено всіх людей ревізією, хто в якому стані має жити? І панщини ваші посполиті не роблять? У нас посполиті платять чинш, а в рангових селах мають ще по два дні роботизни. Це тільки в цих селах, й лише по два дні.

Є такі старшини, що закон той переступають. І ми велимо карати їх. І у вас є такий закон? Скажіть? Шукайте, шукайте, панове, що хочете, але дошукуйтесь правди.

Піддячі, асесори мовчали. Прокурор підвівся й вийшов. Сухота і Ломака заклякли біля дверей, неначе стовпці.

На тому й скінчився перший вивід у Таємній канцелярії. Та не скінчився підступ. Він тільки починався. В чорній печі Таємної канцелярії по таємному царевому велінню варили іншу страву — отруйнішу — державної зради. Воду та сіль на неї приніс... наш вчений земляк, псковський архієпископ Феофан Прокопович. Наші старшини, не знаючи про це, клопоталися перед ним, аби заступився за нарід свій, бо не відали й того, що то вже був не його нарід. Я з Ханенком також побували в колишнього спудея Київської Академії, яка й нам обом була альма-матір'ю, Ханенкові вповні, мені — частково. Архієпископ благословив нас і вів з нами довгу бесіду; себто він говорив, а ми слухали. Він не дав ні мені, ні Ханенкові рота розтулити. Що вже вчений, а що вже люб'язний, солодкоречивий, солодкоокий, аж сяє тими зеленими очима, і все сплескує пухкими ручками. Й такий запальний, раз по раз підхоплюється та бігає по келії, і такий простий, такий доступний... Я трохи нітився, Ханенко ж мався вільно, навіть таїв у міжбрів'ї ледь помітний насміх, за що я аж сердився на нього. Але, на щастя, Прокопович чомусь того не зауважував. Простота й доступність їхньої святості, як я довідався пізніше, були своєрідною гординею. «Я такий великий, а розмовляю з вами, як з рівними». Й не ліпилася ця простота до тої розкоші, у якій жив Прокопович, як не ліпиться до стіни собору стара іконка з сільської церквиці. Як її не обновлюй, якими рушниками не обвішуй, навіть коли вона стане чудодійною, все одно на мальованих золотом стінах, серед пишного убранства та золотих і срібних ікон виглядатиме чужою.

Палати їх превелебія більшою мірою були світські, аніж монастирські — великі вікна, красиві дрібнички на столах та на особливих підставках, щоправда, висіло кілька дорогих ікон, стояв хрестик, всипаний коштовним камінням, і лежало Євангеліє в золотім обкладі. Мені здалося, що його тут ніхто не відкриває. І скрізь по кімнатах — а їх було багато — книги, книги, книги, на стінах безліч мальованих олією картин, і на самому видному місці контерфект царя в латах, схожого на вгодованого кота, котрий щойно з'їв чужу сметану. Обличчя кругле, вуса — сторчма, очі булькаті, вилуплені. Страшний цар на патреті, ще страшніший він у житті. Я впився поглядом у книги, ледве приховуючи здивування, адже то здебільшого були книги світські, чужоземні — з механіки та математики, філо-

софії, права, літератури, надто багато було античних авторів. Аж рябіло в очах, мелькали імена Арістотеля, Сенеки, Діогена, Гомера, Езопа, Софокла, а за ними Гізель, Ян Кохановський, Сербієвський, Галятовський і Ставровецький Транквіліон, в окремій кімнаті стояли мікроскопи, ще якісь прилади, над дверима висів барометрум. Я здригнувся. Згадав, як шукав у подарунок Уляні чогось такого, «чого ні в кого немає», і купив у німця барометрум за карбованця. Либонь, Анастасія Марківна викинула його на смітник. Єпископ похвалився, що є в нього й телескоп, Грегорем називається, у якого він дивиться на звізди, він би й нам дав подивитися в окуляр, так зараз день.

У його роті кругленько перекочувалися цитати з Локка, Бекона, посилався він то на Коперніка, то на Галілея, — Боже мій, кладезь розуму, стовп світський і церковний, я навіть подумав, що Бог — це й справді розум. Хоч вже відав, що більшою мірою Бог — це істина та совість, але на той час забув про це. Показав нам преосвященний і свої власні рукописні книги, «Поетику» та «Риторику», «Володимира», і я, червоніючи, зізнався, що бігав по Щекавицькій горі бісеням у сій його драмі, й він вельми зрадів чи вдав, що зрадів, і сплеснув пухкими руками, й мовив, закотивши під лоба зелені очі, який то був золотий час, і які гарні київські гори та Академія Київська, котрій віддав майже п'ятнадцять років життя, і як там його любили, і що був він там професором та ректором, і що саме там став справжньою людиною, копав криницю вчення глибоко, але не докопав, довелося їхати сюди.

— Там і Спіноза, і Декарт, і Галілей, а тут... Якщо запитаєш кого, чи знає він філософію, то почуєш: «еллінських борзостей не тякох, ні риторських остроном не читах, ні з філософами в бесідах не бивах — через те душа моя від гріха чиста».

І засміявся дзвінко та весело. І казав далі:

— Нас, киян, називають «нехаями» й стороняться. Коли б не їх величність, то й зовсім життя не було б. Їх величність сам вельми вчений і любить людей освічених, просвіщає всіх світлом розуму свого, а лінивих та впертих — ще й палицею.

І засміявся знову, й покотився по світлицях на коротких ніжках, а ми пішли за ним. Ханенко крокував поруч з єпископом, й була та пара вельми кумедна, один гінкий та високий, а другий низенький і пухкий, як попівська паляничка.

Я ж подумав: прикро, якщо тобі, пане Феофане, так добре велося в Києві, чого подався до Пітера? Чого так намагався впасти в очі цареві, здобути його прихильність і допинався, щоб той забрав тебе до Санктпітербурха? І одразу ж засоромився своєї думки. А Прокопович вже показував книги нові, написані тут, буквар «Первое учение отроком», «Правда воли

монаршей», родословник російських царів та книгу про церковний притч і ченців. Ця книга випливала з Феофанових діянь по реформаціях церкви, які доручив йому цар. Кілька років трудився над тим регламентом колишній київський мудрець і довів справу до кінця. («Ну що, пошив попівську нову одіж?» — цар Феофану. «Дошиваю». — «Поспішай, у мене вже шапка готова», — посміхаючись мовив цар.)

Нині в Москві вже немає патріарха, а є святіший синод, вельми подібний до інших колегій, з президентом та віце-президентом на чолі. Один з тих віце-президентів — псковський єпископ. Справу поставлено добре: наглядає за синодом полковник, синод підлягає Сенатові й навіть поганенького попика не висвятять без дозволу того полковника та Сенату.

Петро боїться церковного суперництва, пам'ятає, як в дні кривавої стрілецької страти з патріарших покоїв видибцяв патріарх Адріан з святим Миколаєм у руках та інші чини церковні й рушили навперейми цареві, котрий їхав на нові страти, аби зупинити його й зупинити ріку криваву, яка текла в Москву-ріку. Цар оскаженів, трохи не вбив патріарха й гукнув на всю вулицю: «Поклади ікону, де взяв, поки я не поклав тебе тут». Патріарх злякався, позадкував до своїх покоїв, а тоді виїхав у монастир і замкнувся там. Волів не бачити царя. Воно б і добре — сиди за монастирськими стінами, але ж народ почав ремствувати, нарікати, й цареві довелося витягати патріарха за вуха на світ Божий та хоч іноді ставити поруч з собою, аби люди бачили їх разом.

Нецеремонний Ханенко не зупинив свого погляду на нових працях Прокоповича, взяв з шафи рукописну хартію і почав її переглядати. Сього не можна було витлумачити інакше, як тільки отак: був ти, святий отче, колись ученим та піїтом, поміняв світ науки на митру, саккос на патерицю позолочену, а нині ти служка при цареві, хоч і високого чину.

І я, аби розвіяти гіркий димок, що враз оповив нас, сказав:

— Боже милосердний, скільки книг є в світі, й ви збагатили ту книгозбірню чудовим своїм творінням. Я нещодавно прочитав «Прощання з книгами» їхньої святості покійного Стефана Яворського, яка то зворушлива річ! Як він любив книги, і якою вченою людиною був.

Я не знав, що допустився більшої нетактовності, ніж Ханенко. По дорозі додому той мені се розтовкмачив. Були се запеклі вороги, й не кидалися один на одного з кулаками тільки через те, що цар змусив їх поцілуватися й поклястися у вічній дружбі і скласти цареві слово, ніколи не ворогувати. Розійшовшись, вони довго плювалися, одначе на людях своєї ненависті не виказували. Феофан славив усі цареві діяння його

війни, його кораблі, нове управління, новий град Пітер, фіскальство — «аки в зелії єхидна укритися не могла», закони про носіння іноземного одягу, маскаради та асамблеї — все-все. Вітійствував на заздрість іншим вітіям. І мав за те немало. Єпископство і архієрейський сан, віце-президентство, дорогі покої, дорогі напої, найкращого кухаря в столиці, й суперничав у прийомах гостей, надто царя, з самим генерал-прокурором Ягужинським, у котрого і кухарі, і вина заграничні найвищого ґатунку. Цар особисто подарував псковському владиці вітрильного буєра та бот, на яких Прокопович розважав гостей.

Яворський, навпаки — огуджував, звичайно, здебільшого в алегоріях, одначе й прямо, прилюдно — в церкві, — одруження царя з ліфляндською повією, розпусту і свавілля царя, нехтування ним церкви та закону Божого і вказував на гнаного й нелюбого батьком сина царевича Олексія як на єдину надію захисту святовітцівських заповітів та церковної благодаті. Гудив, ганьбив, й невідомо чому все це терпів цар. Може, через те, що, википівши, видзвонивши високим громовим голосом цареві ганьбу, блюститель престолу лякався й писав листи покаянні, й підписувався «смиренним Стефаном, пастушком недостойним» та іншими принизливими словами, як і всі інші. Либонь, цар бачив, що це не Никон, який проголосив його батькові анафему й трохи не вирвав з царевих рук скіпетр, що від Яворського великого лиха можна не сподіватися, а настанови іншого — хтозна яким він буде. Він призначив Яворського й президентом синоду, але той у синод не ходив до самої смерті. Він помер торік, під рік новий. Помер останній чоловік, на котрого все-таки таємно покладалися Петрові недруги, вважаючи, що він стане проти царя-антихриста й поведе їх. Не став. Не повів. Хоч, може, щось і думав, і замишляв, бо незадовго перед смертю Таємна канцелярія робила про нього вивід, складали протоколи, йому загрожувала смертна кара, але він помер, і протоколи кудись поділися. Проте, мабуть, то був якийсь його невеликий спалах, недарма перед смертю він писав у синод листи, підписуючись гірко-насмішкувато стосовно самого себе «смиренний Стефан, старець немічний». Все своє добро та книгозбірню Яворський заповів рідному Ніжину.

Про книги Прокоповича Яворський казав, що від них смердить єзуїтським духом, вдавався він і до протестації проти настановлення псковського єпископа віце-президентом синоду, але з того нічого не вийшло. Яворський висловлював свою зневагу Прокоповичу прямо, той же в своїх проповідях натякав на зміїне жало Яворського, папський дух, забуваючи, що сам вдихнув того духу в себе немало. Повчившись у Київській Академії до сімнадцяти років, він подався за кордон, тинявся

по єзуїтських школах, перейшов в унію, постригся в ченці, незабаром випірнув аж у Римі, в колегії єзуїтській, навчався сам і навчав інших. Мав імення Єлисей, Єлизар, Самійло, а може, й ще якісь. Ласкавий до всіх, всі його любили, взяв його в своє серце й президент колегії єзуїтської й покохав його, як рідного сина. Одначе потім Самійло-Єлизар щось там учварив, й довелося йому втікати з великою ганьбою. Одначе він не вельми тим переймався, помандрувавши ще трохи по тамтешніх світах, примандрував на Україну, вдруге постригся в чернецтво і, взявши наймення свого покійного дядька — Феофан, повернувся в Київ, де досягнув висот великих, як у науці, так і в піїтиці та драмі. Кілька разів перестрівав своїми вітійськими ораторіями царя, намагався впасти йому в око, проспівав славу Меншикову, і, врешті, світлійший, засолоджений медовими Феофановими словами, привів його до царя й той зупинив на ньому монарше око.

Пізніше, сидячи в кіптявій ізбі на подвір'ї вже покійного князя-папи, ми з Ханенком часто згадували ті наші походеньки до Прокоповича й скрушно зітхали, що два українські мужі, найбільші світочі науки та муз, замість того, щоб вславляти рідний край, покинули його й тратили час та здоров'я на служіння чужинським ідолам та на взаємну ворожнечу. Гай-гай, скільки доброго могли зробити, скільки слави принести рідній землі! А вони занедбали науки, високе ангельське слово, один марно топтався довкола стовпа з двоголовим орлом, другий уґрунтовував стовпа.

...Прокопович пригощав нас чаєм з бубликами та проскурами з родзинками. Вони з Ханенком вели балачку про сфери суть недоступні для мене, й те мені було прикро. Про якесь матеріальне сполучення речей, про Арістотелеві атоми, про Декарта та Галілея, я в Академії до тих наук не доступився — батько не дав. Одначе поволеньки Ханенко перевів розмову на рідний край. Прокопович знову сплескував руками, промовляв сльозливо, що йому майже щоночі сниться рідний Київ, у якому народився й прохлопчакував найкращі роки, сниться Дніпро, гаї задніпрянські, вишні та груші солодкі... Вивів ту свою колію Ханенко на нинішні лиха землі нашої, на утиски та одбирання прав народу українського — власне, на те, задля чого ми й прийшли, задля чого вже не раз навідувалися сюди декотрі наші старшини. Єпископ уже чув їхні стогони, ми ж прийшли, аби почув наші — його колишніх побратимів і учнів по колегії, сиріч пастви Божої, отож і його, владики земного. Ми боялися, що він не впустить нас у свої хороми, що його служники проженуть нас, а може, ще й нацькують на нас собак, а він виявився простим та приступним, не тільки впустив

до світлиці, а й почастував дорогими наїдками та напоями. А от у душу свою не впустив.

Я не знаю, чи то навмисне Прокопович ховав свої зелені, швидкі, наче блискавки, очі за парою, яка валувала від чашки з чаєм, — фуркав він на чай запекло, — чи справді студив чай, але я бачив лише його розкидисту, віялом, бороду та рожеві вуха. Він спробував ще раз вернутися в еллінські часи та краї, але Ханенко вперто тягнув його на наші збіднілі поля, в наші зубожілі села, визував з легких, із посрібленими пряжками сандалій та взував у поруділі від роси і збучавілі чоботи. Феофан тієї взувачки не приймав. Ханенко оповів про всі лиха та кривди й просив у владики заступництва. І той, врешті, знову сплеснув руками, прорік:

— Аякже, аякже. Лучиться нагода — скажу цареві. А ви теж скажіть вашим старшинам: царів небесних і земних прихиляють до себе покірливістю та ласкою. Так і в книгах святих сказано, і мій розум те підказує.

Негідник, погань у саккосі, прости мені, Господи, він обіцяв прихилити до нас рай, а вже прихилив пекло — підло обмовив гетьмана, доповів у Таємну канцелярію, буцімто Полуботок мав нишкові перетрактації з Пилипом Орликом, гетьманом запорозьким, мазепинським, коли той стояв з військом під Васильковом. Буцімто Полуботок запитував у Орлика, чого той прибув під Васильків, а той нібито відповів, що кочує тут, бо в приморській стороні повітря морове настало і, мовляв, боїться, щоб не вчепилася зараза. Нікчемна байка, яку виплели два попи, Самборович та Нил, котрі не помирилися між собою, і кожен хотів повісити ту байку на шию своєму недругові. Нил стверджував, буцім ту байку повідала Самборовичу пані полковникова Полуботкова.

Брехня плавала, як олія в юшці. Тільки божевільна малжонка могла так обмовити чоловіка. Чого б то Полуботок посилав своїх людей, аби почути на відповідь таку нісенітницю. Там і далі було наплетено немало інших дурниць, буцімто в тих місцях на баталіях пошатковано на капусту Галагана й Танського, а вони козакували в своїх полках та попивали пиво, не відаючи, що вже мертві.

Одначе та байка знадобилася псковському єпископу, аби ще раз прислужитися деспотові, показати відданість трону царському й тому, хто на ньому сидить. Що станеться з людьми, на яких зводить наклеп, його не цікавило. Будь-якою ціною вгору, будь-якою ціною ближче до царевого ботфорта!

Боже, як я потім проклинав пухкощокого негідника в митрі з єпископською патерицею в руці! Скільки днів проблукав біля його покоїв, сподіваючись зустрітись і... вбити. Ну... вбити, либонь, я не зміг би. Я ще нікого не вбив. Але сказати

прилюдно все, що думаю про нього, сказав би. Напевно! Сказав би, й поволік заліза в Петропавловку. На се був готовий. Моє серце горіло ненавистю, душа прагла помсти.

Полуботок давно знав про ту лиху байку й зажадав листовно від Самборовича відвіту, й той одхрестився від брехні, відписав, що зроду-віку його вуха не чули подібного шемрання й не казав нікому нічого. Одначе, оскільки в царя та його лакуз не було іншої зачіпки на зраду гетьмана, вирішили прилаштувати цю.

На Україну було таємно споряджено найдошпетнішого в тих нечестивих справах фіскала, котрий вмочив свої руки по самі плечі в кров царевича Олексія, не зупинявся перед будь-яким підступом, будь-якою брехнею, бригадира, майора Рум'янцева. Майор отримав таємні повеління від царя знайти всіх людей, котрі хоч слухом чували о тій справі, обнадіяти їх, пообіцяти винагороду, впевнити, аби не боялися Полуботка та інших старшин, і, таким робом добувши свідчення про зносини Полуботка з Орликом, відправити цих людей у Пітер. Отримав Рум'янцев також веління збирати по українських містах людей та впевняти, що їм вестиметься ліпше, коли матимуть старшинами росіян, а не українців, підбивати козаків та посполитих на скарги проти старшин, не гребувати найпідлішими наустами, все те списувати, пакувати й надсилати до Таємної канцелярії. Вже навздогін Рум'янцеву Петро надіслав листа, в якому ще раз нагадував: за добуту фальшивку матиме нагороду. «Потщись послати кого в Запорожжя (краще б з таких, що вельми озлоблені на старшину), щоби такого листа дістати, і грошей на це можеш дати до 5000 із взятих старшинських, і сподіваюся, за цю суму таке отримати можна». Оренда корчми за рік на той час коштувала один карбованець.

І ще одне веління отримав Рум'янцев: налякати старшин, які підписали чолобитні на закриття колегії Малоросійської, аби вони відмовилися від підписів, а також добути від кількох козацьких громад листи, в котрих би свідчили, що вони нічого не відають, що все то викрутні старшини, яка їм ненависна.

Тримали все те у великій таємниці, і все ж ми довідалися про лиху функцію Рум'янцева. Перший неясну чутку приніс Миля, котрий майже не потикався на подвір'я бутурлінське, пропадав у шинках, де пиячив з іноземними та московитськими шкіперами, матросами, солдатами. П'яний ундер проговорився, що їде зі своїм паном на Україну на якусь важливу факцію, одначе на яку, не знав чи не хотів казати. Ундер служив при Юстиць-колегії, в Савича там був знайомий піддячий, чи, як вони тепер називались, асесор. Торік піддячий приїздив на Україну, жив у Савича, в дорозі тяжко захворів, і був би, мабуть, помер, якби генеральний писар не покликав німця-ліка-

ря, заплативши йому чималі гроші, а далі лікував за приписом лікаря та доглядав дбайливо. Й дякував піддячий Савичу щиро, кланявся доземно, клявся в дружбі довічній. І ось тепер Савич вечірньою годиною навідав боржника. Щойно запитав про посилку Рум'янцева, піддячий злякався й тим переляком засвідчив, що знає про той нечестивий замисел, довго відмовлявся, а потім таки оповів. Він готував папери Рум'янцева в дорогу, й був там окремий папір, інструкцією званий, од самого царя, в ньому списано по пунктах все, що має робити Рум'янцев.

Довго радилися того вечора старшини, зачинившись у горниці в Полуботка. Поклали негайно послати когось на Україну, аби попередив Жураковського про ту московську інкурсію, вибір упав на служника Рублевського з Савичевого почту, персона він незначна, і його відсутності не помітять. Рублевському дали копію з чолобитної, яку підписали старшини, аби пригадали, що писали, решту ж мав переповісти на словах. Одначе по кількох днях тривог, турбацій, рад-перерад вирішили послати когось певнішого, мудрішого, тямковитішого, а саме — Василя Биковського. Склали цілу промеморію, кому і як матися, кому що робити, написали, щоб не вчиняли всіляких шванок, щоб помирилися з кривдниками, все то справи дрібні, ними ж можна згубити справу велику — всієї України. «Помиріться, годіться праві й винуваті перед лихом, від якого потім не буде рятунку», — напоумлював земляків через Биковського Полуботок. А самому пропікала душу гаряча дума, що теж через особисту кривду в рокований час не обстав праве діло; покривдив його вельми підозріливий і себелюбний Мазепа, ой, як гірко покривдив, саме через те й не пішов з ним у трудну для України хвилину. Розпеченим цвяхом загрузла в серці образа, не зміг висмикнути того цвяха. А що всі ті образи, кривди перед тим великим, необмірним, яким є Україна! Так, нехай би він потерпів поразку вкупі з своїм кривдником, зате нині була б спокійна душа. А то ж мучиться скільки років. Жодного разу нікому не освідчився в тім, несе покуту в трагічній самотині. Ото і нині... Переливав той гіркий досвід у слова...

Рум'янцев збиратиме всіляке сміття, підбиратиме всіляку нечисть й висипле те на наші голови. Антону Танському, полковнику київському, гетьман велів помиритися з кобижчанським сотником, котрого Танський зсадив з сотництва супроти волі Полуботка, сотнику Любецькому — з попом, від тої сварки чадний дим обкурює і гетьмана, і всім іншим матися обачно, не давати вивідцям ніяких підстав для очорніння порядків українських.

Проте в останню мить Полуботок завагався, й Биковський розшнурував дорожні сакви, а зашнурував свої челядник По-

луботка Микола Лагович, всю ніч він вчив напам'ять промеморію, а на ранок її спалили. Лагович від'їхав на Україну.

Щойно зачинилися за ним ворота, як з Коломаку від Жураковського приїхав військовий канцелярист Романович. Він розповів: старшим над військом українським і московським, яке стоїть постоями на Україні, є Голіцин, він повів москалів на Слобожанщину, звелівши Лизогубові вести туди українські полки. Лизогуб полки повів, і одразу туди вирушив Жураковський, а з ним кілька бунчукових товаришів, капелан з дячком, п'ять сурмачів, три трубачі, довбиш, артилерійський отаман з гармашами, хорунжий і писар, гармаші піші та кінні, козаки на палуби, ковалі й шорники — увесь військовий штаб генеральний на чолі війська. Й вельми було сумне те видовище: хорунжий без великої хоругви, бунчужний без бунчука, сурмачі без сурм, политаврщики без литавр, довбуш без котлів, писар без печатки — Вельямінов одібрав усі знаки військові й запечатав, і військо йшло, неначе похоронне шестя, й козаки соромилися дивитися один одному в очі.

Доїхали до Веприка на Пслі, й там їх нагнали гінці Вельямінова на змилених конях з наказом Жураковському вернутися назад. Жураковський давно здогадався, що похід цей обмильний, Голіцин іде не на татар, а виводить з України козацьке військо. До Коломака було рукою подати, й Жураковський покинув обоз й верхи погнав у Коломак, до війська. Він зібрав старшину в наметі Апостола — полковника миргородського, й радилися вони шість дзиґаревих годин, і допікав усіх Жураковський, жалив словами гіркими, нагадував про побори московські, про кривди, про стації військові, казав високі слова про честь, в багно втоптану, про славу батьків і подвиги їхні.

Старшини розхвилювалися й собі почали нарікати на московську неволю, спочатку Буцький, наказний полтавський, і Бурляй, полковник сердюцький, а далі інші, не змовчали навіть Галаган та Милорадович, тільки Апостол довго крутійствував, адже самому кортить булава гетьманська. Ще недавнечко писав цареві чолобитну, в якій плакався, що сорок років вірно служить полковником, а справжньої віддяки не має, а він би згодний, аби й не було гетьманських виборів, а цар дав гетьманську булаву з своїх рук. Але й Апостол, присоромлений іншими, сказав правдиве слово, й каліграфували чолобитну велику, з достоїнством написану, й виповіли в ній усе.

Нагадали цареві його обіцянки перед баталією Полтавською, клятвою скріплені, про те, що після перемоги над шведом він зменшить побори з народу українського й вольності козацькі ствердить монаршим указом, а замість цього увів колегію, яка останні вольності попира та одбира, зліквідовує суди наші,

податі небачені накладає, і все це, мовляв, робиться згідно статтей Хмеля, прохальних та вирішальних статтей Олексія Михайловича, а нічого такого в тих статтях немає. І ось тепер ми в походах при Коломаці, а інші при Святому Хресті справляємо вашу службу, а в нас удома генерал Вельямінов забирає останнє з млинів та перевозів, пасік та шинків, показенщину й покабанщину, править, чого за гетьманів ніколи не було, солдати тягнуть до Глухова старшину за неплату й тримають в ув'язненнях, неначе якихось лайдаків. Люди втікають на слободи та за Дніпро, край спустошується. Сподіваючись на вашу милість, наважуємося сказати про це через посланців Семена Кгалецького, сотника новогородського, та Кирила Криштофенка, сотника сенецького. Нехай благословить Господь вас на царство. А те, що підозри виникли, буцім у судах наших тяганина та хабарництво, то вже розстежено й всім показано, що неправда. При Коломаці, з обозу, 1723 року, октоврія 1 писано. І підписи Апостола, Галагана, Танського, Зарудного, Родзянки й ще багатьох, і полки Лубенський, Полтавський, Переяславський, і просимо дозволити за давніми правами вільними голосами обрати гетьмана, бо всі справи не йдуть.

І ще одну чолобитну про дрібніші кривди від москалів повезли сотник новогородський Семен Кгалецький та сенецький Кирило Криштофенко. Везли через Глухів, і про це довідався Вельямінов та ув'язнив посланців, одначе при арешті їм вдалося непомітно передати листа Романовичу.

Два довгі осінні вечори старшина радилися, що робити з тими привезеними чолобитними, адже бачили, як дратується цар, відали, що можуть вони впасти на їхні голови великим лихом. І тоді сказав Полуботок:

— А з чим вернемося на Україну? В якому образі? Рабів? Вже ми звикаємо підписувати: «раб ніжайший». Чи маємо право вертатися туди в такій функції? Приїдемо, скажемо людям: хиліться, гніться, як похилилися ми, старшини ваші, рабство наше вже навічно. І як подивимося у вічі братам нашим, котрі там, при Коломаці, кровію писали ці листи? Раб іноді також споживає солодкі напої та смачні страви. Але він раб, і цим сказано все. Ні, краще вже смерть, аніж така ганьба! Хто боїться, в чиїй душі страх більший, ніж відвага, нехай від'їжджає на Україну. Навіть якщо поїдете всі, я залишуся й подам ці листи цареві: хоч краще було б, якби їх подав пан Романович, цим засвідчивши, що привіз їх просто з Коломака од всього товариства військового.

Козаки похилили голови, сором випікав очі.

Залишилися в Пітербурху всі й почали шукати способу та нагоди, щоб вручити цареві ці листи.

* * *

Мені здавалося, що я дуже багато побачив у Пітері, я дивився широко відкритими очима й тільки потім зрозумів, що не бачив нічого. Блукав, немов сліпець, який бреде по вибитому худобою тирлі й думає, що прошкує по зеленій оболоні. Зате мене, виявляється, бачили тисячі очей. Ми всі сліпці в цьому світі, бредемо, не знаємо куди, йдемо туди, куди нас штовхає випадок долі, і всі ми розділені на тих, які підглядають за кимось, і тих, за якими підглядають, на тих, які чигають, і на тих, на кого чигають. На мене, на всіх нас чигали повсякчас, вдень і вночі. Я лише потім зрозумів, чому на наш двір ходить стільки калачників, збитенщиків, квасників, шорників, всіляких інших людей, котрі самі набивалися в дружбу, пригощали дармовими горілками та винами, довірчо розпитували про наше життя-буття, про родичів до десятого коліна, про старшин, служників. О, якби підступ та зради мали свої запахи! Ними просмердівся б увесь наш двір. Одначе вони пахли заморськими тютюнами, пиріжками, квасом, вином. Я ж нудьгував за іншими запахами, нудьгував за іншими видивами — за Україною. Ніколи раніше не думав, що можна так сумувати за рідним краєм, що він снитиметься ночами, тривожитиме, мучитиме. Нічого він мені не дав, нічого я в ньому не доп'яв, а от же нудьгував безнастанно.

Мені снилися то Київ, то Глухів, то дорога в росохатих вербах, які поспускали віти до самої землі, а обіч дороги жито стіною, і в ньому волошки. Вітер гойдає жито, й зелені хвилі теємниче котяться до обрію, й у тих хвилях загубилася й моя доля, й якась моя одвічна таємниця, яка проростає з року в рік, і падає, підітнута гострим лезом, і проростає знову. Ховववкає в житі перепел; невидимий, він теж таємниця, така сама, як і я, часточка Божого світу.

Мені опротивіло місто, в якому жив. Опротивіли його дива, його зваби, його прямі поземні і понебесні лінії. Щось у ньому було несправжнє, придумане, нав'язане, застрашливе й хворобливе. Я майже перестав виходити за ворота, сидів біля маленького віконечка з книгою в руках і думав. Щось зріло в мені, щось викільчувалося, я думав про наше життя в Пітері, про те, що сидимо не своєю волею, що й дома житимемо також не своєю волею, й щодалі, либонь, буде гірше, а що робити, не знає ніхто. Можливо, щось знає гетьман? Він зробився ще мовчазніший і стемнів лицем.

Зненацька увечері мене покликали до нього. Й попросили взяти з собою бандуру. Це — вперше од нашого приїзду в Пітер. Гетьман сидів, схилившись, біля грубки, яку називають голландською, й дивився на вогонь. Він не підвів голови, не відірвав погляду від вогню, а тільки мовив:

— Сідай.

Я сів і також, мов заворожений, дивився на вогонь, дивився довго, навіть подумав, що гетьман забув, для чого кликав мене.

— Бачу, тобі опіка вже не вельми потрібна, — нараз мовив. — Стаєш козаком. А батько боявся...

— Се путь не моя, — одповів. — Але іншої не маю.

— А хто знає, де наша путь? — підвів голову. — Ніхто. Проживаємо життя, а в кінці бачимо, що пішли не тією стежкою. Я також, Іване... Хотів стати вченим богословом... Вечорами сидіти під грушею з такими ж книжниками. А довелося... Ось навіть з тобою ніколи не погомоніли до ладу. Все справи та справи... Нудний я, Іване, чоловік.

Я подумав, що, либонь, він правий, і ще подумав, що нудні всі праведні люди. Неправедні люди, вони здебільшого й веселі, а ще ж брехливі, обвішані всілякими пригодами, перелюбами, мають що оповісти, вміють розкутурхати інших, вдарити, як кажуть, лихом об землю. Бо й мета їхня: здобути гріш, переспати з удовицею, випити на дармівщину. А коли в людини велика й праведна мета, згнічують її важкі думки, не дають забутися ні на мить. Праведну мету обстояти важко.

— Матір... не забув?

Я похилив голову.

— Неземна вона була... Іноді повеселіє... А тоді як затужить, засумує... Їй би в монастир... А вона сплодила тебе... Пробач... І любила безумно. А в сьому світі з великою любов'ю жити не можна... Любов — се печаль і м'ягкість. Ми всі, українці... з голубої глини.

— Про вас сього не сказати... — Й знітився.

— Життя мене довго та круто місило. От і став на сей пруг. Пробач... се не гординя — більше нікому... Ну, та гаразд. Заграй мені щось до серця.

Я давно не брав до рук бандури, не знав, що заграти. Тихо перебирав струни, й вони рокотали, рокотали, й мовби самі почали пісню:

Ой гай, мати, ой гай, мати,
Ой гай зелененький,
Та помирає за Дунаєм
Козак молоденький.
А як став він помирати,
Став товариша прохати:
«Ой товаришу, вірний брате,
Та й дай отцю-неньці знати,
А нехай приїде за Дунай
Свого сина ховати...»

Ще я проспівав «Ой у лузі над водою калина цвіте» та «Припʼяв коня до пакола», та враз гетьман рвучко випростався, попросив:

— Заграй про Нечая.

І я розпочав:

Ой з-за гори високої,
З-під чорного гаю,
Ой крикнули козаченьки:
«Утікай, Нечаю!» —
«Не бійтеся, не бійтеся,
Пани отамани,
Поставив я стороженьку
Усіма шляхами.
Як я маю, козак Нечай,
Звідси утікати,
Славу мою козацькую
Марно потеряти?» —
«А я тебе, мій Нечаю,
Не убезпечаю:
Держи собі коня в сідлі
Для свого звичаю.
А я тебе, мій Нечаю,
Не убезпечаю:
Держи собі шабелечку
Та під опанчею!»

Він так і сидів, високо підвівши голову, ліва брова звелася круто, й таким запамʼятав я його на все життя.

...Ой як стисне козак Нечай
Коня острогами,
За ним ляхів сорок тисяч
З голими шаблями...
Ой не дбали вражі ляхи
На козацьку вроду, —
Рвали тіло по кавалку,
Пускали на воду.

Не скажу, що я співав того вечора гарно, щось мені мулло, щось мене долягало, але коли співаєш одній людині, та ще ту людину любиш, співаєш особливо, мовби передаровуєш їй пісню з осмутою власної душі, і пісня завжди здається новою, незнайомою, й хвилює обох.

І ще попросив мене гетьман заспівати про отамана Матяша. Либонь, він радився сам з собою, виважував у душі свій важкий рішинець. Бо ж пісня весь час вертала його до того самого:

Козаки, панове-молодці.
Небезпечно ви майте,

Козацьких коней із припона не пускайте.
Сідла козацькії під голови підкладайте,
Бо се долина Кайнарськая,
Недалеко тут земля татарськая...

Ще тільки я почав співати пісню-думу про Матяша, до світлиці зайшов Іван Романович, канцелярист, який приїхав від війська з Коломаку, за ним Чарниш та Савич, а по хвилі суддя гадяцький Григорій Грабянка, писар полку Чернігівського Іван Янушкевич, наказний полковник стародубський Петро Корецький і останнім — Микола Ханенко. Він щільно причинив двері, либонь, знав — більше ніхто не має заходити. Старшини неквапливо сідали на лавах, декотрі повитягали люльки, понабивали тютюном, але не палили.

Я скінчив грати, запала мовчанка. Гетьман підвівся, а тоді усміхнувся, поклав мені на плече руку:

— Спасибі, Іване. Гарні пісні, й гарно ти співаєш. Скільки в нас таких хлопців на Україні! А пісень скільки! Не загине Україна, житиме, вірю в те всім серцем. Немає такої сили, котра б могла вбити пісню й землю таку. Вбили Нечая, вбили Морозенка, а вони живуть, у піснях живуть, у хлопцях оцих живуть, і житимуть у дітях їхніх. Себто, у наших дітях і внуках. І все, що ми робимо нині... аби пам'ятали... Аби прийшли... По нас.

Я втямив, що сказано це було не тільки мені, а всім, хто сидів у світлиці.

Хвилю помовчав.

— Сідай і ти, Іване, чого підвівся. Тут лише свої люди. Будемо радити раду.

* * *

Була неділя, двадцять третя седмиця по п'ятидесятниці, Івана Милостивого, на все життя я запам'ятав її й те, що вона саме Івана Милостивого. Ще з суботи знали, що підемо до церкви Святої Тройці, отож понаваксовували чоботи, подіставали нові жупани та кунтуші, курці повитрушували крихти тютюну з кишень. Церква Святої Тройці — на майдані біля колегій, вона дерев'яна, з широкою відкритою дзвіницею, на якій дуже багато дзвонів, ще й невеликі куранти, котрі кожний квадранс — чверть години — грають «Господи, помилуй». І вельми мелодійний передзвін лине понад містом від дзвіниці, той передзвін любить цар і майже завжди ходить слухати Божу службу до Святої Тройці.

Він і сьогодні слухав літургію тут. І слухали разом з ним гетьман, Чарниш та Савич, і безліч усілякого високоповажного люду пітерського набилося в церкву — князі та генерали, президенти колегій, сенатори, офіцери. Ми, канцеляристи, до

церкви не втовпилися, та таких туди й не впускали — на сходах стояли гвардійські офіцери і відпихали, хто не по чину хотів протовпитись у церкву. Стояла відлига, дзвони гули глухіше, ніж у морозні дні, зате було не холодно. Довкола церкви зібралося чимало простого та чиновного люду — аби побачити царя, віддалік стояли криті та відкриті сани — декотрі вельможні пани приїхали виїздами.

Служба тривала недовго (цар не любив довгої відправи, при ньому справляли малу або середню літургію), і враз вдарили всі дзвони — загули великі, забемкотіли менші, заплакала мідь малих дзвонів, так що в тому передзвоні потонуло «Господи, помилуй» курантів, і вибіг з церкви чорноризець у клобуці, за ним вийшли чвалом два архімандрити, і вже за ними двома рядами гвардійські офіцери, розчищаючи дорогу цареві. Тримаючи під лівою рукою капелюха, Петро ступав широким кроком, поруч нього дріботів Феофан Прокопович, перехняблювався набік, аби заглянути в очі цареві, так перекобенювався, що провисала лядунка на товстому золотому ланцюзі з парсуною царя. Казали, він і спить з тією лядункою. Царську парсуну псковський єпископ носив замість ікони. І щось говорив, говорив, а цар слухав та всміхався. Посмішка не скрашувала, а спотворювала його обличчя. Воно й так було неприємне. За кілька років, відколи бачив царя, він ще дужче розмордатів і одутлів. Обличчя — важке, похмуре, недобре, ще й булькаті, напіввирячені рачачі очі. Цар зійшов зі сходів, гвардійські офіцери прокричали тричі «ура», дзвони затихли, барабани прогуркотіли «славу» й затихли теж. Прокопович, підтягуючись до царевого вуха, і далі щось говорив. Петро озирався, неуважно слухаючи свого найученішого лакея.

І враз сталося несподіване — несподіване для натовпу і для царя: просто з-за моєї спини вийшов Іван Романович, канцелярист військовий, пружним кроком підійшов до царя. Середнього зросту, міцний, туго перетягнутий у стані зеленим шовковим поясом, на якому висіла дорога шабля, Романович тричі низько вклонився цареві й простягнув на витягнутих руках синю тафту, вже розшиту з одного боку. З тафти виглядав папір.

— До вашої величності від усіх полків гетьманських, котрі на річці Коломаці стоять і вийшли для інкурсії з турецьким адверсором, — голосно проказав він. Його вузьке вродливе обличчя з пшеничними вусами й такими ж бровами було незворушне, чисте й трохи наївне. Останнє, либонь, мені здалося. А може, Романович навмисно напустив на себе наївності, відтручався від чолобитної, мовляв, нічого не знаю, я тільки гінець, сповняю чужу волю.

Петро здивовано витріщився на тафту, відтак згріб її, наче коршак курча, не віддав ад'ютантові, котрий підскочив, а, ще раз роззирнувшись на всі боки, раптом швидко закрокував до кофейного будиночка, який стояв за два десятки кроків ліворуч від церкви. Звичайний кофейний будиночок, яких останнім часом чимало з'явилося в місті, на одні двері та четверо вікон на площу, критий ґонтом дах підтримувало шість дерев'яних стовпів — по три з кожного боку дверей. Цар простукотів чобітьми по ґанку й зник за дверима. На майдані запала тиша. Одірвалася від даху й дзенькнула об сходи крижана бурулька, хтось забухикав простудним кашлем. Пара валувала з сотень ротів, клубочила над головами. Я бачив, як переглядалися наші старшини, пітерські вельможні пани також зиркали один на одного, було невтямки, чого подався до кофейні цар. Адже мав віддати комусь чолобитну й прочитати в своєму кабінеті. Одначе до царевих дивацтв звикли, покірно мовчали. Може, закортіло йому зненацька кави?.. Прокопович двічі обкрутився на місці, він не міг стояти без діла, тратити час даремно, й одразу ж піддріботів до Меншикова, задзигорів до нього. Світлійший поблажливо й милостиво погойдував довгою, завитою в кільця перукою. На площі перед церквою почалося шемрання, декотрі подумали насправжки, що цар пішов пити кагве й це триватиме довго, інші просто поспішали додому, до святкових обідів, натовп поплив вздовж вулиці. Стояли гвардійці, і високі урядовці, й українські старшини.

Та враз двері кофейного будиночка з грюкотом розчахнулися, й на ґанок вилетів цар. Він був страшний. Очі вирячені по-скотинячому, рот роззявлений і перекривлений набік, щоки здуті, неначе за кожною застряло по пиріжкові (може, він справді підобідував і, розпасійований, вилетів на ґанок, не прожувавши страви), голова тикалася на лівий бік. Шматував руками голубу тафту, шматував папір і вигукував незрозумілі слова. А тоді ще раз тіпнув головою, витягнув шию, аж набрякли жили, й виплюнув з рота:

— Ізменнікі... бунтовщикі... не предаваться впрєдь... Ферфлюхт... учиніть... — І затупотів ногами.

По натовпу мовби прокотився смертоносний вихор. Натовп відхитнувся, завмер, передні почали тиснутися назад, але задні не відступали — страх тих, що позаду, завжди менший, вони хотіли побачити, що буде далі. Розгубилися сенатори, розгубилися генерали, ніхто не одважувався підійти до біснуватого царя.

І враз у повітрі майнуло щось голубе й малинове, то скинулася, неначе крило, покрита голубим оксамитом кирея, й перед царем на нижній сходинці став Полуботок. Його облич-

чя було незворушне, спокійне, він дивився знизу вгору відкритим прямим поглядом. У правій руці тримав шапку, ліва лежала на держаку шаблі. Здавалося, гетьман не бачить, що коїться з царем, уклонився з достоїнством, мовив:

— Послухай, государю, що мушу сказати. Може, в мене більше не трапиться такої нагоди... Та й настав час сказати все, а тобі почути.

Було відомо всім: якщо в царя починалося тіпання, уговтати його не міг ніхто, тільки цариця Катерина, поклавши цареву голову собі на груди, зупиняла ті конвульсії злоби. Сього разу сталося дивне: цар завмер. Чи так на нього подіяв спокійний Полуботків голос (цар звик, що всі страшаться його гніву, й від того розпалювався ще дужче), чи спокійний, незворушний, невідступний вигляд гетьмана, але він нахилив голову й чекав, що скаже йому оцей непокірний чоловік.

— Знаю і бачу, государю, що ти хочеш згубити мою батьківщину без будь-якої причини. Ти вважаєш себе понад законами й хочеш знищити всі привілеї урочисто стверджені твоїми попередниками, що ти їх урочисто потверджував. Ти піддаєш сваволі народ, свободу якого визнав сам, і який, бувши одноплемінний і одновірний твоєму народові, підсилив і звеличив царство твоє добровільною злукою в такий час, коли ще все в ньому було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії. Тепер ви посилаєте його на тяжкі та принизливі роботи, примушуєте, неначе рабів, копати канали у ваших володіннях і, що найобразливіше, позбавляєте нас дорогоцінного нашого права обирати вільними голосами гетьманів та інших старшин, і натомість, щоб залишити суддям з нашого народу владу судити своїх співвітчизників, ви настановили над нами суддями великоросів, які не знають, або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв і не перестають всіма способами нас приневолювати й ображати.

Цар остовпів і мовби занімів. Я бачив, що він слухає, його очі раз по раз набирали іншого виразу, він тямив усе, отже, міг ухвилі погамувати себе, а оте тіпання — суть розпущеність. По тому хвицьнув ногою, хотів зійти вниз, але вузький прохід на сходах заступав Полуботок, довелося б штовхнути його, а зробити це не наважувався й мусив слухати далі, тільки нахилив голову, здавалося, хоче буцнути гетьмана, але не наважується.

А Полуботок провадив далі, либонь, він обміркував цю свою промову багато разів довгими ночами й тепер казав без найменшого затинання:

— Отож, оточені звідусіль напастями, до кого іншого вдатися маємо з воланням своїм, як не до тебе, августійший монарху? Поневолювати народи й володіти рабами та невіль-

никами є справа азіатського тирана, а не християнського монарха, який мусить славитися й направду бути верховним батьком народів. Невже, відмовляючи нам у правах наших, твоя величність думає принести Богу вдячність за всі успіхи, котрі Він вам послав? Ти засліплений величчю і могутністю, які дали тобі щедроти Божі, й не думаєш про Божеське правосуддя. Дозволь, твоя величність, сказати востаннє, що не отримаєш ніякої користі від розорення цілого народу: набагато менше слави владарювати силою і карами над нікчемними рабами, аніж бути батьком такого народу, який за всі твої благодіяння готовий пожертвувати всім і пролити кров задля твоєї користі і слави. Я сказав усе, що мені веліла совість моя. Ти ж почув те, чого не чув ніколи, бо оточений рабами й лестивцями. Я знаю, що на мене чекають кайдани, що мене кинуть в похмуру темницю на голодну смерть, за московським звичаєм, мені однаково: я промовляю за свою вітчизну й ліпше загину катівницькою смертю, аніж маю бачити далі доконечне розорення мого краю. Подумай, великий государю, і знай, що доведеться тобі неодмінно складати звіт перед царем усіх царів, всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу українського.

Тиша стояла над майданом, неначе ангел пролетів над ним. На всіх вустах позамерзали подихи. Навіть ті, хто стояв далеко й не міг розібрати слів гетьмана, бачили, що діється щось небачене на цій землі.

Впродовж усього гетьманового казання я кілька разів помирав і народжувався знову. Я пишався гетьманом, ладен був злетіти понад дзвіницю, понад це місто, я знав, що ніхто інший не зумів би сказати так за всю Україну, й помирав, бо відав уже, що таке не прощається, що наш гетьман іде на певну погибіль. Він сам знав про це й казав привселюдно, але, либонь, казав ще й на те, аби знали й ми, і потомки наші, і втямили всі московити, втямили велику правду та велику небезпеку, яку готують і собі, й нам на майбутнє. Мабуть, від гетьманових слів розтанув би й камінь, і зрозумів би все, й пройнявся мудрим милосердям, і заговорив людським голосом.

Цар не волів тямити. Він лише злякався. Відступав задки, неначе настраханий вовк, задом прочинив двері кофейного будиночка, зник у ньому, по короткій хвилі хряпнуло вікно, і в ньому з'явилася роз'ятріла котяча пика, яка заверещала:

— Взяти їх! Усіх! В тюрму... В фортецю. Ушаков! Під караул! Одібрати зброю!

Генерал рвонувся, неначе уперіщений батогом кінь, і загукав до гвардійців:

— Хапайте їх! Зривайте зброю! В колодки, в колодки!

Гукав щосили, аби почув цар. Сам підбіг до Савича, смикнув за перев'язь шаблі, заточився, потягнув знову, йому на поміч кинувся сержант, вдвох обірвали перев'язь. Забігали інші гвардійці, солдати та офіцери, і в цій біганині перечіпалися, збивали з ніг один одного, й люди кинулися врозтіч. І тоді солдати густим кільцем оточили українських старшин. Полуботок сам зняв шаблю й кинув під ноги Ушакову.

Я стояв у натовпі серед московитів і, коли солдати почали оточувати наших, опинився за їхнім кільцем. Я рвався мислію до своїх, але спалахнула, прикувала до землі ноги жаска думка, що їх поведуть і, може, порубають за отим рогом або повішають, поколесують навпроти страшної Юстиць-колегії, де вже погинуло страшною смертю стільки люду, я ж можу промовчати, податися звідси з товпою і втекти, втекти назовсім, видати себе за хурщика, за чийого-небудь наймита. На мені й шаблі немає, і кожух не козацький. Отож мерщій пріч звідси, поки не схопили, не поволокли до тієї страшної фортеці.

Але ноги мої й далі мовби приросли до землі, й щось яріло в моїх грудях, маленьке, неначе реп'яшок, колюче й гаряче, воно росло, набухало, розросталося, ставало все гарячіше й гарячіше. Сором облив мою душу кип'ячкою, яка одразу ж замерзла, а те, гаряче, велике, росло й росло і вже стало більше за мене. Мабуть, саме тоді я народився вдруге, народився іншим, хоч вже давно не був отим ніяковим, соромливим Іваном, котрий усіх боїться, всім уступає дорогу, покладається тільки на Божу волю, а не на себе. Я знав, що влада — від Бога, цар — від Бога, але я не міг миритися з таким царем і такою владою, навіть якщо мене покарає Бог. Нині я знав, для чого живу, я почував свою силу, навіть отуто, оступлений з усіх боків чужими будинками, чужими церквами, чужим військом, в самому серці ненависного мені царства, і ненависть моя була більшою від цього царства. В мене більше не було нічого, за що мав би боятися, страждати, а тільки — лють і ненависть, які переважили все. Більше не було доброго, богобоязливого Івана (на мить мені стало його шкода, але тільки на мить). Любов і ненависть спаялися в моєму серці в такий корж, що ним би можна було вбити людину.

Я потерпав за своїх, — їх уже оточили з усіх боків солдати, — й ненавидів тих, котрі їх ув'язнювали.

Живе кільце довкола українських старшин ставало все густішим, лунали команди, генерал Ушаков вибіг на ґанок, де недавнечко стояв цар, генерал вимахував руками, а вигавкував команди якийсь інший офіцер, розцяцькований і в пір'ї, як я довідався потім, то був ад'ютант лейб-гвардії Преображенського полку Артемій Максимович, либонь, наш колишній земляк.

Свої своїх побивахом, о Господи! Він був старшим команди, яка по хвилі повела наших у гарнізон — Петропавловську фортецю. Солдати вийняли шаблі, гиркнула команда, й сумна процесія рушила в бік Неви. А я все ще стояв, і страх полишив мене, але я не знав, що чинити, що діяти. І враз зірвався з місця й кинувся навздогін команді з ув'язнених та охорони, я боявся, що не наздожену їх і вони назавжди зникнуть з моїх очей.

З розбігу влетів, вдерся в те коло, відштовхнувши двох солдатів, один з яких замахнувся на мене шаблею, одначе не вдарив. Зглядалися поміж собою наші, зглядалася варта, але ніхто нічого не сказав. А я крокував, високо піднісши голову, й майже не бачив нічого. Гаряча хвиля несла мене понад конвоєм, понад вулицею і всім цим чужим, ворожим мені містом, я майже летів серед ангелів та архангелів. І ледве запам'ятав щось. Сахалися перехожі, візник розжохав коні й трохи не налетів на нас, і передній солдат бив коні плазом шаблі по мордах, і хряпали хвіртки, мелькали у вікнах обличчя, а потім нас зігнали на лід і повели чорною брудною зимовою дорогою через ріку. Попереду видніли важкі бастіони фортеці й високий шпиль церкви, і гармати дивилися просто в наші груди. Тріснула крига, і в моїй голові майнула думка: добре було б, якби крига розверзлася й поглинула нас разом з сторожею на страх і покуту цареві та його посіпакам. А тоді подумав, що те не викликало б у них ні страху, ні каяття, вони готові поглинути увесь світ і не поморщаться.

Я увесь час поглядав на широку спину гетьмана, який ішов попереду. Дорога по льоду була наїжджена й накочена, на ній то там, то там стрибали горобці та ворони, горобці відлітали недалеко, ворони з крекотом тягли за острів. Нас ввели у ворота фортеці, біля яких стояло двоє солдатів з велетенськими бердишами, на яких поблискували широкі леза. На кількох палях, прив'язаних поміж зубців фортеці, висіли повішені. На палях сиділо вороння. Зміїстий холодок майнув мені поза спиною, одначе не погасив у грудях жертовного вогню, я навіть протовпився наперед і сміливо дивився в очі офіцерам та солдатам варти. Всіх овулом нас погнали до якогось підземелля, то виявилася одна з казарм, у якій донедавна тримали полонених шведів. Шведи добудовували фортецю, вони погинули майже всі в гнилих приневських багнах, їх лишилась жменька, й займали вони один з льохів підземелля. Тут, у підземеллі, панував півморок, лише один вогняний язичок свічки погойдувався при дверях, котрі не зачинили, біля них стало кілька солдатів. Було вогко, холодно, солдати змерзли дужче, ніж ми, ми були в кожухах, а вони у своїх мундирах-свитах з рядами ґудзиків, бантами під горлом та перев'язях, ясна річ, ті пере-

в'язі з китицями не гріли. І дивно все те було мені: на слов'янські душі поодягано німецькі мундири, й мусять ті душі чавити наші, козацькі, слов'янські душі.

Ми товпилися в казармі, де були нари, але ніхто не сідав на них, сходилися по кілька чоловік, гомоніли. До мене підійшов Ханенко.

— А ти чого прибіг сюди? — запитав похмуро. — Хто тебе гнав?

— Ніхто. Я також козак і понесу той самий хрест, — спокійно відповів. — Може, я його не заслужив?

— Але ж ти міг лишитися на площі...

— «А Симон Петро стояв, гріючись. І сказали до нього: «Чи й ти не з учнів Його?» Він відрікся й сказав: «Ні!..» І заспівав півень тої хвилі...»

— Лишитися для того, щоб принести користь...

— Яку користь можу принести? — відказав гірко.

— Та хоча б ту, що — на волі.

Ханенко відійшов.

Нас і далі тримали в казармі. Незабаром поміж нас пролетіла чутка, що послано на двір князя-папи за тими старшинами, котрі не були біля церкви, лишилися вдома. Приведуть усіх, окрім челядників, їх велено не брати.

Чутка справдилася, незабаром сторожа привела Степана Косовича, Івана Римшу, Василя Биковського та Дмитра Володковського, яких захопили на подвір'ї князя-папи. Не було з ними тільки нашого батюшки Василія, а також челядників.

Солдати принесли ще дві свічки та велику олійну лампу, внесли столика, два стільці, на стільці сіло двоє офіцерів, і ще двоє, менших чинами, стало за їхніми спинами; збоку біля столика примостився писар з текою, в якій лежали папери. Офіцер тицьнув пальцем у старшину, який в ту мить опинився найближче до столика. То був стародубський наказний Петро Корецький.

— Хто такий? Якого чину, роду, коли приїхав у Санктпітербурх? — сипонув запитаннями. — Підійди ближче. Стать отут. Відповідай!

Корецький з несподіванки довго не міг утямити, чого від нього хочуть, і офіцер гримнув на нього та повторив запитання, тепер вже повільніше, чекаючи, поки писар запише у зшиток. Корецький відповідав, збиваючись і перепитуючи. Я стояв неподалік від столика й почув, що мене хтось смикає за рукав. То був Ханенко. Він відвів мене в дальній кут казарми, за спини, в сутінь.

— Іване, ти вшелепкався даремно. Тобі... Тобто ти один зараз можеш звідси вийти. Яко такий, що сам прибився...

— Я не піду!

— Чекай. Знишкни. Можеш сповнити волю гетьмана? І... Якщо буде потрібно, вмерти і нікому не виповісти таємниці?

Я нічого не розумів, але почував, що немає того на світі, чого б не зробив для гетьмана та товариства. Й сказав про те Ханенку.

— Добре. Так слухай. Скажеш офіцерам, що ти челядник, просто челядник, бандурист. І побіг за своїм паном згарячу. Зрозумів — згарячу? Й просися, аби випустили. Ти мусиш вийти звідси на волю. А там... Сили й мудрості потрібно, аби сповнити все. Ти грамотний, розумний, а сила...

— Сила в мене є, — сказав.

— Вірю. Найперше мчи на наш постій, позбирай всі папери й спали їх. Ну, тобто не всі... Лиши подорожні й ті папери, де скарб наш дорожній переписаний, але інше... Мусиш дотямити сам, що може нам завадити... От я... здається, залишив чорновик промеморії, яку писав для Биковського, а потім її повіз Лагович. У тій промеморії пункти навчальні, щоби всі на Україні говорили водне, як у чолобитних написано. Лагович вивчив, і спалив я її, а чорновик запропав. Десь він у паперах моїх... Винуватий я вельми... Отож ти сам розберешся, що треба знищити. Боюся я, гроза над нами велика розверзнеться. Й не знаємо, з якої хмари впаде найбільший дощ. — Ханенко оглянувся й казав далі: — Потому візьми когось собі в дорожні приятелі та мчи на Україну. Не затримуйся в Пітері, якомога швидше — на Україну. Їдь не трактом московським, а через Литву. Домчи раніше, ніж кур'єри тутешні доїдуть. У полковника ніжинського Толстого добудь листа попа Нила... В ньому піп признався Толстому, що звели вони з Самборовичем наклеп на пана гетьмана. Скажи Толстому... йому з нами жити... Довго жити... Увесь вік. Віддяка буде йому велика... Добудь листа... А тепер ходімо сюди.

Ми відійшли в інший кут. Там стояв гетьман.

— Я йому сказав усе, що треба... Щоби їхав на Україну. Він зробить все як треба.

— Зроблю, — прошепотів я. — Вмру, але зроблю.

— Не вмирай, Іване. Живи. І сповни те, що я тебе попрошу, — тихо мовив гетьман. — Се дуже важливо. І — найбільша наша таємниця. Більша за моє і твоє життя. — Гетьман ледь схитнув головою, й Ханенко відступив на крок, повернувся обличчям до дверей. — Се, повторюю, найбільша таємниця, яка в нас є. Ти приїдеш до Якова Марковича, й одразу, вже вдвох, — летіть у Михайлівну. Там мусить бути мій Андрій... А може, й немає його. Але там живе Марія... Вона знає все. Й поведе вас у льох... Папери... Понищити непотрібні папе-

ри... І скажи Андрієві, нехай вчинить з тим, а з чим, він знає, як я велів. Чи вийду я на волю, чи не вийду...

— Вийдете, — прошепотів я.

— Дай Боже. Але — не знаю. Рокований час переживаємо. Не бійся — я не шкодую. Якщо й смерть. Отож — Андрієві... Нехай сповнить моє веління. А ви з Яковом їдьте в Чернігів і передивіться всі папери там. Ніхто не знав, що настане така лиха година. Тепер все повернуть проти нас. Кому що писали, об чім радилися. Потайних намірів у мене не було. Йшов направці. Але нині вони тлумачитимуть проти нас кожне слово.

Уже Чарниш ступив до столика. В сутіні лишилися гетьман, Савич, Ханенко, Грабянка і я.

— Або так: Яків поїде в Михайлівку, а ти в Чернігів.

— А Глухів? — видихнув.

— Глухів... Там Вельямінов досі забрав усе. Та й немає нічого в глухівських паперах. Справи канцелярії — вони на видноті. Ну ось... Прощай, сестринче. Вірю тобі, як рідному синові...

Гетьман поцілував мене в чоло. Я заплакав.

— Не плач. І ось... Трохи не забув. Візьми... Перстень мій... Покажеш... Нашим...

— Йди, — підштовхнув мене Ханенко.

Я виступив з сутіні. Мабуть, чи не найбільше враження справив мій заплаканий вид.

— Ти хто? — запитав один з офіцерів.

— Челядник... На кобзі грав... — забелькотів.

— Що таке челядник? — не зрозумів офіцер.

— Слуга, — пояснив Ханенко. — Слуг не велено брати.

Офіцер стулив губи, наморщив лоба.

— Да, кажется, так, — мовив другий офіцер. — Всіх слуг залишили на бутурлінському дворі.

— А як ти опинився тут? — запитав перший офіцер.

— Стояв біля церкви, побіг за своїм паном, — уже впевненіше казав я.

— Він догнав нас по дорозі, — підтвердив один з офіцерів, котрі стояли позаду столу.

Офіцер, котрий чинив дізнання, пожував губами, хитнув головою вбік:

— Власна шкура дорожча за панову? Женіть його звідси.

Двоє солдатів повели мене з фортеці, вивели аж на дорогу, прокладену по льоду через Неву. Один замахнувся рушницею, але я вчасно відскочив. І наліг на ноги.

Коли прийшов на двір князя-папи, в наших флігелях усе вже було перекинуто догори дном, солдати виносили й кидали в сани старшинські пожитки. Всі папери були забрані ще до мого повернення. Челядники товпилися в кінці двору, біля якоїсь ко-

мори, там їх стерегло двоє солдатів. Інші солдати й далі носили пожитки. Я почув, як один солдат гукнув від саней:

— А це куди везти?

— На Шаферів двір, — відказав інший.

Офіцери й солдати ще довго нишпорили у флігелях, перетрусили все до ниточки, челядницькі пожитки залишили, а всі наші забрали.

Ми добряче померзли, поки вони спакували все й від'їхали останні сани. Челядники були розгублені, злякані, не знали, що робити, й потерпали, чи не візьмуть під варту і їх. Я теж думав про це. Отож не гаявся. Найперше мусив відшукати Милю, котрий десь пиячив, не ночував на дворі князя-папи й, мабуть, нічого не знав. Я знайшов його в матроській корчмі «На галері», Миля спав у чулані на купі старих шкур, якими гасять бомби. Він довго не міг розчуматися, довелося піднести йому півштофа горілки, він випив і запалив люльку. Вона часто гасла, Миля слухав і кресав, раз по раз запалюючи її. І поки не випалив люльки, не підвівся, врешті вибив попіл, засунув люльку разом з кресалом та огнивом до шабети під жупаном. На його великому круглому обличчі — ні здивування, ні страху, а тільки похмура стурбованість. Він сказав, що посеред дня свої пожитки з двору князя-папи він забрати не зможе й залишатися там теж небезпечно, отож ми пішли до Литейного двору, а звідти, просікою, до Ямської слободи, де стояли наші коні. Я лишився в слободі, там готував припаси на дорогу, а Миля кудись зник, навіть не сказавши, куди йде. Я вже думав, що він не повернеться, але він повернувся опівночі з своїми пожитками, які прихопив на дворі князя-папи, а також з подорожньою, у якій було написано, аби пану Рибці зі слугою «госпóду скрізь показувано й незбранно живність подорожню давано, яку мати хоче, а саму його персону недоторкано тримати». Я знову став Мартином Рибкою. Подорожня була видана Камер-колегією, під нею стояли підписи обер-секретаря та регістратора, й висіла велика синя печатка. Я запитав у Милі, де і яким чином він доп'яв цього вельми цінного для нас папера, але Пилип махнув рукою і сказав, що то вже не важить де і як.

З тією подорожньою ми вирушили в путь на світанку наступного дня. Одначе подорожня подорожньою, а зимова путь від Пітера на Україну через дикі нетрища, через Литву страхітлива не менше, ніж дорога через пекло. Яких ми тільки пригод не зазнали, де тільки не тулялися, не ночували: й на дворах постоялих, і в хатах чорних, курних, у єврейських помешканнях, і в полі, і в лісі. Коні наші позбивали копита, а ми постирали до голої ноги чоботи й обірвалися та обносилися, й ті, хто заглядав до подорожньої, не вірили, що вона нам видана.

Отож одного разу, а було це вже недалеко від України, запопала нас у якомусь містечку варта, й ундер-офіцер не повірив подорожній та наказав запакувати в буцигарню. Вельми мали ми підозрілий вигляд і малися необачно. Вели нас наші вартівники неуважно, сержант і двоє солдатів відстали, закурювали тютюн, який же й відібрали в нас, тільки один, маленький і миршавий, шкандибав поруч, і ми з Милею, перемовившись, надумали втікати. Здалося це нам дуже простим, ліворуч, неподалік, чорнів ліс, до нього було подати рукою, ми ж боялися, що нас можуть затримати тут надовго, прийнявши за втеклих з Ладоги козаків, на що ундер натякнув недвозначно. Пожитки в наших саквах були козацькі.

Миля змигнув мені й зненацька потурив солдатика плечем, аж той зарився сторчголов у сніг, а ми перестрибнули через гнилий тинок, лише вершечок якого стримів із снігу, і вдарилися до лісу. Й помилилися страшенно. Були впевнені, що сніг злежаний, втримає нас, а він почав провалюватися, ми брьохалися в ньому, а тим часом підбігли двоє солдатів та ундер, наставили рушниці й гукнули, аби вернулися, а то постріляють. З такої відстані легко підстрелити навіть зайця, і ми вернулися знічені, я й зовсім розкис, і солдати гнали нас штурханами й загнали до якоїсь комори та пов'язали мотузками. Викуривши по люльці, кудись пішли (мали ще якесь діло), лишили вартувати одного. Він сів на високому порозі, затиснувши поміж колін рушницю.

— Ну що, хохли, далеко втекли? — пошкилював, а тоді замугикав якусь пісеньку. Ми лежали, й безнадійність нашого становища була мені очевидною. Я досадував, що дався Милі на підмову, нас, либонь, все-таки випустили б, потримавши трохи. А тепер не випустять нізащо. Вчинять пильний вивід, допитуватимуться, хто ми такі й звідки, може, навіть пошлють когось у Глухів, аби перевірив наші свідчення. А коли перевірять...

У серці холонуло від тієї думки. Й дошкуляв холод. Лежали на мостинах — комора під збіжжя, — з-під мостин тягнуло холодом. У кутку сіріла купа соломи — либонь, комора служила солдатам для якогось прикараулку, в ній вони ховалися од вітру, але нас кинули на голі дошки.

Солдат промугикав одну пісеньку, другу... Але раптом до його співу долучилося якесь чи то скигління, чи то підвивання. Миля гудів і підвивав, і корчився на підлозі.

— Ой-ой-ой, ой-ой-ой, — стогнав він. — Живіт... живіт...

Я дивився на Милю й німів від жаху. Здалося мені, що втрачаю товариша. Милині очі були вибалушені, обличчя перекривилося. Він кусав губи й стогнав від тяжкого болю.

— З'їв я... м'яса гнилого...

Я не пам'ятав, щоб Миля їв гниле м'ясо, але корчило його страшенно.

Солдат стурбувався також, підвівся.

— Ну-ну! — сказав.

А Миля не звертав на нього уваги, качався і вив по-вовчому. На чолі йому виступив піт.

— Йой, йой, — і далі стогнав, і хапав широко розтуленим ротом повітря, й з губів у нього текла слина.

Я подумав, що Миля помирає.

Врешті він звернув зсудомлене обличчя до вартового.

— Розв'яжи пояс... не можу ж я... в штани...

Солдат вагався.

— Пояс... пояс, — молив Пилип.

Солдат притулив рушницю до стіни, бридливо морщачись, ступив до Милі, який лежав скорчившись, нагнувся, і враз Миля розпростався, наче зігнутий вербовий прут, розпростався і вдарив зв'язаними ногами солдата по ногах. Солдат зойкнув і відлетів до стіни, вдарився об неї і лантухом гепнувся на підлогу. Миля крутнувся, звився й підкотився до нього, всім тулубом навалився на солдата, притискаючи його своїм плечем до підлоги. Хоч солдат, здається, й не ворушився. Миля натискав плечем солдатові на горло.

— Там пляшка надбита, — зашипів до мене. — Розбий її...

Я нічого не тямив, нічого не розумів.

— Пляшка... йолопе. Розбий, візьми склянку... Ріж мотузок.

Врешті я зрозумів, чого хоче Миля. Розбив ногою пляшку, взяв найбільшу склянку, підповз до Милі. Ми повернулися спинами один до одного.

— Ріж!

Одначе в мене нічого не виходило. Я порізав руку, але мотузку перепиляти не вдавалося.

— Вклади склянку мені в руку! — наказав Миля.

Я виконав його веління. Мене бив дрож, і Миля довго не міг трапити склянкою на мотуз.

— Не смикайся! Не тремти!

Диво — я перестав тремтіти. Миля перепиляв мотузок. Мої руки були вільні.

— Розв'язуй! — Очима косував на солдата, який хрипів і хвицяв ногами. — Лежи, а то задушу!

Солдат притих.

Я смикав за цупкий, з кострицею мотузок — вузол не піддавався.

— Зубами! — вихекнув Миля.

Я впився зубами у вузол, потягнув. По хвилі Миля вже тримав солдата руками (руки в нього — неначе ковальські об-

ценьки й сили неймовірної), а я розв'язував ноги. Миля зв'язав солдата, підвівся.

— Полеж, голубе, — мовив до солдата, — побачиш, як воно гарно спочивати на голих дошках.

— Пішли, — вже до мене, спокійно, мовби запрошував на прогулянку. Ми похапали наші сакви, які лежали тут же, взяли солдатову рушницю й вийшли на вулицю. Позаду в нас лунав стогін.

Уже потому, як втекли, я довго дивувався, як уміло лицедіяв Пилип, як правдиво вдавав хворого. Хоч давно знав — Миля вміє багато: вміє вити по-вовчому, прикидатися п'яним, співати за підпилого дячка й шкандибати, як справжній кульгавець. І все ж хворого на живіт удав найкраще.

Незабаром знайшли протоптану в снігу стежку до лісу й пірнули під зелене ялинове шатрище.

Іншого разу (значно раніше) довелося нам ночувати в хижі, яка виявилася бандитською складкою, і отаман та чотири прибиші, котрі видавали себе за його синів, хотіли нас порішити вночі, але ми розгадали їхній намір, посунулися з того місця, де спали, на інше, відігнали їх пістольними пострілами, ще й Миля прихопив одного коня бандитського, а свого, виморенця, лишив замість нього. В нас, окрім пістолів, були булдимка та флінта, флінта зіпсована, нею Миля тільки відлякував усіляких зазіхальників на наші нужденні статки; пошарпані й перестуджені вітрами, ми й самі вже скидалися на розбійників з великої дороги, й нас боялися пускати до хат.

Важко їхати у відлигу — коні провалюються в глибокому снігу, а ще важче їхати в мороз, коли скипень і не можна доторкнутися ні до вудилів, ні до стремен, ні до руків'я шаблі. Якось у дорозі ми наздогнали обоз воловий купецький, який вертався з Пітера на Україну, й кілька днів подорожували з ним, в затишку та добрі, при смачній кулеші вечірній, корячкові горілки литовської, яку вельми смакував Миля, одначе обоз воловий рухається надто повільно, а ми мусили поспішати, та й сталася притичина лиха, через котру хурщики навіть хотіли побити нас. Милі мало було тієї горілки, якою пригощали його хурщики обозні, й він прокрутив дірку в барилі й цмулив її потихеньку, вдаючи, що перепочиває в санях, а вицмуливши, скільки подужував, затикав дірку чопиком. Мені ж після того, як полишили обоз, Миля сказав:

— Якби хоч горілка була добра, оковита чи литовська, а то московська, з пригарою. Треба ж ото за неї так куксуватися.

Миля — прибиш і дитина водночас, я так і не зрозумів, хто він більше. Тільки ж скажу, що без нього я ніколи б не добувся до України. Його чомусь особливо жаліли сердоболь-

ні молодиці, хоч він ніколи й не накликав на жалощі. Довелося нам їхати й з арештантським обозом, здебільшого то були селяни, які самовільно покинули канальні роботи, варта, познімавши з них чоботи, заганяла на ніч до комори й полишала там не пильнуючи — куди втече босий чоловік!

Незабаром по тому, як ми полишили арештантський обоз, я захворів на гарячку. Спочатку мене доймав холод, а потім почав спалювати жар. Два тижні лежав на дощатій примостці у литовській хаті, грошей у нас вже не було, й Миля відробляв моє лежання роботою — косив на болоті осоку — нежар та очерет, возив дрова з лісу, допомагав ковалеві. Хатина була вдовина, вдова — ще молода жінка, мовчазна й завше сумна, нахмарена. Сусідка якось сказала мені, що то їй лиха свекруха наворожила, аби вона була завжди скорботна, й те збулося. Біля мене сидів хлопчик років семи, стрижений, як вівця, невідривно дивився на мене, йому сказали, що я помру, й він хотів побачити, як те станеться, одначе кухоль з водою мені подавав. Я лежав і думав тяжко про те, що помираю, не сповнивши волі гетьмана. Я не боявся смерті, не зазнав у житті щастя й відав уже давно, що воно — марниця, всі йдемо до одного кінця, все минає в ньому, все пропадає... І щось зводилося в мені, протестувало: пропадає не все. Народжуються нові люди й продовжують жити так, як жили їхні батьки. І чого має пропасти все те, що передали мені предки мої, а восторжествувати чуже, не краще? Хіба ми гірші од інших? Чому маємо гнутися, сповняти чужий неправий закон? Чому маємо соромитися себе? А вже є й такі. Зрікаються батьків своїх, шабель своїх, бунчуків своїх, мови своєї. А мова наша, бунчуки наші од діда-прадіда, з сивих ковил, з води Дніпрової, неба голубого. Наші зорі світлі, небо — голубе. Я — це Кий, і Щек, і Хорив, а сестра моя — Либідь. Я читав книги давні, літописи наші. Це ми — справжні русичі, це в нас справдешня Русь, у нас про це кричить кожен горбик, кожна травинка, кожен потічок: і Рось, і Росава, і Росавка, й Роставиця. Ми — з цих потічків, з цих дерев, з цієї трави. Ми в себе одвіку. Князі ростовські, володимирські, рязанські називали русичами нас, тільки Київський та Чернігівський князь були князями руськими. Так — у літописах.

Росія Мала — це споконвічна руська земля, як малий Рим, як Мала Греція, а все інше — Росія Велика — землі, прилучені до неї. Я живу в Краї, Україні, Вкраїні, а всі інші — за тим краєм. Моя земля Україна названа так ще в написаному Нестором «Літописі минулих літ», коли про Москву й згадки не було. Мономахова мудрість у серці моєму, в руках меч Святославів, Володимирова віра — моя віра, яку позичили в нас, а

тепер віддають у чужій одежі. Всі вчать нас жити по-своєму, не бажаючи бачити, що маємо свій триб, свій закон, не гірший за їхній. І мусимо боронити цей закон навіть ціною життя свого.

Отак отверзлися очі мої, й так думав я, лежачи на смертному одрі. І замість того, аби молитися Богу, щоб прийняв душу мою в сади свої, я гірко та важко думав про мирське й печалився не о тім, що душа моя може лишитися неприкаяною, а що тіло моє не сповнить закону роду мого, переданого вустами гетьмана. Мабуть, я запропащав свою душу, але запропащав не дарма, й Бог-вседержитель почув правду мою, й відпустив гріх, й повелів мені йти далі дорогою, вгаданою моїм серцем. То була праведна дорога. Бо ж, як відомо, для всього свій час і година своя кожній справі під небом: час родитися і час помирати. Мій час, моя година помирати ще не настала. І я помалу почав одужувати, на радість Милі та на розчарування хлопчика, стриженого, наче вівця. В заміну того його розчарування, я, щойно трохи окріпнув, зробив йому з дерева коваликів, які кували молоточками, якщо посмикати за вервечку, та навчив писати першу літеру його імені — К — Клим.

У мене ще дуже боліла спина, й Миля привів бродячих циганів, і вони поводили по моїй спині ведмедя. Після того я встав. А ще за три дні ми торували путь далі. Знову лютували морози, й сніги лежали глибокі, через них пробивалися над силу. Аж на Стрітення, пообморожувані, обшарпані, охлялі, пішаницями добулися до першого сотенного козацького містечка Димера. Димерський сотник Тихін Борщ, вже немолодий, невисокого зросту, широкоплечий, з велетенськими вусами, котрі стирчали по півліктю вбоки, довідавшись, хто ми і звідки, привітав нас радо. Бо ж вельми поважав Полуботка, а з моїм батьком двічі ходив у Кримські походи, й долягали його ті самі думки та клопоти, що й гетьмана. Я не відкрився йому до кінця, одначе розповів, що генеральну старшину тримають у Пітері, чинять над нею вивід, а мене гетьман послав добути деякі папери.

Першого дня ми з Милею добряче попарилися в лазні (він плескався й пустував, наче хлопчик), а наступного, вимиті та виспані, в чистій одежі, відстояли храмову літургію й пригощалися громадським борщем, що його зварили кращі містечкові господині, м'ясним кулешем та печеною сом'ятиною — триста заморожених сомів димерці тримали для такої оказії. Миля впився й пиячив аж три дні, й ми не могли виїхати з Димера. Тільки на четвертий день покульбачили коні, які нам дав Тихін Борщ. Дав він нам також троє козаків у супровід. Наша путь стелилася на Ніжин.

Доїхали до Лютежа й повернули на лід, на зимову дорогу по Дніпру. Чорна, в кізяках, з яких злітало гайвороння, бинда

стелилася по білому полотну, й незабаром праворуч викруглилися на горі бані київських церков, забевкав оддалік дзвін, неначе кликав нас, але ми не поїхали на його зазивний клекіт, повернули ліворуч, на Бровари.

Я намагався не думати, як зустрінуся з Уляною, всю дорогу од Пітера проганяв ті думки, а воно думалося й передумувалося, й хвилювався я вельми.

Одначе поріг полковницького дому в Ніжині переступив спокійно. Покоївка сказала, що їх вельмосці немає вдома, тільки вчора поїхав до Києва, й мені заприкріло, адже виходило, розминулися в дорозі. Я постояв у порозі й, чуючи, як розтікається в грудях тривожне тепло, попросив оповістити пані Уляну, що її хоче бачити Іван Сулима. Покоївка відказала: пані полковникова недужі, лежать у ліжку, одначе пішла.

Чекати довелося довго, я нервувався, стоячи біля вікна, проти якого у дворі сидів великий кудлатий пес і, здавалося, розглядав мене крізь шибу. Я згадав свою давню пригоду в гетьманському саду — як перелазив через паркан, згадав і назву пса — Тур, і мені засвітилося в душі. Порівняв себе колишнього, такого дурного, такого невдатного, й пошкодував за тим, що минуло. І навіть за собою колишнім. Здавалося, минулі дні пригадує інша людина. Либонь, я справді став іншим, навіть зовні. Подолав довгу путь, перехворів, схуд, а почувався дужим. Жупан на мені лежав, немов улитий, шкіряний пояс міцно перетягував стан, на поясі — шабля та турецький ніж у чохлику, а також пістоль з ольстри.

Врешті покоївка провела мене до маленької білої кімнатки з занавішаними фіранками вікнами. Пофарбовані білою фарбою стіни, білі рушники на срібних іконах, білий венеційський столик творили білий смерк. Тільки ліжко було коричневе, горіхове. На ліжку лежала Уляна. Мій погляд чомусь найперше впав на її руки на голубій ковдрі, худі, з довгими пальцями, а тоді на лице, й щось аж шарпнулося в мені — таке те лице було марне, чорне волосся величезним крилом накрило подушку, обвисло, кілька пасемець впали на високе смагляве чоло... «Грецька цариця на смертнім одрі», — майнуло, й жаль стиснув горло.

Покоївка все ще стояла, Уляна повела рукою на шкіряне крісло, і я сів. Повела рукою вдруге, й покоївка вийшла.

Я вже трохи оговтався й відзначив, що то Улянина смаглявість трохи ввела мене в оману, її обличчя було не таке вже й марне.

Уляна завжди вміла одгадувати чужі думки. Відгадала й цього разу.

— Страшна я? Вже одужую. Вчора й сьогодні вставала з ліжка.

Я побачив на підлозі пару шовкових, обшитих лебединим пухом хатніх черевиків.

— Я теж перехворів... У дорозі, — мовив не вельми доречно. — Всі казали — помру.

— От бачиш... Жити нам довго... — Й видивилася мене великими жадібними очима... — Розповідай, як живеш...

— Живу ненавистю...

Уляна здригнула.

— То зле. Ти колись прорікав: «...добро робіть тим, хто ненавидить вас...»

— Добро в заміну на зло не приносить нічого, опріч нових лих. Я мав на увазі ненависть до наших незичливців...

— Батьку вони вкоротили віку...

— Й хочуть увесь нарід посадити за ґрати тюремні...

— Дехто вже за ґратами. Полуботок...

— Ти знаєш? — запитав вражено.

— З учора. Кур'єр прибігав з Києва від губернатора. І мій... погнав на Київ. А ти... — враз перемінила розмову. — Зовсім перемінився... Дивлюся: ти це чи не ти?

— Споганів? Став гірший?

— Гірший, — чомусь зітхнула. — Тоді ти був, наче дитина... Смішний... І... милий. — Велика блискуча сльоза скотилася по її щоці. — А зараз — козак... Дівчата, мабуть, сохнуть...

— Не треба, Улясю.

Те давнє «Улясю» тьохнуло, як жалібна струна.

Я дивився на Улянині очі, на руки, й мені здавалося, що й Уляна зовсім не та, якою її знав. Навіть більше — інша це людина... Десь бачена мною... На іконі чи деінде... Аж тепер помітив на ліжку побіля подушки Євангеліє. Уляна вловила мій погляд:

— «І знайшов я річ, гіршу від смерти — то жінку, бо пастка вона, її ж серце — тенета, а руки її — то кайдани!», — й засміялася недобрим сміхом.

Той сміх вжалив мене в серце.

— Не кпи, Уляно... Я вже ніколи нікого не полюблю... Мабуть, я винуватий перед тобою страшно... — Мені шерхло в горлі, я почував неймовірне хвилювання і неймовірну рішучість і був готовий перевернути догори дном увесь світ. — Я винуватий... Не вистачило серця... Й боявся заподіяти велике лихо... Твій батько покійний... гетьман... Цареве веління... Біда для всього нашого люду... Твоя мати... Мені повідала, що ти сказала... Щоби... не з'являвся на очі...

Уляна звелася на лікті. У її очах світився жах.

— Я не казала... Чекала... Коли б прийшов... на край світу... У степи... до моря.

Я зронив на груди голову і враз підвів її.

— Ще й зараз не пізно... Я кохаю. Втечемо...

— А гріх?..

— Немає гріха. Немає нічого. — Я впав навколішки й цілував Улясині руки. — Бог простить... Освятить нашу любов...

Улянина голова повільно опустилася на мережку подушки.

— Для всього свій час... «Час кохати і час ненавидіти... Час обіймати і час ухилятись від обіймів...»

— Ти ненавидиш мене?

— За що маю ненавидіти?.. Ти нічого не втямив. «Час народити...» Хвороба моя з того...

Я розгубився. Повільно сів у крісло й затулив обличчя долонями.

— Час... він нас обманув. Добре, що в тебе є путь... Важка, але праведна... А в мене... Час споминів. Хоч жити мені, скажу правду, не хочеться. Й не тільки через те, що за нелюбом. Скільки віддаються з приневолі, а живуть. Звикають. Я не скаржуся... Але... З іншого племені людина... З думками, звичаями... Й думки ті, звичаї, погорда — мов цвяхи... Й розмови... Лише про уряди, та коні, та гроші... А я... Ось і вчора... Він говорить, а я слухаю, як гуси ґелґочуть. Летять і ґелґочуть... Високо-високо.

Я подивився на Уляну з жахом. Нині надворі зима...

— Не бійся... Я при своєму розумі. Гуси — це зі споминів. З серця... Гуси — це ми... Ти, я, інші... Тобі ще летіти й летіти... Не втрап під постріл. Вчора Петро... Петрович казав, що вас усіх взято в Пітері до в'язання тюремного.

— Всіх. Опріч челядників. Тільки я вирвався. Й маю пильну справу... до Петра Петровича.

— Яку?

Я оповів.

Уляна довго лежала, заплющивши очі.

— Не дасть він... Себто, не дав би, якби й мав... Він любить наші вареники, борщі та галушки наші... І не любить порядки наші, людей наших. Листа того вже просили Жураковський з Нилом. Приїздили сюди. І Петро сказав, що його немає. А спалив у грубці наступного дня по їхньому від'їзді... Й реготівся... Не говори йому об тім нічого... Та що я кажу: втікай звідси мерщій, поки він не повернувся.

— Уляно, мені страшно...

— Що?

— Страшно... за тебе...

— За мене не страшися. Він... боїться мене. Лишень мене... І я не збираюся вмирати. Чуєш! Ще й потанцюю на банкеті життя. А що мені лишається? Побенкетую... Поїду в Пітер...

Накуплю строїв французьких та німецьких... Намист дорогих... Не те що... Барометрум!.. Дзиґар нещасний, брехливий... — І вихопила з-під подушки барометрум й зі всієї сили пожбурила до порога. Жалібно дзенькнули скельця, коліщата та тиблики поскакали по підлозі.

Вбігла злякана покоївка, витріщилася на розбитий барометрум, на мене. Уляна ридала.

— Йди! Вижени його, Пріську!.. Це він... Чекай!.. Не жени... Вийди!.. Вийди пріч, я сказала! — Й потому, як Пріська вийшла... — Нагнися, Іване. Поцілуй мене... Не так, не в чоло... В губи... Тепер іди... Назавжди... Й нехай Господь благословить тебе і твою путь.

Неслухняними ногами я ступив за поріг. У голові гуло, наче в горні. Довго стояв у сінях, аж поки не прийшов до тями. Й прокляв себе. І все ж... мусив жити, сповняти волю Полуботка. Лише ця ниточка тримала мене тоді на світі.

...Була відлига, й стояли тумани великі над Посуллям, як ми під'їжджали до Лубен. У такому тумані не одразу збагнеш: чи то постать видніється попереду, чи мокра верба чорніє при дорозі, ще й пливе все перед очима — кущі, дерева, стоги на лузі, а то пливуть не вони, а туман котиться без вітру по чорно-рудих травах. У тому тумані ми зачули гарматні постріли, вони гупали глухо, здавалося, хтось гатить довбнею по мокрому дереву. Але Милине вухо, призвичаєне до гарматних пострілів, розгадало їх: салюти пускають... Бувало пливемо в тумані, й гупне попереду, ну, зовсім близенько, й тоді шпарко повертаємо корабель, аби не зіткнутися з тим, що попереду. Й самі теж стріляємо час від часу.

Під'їхали ближче — стріляли на полковницькому подвір'ї. Мене це вельми стривожило, хоч і бачив, що люди тим не клопочуться, з хат не вибігають, в лози не втікають, отже, не ворог обліг славне містечко Лубни, а таки відгадав Миля — лунають салюти. Я на них не поспішав. Розпитався в одного господаря, в другого, й довідався, що в молодого наказного пана полковника — гості, й стріляють вже третій день. Але хто ті гості, дядьки не знали. Врешті натрапили на писаря з полкової канцелярії, і той оповів, що приїхав аж з Пітербурха, од самого царя пан з якихось великих чинів, на прізвисько Рум'янцев, і пан полковник приймає його з великими почестями. Тижнів три тому полковниченко Яків приймав іншого значного гостя — секретаря Малоросійської колегії з Глухова Івана Артельного, й теж віддавав йому салюти, й коня молодого дарував, і полювали вони з собаками гончими на зайців та лисиць на Засуллі, й влаштовували санні перегони та інші веселі грища. Либонь, пан полковниченко Яків перебуває у великій

честі в нинішніх урядів обох столиць, коли його навідують такі гості.

При згадці про Рум'янцева Миля аж губи склав трубочкою, щоб свиснути, одначе не свиснув, лише виразно подивився на мене. Отже, царський вивідник добувся сюди раніше за нас. Що це має означати: довідався він про щось і вже чинить вивід, має від когось доручення до лубенського полковника чи об'їздить всі полки підряд? Так чи так, але потикатися перед його очі ми не мали наміру. І не поїхали до постоялого двору, заночували в титаря, вдівця, у котрого були вже доросла, незаміжня дочка та син підпарубчак. Титар — бідний, дочка скапарила на вечерю лемішку, а півшматка сала приніс Миля, й ще він приніс пляшку горілки. Миля вицмулив її вдвох з титарем, і той розбалакався й повідав нам про життя лубенське, надто про пана полковниченка, на ту стежку ми з Милею раз по раз його наводили. Розповів, як нещодавно сталася у них у місті пожежа, загорілася хата й вогонь перекинувся на сусідні хати, спалахнуло піввулиці, як гасили люди пожежу, а драгуни, котрі стоять у місті постоєм, замість того, щоб гасити, грабували людей, хапали все, що ті виносили з хат, якщо ж хтось не давав, того били. По пожежі люди вимагали від полковниченка позову проти драгунів, але він позову не подав. Коли б був його батько, вчинив би по-іншому. Полковник — чоловік строгий і не боязкий. Хоч також зажерливий. Оце недавно примусили вони з сином Свічку Лук'яна продати, сливе віддати задарма, свій хутір Короваї. Свічка охмолостався, спробував позиватися, але полковник нині в поході у фортеці Святий Хрест десь аж біля Перського царства. А син посилається на батька.

Я зрозумів, чому такими густими були салюти Якова Марковича — вони мають заглушити голос Лук'яна Свічки та інших скаржників.

У титаря ми просиділи цілих півтори доби, доки, таки ж під гарматні стріли, не від'їхав з Лубен Рум'янцев.

У суботу пополудні ми з Милею стукотіли мідним кільцем у нові, з башточкою, ворота полковницького дому. На стукіт відтулилося віконечко, в нього виглянула таранкувата пика з обсмаленими вусами. Пика гаркнула:

— Чого гамселите, наче на пожежу. Двері розвалите.

— Такі двері й тараном не розіб'єш, — сказав Миля. — Ми до пана.

— До якого? — зіщулила очиці пика.

— До молодого, пана Якова, — відказав я.

— А хто будете? — не вгавала пика.

— Сулима Іван, — дратувався вже й я.

— З Пітера, — додав Миля.

Не знаю, яким робом вирвалося в Милі оте «з Пітера». Він вельми обережний, розважливий, іноді хитруватий, в ступі його не вцілиш, а тут дав хука. Хотів справити на челядника враження.

— Зараз, — долинуло вже з-за зачиненого віконця. Чекали ми дуже довго. Так довго, що втратили терпець і знову почали гатити кільцем у ворота. Але на наш стукіт ніхто не відгукнувся. Ми стукотіли ще кілька разів — і кільцем, і рукі-в'ями шабель, і чобітьми. Десь у глибині двору валували собаки, знялося і втихло якесь тупотіння, але відгуку ми не почули.

Врешті знову брязнуло віконце, в ньому появилася та сама пика.

— Пана немає вдома.

— Відчиняй! — процідив я крізь стиснені зуби. — Я — з столиці.

Забрязкотіли важкі дерев'яні цюцики, відчинилась маленька фірточка. Поруч була велика, різьблена фіртка, нам відчинили маленьку, в яку доводилося заходити низько зігнувшись.

Я відштовхнув челядника, який стояв біля сінешних дверей, зайшов у сіни, звідти — до світлиці. Посеред світлиці, обіпершись рукою об стіл, стояла Оленка, чи то розгублена, чи то злякана.

Я привітався й розстібнув верхні гаки кожуха.

— Де пан Яків?

— Не знаю... Поїхав у Сварків, — пробелькотіла вона й почервоніла. Мабуть, я знову спалахнув, бо Оленка куснула губку й швидко сказала:

— Немає його, от їй-богу.

Я пригадав тупотіння, гупіт у проміжках між нашим калатанням й зрозумів, що Яків від'їхав щойно, по тому, як йому доповіли про наш приїзд, і губився в здогадах, чого він утікає. Він знає, що я приїхав з Пітера від Полуботка, здогадується, що маю від нього якесь доручення, й не хоче те доручення виконувати. Але ж він хитрий, міг би пообіцяти виконати, й по тому. Отже, погнало його з двору ще щось.

Я опустився на зелене сукно лави. Почував страшенну втому, хоч більше доби відпочивав у титаря.

— Я від твого тата, Оленко...

— Татусь передав поклін?.. Як він там?.. Кажуть, у тому місті страшенно холодно... Чи він не мерзне?

Думки застрибали в моїй голові, неначе сполохані коники в траві. Отже, вона не знає, що Полуботок в тюремнім в'язанню... Вони тут ще не відають про те? Але ж... Рум'янцев не сказав? Чи утаїв Яків? Чого приїздив Рум'янцев? І що тепер

робити мені? А потім: казати Оленці про батька чи не казати? Певно, треба сказати. Вона має знати страшну правду.

— Твій тато, Оленко, а мій дядько, ув'язнений царем, — мовив тихо.

Оленка скрикнула, її очі розчинилися на цілий світ, вона дивилася на мене з жахом.

— Неправда!

— Правда. І Чарниш, і Савич, і всі наші.

Оленка сіла на стілець. Тримала руку біля рота, мовби й далі гасила крик.

— За віщо? — прошепотіла.

— За Україну! — твердо сказав я. — За те, що любить її, як самого Бога.

— Ні, ні, — знову застогнала Оленка.

Я підвівся з лави, повернувся спиною до Оленки. Розстібнув кожух і кунтуш, розмотав пояс і з потайної складочки дістав перстень, поклав його на стіл.

— Татків! — скрикнула Оленка. Взяла перстень і тримала на розкритій долоні, дивилася, видивлялася, немов намагалася щось прочитати на ньому.

А я розмірковував, я вже розумів майже все і уклав рішення.

— Як це сталося? — прошелестіла.

Я розповів, як ми їхали, як нас прийняли в столиці, до кого ходили з візитами і як привезли коломацьку грамоту та як вручали її цареві. А як цар скаженів, не сказав.

— Нащо, нащо татко дозволив подати ту грамоту! — заломила руки Оленка. — Невже він... Адже Яків не підписав її на Коломаці. Яків розуміє, а він...

— Ти звідки знаєш?

— Зізнався мені...

— А про те, що гетьман у тюрмі, він тобі не сказав?

— А хіба він?..

— Знає! Знає напевно. Рум'янцев чинить про гетьмана вивід, збирає все погане про нього...

— Вони довго гомоніли наодинці. Й годив йому Яків...

— Через те й годив. Він утік? Щойно?

Оленка похилила голову.

— Посіпака, — сказав я. — Шкура!

Оленка тремтіла, немов у пропасниці. Її точене личко стало дрібне, носик вигострився. Я поспівчував їй у душі: вона любить батька і є жоною Якова. Як поєднати те...

І однак простягнув руку:

— Дай!

— Це татків перстень...

— Він мені потрібний.

— Для чого?

— Зробити те, що мав би зробити Яків. — Спалахнув і одразу пошкодував і на свої слова, й на свій гнів. Узяв її руку в свою разом з перстнем, і тримав довго, не знаючи, що мені робити. Потому сховав перстень. Оленка зітхнула й заговорила мовби сама до себе:

— А я тепер розумію... чому ми тинялись по далеких хуторах, чому перестали їздити в Глухів. Яків ховався від тата. Боявся. Він... Він розумний, — підвела голову й знову опустила. — Ну, може... хитрий. Через те й Артельний... і інші офіцери... У карти їм програвав, і цьому Рум'янцеву також... А сам... Та його чорти обіграти не зможуть, якщо захоче. Жид же... — І несподівано: — А що буде з батьком?

Я намагався заспокоїти її, але й сам гаразд не знав, що загрожує гетьману. Одначе відав: цар із своїх кам'яниць випускає рідко кого. І не випадково чинить усі ці дізнання сам. Він не лише проти Полуботка, а проти всієї України. Задумав так...

Все ж сказав:

— Не знаю. У пана гетьмана гріхів немає. Либонь, потримають і випустять. Цей Рум'янцев визбирує всілякі колючки. Хтось комусь щось недодав, хтось у когось щось взяв. Але ж... Ось і у вас побував. А надісь, від'їхав задоволений?

— Ще й як. Рота до вух розтягував. Яків йому подарунків надавав.

Ми ще погомоніли трохи, і я сказав:

— Оленко, накажи, щоб поставили наші коні, та й ми в тій дорозі далекій животи не розпасли.

— Ой, яка я... — скрикнула Оленка, а поза тим кинула на мене пильний погляд: її, либонь, здивувало, що я майже віддав їй веління.

Оленка пішла, а я підвівся, аби розім'ятися, знову розглядався по світлиці. Ті самі ікони, картини: гармата, а біля неї козак; бичок з головою ведмедя; у німецькій шафі біля вікна на полицях вишикувалися пляшечки з ліками, ступки, стояли там і штанглази, аби брати точну міру ліків. «Боїться смерті Яків, боїться», — подумав я злостиво. На маленькому столику з різьбленими ніжками лежав товстий зшиток. Я не втримався й заглянув до нього, а далі перегорнув кілька сторінок. «Присланий з Малоросійської колегії ундер-офіцер з указом брати штрафи з бородатих купців», — читав я. — «У лазні з братом Андрієм мився й коня дарував йому молодого, гуляного». «Пригощався». «П'явки приймав і пігулки, й лексацію після них мав хорошу». «Оглядав свинарник, поросних свиней 15, кабанів 3». «Метіль була велика, тетеруків і рябчиків повно». «Зо-

лотарю Івану за позолоту до рондів і шаблі дав червінець». «Дав Чубу за чинбу зайців і куниць 9 копійок. На нитки до кунтуша 3 копійки». «Програв у карти 5 карбованців». «Переглядав табуни: лошаків 42, телят 49». «Принесли вовка», «Прийшов указ втікачів з Ладоги всіх розшукати». «Февраля 7 неділя — сирні запусти». «Розказував один чоловік, що десь у річці риба запливла, 24 аршини, вода спала, і вона осталася». «Кагви напився. Кав'яру купив 1 пуд за один карбованець, і шкури шкапині дешеві».

Далі я не захотів читати. Бридко мені стало й образливо страшенно. Рушиться небо, світ наш український рушиться, а він у своєму даріуші... про свині поросні та шкури шкапині. Довго проживе цей чоловік, пожитково... і — порожньо.

Вечеряли ми з Оленкою в тій самій кімнаті, наріжній, що й колись. Слугувало дві наймички. Оленка розпитувала про Пітер, звичаї й порядки московитів, в що одягаються тамтешні молодиці (звичайне, жінка!), а потім запитала, що я збираюся робити далі.

Я відказав: сповнятиму гетьманове веління, а яке, сказати не можу. Вона допитувалась, але я мовчав. Оленка розгнівалася, одначе й одійшла одразу, мовила:

— Якийсь ти не такий, Іване, як був колись.

Я подумав, що за кілька останніх днів чую це вдруге.

— Як це не такий?

— Ну, зовсім-зовсім одмінився.

Я усміхнувся.

— Може, й так... Хоч... ніби такий самий, як був. Але знаю правду людську, це правда батька твого, а тепер і моя. І не боюся нічого, навіть смерті, за правду стоятиму до загину.

Довго бесідували ми того вечора.

Рано-вранці ми з Милею посідлали коні. Треба було поспішати до Михайлівки, доки туди не допався Вельямінов.

* * *

Через два дні під'їжджали до Псла. Було це увечері, нам не радили переправлятися в сутінках на той бік, Псьол — річка швидка, в багатьох місцях крига підлизана водою, але я не захотів чекати ранку. Взявши палицю, перейшов по кризі сам, подекуди пританцьовував — випробував її міць, потому вернувся, й перевели з Милею коні. Вийшли на берег за сто сажнів від маєтку Полуботків. Перед нами зводилася крута громада, я подивився вгору й не побачив неба, то були горби чи гори, на яких стояв ліс, велетенські дерева розчепірили, неначе покалічені руки, голе віття, праворуч сіріли будівлі маєтку. Ми постукали у ворота, завалували собаки, челядник по той

бік воріт довго розпитував нас, хто ми й звідки, нарешті впустив, біля його ніг стояв величезний пес, він не гарчав, тільки очі горіли, либонь, пес учений, решта бісилися на ретязях. Челядник, похмурий і мовчазний, повів нас до хати, яка стояла з правого боку двору, панський будинок темнів трохи далі.

У хаті було добре натоплено, навіть жарко, на лежанці, звісивши ноги у вовняних панчохах та шкіряних капцях, сиділа немолода жінка в темній, насуненій майже на очі хустці. Й була більше схожа на чоловіка: обличчя вилицювате, з крутим підборіддям, великий ніс, ще й темний пушок над верхньою губою. Це й була Марія, про яку нам казав гетьман. Ми вклонилися, сказали, хто такі, звідки їдемо. На обличчі Марії не ворухнулася жодна рисочка, я навіть подумав, що вона глуха, повторив усе спочатку, й вона знову нічого не відказала, одначе по її очах я зрозумів, що вона почула все, роздумує. Врешті обізвалася густим, сливе чоловічим голосом:

— Немає молодого пана, поїхав у Лебедин.

— А Гнат? — запитав я.

— І Гната немає, він при панові. Будуть позавтра. А чого це ви роз'їздилися нарізно? — запитала.

— Нарізно з ким?

— Як то з ким? Був уже один сьогодні. Теж з Пітера, від гетьмана.

Я захвилювався.

— Звідки знаєте, що від гетьмана?

— Казав так.

— Як же... Не міг ніхто раніше за нас...

А сам подумав, що, може, й справді гетьману вдалося послати ще когось і той гонець добувся поштовим трактом. Марія побачила, що я оглядаюся на челядника, котрий чипів у порозі, звеліла йому вийти.

Челядник засопів і вийшов.

— Що хотів той гонець? — запитав я. — Чим довів, що від гетьмана?

— Показав цидулу, там написано: він — канцелярист гетьманський. І сказав, що їде від гетьмана, з Пітера. Гетьману потрібні якісь папери.

— І ви їх дали? — шарпонувся я.

— А хто мені ви, чого присікалися до мене? — суворо звела на переніссі важкі брови Марія.

Я показав їй перстень Полуботка.

— Гетьман велів... Він сказав: ви знаєте все. Андрій, Гнат і ви. Пан гетьман у темниці пітерській.

Марія зойкнула.

— За що ж його? Як це сталося?

— Об тім — потім, — мовив я. — Хто був той канцелярист? Що він хотів? Як його звати?

— Звати, здається, Ільком... Казав, щоб я показала папери...

— І ви показали?

— Не всі. Ті, що в малій скриньці. І в прискринку. Там — про господарство. Трохи паперів канцелярських... Я не давала, але він мене запевнив, що вони йому потрібні. Для гетьмана.

— Гад! — сказав Миля.

Ми обоє вже здогадалися, хто гостював на хуторі.

— Куди він від'їхав? — знову запитав я.

— А я знаю... Поїхав, і все.

— Тітко Маріє, — сказав я якомога переконливіше. — Він може вернутися. Не сам, а з царськими комісарами. На гетьмана плетуть сільце. Гетьман велів усі папери знищити. Спалити.

— Приїде Андрій...

— Знищити негайно, — обірвав її я. — Може, вони вже десь поблизу.

— Не знайдуть, — відказала Марія.

— Знайдуть. Це такі люди, що знайдуть скрізь. Там буде багато солдатів... І комісари, які вміють шукати. Навчені на те.

Марія посунулася з лежанки. Стояла біля вікна, спиною до нас, думала, олійний каганчик, що горів на припічку, кинув на стіну велетенську розкошлану тінь.

— Там багато паперів, — сказала не обертаючись. — Є всілякі... Я мало тямлюся. Є навіть ще зі школи київської... Є кроничка роду їхнього, полуботківського. Він читав з неї. І ще одна кроничка про те, що було до нас, обидві його власною рукою писані.

— Кронички і все, що не на шкоду пану гетьману, ми залишимо. А решту...

Марія повернулася обличчям до нас.

— Хоч повечеряйте...

— Не вадило б, — прогудів Миля.

Ми повечеряли холодною, в лою, бараниною з квашеними огірками та хроном. Потому Марія внесла великий олійний ліхтар, засвітила його й, обкутавши полою свити, ступила до дверей:

— Ходімо.

Ми перейшли подвір'я й зупинилися перед темною, приземкуватою кам'яницею. Марія передала мені ліхтар, а сама відмикала двері — спочатку відкрутила ключем дві шпуги, відтак ще одним витковим ключем одімкнула внутрішній замок.

Кам'яниця була без вікон. Марія зачинила за собою двері й засунула засув. Ступила кілька кроків і освітила низенькі,

заокруглені зверху металеві двері. Знову передала мені ліхтар і довго брязкотіла ключами. Озвалася до Милі:

— Берися за кільця.

Двері відчинилися важко, з іржавим скрипом. За ними були сходи. Спустившись униз, ми довго йшли підземним хідником, котрий завертав то ліворуч, то праворуч, відімкнули ще одні двері й опинилися в продовгуватому льосі. Там стояли дві невеликі скрині, оббиті залізом.

— Оце ось, — показала рукою Марія на скриню, що стояла праворуч, й відімкнула два висячі замки, повісила ліхтар на цвяшок у стіні. Мовчала.

Страшно їй стало, шкода — не знаю. У мене в самого калатало серце.

— Дивися, одбирай, палити будемо разом, — сказала Марія. — Можеш сісти на ослінчика. І ти теж.

Тільки тепер я помітив біля лівої скрині два невеликі міцні ослінчики. Одначе ослінчика не взяв. Нагнувся й почав переглядати папери. Вони були акуратно поскладувані в грубий папір — позав'язувані. Їх було багато.

Розв'язав першу паку, в ній на жовтому папері шикувались стовпцями якісь обрахунки, біля них — незрозумілі позначки. Я не знав, що робити з тією течкою, відклав убік. Подібних течок було кілька. Й сьогодні не знаю, що то за папери й для чого їх тримав у такій глибокій схованці гетьман. Запитав Марію. Вона відказала:

— Не чіпай їх. Завтра приїде Андрій... Він тямить, що то таке.

У скрині зберігалося кілька течок з паперами Леонтія Полуботка, гетьманового батька, в одній надибав на Мазепині листи. Либонь, загрози гетьману ті листи не становили, Леонтій був з Мазепою в розмирі. А далі почали трапляти папки з листуванням Павла Леонтійовича з полковниками, генеральними старшинами, управителями маєтків. Кожна така цидула, навіть написана сільському старості, могла стати лихим свідченням проти Полуботка. Адже Рум'янцев збирає все: купчі, які хоче потрактувати як неправдиві, скарги селян, козаків, незалагоджені справи, супліки, навіть пасквілі п'яниць і просто зледачілих людей. Там, у Пітері, на чорні терези покладуть увесь вантаж.

Доводилося перечитувати все.

— Я тут сидітиму довго, — сказав Марії. — Може, й до ранку.

— Що ж, сиди, — погодилась вона. — Принесу тобі ще свічок. Тільки ж кажу — без мене нічого не пали.

Я знизав плечима. Вона, либонь, неграмотна, а наполягає, аби не палив нічого без неї. Може, хоче кудись переховати? Нехай палить при мені!

Марія прошаркотіла підошвами шкарбанів за двері. Кроки стихли враз.

— Чуєш, Іване, вона не пішла по хіднику, яким привела нас. Може, вона того?.. Здиміла. Чи на мітлі вилетіла? А нас замкнула...

— Не бридь ледачого, — гримнув я на Милю. — Десь тут є інший хідник. Коротший. Він веде просто в покої.

— А може, й не один. Як ішли сюди, я бачив ще двоє дверей, вони майже непомітні. Ти не знаєш, що там?

— Не велено знати, й не хочу знати. Сядь у кутку й не заважай. Покуняй.

— А палити тут можна?

— Пали.

З неймовірним хвилюванням читав тестамент Полуботка, писаний за тиждень до рокованої поїздки схвильованою рукою на одній стороні аркуша: «...Якову для подарунків і для прочого прибирання по тому акту весільному повинно п'ять тисяч із суми моєї оставлено бути і сукна андріївські...» І далі писано про інший, коштовний, але не великої ціни спадок, що кому належати має, про суми грошові великі не йшлося зовсім.

Ще раз вихоплюючись наперед власної оповіді, скажу, що в описі Полуботкового майна, зробленому царськими конфіскантами, куди були вписані всі маєтки, коні й корови, чарки, сережки, перстені, каптани та кунтуші, шматки парчі, атласу та штофу, коляски, горілки й наливки, грошей було нараховано вісімдесят чотири мішки, по двісті карбованців у мішку, двадцять чотири мішки єфимок, по двісті єфимок у мішку, і в сундуках тисяча сімсот карбованців та чотири пуди срібла. Це увесь власний статок Полуботка, зазначений у раніших його тестаментах, гетьманських грошей не знайдено ані шеляга, та сума мала бути вельми поважна, адже тільки те, що вдалося захопити Мазепі з собою до Туреччини, мало лічбу чотириста тисяч золотих.

Миля випалив кілька люльок, кілька разів передрімав, доки я переглянув усі папери. Мені ломило спину, й руки стали, неначе граблі. Серед паперів справді було чимало таких, які могли зашкодити гетьману. Чи не найдужче — два листи Орлика. Проте чорнових для відповідей не було. Либонь, гетьман Орлику не одписував. На всі інші листи малися чорнові. Й на промеморії, на чолобитні, писані цареві та в Сенат. Гетьман завбачливо переправив їх з Глухова сюди. Отже, він знав, що його можуть схопити в Пітері, розпочати проти нього вивід. Знав і не зупинився. Бо вини за собою не мав. Ішов прямою стежкою, обстоював правду. Але знав і вдачу царя та його посіпак.

Гай-гай, подумав я, чи ж можна йти до таких людей прямими стежками? І страшно мені стало... Я тут, у льоху, гетьман в льоху іншому... І все, що сталося в останній рік, пропливло перед моїм мисленним зором. Ще раз, вже до кінця, збагненною мені стала поведінка гетьмана, чистота і несхитність його. Він чистий перед собою і Богом. Обрав путь тернисту в ім'я народу свого. І мусив вийти на прю з нечесними, нечестивими людьми, котрі втоптують у багно і волю, і правду, і славу чужу.

Я читав далі з відкладених папок. Намагався запам'ятати найважливіше. Не знав, знадобиться воно мені чи ні, але хотів запам'ятати. Кілька паперів сховав до кишені. Вони не могли посвідчити проти гетьмана, але я не хотів, аби вони загинули. Був певний, що царські комісари добудуться сюди й заберуть все.

* * *

Кричали опівнічні півні — в підземелля їх крик ледве долинав, — коли ми підпалили папери. Верстви Полуботкових дум, надій, сердечні болі чорніли купкою попелу, ми ж витирали кулаками очі, похлиналися від диму. Марія змела віником у совок попіл і забрала з собою.

Я не міг виїхати до Чернігова, не побачивши Андрія та не переказавши йому гетьманових слів: «нехай вчинить з тим, а з чим, він знає, як я велів». Доводилося їхати в Лебедин. Вранці, розпитавши у Марії, де знайти молодого пана, від'їхали. Перевели по кризі коні, я зупинився й довго дивився на той берег. Він мовби причарував мене. Маєток сховався за деревами, дерева росли й по той бік маєтку, здебільшого могутні дуби стояли, наче велетенська сторожа, на довгому вузькому пагорбі, за ними — гора й теж дуби. Я подумав, що десь отамо, в череві гори, ми ходили підземними хідниками. Й, либонь, там є інші хідники, знайти які неможливо, і є складки, заховані од людського ока навічно. Що ж ще сховав гетьман? Я вже знав що. Й також подумав, що оці дуби — надійна сторожа, іншої сторожі не потрібно.

Низинною дорогою добувалися до Лебедина. Обабіч дороги стояли верби та вільхи, дуже багато вільх, мабуть, через те й річка, що протікає в Лебедині, Вільшанка. Зупинилися в корчмі, поставили під повітку коні, і я пішов шукати дім Полуботка. Це був невеличкий будиночок у центрі міста, в глухому провулочку, в глухому куті. Андрій відпочивав після обіду, лежав на постелі у вишитій розстебнутій на грудях сорочці, в синіх штанях, без чобіт. У котрий раз я подумав, що Андрій з вигляду — нестеменний батько, те ж чисте, спокійне, відкрите об-

личчя, те ж високе чоло, чепурні вуса, одначе вдачі — не батькової, заніжений одмалку, трохи лінькуватий.

Звістка про батьків арешт вкинула його в скорботу і ляк, він схопився, ходив босий по кімнаті, забувши взути чоботи. Я не мав чим його розраяти, отож переповів гетьманові слова. Він змусив повторити їх двічі. Стояв посеред хати сторожкий, дивився на мене, немовби запитуючи поради. Але порада для нього була одна — батькова, гетьманова. Найперше — гетьманова. Я так і сказав йому. І додав, що царські конфісканти примчать у Михайлівку не сьогодні-завтра. (Вони й справді приїдуть за три дні й перепишуть все майно: коні та корови, кожухи та кунтуші, кухлі та підсвічники, й цілу добу сидітимуть в одному з потайних льохів, рахуючи дрібну, мідну, монету. Вони шнипатимуть, повзатимуть по подвір'ю, кімнатах, по льохах, шльондратимуть по горі, шмульгатимуть металевими списами в землю, обстукуватимуть молотками столітні дуби, виловлюватимуть глухий, таємничий шум з могутньої деревини.)

У корчмі на мене чекав стривожений Миля. М'яв біляву, скуйовджену чуприну, плямкав товстими губами. Він завше плямкає так, коли щось його стривожить чи налякає. Хоч налякати Милю непросто.

— У тій корчмі, що далі, понад річкою — Ілько, — сказав. — Либонь, щось винюхує, вишнипує. Ходив побіля того двору, у який зайшов і ти. Полуботкового.

— Звідки ти знаєш, де я був і чий то двір? Ілько бачив мене?

— Чий двір — знаю. Ілько тебе не бачив. Він крутився з другого боку, од річки. І помітив мене. Я йшов до тієї корчми, бо там весілля... Стежкою йшов.

— Упізнав?

— Мабуть, упізнав. Треба його не випустити. Поспішаймо, бо може втекти. Візьми, — простягнув мені пістоль, я сховав його за пояс під кожух.

Корчма стояла неподалік від Полуботкового двору, й так само в провулку, але в іншому. Подвір'я широке, і ворота з тичин. З корчми долинала музика, гухкав бубон, дзвеніли цимбали, скрипки не було чути.

— Про всяк випадок стань від річки, а я зайду до хати, виведу його. Йди отією стежкою, поза клунею.

Я послухався Милі. Не думав про те, як він виведе Ілька й що робитимемо з ним. Відсовував ту думку кудись далі, на потім, найперше потрібно запитати свого колишнього товариша, що він тут робить... Обійшов клуню, обійшов хлів. За хлівом був садок, відгороджений невисоким, приметеним снігом тином, що вже майже струх. У відлигу сніг осів, похилив ти-

нок набік. Нещодавно випав свіжий маленький сніжок. Одразу за садком чорніли ріденькі кущики лози, а далі — кущі більші, й вільхи, і верби молоді. За ними вгадувалася річка. Музики шкварили джинджуруху — тільки бубон та цимбали (скрипка або вже впилася, або її не було зовсім). Десь оддалік хтось гейкав на воли, понад клунею одна за одною пролетіла вервечка сорок, повсідалися на груші в саду. Либонь, прилетіли на весілля, сороки завше знають, де можна розжитися на дармовий харч. «Як і Миля», — подумав я і мимоволі тихенько засміявся. І в цю мить щось гупнуло чи тріснуло в дворі за хатою, хтось крикнув, щось загупотіло, сороки хуркнули з груші, а просто на мене вилетіла постать у розстебнутому кожусі. То був Ілько. Його обличчя було перекривлене, шапку він згубив. У лівій руці тримав пістоля. Я завмер з несподіванки, й Ілько поминув мене, помчав у лози, до річки. За мить я схаменувся, кинувся навздогін. Ілька вже не бачив, але попереду гойдалися кущі. Пробігши кілька кроків, згадав про пістоль, вихопив його. Ілько лишав на пороші сліди, я побіг по них. Наст тримав нас, не провалювався. Слід петляв, обминав кущі, дерева, в одному місці я помітив вибоїну в снігу, очевидно, Ілько зачепився за кущ і впав, а потім підхопився й помчав далі. І враз кущі розступилися, мовби відбігли назад, і я побачив річку, а на ній розвихрену постать, якісь палиці попереду. Поли Ількового кожуха злітали, неначе воронячі крила.

...Саме кожух і затримав його. Розіслався по кризі, тримав свого господаря. Ілько вскочив у рибальський єзь, притрушений сніжком. Спочатку він, мабуть, з ошелешки, чипів тихо, далі почав борсатися, видряпуватися на лід. Але його пальці ковзали по кризі, він трохи підносився й опадав знову.

Я підійшов ближче. Ількові очі були вибалушені, тонке обличчя перекривлене, мокре, спотворене — одна жива грудка жаху.

— Іване... допоможи... дай руку, — хрипів він.

У моїх грудях щось тремтіло дрібно-дрібно. І всього мене почала трусити дрож. Я схлипнув, для чогось оглянувся. І знову, неначе приворожений, дивився на Ілька, котрий потопав. У моїх грудях мали б спалахнути співчуття, жаль... Не спалахнули.

— Рятуй!.. — знову прохрипів Ілько.

Рятувати — чи не найперша християнська заповідь. Христос прощав усім, навіть своїм убивцям. Я ще не знав, що Ілько вбивця. Але знав, що він — ворог. Запроданець.

Врятувати запроданця — врятувати власну душу. Найтяжчий, непростимий гріх — не порятувати того, хто на краю загибелі. Перед цим гріхом маліють усі інші.

...Порятувати запроданця — занапастити все, чим жив, за що боровся, бореться й страждає гетьман, страждають інші старшини...

Либонь, я тоді так не думав, але все те вмістилося в моєму серці. Ще раз, майже безнадійно:

— Рятуй!..

Я потягнув палицю, ввігнану в кригу. Вона не піддавалася, я похилив її на себе, переломив. Важким, з намерзом, уламком штовхнув Ілька просто в груди. Ще побачив, як ковзнули по кризі пальці, майнула біла пляма обличчя.

Я повернувся й побіг. Ноги мені підгиналися, серце шалено стукотіло. Вже на березі оглянувся: на кризі не було нікого. Упав обличчям у сніг і не почув холоду. Плакав чи не плакав... Мабуть, плакав. У роті мені пересохло, і я ковтнув снігу. «Не знаю, чи простить тебе Бог, але я не прощаю», — майнуло в думці і охолодило все моє тіло. Поволі, важко підвівся. Оглянувся ще раз. «Це вони втопили його, — майнуло в думці. — І скільки ще втоплять. Усіх? Якщо не зупинимо... І я не вберіг свою душу. А як її вберегти в такому житті... Збережеш її, втратиш усе».

Аж тепер здивувався, що немає Милі, що він не побіг навздогін за Ільком. Берегами, а далі садом вернувся в двір і побачив, що там метушаться люди, але метушаться не повесільному, й побачив коня осідланого біля повітки — не нашого. Серце моє стиснулося тривогою, воно вже відгадало лихе. Справді, осідланий кінь був Ільків. Ілько не встиг утекти на ньому, але встиг поранити Милю. Пилип лежав у меншій корчемній кімнатці, тій, що за повіткою, на лаві, спливав кров'ю. Його перев'язали рушником, але рана не втихала, рушник набряк криваво. Покликали лікаря, але він тільки розвів руками.

Побачивши мене, Миля тихо прошепотів:

— Де він?

Довкола товпилася весільна челядь, і я не міг сказати правду, мовив:

— Утік.

Миля застогнав, закрутив головою, застогнав ще дужче, і я нагнувся до нього, прошепотів на вухо:

— Нема його. Утопився.

Пилип заспокоївся й попросив горілки. Корчмар приніс повний пугар. Миля жив ще добу. То поринав у забуття, то приходив до свідомості, й тоді знову просив горілки. Я віддав корчмареві всі гроші, й той справно носив міцне питво. Кілька разів Миля починав щось бурмотіти, я ставав біля нього навколішки, але нічого не міг розібрати. Один раз він заспівав, але не по-нашому.

Миля помер під полуднє наступного дня. Його поховали на лебединському кладовищі, я продав його коня й розплатився з попом, трунарем та півчою. І по тих клопотах щось опало в моїй душі й притисло мене, і я довго сидів у корчмі, спустошений, отупіло дивився на пугар горілки, який замовив корчмареві. Я ще ніколи не пив стільки горілки, кілька разів лишень пригублював чарку, зрідка випивав трохи вина, а нині взяв у руку пугар і вихилив його до дна. Сп'янів одразу й спав вечір та всю ніч. А вранці встав, і голова мені репалася від болю, й корчмар радив похмелитися, але я не зміг проковтнути й півчарки смердючки й з тим від'їхав шляхом, який називається Сагайдак, прихопивши папери, які Ілько забрав у Марії. Закопав їх, чи, певніше, завалив, землею в напівзруйнованому погребі на старому хуторищі недалеко від Чернігова. В мене всередині все мовби замерзло, затверділо, я був спокійний тим холодним спокоєм, коли людина нічого не боїться й готова важитися на будь-який крок. Не боявся ані придорожних розбійників, ані солдатів московських, ані козаків сторожі. І — диво, всі стрічні вловлювали в мені ту свинцеву рішучість, жодного разу ніхто мене не зупинив, не запитав, хто я і звідки та куди іду.

У Чернігові мені не вдалося побувати на подвір'ї Полуботка — там стояв московський караул і туди нікого не допускали. Мені вдалося тільки погомоніти з Ганною Романівною, дружиною гетьмана. Ганна Романівна вже знала про арешт чоловіка, я тільки розповів, як це трапилося. Про те, звідки іду зараз, не сказав, — навіщо їй ті таємниці, та й не знав, що таїть у мислях своїх, в що втаємничена, в що ні, вона була другою дружиною, прожили вони з гетьманом лише три роки і яка слалася поміж них сув'язь — хтозна. Господиня вона була добра, порядкувала вміло.

Розпрощалися. Якогось зацікавлення моєю персоною вона не виявила, не запитала, що збираюсь робити, де жити (могла б скласти пораду якому-небудь управителю полуботківського маєтку, щоб прийняв мене на службу).

У Чернігові я залишатися не міг: там правив настановлений Петром полковник Богданов, його вивідці розшукували людей, котрі були близькі до гетьмана. Не знаючи, куди податися, поїхав до Глухова. Прокльовувалася якась думка, ще не проклюнулася, але вже підштовхувала мене — через те і випав мені Глухів. Їхав не поспішаючи, ночував здебільшого по гутах, по руднях — на Чернігівщині багато рудень, вони стоять серед боліт, у глухих місцях. Кілька днів проваландався в Коропі, який оддaний на утримання глухівського ливарного двору, на котрому виливають гармати. Під Коропом на луках гу-

ляють табуни напівдиких коней і стоять стоги високі-високі, на яких, неначе вирізані з чорного каменю, сидять підорли. Той степ — потаємна любов гетьмана Скоропадського, та й Полуботка теж, там найкращі коні, там ріки повноводі й бистрі, там випробовували відлиті в Глухові гармати. Степ жив своїм осібним, вільним життям. Він не знав, що кінчається і його воля, козаки мало цікавилися, що діється по білому світі. Він був, як дитина, яку вже запродано, але вона не відає про те. І я в тій волі порозкошував кілька днів, і возив з козаками воловими саньми сіно з далеких луків, і рубав лід на Коропці та ставив лозові застави й сіті на рибу, й читав козакам вечорами Святе Письмо, й слухав оповідки старих дідів про Мазепу, Тетерю, Дорошенка, а також усілякі билиці й небилиці. А про те, що діється в Пітері і які вітри дмуть звідти на Україну, я їм не розказував, не захотів захмарювати чисте небо над козацькими головами. Нехай поживуть ще хоч трохи, гадаючи, що живуть на волі.

Я не ризикнув приїхати в Глухів, адже там вже могли знати про мою втечу з Пітера, й замешкав у полісовщика за Гнилим Яром. Звідти увечері навідався на Усівку, глухівське передмістя.

Закінчувалася Масляна, скрізь по місту лунали музики, співи — парубки та дівчата нагулювалися на всенький довгий Великий піст, отож гуляли і в будні. Саме був четвер. По вулицях ходили парубоцькі ватаги, але ходили без галасу, бо скрізь швендяли російські солдати — сторожа. Я поминув дві вечірничні хати, підійшов до третьої, убогої, яка не могла вмістити розшалілу паруботу та дівчат, і вони танцювали посеред клуні на току при олійному ліхтареві, повішеному на соху під іконкою святого Савватія. Прилучився до гурту тих, що стояли в воротях клуні та дивилися на танцюристів, намагався знайти когось знайомого. І нашилив оком — Харитона Ялину, підпарубчака, який топив грубки в канцелярії. Він стояв у натовпі, витягнувши довгу тонку шию, жаским поглядом впивався в танцюристів (літали кожухи й кожушки, червоні, зелені дівочі чобітки миготіли в світлі ліхтаря), він увесь був там, його душа танцювала, а ноги стояли на місці. Був ще молодий, не важився підійти до дівки, запросити до танцю. Я потягнув його за рукав. Він ішов неохоче, упирався, оглядався, мене він спочатку не впізнав. Я одвів його під в'язок біля погрібника, поздоровкався. Харитон аж тіпнувся, зачувши мій голос.

— Звідки ти?

— Звідти... Багато знатимеш — рано постарієш. А ти ж іще он і козачка не танцював... Що тут у вас?

— Де в нас? На вечорницях?

— Не дурникуй. У місті, в канцелярії?

— А ти... просто звідти, з Пітера?

— Кажу ж, не пащекуй. Розказуй!

— А що розказувати... Розпитай когось значнішого та мудрішого. — Харитон хотів вернутися до гурту, але я схопив його за руку.

— Мені вистачить і твоєї мудрості. Та не тремти. Я не бандит і не колодник утеклий, — заспокоював Харитона. — Занедужав у дорозі, й мене покинули. А оце вернувся. Хто тепер за старшого в канцелярії?

— Ну... Володкевич, реєнт, взятий під арешт... І інших багато. Пан бунчужний генеральний, полковник миргородський... Кажу ж — багато. Двори їхні опечатані, і варту поставлено. Варта й у дворах судді та писаря... — Харитон злякано озирався. — Піду я...

— Встигнеш. А править хто?

— Три управителі настановлено... Гречаний Федір за найстаршого...

— Це той — п'яниця? Що прогайнував жінчине придане?

— Ну... Гречаний... Не знаю я нічого про придане. А з ним Левенець і Мануйлович... Соправителі...

— І Вельямінов?

— Так... Бригадир над ними...

— Ще які новини? — допинався я.

— Горла залили двом грошоробам розпеченим сріблом... Упіймалися...

— Грошороби — пусте. В канцелярії, в місті що?..

Харитон зітхнув і раптом мовив зовсім інакше:

— Скрізь солдати, варта... Тільки що — ведуть до фортеці. Ведуть багато, випускають мало... Так що, Іване, якщо ти звідкілясь утік чи ще щось там таке... чутка тут ходила... То втікай. По всіх канцеляристах вивід чинили... І декого причинили... У нашій канцелярії забрали два Валкевичеві сундучки... І твій. — Харитон переступав з ноги на ногу. — Може, ти хочеш їсти? У погребі холодець, пироги з м'ясом.

— Я полізу, а ти мене причиниш... — пожартував.

— Та що ти... їй-богу...

— Мене ні за що причиняти. Ти й далі топиш грубки в канцелярії?

— Топлю...

— Що ж, будь нелінивим і мудрим рабом Господнім, і тобі воздасться, — мовив я насмішкувато.

— А що ж мені, Іване, робити? Мати, двоє сестер менших.

Мені стало соромно.

— Та то я так... Бувай здоровий, Харитоне. Ліпше буде, якщо нікому не патякатимеш, що бачив мене.

— А нащо мені...

Харитон ступив крок, і я раптом схопив його за плече.

— Тобі, дурню, буде ліпше. Втямив? Бо візьмуть на спитки... Що скажеш? А випустять — я порішу...

Харитон відступав задки, його рука тіпалася, намагалася покласти хрест. Я був суворий, нещадний, лютий. Ядуча злість переповнила мене. Міг убити і міг... заплакати.

Вернувся на хутір і довго не спав, думав. Про все, що вчинилося на Україні, в Глухові. Тепер не вспокоїться довго. Либонь, вспокоїться, але не в той бік. Куля і батіг стоять в узголів'ї того спокою. Підкралися вороги, як комишники з хащів, накинули удавку. І нікому ту удавку перерубати...

А мені не можна появлятися в місті... Либонь, вони вже знають, що я уник арешту в Пітері. Та ще й, може, хто-небудь бачив мене в Лубнах чи Чернігові. Персона моя дрібна, але жили, коли їх тягнуть, болять однаково, як і в персони значної. Теперішні урядці мовби й не можуть знати, з якого ранкору і з чим я від'їхав з Пітера... І все ж... Але куди мені подітися? Від'їхати кудись далеко й прилаштуватися в півчу або в школу?.. І жити собі тихо та непомітно до самої смерті...

І почував, що не можу того. Не можу примиритися з таким життям, не можу полишити в біді людину, яка стала світлом серця мого. Либонь, я нічим не запоможу його біді. Маленький я такий, маленький... А раптом? Хоч краплину, хоч цяту... Хоч знатиму все до кінця! І я поклав їхати знову в Пітер. Будь що буде. Втрачу життя, то відатиму за віщо!

Два дні провів у монастирі. Вирішив трохи потинятися в місті, вивідати, що діється в Генеральній канцелярії, в полках, у Малоросійській колегії. Ходив обачно, здебільшого увечері, вдень або спав на монастирському постоялому дворі, або стояв у церкві. І от одного разу, пообідавши в трапезній, сидів у куточці на лаві й дрімав. У трапезній було тепло, пахло свічковим воском і трішки ладаном, отож дрімалося мені солодко. Крізь дрімки чув розмову двох ченців, які примостилися неподалік від мене й гомоніли. Один з них, чорний, високий, обідав, другий, низенький, круглоголовий, сидів просто так. Либонь, то були колишні товариші. Перший працював у свічкарні, другий прислужував дітям, племінникам ігумена. В ігумена нещодавно померли від морового повітря брат та його дружина, й він забрав у монастир братових дітей. Високий чернець випитував про ігумена, низенький оповідав. У ігумена сім світлиць, стіни всіх світлиць завішені килимами, шість лампадок срібних і одна золота, ігумен дуже скупий, поки були живі брат і братова, не дав їм і шеляга, але його, ченця Ілисодора, він не обижає і до хлопчиків ласкавий.

Я все дужче й дужче занурювався в сон, але враз щось мовби підштовхнуло мене зсередини. Вуха мої нашорошилися самі по собі, я ловив кожне слово.

— ...Були вчора від пані гетьманші челядники і пиріг з рибою у півтора аршини нашим кухарям замовили.

— Навіщо їй такий пиріг? — запитав високий чернець.

— Кажу ж, банкет робить для гостей пітерських... Взяли вина два барила. Вино якесь особливе, такого немає ніде.

— Яких гостей?

— Ну тих... Що цар прислав. Котрі Гречаного з Леванцем старшими настановили...

Я вже не слухав ченців. Я подумав: було б не кепсько довідатися, хто банкетуватиме й про що там говоритимуть, а відтак, що ще вчинили й збираються вчинити тут пітерські фіскали. Без тих вістей у Пітер мені їхати нічого. Потрібно якось потрапити на банкет.

...Потрапити на банкет мені не вдалося. На воротях стояла варта, і в дворі також, я спробував пробратися через господарські двори, але мене крийма вкрили пси, наледве я од них одбився, й загалакала сторожа, і я втікав поза клунями. І тільки коли поз'їжджалися сани, аби розвозити гостей, котрі жили далеко, вдалося запалити з одним кучером люльки, і я довідався, що це вже не перший банкет, пани гуляли у глухівського сотника Мануйловича, нинішнього соправителя, і в полковника Кошелєва, члена колегії, а завтра дають банкет Марковичі — брат і син лубенського полковника.

Довкола глухівської садиби Марковичів я не блукав, а пішов туди наступного дня, по банкету. Яків і його дядько ще спали, й мені вдалося без особливих клопотів покликати молоду панянку — видав себе за челядника з її батьківського чернігівського маєтку. Оленка здивувалася й приховала здивування, й повела мене в хату для челядників — вони вже були на роботі. Сіли на лаві біля столу без обрусу, з видовбаними у товстій дошці мисками, в які насипають їжу. Оленка розстібнула гаки білого, опушеного рудою лисицею кожушка, розв'язала кінці хустки, й мені чомусь згадалося, як бігали вони з Уляною по саду, наче дві лисички, і як пантрував за ними я, і як хвилювався. Але думка-спомин майнула лиш на мить... Розповів коротко, де був, що бачив, що робив. Не згадав ні Ілька, ні Милю, якого вона, либонь, і не знала. Але згадав її брата Андрія, і Марію, й челядника Гната.

— Пітерські вивідці сидять у Михайлівці, — схвильовано повідомила Оленка. — Гната і Марію взяли під сторожу, чинять вивід. Загоровський, давній батьків ворог, подав чолобитну, буцім батько хотів через Гната його вбити. Загоровський

ще раніше їздив з позовом на батька в Пітер, там йому не пойняли віри. І ось тепер він... Жураковський також взятий під варту...

Я хитнув головою.

— Він знав, що їде Рум'янцев, і розіслав научительні пункти, аби ніхто не відступався від своїх попередніх слів і підписів не знімав. Але декотрі вже познімали. Полковник Танський...

Я з гіркотою подумав, що ж воно таке є людина, і чого варті її совість, її доблесті. Цей самий Танський ходив із шаблею на мушкети, й жодна куля його не вцілила, стрибав, утікаючи від погоні, з кручі, видряпувався по драбині на фортечні стіни, з яких порскала гаряча смола... І ось тепер зів'яв після кількох застрашливих слів... Неймовірна сила слова... Надто лихого...

— Цей самий Рум'янцев вже об'їхав половину наших міст... Стародуб, Чернігів, Ніжин, Корець, Переяслав, Полтаву, Гадяч. Арештовує або відправляє в абшид одних старшин і настановляє інших. У Переяславі замість Лукаша — Афендика, в Полтаві замість Буцького — Тарануху, в Гадячі замість судді Грабянки — Шташевського. І скрізь опитує людей, збирає скарги...

— Та знаєш, що ті скарги — супроти твого батька?

Оленчині губи здригнули, в очах полетіли чорні вогники.

— Знаю, звичайно...

— І як... Ти... З ним... на банкетах?..

— А що ж мені робити? Можу ще більше зашкодити батьку. Сиджу, дивлюся, слухаю... Тамую біль і плач. Сльози — отуто, — показала на груди. — Вчора говорив на банкеті, буцім батько мав через листи перемову з Орликом. Мовляв, Михайло Борковський це ствердив. Але ж то давній батьків недоброзичливець, він ствердить будь-що...

— Ти не сказала йому цього?

— Я й не чула... Він говорив тільки при чоловіках, у кімнаті, де вони курили. Яків вже потім розповів. А при жінках... Він такий кавалір, цей Рум'янцев. Ґречний, запобігливий. Так і грає очима, так і сіє дотепами. Всіх жінок заворожив. Офіцер гвардійський!

— Собака, поганець... — І вогонь спалахнув у моєму серці. Згадався Ілько... — Не годен він жити... Я...

Оленка скрикнула й заплакала.

— Не чіпай, не чіпай його, Іване. Тоді батьку стане ще гірше. Не помилують його...

Я понурив голову.

— І всі вони... Ґречні та чемні... Налетіли, як вороння. Два брати бригадирові, зять, ще якісь родичі. Розбирають хутори,

села... Хабарі страшенні беруть... — і всі такі милі, ввічливі. Все по гостях ходять, і наші до них також. Яків усім кланяється, всім першим руку несе... Вже й молиться в церкві тільки на Веригіні. А ті — наші, що насправді чесні, позачинялися по хатах, пороз'їжджалися по хуторах. І тільки стогнуть. Бо всюди військо московське... Всюди вивідці... За одне необережне слово тягнуть до цюпи... Отако ми живемо.

Якусь хвилю Оленка мовчала.

— А ти... Іване? Як ти живеш?

Я підвів голову.

— Не живу я, Оленко. І не житиму більше... Якщо нічого не переміниться. А як воно може перемінитися? Їду я, Оленко, в Пітер. Може, стану хоч чимось нашим у пригоді.

— Благослови тебе Бог. — І вона перехрестила мене. — Подай якось вісточку...

— Подам... Якщо залишуся живий. — І пошкодував на ті нерозумні слова, якими хотів викликати в Оленки до себе жаль.

* * *

У неділю прощався з Глуховом, чомусь не сподівався більше вернутися сюди. Пішов до церкви, ще й не сіріло, паламар світив перші свічі — перед Спасителем і Миколою Угодником, я помолився перед Спасителем і перед Миколою й щиро спом'янув Милю, то був його святий, одного його він поважав і шанував. Я молився, поєднуючи свої скорботи з святими молитвами, не нарікаючи вельми на світ, але гіркота стояла в грудях пекуча, і я не міг її прогнати.

Майже кожному з нас допікають якісь кривди, вони — за гріхи наші, але ті, котрі мав на мислі я, впали страшним тягарем на всіх нас, на народ мій, і я не знав і понині не знаю за віщо. Стояв перед образом Спасителя, намальованим на липовій дошці, вдивлявся в Христа, й не знаходив відгомону в душі. У церкві лунають ті самі молитви, які лунали й сто років тому, але горять інші свічі, стоять інші люди, які проживають свої життя чимось схожі, а чимось не схожі на життя своїх антецесорів — попередників. Мабуть, увесь огром їхніх прохань сповнити неможливо, але є одне велике прохання, яке вбирає всі життя, наші життя — всіх, хто Йому молиться, прохання бути людьми вільними, поклонятися Йому, довготерплячому й справедливому, а не підлому тирану. Як може Він віддавати всіх нас йому? Чи й се входить в його замисел, чи він нас не бачить? Сього я не розумів і з цим не міг примиритися. Я почував, що тут розходжуся з Богом, се було страшно, аж мене почало тіпати. І все одно я не міг примиритися. В Письмі сказано, що шлях до спасіння — через страждання.

Але ж мій народ вистраждав стільки, що мав би давно окупити всі свої гріхи, а кінця його стражданню не видно. Ще сказано там же, що всі ми народжуємося рабами. Але ми народжуємося рабами рабів, немає в світі жорстокішого й поганішого чоловіка, який є рабом і творить рабами інших. І з цим примиритися я не міг також. Неначе п'яний, вийшов з церкви.

Від'їхав, коли почалися відзимки. А вони бувають лютіші за зиму. Одначе Бог-вседержитель був милосердний до мене, грішного, який повставав навіть проти нього за край свій і нарід свій, але ж не дав мені загинути, хоч послав чимало страждань та випробувань у дорозі.

До Брянська я доїхав з нашим купецьким обозом, допомагаючи обозникам, але там обоз зупинили московські митні застави й почали шарпати його, та так, що обоз знявся вночі й поїхав назад, я ж продовжував путь на Москву. Не мав грошей для ночівлі на постоялих дворах й ночував де доведеться. Одного разу, вже за Калугою, порятував людей, і вони дали мені припасу на дорогу. А трапилося таке: на тих людей напали розбійники, зачинили їх усіх у погребі, а самі почали пакувати на сани їхнє добро. Була неділя, всі люди пішли до церкви, і я, побачивши те, взявши два пістолі, пішов на подвір'я й налякав пострілом розбійників та випустив з льоху бранців, і вже разом ми відбили сани з повантаженим добром. Припасу мені вистачило на більшу частину дороги, яка лишилася.

На дворі в князя-папи в Пітербурху наших не знайшов нікого. Старшина сиділа ув'язнена в Петропавловській фортеці, челядь розбрелася хто куди: декотрі поїхали на Україну, кілька чоловік поневірялись на роботах. У Ямській слободі знайшов Полуботкового челядника Матвія, а також Савичевого челядника Охріма. Вони промишляли тим, що виловлювали в Неві дрова, рубали й продавали їх. Ще один челядник, Чарнишів, разом з полоненими шведами загрібав сніг та кінські кізяки на Невському прошпекті, дочікувався літа, аби податися додому.

Мені вдалося влаштуватися грубником в купецькому домі в кінці Адміралтейської набережної за старим поштовим двором. Але я не тільки топив груби, а й робив усіляку іншу роботу — допомагав вантажити мішки в купецькому гамазеї та порав коні. Хоч по Пітерських вулицях сновигало в пошуках роботи чимало голодного обшарпаного люду, нас наймали охочіше за них. Першу ніч (до того, як знайшов собі певне місце) ночував у Матвія, в темній і чадній підкліті, в якій спало чоловік двадцять. Там стояли сморід і хропіння, але, наморений дорогою, добувшись врешті до мети, я заснув мертвецьким сном. Опівночі мене розбудили — в підкліті стояв галас, в

прочинені двері клубками котилася пара і в ту каламуть пірнали напіводягнені челядники. Я вибіг чи не останній.

На вулиці — ґвалт, крики, торохтіння тріскачок сторожів, дзвони на сполох, всі бігли в бік Адміралтейства, десь там, далі, вставала заграва. Пітерські пожежі — страхіття, якщо вогонь розгуляється, то ковтає вулицю за вулицею, стрибає не тільки з будинка на будинок, а й біжить по вистелених із соснини мостових.

Запрудженими вулицями добігли до Літнього саду, а там — справжнє стовписько, людський вир, у якому мелькали сіряки, кучерські каптани, купецькі кожухи й навіть боярські шуби, триухи, гостроверхі горностаєві шапки й облізлі овечі, й обличчя перекошені, злякані, зяпали розтулені роти, в блискучих очах — відсвіти пожежі. Ми тиснулися наперед, а назустріч виривалися інші люди, розкучмані, розкуйовджені, розшарпані, з похмурими обличчями, й мовчки чалапали геть, їх хапали за поли, розпитували, що саме горить, але вони не відповідали. Врешті вдалося зупинити хмільного (не встиг прочуматися) купчика, який з реготом розповів, що то цар утнув штуку — завтра перше квітня й він наказав привезти кілька розібраних хат, скласти на купу та підпалити. Купчику не вірили, якийсь офіцер схопив його за петельки, спробував тягнути до поліційної управи, але купчик відбивався, божився, що сказав правду, врешті, ту його розповідь підтвердило ще кілька чоловік.

Люди помалу розходилися. Гомоніли між собою стиха.

— Дотепний у нас цар, — бубонів позаду мене шепелявий голос. — Весело живемо. У жоднім государстві немає таких веселощів.

— Еге ж, весело всім. І нам, і панам.

— Слава Богу, що їм також. На тому тижні по Неві бояр тягали мотузками з однієї ополонки до іншої...

— Якова Пушкіна цар посадив на курячі яйця й сказав: висидиш курчата — лишу живим, не висидиш...

І раптом:

— Ой, на ногу наступив!..

— Не роззявляй рота... Не ходи в лаптях...

— Так уся ж Московія в лаптях... Цар взув...

— Що, що?!.

— А те...

— Та я тебе... Ей, солдат!..

Щось крякнуло, хряснуло, почувся стогін, далі тупіт ніг. Я також кинувся навтьоки. Подалі од гріха! З свідка легко перетворитися у винуватця. «Ті, що не донесли, ті, які не хапали крамольника, несуть однакову кару з крамольниками», — проголошує царський указ. Государство з донощиків!

* * *

...Минув тиждень, як я прибув до Пітера, одначе тільки й довідався, що Полуботок та інші старшини знаходяться в підземеллях Петропавловської фортеці, спочатку вони сиділи по одному, далі — по четверо, тепер їх знову розвели по одному. Матвій віддано чекав на свого пана, проте нічого про його долю не знав, та й боялися люди говорити про в'язнів, тримали язики на припоні. Ходив я по набережній, дивився здалеку на фортецю, а вона стояла похмура, сіра, куталася в тумани, неначе в дрантя. Високо в небо зводилися башта з флюгером-корабликом і церковна дзвіниця, тільки найбільший богохульник, підлий узурпатор міг додуматися до такого, аби поставити при катівні церкву з дзвіницею. Там стогони катованих заглушають святу молитву, там не можна замолити кров, бо тече вона щодня із ран, завданих знаряддями ката. Найбільший кат сидить у палаці, менші сповняють його хижу волю.

Моє серце стискалося, квилило й плакало, адже там, за сірими стінами, капала на кам'яну підлогу кров найправеднішої, найсвітлішої людини моєї землі. Гетьман прийшов у це місто, аби за всіх сказати правду, захистити всіх моїх земляків.

Я шукав хідників до тієї фортеці, шукав хідників до душ людей, які мали до цієї фортеці доступ. Деякі можна було відімкнути золотим ключиком, і тоді я відважився на відчайний крок. Я знав, що не побачу гетьмана скоро, зболілим серцем вгадував, що, либонь, не побачу його вже ніколи й не зможу повернути йому коштовного персня, й... продав його. Продав за чималі гроші, й посипав перед собою стежку золотим піском, і пройшов по тій стежці чималеньку путь. Спочатку мене вів один фендрик — служка найнижчого, чотирнадцятого, розряду, чоловічок у сірячині, з-під якої виглядали драні чоботи, далі тримався за каптан піддячого Юстиць-колегії, і врешті випала мені «честь» частувати нотарія Розискної колегії, котру майже всі в місті називали по-старому — Таємною канцелярією. Це був гіркий п'яниця, пропияка, й тримали його на службі, бо таких людей на тодішніх пітерських службах було багато, сам цар показував приклад на тій хмільній путі. Ледве він починав п'яніти (тоді в нього по обличчю розповзалися червоні плями), як ставав надзвичайно підозріливим, неговірким, тільки шикав, прикладав до вуст пальця, недовірливо поглядав на тих, що сиділи за сусідніми столами або заходили до питейного дому, й так само підозріло дивився на мене. І щоразу перепитував, мовби вперше бачив, хто я такий і чого тут сиджу. І я вдавав безжурного бражника, гультіпаку, хихотів або починав тихенько мугикати якусь пісеньку. Я розповідав йому, буцім служив дячком у Глухові й за хороший голос мене

взяли до Москви, до Троїцької церкви, та я почав пити, й мене вигнали з церкви, й втекла од мене жінка... Оце, про жінку, нотарій любив слухати найдужче й тоді сміявся дрібним смішком, затуляючи долонею рота.

Коли ж переступав межу, починав затинатися, язик йому заплітався, й він вибалакував чимало такого, про що тверезим або й напідпитку навіть не заїкався. Тільки треба було не сполохати його, не насторожити, вчасно зупинитися... Він мене й підозрював, і довіряв мені.

Звичайно, якби я мав великі гроші, міг би за них купити будь-які таємниці. Все тоді в Пітері продавалося. І що дужче цар за це карав, то дужче розквітало хабарництво. Адже й карав він найперше хабарників невдатних, та ще тих, які вельми забагатіли на хабарництві, бо ж одбирав їхні гроші і їхнє майно. Траплялося, й не раз, що карали людей зовсім безневинних, їхня провина полягала в тому, що були багаті.

На власні очі бачив страту найбільшого допильновувача порядку, того, хто сам карав інших за хабарі — обер-фіскала Нестерова. Всі тоді казали, що Нестеров — чоловік вдачі крутої, недобрий, одначе чесний. Та й не так помирають хабарники, не так. Його катували на тому боці Неви, проти біржі. Там стояла височенна шибениця, а під нею — ешафот, і чотири височенні тичини з колесами, спиці на яких були на піваршина оковані залізом. По тому, як прочитали присуд, Нестеров — дорідний, високий, сивочолий — повернувся обличчям до церкви при Петропавловській фортеці (а в мені думка гострим ножем: там, у фортеці, гетьман), вклонився тричі, перехрестився, далі повернувся до вікон Ревізіон-колегії і вклонився ще раз. У одному з вікон стояв цар і дивився, як завершувалося життя одного з найдовіреніших його слуг, найвірнішого помічника, сливе друга. А інші помічники повклякали за спиною в царя, й мусили тамувати дрожі тіла, й знали, що кожен може опинитися на тому місці, де стоїть Нестеров.

Нестерова колесували заживо; відрубали одну руку й одну ногу, далі другу руку й другу ногу. Обер-фіскал не втратив свідомості, лежав і дивився в небо. До нього підійшов піп і підніс до вуст хреста: зізнайся! Нестеров похитав головою — зізнаватися мені немає в чому. Далі з Ревізіон-колегії вибіг майор і від царського імені просив зізнатися: за це Нестерову виявлять царську милість і одразу відрубають голову. Скривавлений обрубок так само похитав головою, безкровні вуста прошепотіли: «Не винуватий я». До плахи волокли його по калюжах й кинули обличчям в криваву калюжу (вже було закатовано кілька його помічників). «Не винуватий я», — востаннє прошепотіли спечені вуста Нестерова.

Це був найближчий царів підручний. То ж на яку милість могли сподіватися українські старшини, український гетьман, ненависні цареві вже тільки за те, що домагаються своїх прав та своєї правди! Гетьман і нині на всіх допитах казав твердо: «Немає нічого в переяславських статтях про побори з українців, а про давнини наші указано, щоб «пани воєводи до жодних порядків полкових і градських стосунку не мали», щоб лишався люд український при своїх правах і порядках, і ти, царю, ті права наші підтвердив, власною рукою розписався, договір з Скоропадським укладаючи».

Цар шаленів, цар тупотів пудовими ботфортами, вимагаючи від гетьмана самообмови.

— Хто тобі дав право встановлювати свій суд, коли було вказано, що вищим судом є суд колегії!

— Бог-вседержитель дав мені таке право. Я обновив суд, щоб кожен міг у ньому вільно позиватися, й не моя вина, що люди йшли шукати правди в нашого суду, а не в колегії. Бо ж наш суд правий, а колегія судила, як їй вигідно.

— Для чого привіз бланкети чисті, старшинами підписані? Щоб написати все з власного злого розуму та умислу?

— Чолобитні наші, підписані старшиною, писані нашою мовою, і мали переписати їх на бланкети мовою вашою, московською. Адже ви мови нашої не знаєте... Для того й бланкети, на яких старшини приклали руки...

— Лаговича послав для злого наущення...

— Ти послав Рум'янцева, мусив і я когось послати, аби декотрі старшини з страху не відмовилися від власних слів.

— Яких це власних слів?

— Правдивих.

— Тільки для того посилав? А ми ось зараз довідаємося...

Увели Лаговича, вимореного, скатованого, він похитнувся, й двоє солдатів ухопили його під руки. Дивився гейби божевільними очима і схитував ствердно головою на всі запитання. Й коли обізвався до нього Полуботок, він і на його запитання ствердно хитнув головою. Лаговича вивели. І привели Жураковського, він тримався мужньо, достойно, й сказав, що не шкодує на коломацькі листи, бо не стало життя в краї, задушили побори і козаків, і старшин, і посполитих. Генеральний осавул, котрий горою нависав над столом, не уникав царського погляду й голови не хилив. Солдати, які стояли обіч нього, видавалися недорослими школярами.

Писаря Савича цар запитав, чи знає той про потаємні замисли гетьмана. Савич скосив очі на Полуботка, далі на царя й мовив тихо:

— Не скажу, вашмось...

Царів кулак повалив його на підлогу.

— Скажеш, собако! Скажеш!

Савича підвели, він зяпав ротом. На мить в очах сяйнув гнів і погас. Володковський, який допомагав Розискній комісії й був присутній при всіх допитах, осмілився зауважити:

— Ваша величність... Не скажу — це по-українськи — не знаю.

— Брешеш...

— Запитайте ще когось...

— Не в нього ж запитувати, — бликнув очима на Полуботка.

І послав перевірити, чи правду сказав Володковський. Офіцери перевірили й доповіли цареві: Володковський сказав правду: «не скажу» по-їхньому, малоросійському, означає «не знаю». За «турботи» по виясненню істини з Савича стягнули сімдесят карбованців.

Одначе не всі трималися так, як Жураковський, і навіть, як Савич. Перелякані Гречаний, Левенець і Мануйлович підписували всі свідчення, які їм підсовував Рум'янцев. Фельдкур'єри притьма мчали ті папери в Пітер. Й гадом звивався Петро Валькевич, колишній слуга гетьманський, не тільки стверджував все, чого від нього домагалися царські посіпаки, а ще й прибріхував, вигадував на всю силу свого хитрого, верткого, не малого розуму. Скажений вдачею, лукавий, винахідливий, він не тільки псевдосвідчив, що чолобитна була підроблена, що всім старшинам були послані «научительні» листи, а й нібито на власні очі бачив у гетьмана листи від Орлика й навіть від Карла. Не важило, що не міг виповісти зміст тих листів, а чи назвати бодай когось, хто ті листи доправив, цареві було досить цього. Запопадливістю, шаленством Валькевич так сподобався цареві, що той взяв його на службу до власної канцелярії.

Цар запитував Полуботка, від кого він довідався про поїздку Рум'янцева на Україну, але Полуботок на те відказав:

— Твої слуги, царю, в них і запитуй. Я не знаю, але коли б навіть знав, однаково не сказав би.

— Ще скажеш.

— Не скажу. Відаю, яким способом тут добувають свідчень... Навіть у варварському Римі не знали таких способів... Одначе людина, якщо за нею стоїть правда, дужча від розпеченого заліза.

— Вважаєш, за тобою правда?

— Свята правда й вічний Божий закон. Понад нього немає нічого.

Знову стояли один насупроти одного — грізний, скажений цар і спокійний, нескорений гетьман. Цар репався від непогамованого гніву. Либонь, Полуботок був першою людиною, яку

не міг зломити. І десь у глибині його пранцюватого, гнилого єства спалахували іскри подиву та пошани, але вони не могли розгорітися в світлий вогонь. Цар шкодував, що немає в нього під рукою жодного такого підпомічника, шкодував, що Полуботок не з ним: і ярився гнівом. Він вже знав, що живого Полуботка на волю не випустить, бо той не скориться і невідомо, які сили може зібрати собі в поміч.

Вдень Петро чинив вивід українським старшинам, ходив дивитися, як конають на палях його підпомічні слуги, а увечері виточував з велетенської кістки лампаду, аби повісити її перед іконою Христа. Дивовижна несув'язь цього світу — найбільші грішники найдужче намагаються догодити Богові. З тими своїми нещирими дарами мають прийти й на Страшний суд.

Допікав Полуботку та іншим старшинам президент Таємної канцелярії дріб'язковий, їдливий, нишковий генерал Ушаков, з обличчям вузьким і довгим, схожим иа лисяче. Вважав себе великим вивідником, звивав хитромудрі петлі, розставляв сильця, намагався загнати в них Полуботка й принести цареві в зубах здобич. Заходив то з того, то з іншого боку, випитуючи, в якому часі до арешту була написана чорнова промеморія, що її гетьман відіслав на Україну, та хто її писав. Те йому було потрібно, аби потягнути з бідолахи жили, добитися обмови всіх, кого хотіли обмовити. Полуботок відповідав, що промеморію писано з його слів, а хто саме писав, не пам'ятає, а коли б і пам'ятав, однаково не сказав би.

Ушаков свистів крізь дірявий передній зуб свої запитання, й здавалося, що він сичить.

...В ті страшні дні Полуботок довідався, що у Якова народився син, перший його онук (до цього все були дівчатка), й усміхався просвітлено, а Ушаков думав, що гетьман сміється з нього, і аж корчився зі злоби.

* * *

Уже протягли від України в холодну далечінь іржаві струни журавлі, одквітували сади, пташки вивели пташенята, а Розискна колегія все ще вела слідство. Проривалися з-за стін Петропавловської фортеці якісь чутки, і знову западала глуха німотність, здавалося, все там мертве, вже й немає нікого та нічого й тільки червоно-білий прапор тріпотить на шпилі, та кожної чверть години куранти вигравали чужоземного канта. Мені день починався з того, що я виходив на подвір'я й дивився на той шпиль і слухав тоненьке, немов комарине, дзижчання, вигравання курантів. Як я ненавидів той прапор і ті куранти!

А дні повзли, волохаті й одноманітні, як гусінь у запущеному саду. Людська душа звикає до всього, либонь, і в моїй душі

все поросло мохом та глухою кропивою. Навіть злість, розпач, який охоплював мене напочатку, поріс тим зелом. Бо що я міг вдіяти, чим допомогти в'язням? Молитвою? Але я... не вірив навіть у молитву. Куди вона поділася, куди витекла з мене гаряча, сповнена віри, надії! Бог є любов! Либонь, він ставав ненавистю. До ворогів моїх, до цього, такого розпланованого, такого чистого міста, в якому царським указом заборонялося, аби на вулицях «ніякого скаредства та мертвечини не валялося». Ті вулиці були рівні й чисті, й обіч них зеленіли квітники та садочки, я підмітав їх разом з полоненими шведами й садив молоді деревця, доглядав за ними, заробляючи на життя. Кілька разів наймав човника та, вдаючи з себе рибалку, пропливав біля заклятого острова, один раз навіть пристав до берега, але від стіни в мій бік побігло двоє солдатів з рушницями, і я відплив на бистрінь. Я пережив у Пітері дві повіні й молив Бога, аби він змив водою в море це прокляте місто. Одна повінь, вже восени, була особливо великою. Люди почали тривожитись ще звечора, коли вода на мірних стовпах сягнула небезпечної білої риски. Всю ніч ревів вітер, бушувала буря, а на ранок канали здулися, й вода пішла на вулиці. Я бачив, як впав у нашому дворі паркан, як ошаліло мчали вулицею коні, як якийсь чоловік по коліна в воді підвів під вікно будинку, що навпроти нашої корчми, коня, і як з вікна з криком вихопилася жінка, впала коневі на спину, й чоловік повів коня уподовж вулиці. А в нас у корчмі вода залила підвали, а далі здулася, тріснула підперта нею знизу підлога, й половий, молодий хлопець Архип, посковзнувся і впав у залитий водою погріб, й ми наледве витягли його. Трохи далі за нами жив якийсь значний пан, там увесь час стояла паровиця коней, запряжених у ридван, а коли вода сягнула коням до животів, ридван від'їхав, натомість пригнали великого човна. Той пан чомусь не хотів лишати домівку й сидів там, аж поки вода не почала спадати. Й по вулицях, по каналах, по Неві пливло безліч усілякого колоддя, деревин, плах із розвалених водою хат, і ми виловлювали все те й складали в себе на подвір'ї. Так що, хоч господар і потерпів від повені — залляло підвали та зірвало підлогу, але надолужив на дармовому паливі.

Я дивувався, як можуть жити в цьому місті люди: в постійному страхові повеней, кари за содіяні гріхи, в голоді та холоді. Але вони мусили жити, бо жили їхні пани, а панам наказав триматися цього місця цар. Може, царі на те й послані Богом, аби випробовувати нас? Царі не бачать людських сліз і живуть за зовсім іншими законами, ніж прості смертні, хоч самі теж смертні й помирають так само в муках. Сливе, вони не хочуть розуміти, що смертні? Не знав того й Петро, і лютував, і розважався нечестиво за кілька місяців до власної смерті.

Найдужче мені запам'яталися блазнівські похорони карлика. Спочатку на вулиці появилося тридцятеро крихітних хлопчиків — півчих, за ними піп-карлик в церковнім уборі, за попом — маленькі сани з труною, в які запряжено шестеро крихітних коней у чорних попонах. За саньми — карло, царський фаворит з маршальським жезлом, за ним — попарно кільканадцять карликів, і ще один карло з жезлом, за яким, також попарно, карлиці. З боків марширували солдати з смолоскипами велетні-гвардійці, а також чорні велети-гайдуки. Замикали шестя імператор з Меншиковим, одягнені в звичайне, не жалобне убрання, про щось перемовлялися, цар посміхався, Меншиков реготівся. Либонь, сміялися вони з власної вигадки, з оцих похорон. Так і йшли від імператорського дому до прошпекту, а там на карликів уже чекали велетенські сани. Гвардійці хапали карликів і з реготом кидали в них.

Надвечір цар давав жалібний обід, на який з усього міста сходилися маленькі, не вище двох аршин, люди. Обід був багатий, довкола саду, в якому відбувалася жалібна учта, товпився голодний люд всілякого зросту, вдихав запахи страв. Цар банкетував з карликами.

У кінці червня відзначали «прославлену вікторію». Біля Троїцької церкви поставили намет величезний з олтарем, Петро приходив у тому одязі, в якому був під час бою — зеленому каптані з червоними відворотами, зелених панчохах, старому капелюсі, з списом у руці. І банкетували в Літньому саду, і феєрверки пускали, до них цар мав особливу пристрасть.

З не меншою пишністю перевозили з Володимирського монастиря до Олександрівського мощі святого Олександра Невського. Від гирла ріки Іжори до Пітера труну везли на яхті, і цар сам кермував, й грали військові музики, стріляли гармати, йшли строєм солдати, юрби народу стояли на набережній і дивилися на водяний парад. Я також стояв у товпі й думав про виверти долі: цей самий святий Олександр Невський не вибував з ханського намету, лизав ханські шкіряні личаки, зводив наклепи на інших князів, своїх сусідів, і з ханськими військами побивав їх; скільки він побив, понищив естів, литовців, тверців, рязанців і новгородців — не злічити. Ще й помер у ханському наметі, обіжравшись браги. Отакий святий! Увесь слов'янський світ гинув від татар: впали Київ, Галич, Чернігів, Любеч, і вивищилася на татарах Москва. Спритні московські князі отримували від ханів ярлики на володіння слов'янським світом і отримували в підмогу татарські ножі та стріли. Татарське загарбництво ввійшло в їхню кров, вона шугала по жилах і гнала їх на завоювання сибірських народів. На силі, на ненависті замішаний підмурівок цієї держави, на них і тримається.

Тут ніколи нічого не було з любові. Ані дрібки любові! Тільки ненависть. Тут батько вмертвляє сина, жона мужа. Ще й похваляється цим на весь світ. Як вони всі ненавидять один одного! І яку велику, чорну силу таїть ненависть. Чи держава й мусить триматися на тому? Влада — це страх. Ненависть, наказ, смерть — і потім осанна. Тому, хто наказав убивати. Тому, хто вбив, найбільше пустив у світ сиріт і вдів. Пам'ятайте про нього! Дивіться, ось його гріб, оббитий золотом та сріблом. Ось церква на його честь... На честь Олександра Невського! Невже Бог справді впустив його в сади свої? Ні. Валасається в пеклі, а оці ось люди творять з нього святого й віддають почесті, неначе святому. Ще, може, й ката Петра возведуть у святі! Не може такого бути! Він зробив немало для Московії, але й понищив московитів без ліку. Він лютий і скажений, недобрий та пихатий, хоч уміє вдавати з себе простого та зичливого чоловіка. Вчинить маленьке благо, і його лакизи кричать на весь світ, славлять «доброчинності» свого пана. Найпаче Прокопович, лакиза понад лакиз, вітійствує на площах і в церквах, і немає тих медоточивих слів, якими б не помастив Ірода-царя.

Кілька днів тому, прошкуючи по вулиці, наштовхнувся цар на матроса, у хаті якого вчинилася радість — народився довгожданий син, і цар зайшов до хати, і подарував породіллі карбованця, й випив коряк браги, одначе примусивши спершу випити матроса та породіллю, аби упевнитися — в бразі немає отрути. Й скільки було вточено словесної браги царськими підбрехачами! До яких тільки найславетніших діянь прирівнювали вчинок царя! І знову чи не найдужче вітійствував наш земляк Феофан!

Цар банкетував, веселився, а в темних, похмурих підземеллях конали безневинні люди, і їхні стогони не сягали його вух. Не сягали навіть тоді, коли він сам спускався в підземелля. Ні, не мучило його сумління, не збирався шукати правди — не міг примиритися з тим, що живе на світі муж, який не зігнувся, не впав навколішки, не вимолює собі того, що дано Богом усім — життя.

...Скатований гетьман лежав на вологих дошках похмурого підземелля. Догоряв останній великий світильник української свободи. Про що думав гетьман у ті хвилини? Се відомо тільки Господу, а більше нікому. Можемо лишень сказати напевно одне — про Україну.

Спершу цар послав до льоху лікаря — щоби скаламутив душу гетьманові, поманив примарою життя. А далі він сам і візьме ту душу в свої жмені. Він умів те робити. Немало людей обманув обіцянками.

...Зайшов з ліхтарем солдат з сторожі, за ним — лікар з скринькою-готувальнею. Аби справити враження, дістав з скриньки німецьке причандалля: шніпер, ножиці, катедр, поставив

у рядок кілька пляшечок з ліками. Полуботок повів очима, але не ворухнувся, навіть кайдани не брязнули.

— Ось... Поставимо тебе на ноги... Їхня величність повелів... Милості його незмірні... Каже: верни до життя чернігівського полковника... Він нам потрібний...

— Кому? — враз пролунав тихий голос. — Даремно клопочешся, лікарю. Нащо мені життя, якщо не можу бути корисним вітчизні! Нехай він спершу поверне її... Але він не поверне. — Й замовк. Байдуже відвернувся до стіни. Ані іскри зацікавленості у вченому ескулапі.

Лікар зрозумів, що Полуботок його ліки вживати не буде. Склав причандалля й мовчки вийшов за двері.

По хвилі увійшов цар. Знову ж таки, лише Бог-всевидець знає, про що вони говорили, одначе останні слова гетьмана вилетіли з підземелля на Божий світ. Біля напіввідчинених дверей стояло кілька гвардійських офіцерів, аби кинутися на поклик царя, йому на допомогу (Петро боявся Полуботка й скатованого, прикутого ланцюгом до стіни). Вони й винесли Полуботкові слова на волю:

— Вірю безсумнівно, що за безневинне страждання моє і ближніх будемо судитися в спільного й нелицемірного судді нашого всемогущого Бога. Незабаром станемо перед ним, і Петро з Павлом справедливо розсудять нас.

Петро з Павлом... Двоє найбільших святих. І відповідно — один з найбільших грішників і один з найбільших праведників.

Петра ті слова струснули, наче трухлу грушу. Проте він був не з тих людей, котрі відступають з порожніми руками. Сховав свій гнів і сказав удавано співчутливо:

— Не знаю, на чиєму боці правда, і, мабуть, вже й не дізнаю її. Та нехай. Ти чоловік мужній і вже одним тим заслужив прощення. Мені такі слуги дуже потрібні. Немає в мене їх... Я прощу тобі твою непокору, твій непослух й випущу тебе звідси... Й ти побачиш Неву та сонце — зараз воно сяє у небі, — й побачиш свій край, своїх рідних, топтатимеш трави, скільки — знає лише Бог. Ось тобі моє царське слово. Але скажи... Багато про те балакають, багато ходить всіляких чуток... Ти — маєтний чоловік. Де твоє золото? Де твій скарб? Його не знайшли... Зізнайся й одразу вийдеш на волю.

Цар нахилив смолоскип, який тримав у руці. В ту мить брязнули кайдани, хоч постать у кутку навіть не ворухнулася. Цар відсахнувся. Пролунав сухий, спокійний голос:

— Він тут.

— Де? — мимохіть вигукнув цар.

— Тут. — Довга суха рука показала на серце. — Тут він, зі мною, найбільший мій скарб — Україна. За неї приймаю муки,

за неї прийму й смерть. Сього скарбу ні ти, ні твої посіпаки нинішні та прийдешні не заберуть ніколи.

Смолоскип зашипів — цар, сам того не помічаючи, притулив його до стіни. Випростався, неначе потятий клинком, жигонув палаючим клубком вогню перед себе, не влучив у обличчя в'язня, влучив у стіну, смолоскип погас. Цар вибіг у двері, за якими стояла варта. Навстріч йому кинувся комендант фортеці, вони зіштовхнулися, цар відкинув його від себе, процідив крізь запінені люттю губи:

— Немає пощади! — Й рубонув рукою повітря.

Гетьман Павло Полуботок загинув вісімнадцятого грудня 1724 року й був похований в лютий мороз за Малою Невою при церкві Святого Самсона Страннноприїмця. Нікого з наших на тих похоронах не було, нікого туди не пустили, аж через два тижні мені вдалося постояти в жалобі біля його могили під стіною монастиря та взяти з неї жменю землі, аби привезти її на Україну. За ту жменю землі, себто за те, що ченці пустили мене в монастир і показали могилу, я віддав їм всі, які заробив за літо, гроші.

Гетьман не помилився, коли сказав цареві, що незабаром вони обоє стануть перед престолом Господнім на останній ралець. Цар сконав двадцять восьмого січня 1725 року. Помирав він тяжко, страшно, либонь, ті муки були послані йому у відплату за смерть Полуботка. Він репався від сечі та від калу, які не йшли з нього, й шаленів з люті, гамселив лікарів, котрі не могли нічого зробити, й голосив, завивав, кричав так, що жахалися не тільки слуги в будинку, а й люди, які випадково трапилися на вулиці. Його допікали кольки й печія, і він скручувався в клубок, неначе гад. Сподіваючись спокутувати свої нелюдські гріхи, наказав випустити з в'язниць всіх розбійників, зарізяк, але не велів випускати українських невільників. Розбійники пішли з ножами чинити свою чорну справу, життя цареві вони не доточили.

* * *

Зі смертю гетьмана закрився світлий зшиток мого життя. Воно втратило для мене сенс, світ спорожнів і потьмянів. Я видавався собі горошиною, загубленою на битому шляху. Шляхом йшли тисячі людей, і всім їм було байдуже до мене, а горошині байдуже до них. У світі дуже мало любові і дуже багато ненависті. Я ще мав у серці трохи любові, але не знав, кому її віддати. Кого любити, що любити... Мою бідну нещасну землю, але ж моя любов не порятує її. Його любов могла порятувати. І ту любов убито... Вбито за любов до вітчизни. Славна смерть... Якщо вона взагалі буває славною.

Петро боявся Полуботка й скатованого, прикутого ланцюгом до стіни.

Лишатися далі в Пітері мені було нічого. Ще донедавна я чогось чекав... Сподівався, що відчиняться двері темниці і вийде Він. Ледь усміхнений, суворий, владний, розважливий, мудрий. Я сподівався з малою надією. Люди завжди чекають. І живуть чеканням. Воно — смисл нашого життя. Людина вмирає, коли перестає чекати. Мені не було кого чекати. І я вернувся на Україну.

Пам'ятаю: останньою думкою при прощанні з північною столицею було: нам сюди дорога заказана на віки віків. Тільки найостанніший дурень приїде сюди з надією в серці. Якби я міг, написав би молитву і змусив вивчити її всіх наших дітей: ніколи, ні за якого випадку не вірте москалеві. Хто повірить, вже тільки тим занапащає Україну. Москаль перехитрує обов'язково, й одурить, і уярмить. То його життя, його сутність. Тим він і дужий — підступністю та нещадністю. По всіх наших кордонах мусять стояти залізні стовпи з написом: «Не вірте москалеві».

У Глухів мені з'являтися не можна було, допинатися вітцівщини й поготів. Я пішов на польську сторону, кілька років тинявся по монастирях, навчав дітей по монастирських та братських школах, далі мене взяв один пан вчити його власних дітей, я пожив у пана два роки, а потім одружився на вдові, у якої було двоє дітей — син та дочка. З удовою прожив одинадцять років, поки не дійшов зросту її син, мій пасинок, та не привів у хату злющу-презлющу невістку. Кажуть, що всі дівчата хороші, й невідомо, звідки беруться злі свекрухи, то не зовсім правда, либонь, на цій дівці вже тоді лежав карб злючої свекрухи.

Я вернувся на лівий берег, пішов у Мгарський монастир, але чернецтва не прийняв, чому — то моя й Богова вічна таємниця, спочатку допомагав у школі, а далі став монастирським пасічником. Пасічникую й досі.

На старість людина живе споминами. Молодими споминами. Ще раз перебанкетовує в мислях на банкеті життя, одначе трунок той, неначе розведене вино. І тільки один спомин не перекис, не згірк, гріє серце і кров і хвилює, як і в ті давні дні — спомин про Улясю. Немає її давно, рівно тридцять літ прожила на світі, померла молодою й лишилася молодою для мене. Згадую все од першого до останнього дня; старий і сивий, і досі мрію та марю нею, з білої челяді сниться мені вона одна. І приходить до мене на розмову мій гетьман, але то вже й не спомин, то дума всього мого життя. Чому не збулося, як мало збутися, й чи збудеться коли...

Трапляється, шкодую за чимось. Проживаю в мислях життя по-іншому. Міг же я залишитись у Академії, стати вченою

людиною, може, навіть стовпом науки або церкви. Міг упросити батька, аби лишив при собі, не одсилав до Полуботка. Міг не закохатися в Уляну. Мабуть, не міг. Та й то був би не я. Було б не моє життя. Отже, нарікати на долю нема чого. Вона поставила мене на праведну путь, навчила бачити, де добро, а де зло. Я прожив життя не марно, хоч і не звершив нічого значного.

Вернувшись на лівий берег, одкопав на хуторищі папери, взяті Ільком у Михайлівці. Вони й нині зі мною, читати мені стало важко, навіть через побільшуване скло, одначе більшість із них знаю напам'ять. Хотів передати їх комусь з Полуботкових нащадків, тепер ось не знаю, що з ними робити. Може, доведеться спалити. Бо ж навіщо вони таким нащадкам, як оці паничі... Та й паничі самі побояться тримати їх, спалять або покористають супроти справи, за яку загинув гетьман Полуботок. Нині таких людців розвелося — гай-гай. Отсих паничів ніякі папери, ніякі таємниці життя Павла Полуботка не цікавлять, окрім однієї — таємниці гетьманського скарбу. Всі троє гаразд знають, що гетьманська (Скоропадського) скарбниця і власна скарбниця Полуботка кудись зникли.

Паничі довго ходили околясом, вивідували, випитували в мене, що їм було потрібно, й, врешті, не вивідавши нічого, переповіли мені казку (а чи й не казку) про те, як їздив тисяча сімсот двадцятого року Полуботків син Яків у личині купця в Архангельськ двома палубними, запряженими четвериком коней, возами з двома молодими, пишно одягненими підпомічниками, й найняли вони там англійську шхуну, носили на неї на тичинах, на міцних ремінних петлях, важкі барила, й та шхуна вночі під усіма вітрилами вийшла в море, й перепливла його, й допливла до Лондона та пристала до берега. Шкіпер і один підпомічник зійшли на берег і незабаром вернулися з двома каретами. В одній Яків та шкіпер поїхали в Ост-Індську компанію, найбагатішу в світі, й там Яків уклав договір про те, що за дорученням батька він вносить двісті тисяч золотих карбованців з розрахунку приросту чотири карбованці на сто. Ті гроші міг узяти Павло Полуботок або його найближчі спадкоємці. В угоді також було обумовлено, що гроші не підлягають «конфіскації за давністю». Яків та шкіпер вернулися на шхуну й перевезли гроші. З шкіпером вони щедро розплатилися та порадили тримати язика на припоні.

Але хто може втримати в собі таку таємницю!

Паничі при мені рахували приріст у чотири карбованці на сотню — більше як за п'ятдесят років — і нарахували велику суму. Вони допитувалися, що мені відомо про Якова і ту його мандрівку до Архангельська. Я відказав, що все, що вони роз-

повіли, схоже на байку, адже про які гарячі коні та пишний одяг могло йтися тоді, коли подорож до Пітера була подібна до подорожі в пекло й прирівнювалася до війни. Це тепер паничі гасають на перекладних — за тиждень від Глухова до Москви. Тоді коні в дорозі не міняли, і путь та була неймовірно важкою. Я проміряв її тричі. Ані мостів, ані бродів, хвороби та болячки, й стужа та спека, й розбійники по лісах. Хіба б довезли троє хлопців такий скарб! Та й не було, не могло бути в полковника Полуботка на той час таких грошей. І навіщо б він їх відправляв аж до Англії? Тоді ще він сам сподівався стати гетьманом.

Паничі похнюпилися, а я сказав, що скарбом, і значним, Полуботок заволодів пізніше, вже будучи гетьманом, і що скарб той кудись справді подівся, його не знайшли царські конфісканти й не здобули тодішні спадкоємці — Полуботкові сини. Шкода, що їх вже немає в живих. Либонь, вони знали таємницю скарбу. Мені достеменно невідомо, аби хтось із них їздив за гряницю. Вже по тому, як цар ув'язнив Полуботка, ув'язнив він і його синів. Одначе перед арештом Яків кудись зникав надовго. Й ходила така чутка, що їздив він чи то до Англії, чи то до Бельгії й поклав у якийсь тамтешній банк чималі гроші, але ті гроші можна взяти лише тоді, коли Україна буде вільною й матиме спосіб розпорядитися тим скарбом на власну користь.

Це, останнє, я чув від людей. І дуже багато думав про волю та неволю, про долю неньки нашої, за яку поклав голову гетьман, мені хотілося, аби хоч по краплі того бажання, тієї жаги, нехай у далеких мислях, мріях, зайнялося в грудях паничів. Якщо така іскра горітиме, вона перейде в діти, у внуки, й пролетить через віки, й спалахне зіркою на земному небозводі серед інших зірок. То і є найбільший, справжній скарб гетьмана Полуботка, який він заповів усім нам. Понад той скарб — Україну — більшого немає.

ЗМІСТ

Частина I. Гетьманівна 3
Частина II. Криваві заручини 90
Частина III. Ой не пугай, пугаченьку 123
Частина IV. При чорній свічі 234
Частина V. Смерть і безсмертя 330